Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

П.Мәхсәтова,Р.Муһәмләтова

Уйғур әдәбияти

Умумий билим беридиған мәктәпләрниң 8-синиплири үчүн дәрислик

Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлиги тәстиқлиғән

8

Алмута "Мектеп" 2018

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 84Уйг-44я72
М37

Шәртлик бәлгүләр:

— дәлилләшни үгинәйли

— пикирлишәйли

— йеңи әхбарат

— луғәт иши

— бәдиий мәтин бойичә тәһлил

И — иҗадий тапшуруқ

? — тәкрарлаш үчүн соаллар

Қ — қошумчә тапшуруқлар

Ө — өз алдиға иш

Мәхсәтова П., Муһәммәтова Р.
М37 **Уйғур әдәбияти.** Умумий билим беридиған мәктәпләрниң 8-синиплири үчүн дәрислик. — Алмута: Мектеп, 2018. — 272 б., сүр.

ISBN 978—601—07—1054—2

М $\frac{4306020400-106}{404(05)-18}$ 43(1)—18

УДК 373.167.1
ББК 84Уйг-44я72

© Мәхсәтова П., Муһәммәтова Р., 2018
© "Мектеп" нәшрияти, бәдиий безәк, 2018
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә аит мүлкий һоқуқлар "Мектеп" нәшриятиға тәәллуқ

ISBN 978—601—07—1054—2

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә 4
“Жүтмәс излар” лайиһәси һәққидә 6
Қедимий дәвир әдәбияти. Қедимий язма ядикарлиқлар 8
Көл текин мәңгү теши һәққидә 11
“Оғузнамә” дастани 24
Билал Назим 35
Һәр кишиниң көңлидә ишқниң оти пәйда әмәс 37
Яман көрмәң мени достлар 39
Әдәбият нәзәрийәси. Аруз вәзни 41
Исмайил Саттаров 42
Қазақстан 44
Сәһәрдә 46
Әдәбият нәзәрийәси. Бармақ вәзни 48
I чарәк бойичә өткәнләрни пишшиқдаш үчүн тапшуруқлар 51
Һезмәт Абдуллин 54
Отлуқ чәмбәр 56
Әдәбият нәзәрийәси: Роман жанри 77
Хелил Һәмраев 78
Жасарәт 81
II чарәк бойичә өткәнләрни пишшиқдаш үчүн тапшуруқлар 102
Жамалдин Босақов 104
Көч-көч 106
Йүсүпбәг Мухлисов 134
Ғени батур һекайилиридин 135
Савутжан Мәмәтқулов 146
Надамәт 148
Әдәбият нәзәрийәси: Тәсвирий васитиләр 154
Шайим Шаваев 155
Сехирлиқ ақ булутлар 157
Зунун Қадирий 170
“Ғунчәм” драмиси 175
Әдәбият нәзәрийәси: Драма әсәрлири 200
III чарәк бойичә өткәнләрни пишшиқдаш үчүн тапшуруқлар 202
Қурван Тохтәмов 204
Жағистайлиқлар 206
Долқун Ясенов 220
Ахирқи дәқиқидә 222
Сора 236
Мухтар Әвезов 237
Абай йоли 240
Әдәбият нәзәрийәси: Роман, роман-эпопея 254
Расул Гамзатов 254
Мениң Дағстаним 255
Ана тил 262
IV чарәк бойичә өткәнләрни пишшиқдаш үчүн тапшуруқлар 264
Луғәт 267
Муәллимләр үчүн тәвсийә қилинидиған Интернет ресурслар 269

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Киришмә

Һөрмәтлик оқуғучилар! Силәр 5—7-синиплардики әдәбият дәрисликлиридин әдәбиятниң сөз сәнъити сүпитидики өзигә хас алаһидиликлири билән тонушқан едиңлар. Әдәбиятниң әң чоң, асасий өзгичилиги — бәдиий сөзниң ярдими билән қоршиған әтрап муһит һәққидиму, инсанларниң ички роһий һалити вә ой-пикир, кәчмишлири тоғрилиқму тәпсилий баян қилиду. Башқичә ейтқанда, һаяттики аддий көзгә көрүнидиған вә шундақла көпчилик дайим көрүп, байқап кетәлмәйдиған, йәни көрүнмәйдиған, диққәт бөлмәйдиған тәрәпләрниму әдәбият әтраплиқ йорутуп, улар һәққидә тәсәввур яритиду. Шу сәвәплик, бәдиий әдәбият вақиәликни кәң вә толуқ әкис әттүрәләйдиған әң тәсирчан сәнъәт болуп һесаплиниду.

Бәдиий әдәбиятниң асасий мавзуси — инсан. Бәдиий әсәрләрниң көпчилик қисмида кишиләрниң һаяти, иш-һәрикәтлири, ой-арманлири вә һис-туйғулири кәң тәсвирлиниду. Тәбиәт, әтрап муһит вә, умумән, һәммә нәрсә адәмләр һаятиға бағлиқ көрситилиду. Шундақла һаятта болған яки болуши мүмкин түрлүк вақиә, һадисиләрму адәмниң һаят-тәғдиригә бағлиқ тәсвирлиниду. Әйнә шу тәсвирләнгән вақиә, һадисиләр адәмниң һаятини көрситишкә, униң мижәз-хулқини ечишқа хизмәт қилиду. Мана шуңлашқа М. Горький әдәбиятни инсаншунаслиқ дәп атиған.

Бирақ инсан пәқәт әдәбиятниңла нишани әмәс. Инсан вә униң һаят-паалийитини үгиниш билән һәрхил пәнләр, жүмлидин, физиология, этнография, тарих вә башқа пәнләрму шуғуллиниду. Һәрхил пән өз мәхситигә яриша инсан һаятиниң айрим тәрәплирини тәтқиқләп, еник мәлуматлар бериду. Әдәбият болса адәмни вә униң һаятини образлиқ шәкил, бәдиий тәсвир арқилиқ көрситиду. Мәсилән, тарих пәни қедимий Уйғур-Орхон хақанлиғида йүз бәргән әһвалларни йорутуш арқилиқ шу дәвирдики адәмләрниң һаятини умумий һалда үгиниду. Әнди атақлиқ уйғур язғучиси Һ. Абдуллинниң “Отлуқ чәмбәр” романида болса конкрет тарихий шәхсләрниң иш-һәрикәтлири, ички кәчүрмилири муқум вақиәләрдә, һаятта гоя йеқинда болғандәк һалда еник көрситилиду. Әйнә шу һаятта болғандәк тәсвирләш образлиқ тәсвирләш, йәни образлиқ шәкил болуп һесаплиниду. Образлиқ шәкил еник вақиә, һаятий мәнзириләрни, адәмләрниң турмуш тәрзини, ой-арманлирини туташ, жанлиқ һалда көрситиду. Башқичә ейтқанда, әдәбий әсәрләрдә конкрет һаятий мәнзириләрдики кишиләрниң мижәз-хулуқ өзгичиликлири ечилиду, шуниң арқилиқ конкрет адәм қияпити гәвдилиниду. У қияпәтләр болса язғучи идеялирини нурландуруп, оқуғучи қәлбигә тәсир қилиду.

Демәк, әдәбиятниң әң баш өзгичилиги — вақиәликни образлиқ әкис әттүрүш болуп һесаплиниду. Образлиқ тәсвирләш көргәнла

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

вақиәләрни тизип тәсвирлимәйду, бәлки һаятниң умумий муһим вә муқум тәрәплирини көрситиду. Тәсвирләнгән кишиләр қияпити җанлиқ еniқлиғи, өзигә хас өзгичиликлириниң һәқлиғи һәм һәртәрәплимилиги билән көрүнүши шәрт. Шуниң билән биллә, қияпәтләрдә көплигән адәмләргә хас хисләтләр җәмләштүрүлиду. Бу хусусийәтләр бәдиий қияпәтниң (образниң) тәсир күчини ашуриду, әдәбиятниң "һаят дәриси" вәзиписини ада қилишни тәминләйду.

Силәр әдәбиятниң есил әхлақий пәзиләтләргә үгитидиған, гөзәл вә бүйүк мәхсәтләргә дәвәт қилидиған сөз сәнъити екәнлигини байқидиңлар. Әсли әдәбият аталғуси әдәп сөзидин келип чиққан (әрәп. әдәп — әхлақ, яхши тәрбийә дегән мәнани билдүриду). У, шуниң билән биллә, әҗдатлиримизниң қедимий өмүр тарихини вә бизгә қалдурған роһий мирасиниму тонуштуриду.

Алим яки инженер, ишчи яки дехан болсун, йәни кәспидин қәтъий нәзәр, һәрқандақ кишиниң улуқ вәзиписи — өз хәлқиниң мунасип, лайиқ вәкили болуштур. Бу вәзипә һәркимдин өз ана тилини сөйүш һәм қәдирләшни, өз хәлқиниң урпи-адәтлирини билишни, әҗдатлири бәрпа қилған маддий вә мәнивий қәдриятларни оқуп-билишни, уларни қәдир тутуп, пәхирлинип, қоғдаш вә тәрғип қилишни тәләп қилиду. Әдәбият мана мошу билимләрни үгиништә муһим саһадур.

Әдәбият оқурмәнсиз можут болалмайду. Өтмүшниңму һәм заманимизниңму бүйүк әдиплири өз сөзини оқурмән — китапханға беғишлиған. Китапханларму өз новитидә, бәдиий сөз маһирлириға муһтаж болуп, уларға һөрмәт билдүрүп кәлгән. Силәрму, қиммәтлик оқуғучилар, бу дәрисликтики һәрбир әсәрниң бәдиий сирлирини үгиништә әсәргә вә униң қәһриманлириға һөрмәт-еһтирам көрситиш билән биллә, умумән, әдәбиятни үгиништә наһайити тиришчанлиқ, җавапкәрлик вә пааллиқ көрситишиңлар керәк.

Ақ йол силәргә, қедимий әдәбиятниң қәдирлик яш мухлислири!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“ЖҮТМӘС ИЗЛАР” ЛАЙИҺИСИ ҺӘҚҚИДӘ

Бу оқуш жилида силәргә **“Жүтмәс излар”** намлиқ лайиһә бойичә паалийәт елип бериш тәвсийә қилиниду. Лайиһә иши дегинимиз бу һәм тәтқиқат, һәм иҗадийәт ишиниң тәҗрибидә әмәлгә ешиши болуп һесаплиниду. Лайиһә иши пүткүл оқуш жили давамида елип берилиду. Лайиһини тәйярлаш мәнбәлиригә һәрхил мәнбәләр: әдәбият дәрислиги, бәдиий әсәрләр, телекөрситишләр, интернет, гезит-журналлар, шундақла мәсилигә аит чарә-тәдбирләргә қатнишиш, уларни уюштурушта паалийәтчанлиқ көрситиш вә паалийәтниң башқиму түрлири ятиду.

Лайиһә силәргә хәлқимиз тарихида өчмәс из қалдурған ярқин намайәндиләр һәққидә чоңқур вә һәртәрәплимә мәлумат елишқа, издинишкә, келәчәктә тәтқиқат иши билән шуғуллинишқа мүмкинчилик яритиду. Лайиһә ишини аяқлаштурғандин кейин, униң йәкүнлири билән қол йәткүзгән нәтиҗилирини слайдлиқ тонуштуруш яки видеоролик в.б. түрдә қорғап, умумий ишқа қошқан өз үлүшүңларни көрситисиләр.

Лайиһиниң биринчи басқучида жил давамида өтүлидиған оқуш материаллиридин бир тарихий шәхсни таллап елиңлар. Лайиһиниң мәхситини ениқлап, умумий ишниң еник режисини түзүңлар.

Лайиһиниң иккинчи басқучида шу шәхс тоғрилиқ мәлуматларни, рәсим вә фотоматериалларни жиғип топлаңлар. Өзәңлар таллап алған тарихий шәхс тоғрилиқ қизиқ фактларни оттуриға ташлап, синипдашлириңларни тонуштуруңлар.

Үчинчи басқучта алға сүргән идеяләр билән режиләр әмәлгә ашурулиду. Өзәңлар таллап алған тарихий шәхс һәққидә йезилған бәдиий әсәрләр бойичә китап конференцияси яки бәс-муназирә өткүзүңлар, соалнамә жүргүзүңлар, әсселар көрүгини уюштуруңлар, шу шәхс тоғрилиқ мәлумат беридиған китапчә тәйярлаңлар. Бу паалийәтлириңларни қандақ әмәлгә ашурғанлиғиңларни синалғуға чүширивелиңар.

Төртинчи басқуч — йәкүнләш басқучи. Бу басқучта лайиһиниң нәтиҗилирини рәсмийләштүрүп, елан қилип көрситиңлар. Бу — видеоролик, фотоколлаж, слайдлиқ презентация, реферат, илмий мақалә яки башқиму түрдә болуши мүмкин. Бирнәччә жанрниң мүмкинчиликлирини тәң пайдилиниңлар.

Лайиһини орунлап болғандин кейин, өзәңларниң хәлқимизниң мунәввәр пәрзәнтлиригә болған мунасивитиңлар қанчилик дәриҗидә өзгәргәнлиги һәққидә ойлап, тәһлил қилип, өз хуласәңларни чиқириңлар. Лайиһини қандақ шәкилдә қорғашни ойлаштуруңлар. Өзәңлар тәтқиқ қилған шәхсниң һаяти һәққидә көргәзмә уюштуруп, иҗадий ишиңларни безәлләп, лайиһә давамида әстә қалған пәйтләр тәсвирләнгән презентация яки видеосүжет көрситиңлар.

Бу һәққидә лайиһини қоғдашта өз устазлириңларға, ата-анаңларға, достлириңға ейтип, хошаллиққа тәң бөлиниңлар. Лайиһигә қатнишип, силәрниң адәм һаятида бәдиий әдәбиятниң қанчилик әһмийәтлик екәнлигини чүшинишкә башлайдиғиниңларға ишинимиз.

Лайиһә ишлирини әмәлгә ашурушта силәргә утуқ тиләймиз!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тонушимиз:

- Қедимий дәвир әдәбияти, қедимий язма ядикарлиқлири билән тонушимиз;
- классик әдәбият вәкиллириниң иҗадийити билән тонушимиз;
- заманивий уйғур әдәбиятиниң бир қатар жирик вәкиллириниң иҗадийити билән тонушимиз;
- тарихий әсәрләрдә гәвдиләнгән тарихий шәхсләр билән тонушимиз;
- проза, поэзия, драма жанридики әсәрләр билән тонушимиз.

Үгинимиз:

- Бәдиий әсәрниң сюжет линиясини, эпилог, прологни еniқлашни үгинимиз;
- бәдиий әсәрниң идеясини ечип беришни үгинимиз;
- бәдиий әсәр бойичә бәдиий тәһлил жүргүзүшни вә интерпретация қилишни үгинимиз;
- бәдиий әсәр мәзмуни бойичә пикирлишишни үгинимиз;
- бәдиий әсәрдин елинған парчини өз пикримизни дәлилләш үчүн орунлуқ пайдилинишни үгинимиз;
- өз ой-пикримизни әркин, раван йәткүзүшкә адәтлинимиз;
- әсәрдики образларни тәһлил қилишни үгинимиз;
- әсәр қәһриманлириға тәриплимә беришни вә уларни селиштурушни үгинимиз;
- тәсвирий васитиләрни еniқлашни үгинимиз;
- муәллип услубини еniқлашни үгинимиз;
- һиссиятлиқ оқушни, оқуғинимизни шәрһиләшни үгинимиз;
- ғәзәлләрни һиссиятлиқ оқушни үгинимиз;
- иҗадий иш йезишни үгинимиз.

Үгинишкә тиришимиз:

- Мавзуси вә идеяси бирхил әсәрләрни селиштуруп, уларниң тарихий вә бәдиий қиммитигә баһа беришкә тиришимиз;
- әсәрниң бәдиий-әдәбий қиммитини тәһлил қилип, әдәбий эссе йезишқа тиришимиз;
- әсәр бойичә йезилған тәнқидий мақалиларға асаслинип, тәнқидий пикир йезишқа тиришимиз;
- дунияға болған көзқаришимизни кәңәйтишкә тиришимиз;
- әсәрләрдики иҗабий қәһриманлардин үлгә елип, алий инсаний пәзиләтлик болушқа тиришимиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

КӨЛ ТЕКИН МӘҢГҮ ТЕШИ

1-дәрис

ҚЕДИМИЙ ЯЗМА ЯДИКАРЛИҚЛАР

Һәр хәлиқтә алди билән еғиз әдәбияти, кейинирәк язма әдәбият тәрәққий етиду. Еғиз әдәбиятиниң әсәрлири әслидә айрим кишиләр тәрипидин тоқулуп, тоқуғучиларниң исми, адәттә, унтулуп кетиду. Әсәрләр болса, әвлаттин-әвлатқа еғизчә өтүп сақлиниду. Язма әдәбият үлгилири йезиқ пәйда болғандин кейинки дәвирләрдә қәләм егилири — язғучи, шаирлар тәрипидин яритилидудә, йезиқчә һалда сақлиниду. Язма әдәбият әсәрлиригә иҗаткарларни толғандурған, җәлип қилған мәсилиләр асас етилиду. Әсәрләргә асас қилинған мәсилиләр иҗаткарларниң шәхсий яки пүткүл хәлиқ һаятиға бағлиқ болуши мүмкин. Қандақла болмисун улар инсан вә униң рոһий дуниясиға, һаятий паалийитигә бағлиқ тәсвирлиниду. Демәк, әдәбият мәркизидә инсан вә униң һаяти, ой-арманлири, кәчүрмилири туриду.

Һәр дәвирдә инсанлар һәр түрлүк иҗтимаий муһитта яшиғини үчүн, әдәбияттиму һәр дәвиргә хас мәсилиләр көтирилиду. Демәк, вақит өткәнсири әдәбиятниң мавзу-мәзмуниму йеңилинип, бейип туриду дегән сөз. Шуниң билән биллә йеңилинип, бейип туридиған шу мәсилиләрни тәсвирләш усуллириму өзгирип, тәкамуллишип бариду. Қедимий замандин та һазирқи күнгичә әдәбиятта йүз бәргән йеңилиниш йоллири вә өзгичиликлири тәрәққият җәриянлири әдәбиятниң тарихи болуп һесаплиниду.

Улуқ алим Маһмут Қәшқәрийниң XI әсирдә йезилған “Түркий тиллар дивани” (“Дивану луғәтит түрк”) китавида қошақлар нурғун кәлтүрүлгән. Бу қошақлар қедимий заманларда әҗдатлиримиз яратқан еғиз әдәбиятиниң йезиқчә сақланған нәмунилиридур. Уйғурлар — қедимий дәвирләрдила мәдәнийити жуқури дәриҗидә тәрәққий әткән хәлиқләрниң бири. Буниңға кона заманлардин мошу кәмгичә сақлинип келиватқан бенакарлиқ вә язма ядикарлиқлар, башқиму көплигән тарихий фактлар, асари-әтиқә, абидиләр испат болалайду.

Түркий хәлиқләр ичидә пәқәт уйғур хәлқила өз йезиғини кәшип қилған. Бу йезиқни IX әсирдин XV әсиргичә һәммә түркий хәлиқләр

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кәң пайдилинип кәлди. Уйғурларда шу дәвирләрдин башлап мәтбәә (басмихана) ишлири йолға қоюлған. Қаттиқ яғачтин ясалған һәриплər арқилиқ мәтинләрни қәғәзгә чүшириш (ксилография) усулини уйғурлар техи IX әсирдила қолланған. Қәғәзни болса, уйғурларниң тарихий вәтини Шәрқий Түркстанда (һазирқи XXЖ тәркивидики ШУАРда) III әсирдин башлап ипәктин, кәндир вә пахта талчиқлиридин ясаш яхши йолға қоюлған. Бу тарихий мәлуматлардин көрүнүп туридуки, уйғур тилидики ядикарлиқлар дунияға мәлум әң қедимий ядикарлиқлар қатариға кириду.

Қедимий язма ядикарлиқларға Турпан, Кучар, Дунхуан вә башқа жайлардин тепилған диний китаплар, шундақла әдәбий әсәрләр кириду. “Ирқ пүтүк”, “Чаштани Әликбек” дастани, “Алтун яруқ” һекайиси, “Маитра Смит” драмиси шулар жүмлисидиндур. “Ирқ пүтүк” уйғур тилида йезилған дәсләпки бәдиий әсәрләрниң бири һесаплиниду, қалғанлири хитай вә санскрит (қедимий һинд) тиллиридин тәржимә қилинған.

Қедимий уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң ичидә һәрхил мәзмундики лирикилиқ һәм пәнди-нәсиһәтлик шеирларму нурғун сақланған. Буларниң ичидә кона заманларда иҗат қилған Сеңки Сәли Тутуң, Апринчур текин, Атсаң охшаш шаирларниң шеирлири бизгичә йетип кәлгән. Бу ядикарлиқлар Қочу (Идиқут) Уйғур ханлиғи дәвридә (850—1335-жж.) яритилған еди.

Уйғур хәлқи өз тарихида Қочу (Идиқут) ханлиғидин башқиму ханликларни қурған. Бу ханлиқтин бурун Орхон Уйғур ханлиғини, кейин Қараханийлар ханлиғи, Сәидийә ханлиғи можут болған. Шуниң билән уйғур хәлқи XIII—XVI әсирләрдә Чиңғиз хан әвлатлири вә Төмүрийләр дөләтлири тәркивидә яшиди. XVIII әсирниң иккинчи йеримидин тартип манжур-хитай мустәмликиси астида болмақта. Мустәқил ханлиқ болуп турғандиму, башқа дөләтләр мустәмликиси астида яшиғандиму, уйғур хәлқидин чиққан әдипләр әдәбият ғәзнисини бейитқан.

Тарихий дәвирләр һәр түрлүк болғинидәк, шу дәвирләрдә яритилған әсәрләрниң мәзмун-мавзуси, алға сүргән мәхсәт вә ғайисиму һәрхил болиду. Шу өзгичиликләргә асасән әдәбият тарихий дәвирләргә бөлүниду.

Уйғур әдәбиятиниң тарихи VIII әсирдин башлиниду. Бу дәвир әдәбиятиға, асасән, ташқа оюп йезилған дастанлар кириду.

Мәңгү таш ядикарлиқлири. Заманивий уйғурларниң әждатлири өз йезиғини кәшип қилиштин авал қедимий түрк (руна) йезиғидин пайдиланған. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар — пүткүл түркийләргә ортақ мәдәний байлиқ. Бу йезиқтики ядикарлиқлар илгири түркийләр яшиған жайларда, Орхон дәриясидин Дунайғичә (Моңғулиядин — Шәрқий Европиғичә) болған жайларда тепилған. Уларниң ичидә қия ташларға, идиш-қачиларға, тәңгиләргә йезилған йезиқлардин тартип, егизлиги бирнәччә метр тарашланған ташларға йезилған ядикарлиқлар бар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу ядикарлиқлардики йезиқ сириниң ечилиши һәйран қаларлиқ. Әслидә бу йезиқ һәққидики айрим мәлумат дәсләп пәйда болғанда, униңға анчә әһмийәт берилмигән. Швед алими Ф.И.Страленберг вә немис алими Д. Е. Мессершмидт иккисиниң бу йезиқ үлгилири билән 1720-жили чиққан китави илим әһлини һәйран қалдурған. Дуния алимлири үчүн бу йезиқ узақ вақит давамида сирлиқ мөҗүзә болуп қаливәрди. Бу йезиқ қандақ оқулиду, қайси хәлиққә тәәллуқ? Йезиқниң сирини ечиш бойичә илмий издинишләр қизип кетиду. 1893-жилниң ахирида даниялик алим Вильгельм Томсен йезиқниң сирини ачқанлиғини жакалайду. Тарихчи, этнограф алим В. Томсен бирнәччә жил тинмай издинип, түрлүк бәлгүләрниң қандақ тавушни ипадиләйдиғанлиғини ениқлиди, йезиқниң елипбәсини түзүп чиқти һәм биринчи қетим йезиқларни оқуди. Униң дәсләп оқуған сөзлири “тәңри”, “түрк” сөзлири болған екән. Шундақ қилип, бу йезиқниң түркийләргә мәнсүп екәнлиги испатлиниду. Нәтиҗидә илгири намәлум болған бу қедимий тарихий дуниянiң сири ечилиду. Уни болса, түркийләрниң әждатлири қедимий заманларда бәрпа қилған еди.

Тарашланған ташларға йезилғанлири ядикарлиқларниң әң чоңлири болуп һесаплиниду. Улар *мәңгү таш ядикарлиқлири* дәп атилиду. Жуқуридики тепилмилар түркийләрниң кона замандики тили, тарихи, турмуш тәрзини үгиништики асасий мәнбәләрдур.

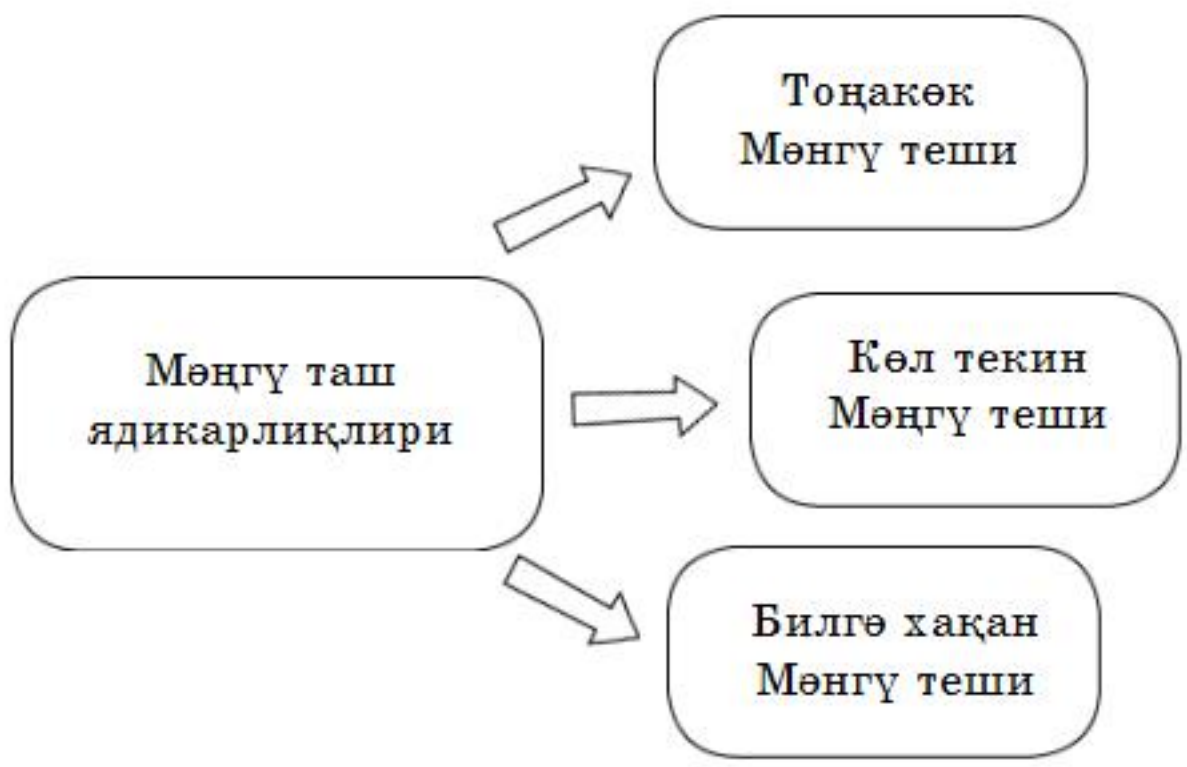

Мәңгү таш ядикарлиқлири язма әдәбиятниң дәсләпки үлгилиридин һесаплиниду. Буларниң ичидә болупму **Тоңакөк (*Тонйуқуқ*) *мәңгү теши, Көл текин мәңгү теши, Билгә хақан мәңгү теши*** алаһидә әһмийәтлик. Бу хил ядикарлиқлар адәттә өз дәвриниң атақлиқ адәмлириниң, ханларниң, қәһриманларниң қәбир бешиға орнитилатти. Уларда мәшһур шәхсләрниң иш-паалийити, әл алдида қилған хизмәтлири баян қилиниду. Жуқуридики ядикарлиқларму заманисида түркийләр тарихида муһим ишларни әмәлгә ашурған, дөләтчилик тикләштә қәһриманлиқ көрсәткән шәхсләргә беғишланған. Тепилған

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ядикарлиқлар ичидә пәқәт уйғур ханлириға беғишланған ***Баянчор вә Тоққуз уйғур мәңгү ташлири*** кәң мәлум.

Мәңгү таш ядикарлиқлирида атақлиқ кишиләрниң иш-паалийити тәртипсиз һалда әмәс, әксичә, шу дәвирдә қелиплашқан қаидиләр асасида һекайә қилинған. Ядикарлиқ мәтинидә бәдиий тәсвирниң һәрхил усуллири, тәсвирий васитиләрниң түрлири кәң пайдилинилған. Шуңлашқа улар надир әдәбий әсәрләр қатариға ятиду.

Сөз қилиниватқан ядикарлиқларниң орнитилған вақти VIII әсирниң биринчи йерими екәнлигини әскә алсақ, демәк түркийләрдә, жүмлидин уйғур хәлқидә, язма әдәбият тарихи әшу қедим дәвирдин башлиниду дегән сөз.

Соал вә тапшуруқлар

1. “Дүгләк үстәл” усули арқилиқ Түркийләрдә, жүмлидин уйғурларда, язма әдәбият қачан пәйда болғанлиғи һәққидә пикирлишиңлар.
2. Түркийләрниң вә уйғурларниң язма әдәбиятини селиштуруңлар.
3. Язма әдәбият тарихиға қандақ амиллар асас болиду?
4. Уйғурларда мәтбәә, басмихана ишлири қачан башланған?
5. Қедимий дәвир әдәбияти вә мәңгү таш ядикарлиқлири һәққидә пикирлишиңлар.
6. Еғиз әдәбиятиниң қайси нәмунилири йезиқчә сақланған?
7. Язма әдәбиятниң дәсләпки үлгилири тоғрилиқ немә билисиләр? Пикирлишиңлар.
8. Мәңгү таш ядикарлиқлири немә үчүн надир бәдиий әсәрләр қатариға кириду? Өз ой-пикриңларни дәлилләңлар.
9. Қошумчә мәлуматларға асаслинип, “Мәңгү таш ядикарлиқлириниң әһмийити” мавзусида доклад тәйярлаңлар.

2-дәрис

КӨЛ ТЕКИН МӘҢГҮ ТЕШИ ҺӘҚҚИДӘ

Көл текин (ханзадә) мәңгү теши қедимий язма ядикарлиқларниң ичидә әң жириклириниң бири. У 632-жили Билгә хақанниң буйруғи бойичә Көл текин қәбриниң бешиға орнитилған. Ядикарлиқ мәтинини ханниң оғли, өз дәвриниң тарихчи вә язғучиси Йоллиқ текин язған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Көл текин язма ядикарлиғи

Көл текин мәңгү теши һазирқи Моңғулияниң шәрқидики Орхон дәриясиниң бойидин 1889-жили тепилған. Ядикарлиқниң егизлиги 3 м 15 см, униңға оюлған мәтинниң умумий сани 67 қур. Бу битикләрни (йезиқ) дәсләп даниялик алим Вильгельм Томсен оқуп, шәрһилигән еди.

Көл текин язма ядикарлиғи қәһриманлиқ дастан болуп һесаплиниду. Униңда Түрк дөлитини қайта тикләш вә бу дөләтниң қудритини күчәйтиш йолида қәһриманниң елип барған күрәш вә әрликлири һекайә қилиниду. Батурниң күрәш йоли түркийләр бешидин кәчүргән вақиәләр асасида көрситилгән. Ядикарлиқта Көл текинниң қәһриманлиқлирини тәсвирләштин авал түркийләрниң өтмүштики қәһриманлири, уларниң әлни бириктүрүштики күрәшлири вә кейин әлниң явға беқинда болуш сәвәплири баянлиниду.

Көл текинниң ата-бовилири қудрәтлик Түрк дөлитини қурған еди. Лекин түрлүк сәвәпләр түпәйли бу дөләт ғулап, түркийләр әллик жил бойи (630—680-жиллар) Хитайға беқинип қалди. Әндики дәвирдә түркийләр өз дөлитини қайта тикләш, мустәқилликни қолға кәлтүрүш үчүн күрәшкә атланди. Бу тарихий вақиәләр яднамидә жуқури вәтәнпәрвәрлик роһта, чоңқур тәвриништә намайән қилиниду.

Ядикарлиқ Көл текинниң акиси Билгә хақанниң мураҗиити билән башлиниду. Бу мураҗиәттә түркийләрни паракәндә болуштин сақлап қелиш, әлдики бөлгүнчиликни йоқитиш армини баян қилинған.

Көл текинму, Билгә хақанму әйнә шу бүйүк мәхсәт йолида жанпида болған қәһриманлар сүпитидә тәсвирлиниду. Уларда вәтән, әл туйғуси наһайити йүксәк. Улар түрк вәтини әбәдий болуши үчүн һәрқандақ күрәштин қайтмайдиған қәһриманлар. Улар Вәтәнни сақлап қелиш үчүн хәлиқни бирликкә чақириду, әждатлар вәсийитигә садиқ болуш, дост-дүшмәнни айриш мустәқиллик капалити дәп билиду.

Түрк хәлқи, бәк ишәнгүчисән,
Сәмимийни, ялғанни ажратмайсән.
Қаттиқ гәп қилғанда, сәмимийни тонумайсән.
Шундақ болғиниң үчүн, тәрбийәт қилған
Хақаниңниң сөзини алмай,
Һәр тәрәпкә питирап кәттиң.
У йәрләрдә нам-нишансиз ғайип болдуң.
Бу йәрдә қалғиниң,
Өлүп-тирилип жүрдүң.

Ядикарлиқта Өтүкән тағлири (Алтай тағлири), Өтүкән йери түркийләр дөлитиниң мәркизи, рәмзи сүпитидә мәдһийилиниду. Һәммә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

түркийләр шу йәрләрни қәдирләп, шу мәркәзгә топлишиши керәк. Пәқәт шу чағдила бөлүнүшкә, баш-баштақлиққа хатимә қоюлиду.

Өтүкән теғидин яхши жай йоқ екән,
Әлни тутуп туридиған Өтүкән теғи екән.
. . . . . .
Өтүкән йеридә олтирип,
Карван (вә) әлчиләрни әвәтсәң,
Сениңдә hеч ғәм-қайғу болмайду.
Өтүкән теғида турувәрсәң,
Әлни мәңгү тутуп туралайсән.

Өтүкәнни мәркәз қилип, түркийләрни бирләштүрүш, мустәқил вәтәнни тикләш йолида Көл текинниң қәhриманлиқлири жәң мәйданлирида көрситилиду. Жәң картинилири қисқа, еник, шуниң билән биллә жанлиқ тәсвирләнгән. Көплигән жәңләрниң бири төвәндикичә баян қилиниду:

Көл текин минип
Байирқуниң ақ айғирини жәңгә кирди.
Бир әрни оқ билән өлтәрди,
Арқа-арқидин икки әргә (нәйзә) санчиди.
У жәң қиливатқанда,
Байирқу ақ айғириниң йотисини чепивәтти.

Көл текин ғалип чиққан жәңләрниң тәсвирлири ядикарлиқта асасий орунға егә. Әйнә шу тәсвирләр түпәйли вәтәнпәрвәр, әр жүрәк қәhриманниң идеал обризи (қияпити) яритилған. Ядикарлиқта умумий әhвални яки қәhриманларниң hәрикәтлирини тәсвирләштә hәрхил бәдиий васитиләр кәң ишлитилгән. Түркийләрниң бекинда болуп қалған дәвридики әhвали, мәсилән, төвәндики тәсвирдә ярқин ипадә қилинған:

Күчлүк әр әвлади билән табғач хәлқигә қул бопту,
Пак аял әвлади билән дедәк бопту.

Түркийләрниң ғалибийәт қазинишиму шундақ тәсирлик көрситилиду:

Тизи барларни тизландурупту,
Беши барларни баш урдурупту.

Көл текин қатнашқан жәңләрниң шиддәтлиги у мингән ат васитиси арқилиқ тәсвирлиниду. Ядикарлиқта hәр жәңгә Көл текин йеңи ат минип атлиниду, атлар болса жәңләрдә өлтүрүлиду. Көл текин аман келип, дүшмәнни йеңиду. Бурунқи заманларда ат асасий күч болғанлиғини әскә алсақ, бу тәсвирләрниң әhмийити техиму ениқлиниду.

Мәңгү ташниң муәллипи Йоллиқ текинниң маhарити hәрхил тәсвирий васитиләрни, болупму метафора вә охшитишларни кәң қолланғанлиғидинму байқилиду. Мәсилән:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Атам хақанниң әскәрлири бөридәк бопту,
Униң дүшмәнлири қойдәк бопту.

Ядикарлиқта қоллинилған “көк асман”, “қоңур йәр”, “чүчүк гәп”, “муқәддәс йәр-су”, “қара тәр”, “қизил қан” охшаш турақлиқ эпитетлар әсәр бәдиийлигини ашуруп турған васитиләр болуп һесаплиниду.

Көл текин ядикарлиғиниң мәзмуни һәм шәкли (тәсвирлиниши) түркийләрдә кона заманлардила язма әдәбиятниң асаси селинғанлиғини көрситиду.

КӨЛ ТЕКИН

Муқәддимә

Көл текин

Тәңридәк, тәңридин төрәлгән
Түрк Билгә хақан бу вақитта (тәхткә) олтардим.
Сөзүмни толуқ аңлаңлар!
Алди билән инилирим, оғланлирим,
Андин уруқлирим, хәлқим.
Оң тәрәптики шадапитләр, бәгләр
Сол тәрәптики тарқанлар, буйруқ бәгләр.
Тоққуз оғуз бәглири, хәлиқлири,
Бу сөзүмни яхши ишитиңлар.
Қаттиқ тиңшаңлар.
Алдиға — күн чиқишқичә,
Оңға — күн оттурисиғичә,
Арқиға — күн петишқичә,
Солға — түн оттурисиғичә,
Арилиқтики хәлиқләр маңа қарайду.
Шунчә хәлиқләрни мән уюштурдум.
Әнди яманлиқ йоқ. Түрк хақан
Өтүкән тағда олтиривәрсә, әлдә муң болмайду.
Шәриққә, Шәндуң түзлиңигичә қошун тарттим.
Деңизға йетип беришқа аз қалдим.
Жәнупқа тоққуз әрсәнғичә қошун тарттим,
Тибәткә йетип беришқа аз қалдим.
Ғәрипкә Йинчу дәриясини кечип өтүп,
Төмүр қапқиғичә қошун тарттим.
Мән шунчә йәрләргичә қошун тарттим.
Өтүкән теғидин яхши жай йоқ екән,
Әлни тутуп туридиған Өтүкән теғи екән.
Бу йәрдә олтирип
Табғач хәлқи билән тең болдум.
Алтун-күмүч, ичимлик, ипәк

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғәм қилмайла бәргүчи
Табғач хәлқиниң гепи чүчүк,
Соғилири есил екән.
Чүчүк гепи, есил соғилири билән
Жирақ хәлиқни йеқинлаштуридекән.
Йеқинлаштурғандин кейин
Яман һелилирини чиқиридекән.
Яхши, дана кишиләрни,
Яхши батур кишиләрни илгири кәлтүрмәйдекән.
Бир киши гуна қилса, уруғи, қәвми,
Бөшүктикигичә ронақ тапқузмайдекән.
Чүчүк гепи, есил соғилириға берилип,
Сән, нурғун түрк хәлқи, өлдуңлар.
Өтүкән йеридә олтирип,
Карван (вә) әлчиләрни әвәтсәң,
Сениңдә һеч ғәм-қайғу болмайду.
Өтүкән теғида турувәрсәң,
Әлни мәңгү тутуп туралайсән.
Түрк хәлқи, бәк ишәнгүчисән,
Сәмимийни, ялғанни ажратмайсән.
Қаттиқ гәп қилғанда, сәмимийни тонумайсән.
Шундақ болғиниң үчүн тәрбийәт қилған
Хақаниңниң сөзини алмай
Һәр тәрәпкә питирап кәттиң.
У йәрләрдә нам-нишансиз ғайип болдуң.
Бу йәрдә қалғиниң
Өлүп-тирилип жүрдүң.

Соал вә тапшуруқлар

1. Төвәндики жәдвәлгә асаслинип, Көл текин мәңгү тешиниң тарихини чүшәндүрүңлар.

2. Қедимий язма ядикарлиқлар өтмүшни қандақ тәсвирләйду? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
3. Йоллуқ текинниң бу ядикарлиқни йезишиға немә сәвәп болди?
4. Интернет ресуслардин пайдилинип, Көл текин Мәңгү таш ядикарлиғини тәтқиқ қилған алим Вильгельм Томсен һәққидә әхбарат тәйярлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5. Берилгән парчидин Билгә хақанниң әлни бириктүрүш үчүн жүргүзгән һәрикәтлирини дәлилләйдиған эпизодни тепип, пикирлишиңлар.
6. "Гепи чүчүк, соғилири есил " дегән ибарә арқилиқ Билгә хақан немә демәкчи болди?
7. Көл текин образиға синквейн түзүңлар.
8. Қәһриманлиқ, батурлуқ һәққидә мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.
9. "Қәһриман әждатларға варис болалаймизму?" мавзусида эссе йезиңлар.

3-дәрис

I

Үсттә көк асман,
Астта қоңур тупрақ яритилғанда,
Иккисиниң арисида инсан балиси яритилипту.
Инсан балиси үстидә мениң ата-бовам
Бумин хақан (вә) Истеми хақан тәхткә олтирипту.
Тәхткә олтирип түрк хәлқиниң елини (вә)
һөкүмранлиғини
Улар орнитипту (вә) түзүпту.
Төрт әтраптикиләрниң һәммиси дүшмини екән.
Қошун чиқирип
Төрт әтраптики хәлиқниң
Һәммисини бекиндурупту, теч қипту.
Беши барларни баш урдурупту,
Тизи барларни тизландурупту.
Шәриқтә та Қадирқан тағлириғичә,
Ғәриптә та Төмүр қапқиғичә жайлаштурупту.
Улар дана хақан екән,
Улар батур хақан екән.
Уларниң буйруқ бәглириму, әлвәттә, дана болған.
Әлвәттә, батур болған.
Һәм бәглири, һәм хәлқи садиқ екән.
Шуңа улар дөләтни шундақ тутқан екән.
Дөләтни тутуп, улар һөкүмранлиқ орнатқан екән.
...Улар өзлири қаза тепипту.
Тәзийә билдүргүчиләр, қайғу билдүргүчиләр
Алдидин, күн чиқиш тәрәптин,
Бөкли чөллүк елидин, табғачлардин, тибәтликләрдин,
Оттуз татарлардин, қиданлардин, татабилардин
Шунчә нурғун адәм келипту.
Қайғусини ейтипту, көмүш мәрасимиға қатнишипту.
Шундақ даңлиқ хақан улар болған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

II

Андин кейин уларниң инилири хақан бопту,
Уларниң балилириму хақан бопту.
Кейин инилири акилирини доримапту,
Оғуллири атилирини доримапту.
(Шуңлашқа) билимсиз хақанлар тәхткә олтирипту,
(Шуңлашқа) яман хақанлар тәхткә олтирипту.
Уларниң буйруқ бәглириму, әлвәттә, билимсиз болған,
Әлвәттә, яман болған.
Бәглири (вә) хәлқи садиқ болмиғини үчүн,
Табғач хәлқиниң ялғанчилири аздурғини үчүн,
У (табғач хәлқи) ини билән ағини уруштурғини үчүн,
У бәглири билән хәлқини өчәкәштүргини үчүн,
Түрк хәлқи тиклинип болған дөлитидин айрилипту.
Хақан дәп нам алған хақанидин айрилипту.
Күчлүк әр әвлади билән табғач хәлқигә қул бопту,
Пак аял әвлади билән дедәк бопту.
Түрк бәглири түрк намидин кечипту,
Табғач һакимлириниң намлирини елип,
Табғач хақанға улар беқинипту.
Әллик жил өзиниң әмгигини, күчини берипту.
Алди тәрәп күн чиқишқичә,
Та Бөкли хақанғичә қошун тартипту.
Арт тәрәп та Төмүр қапқиғичә қошун тартипту.
Табғач хақаниға дөлитини, һөкүмини бериветипту.

III

Барлиқ түрк пухралири дәпту:
Мән ели бар хәлиқ едим,
Елим әнди қени?
Кимгә мән әл қурғузуватимән? — дәпту.
Мән хақани бар хәлиқ едим,
Хақаним әнди қени?
Қайси хақанға әмгигимни, күчүмни бериватимән? — дәпту.

IV

Шундақ дәп табғач хақанға яв бопту.
Яв болуп
Һечнәрсини йолға қоялмай
Йәнә беқинипту.
Шунчә нурғун әмгигини, күчини
Айимай бәргинигә қаримай,
Түрк хәлқи өләй дәпту,
Йоқулушқа бәт апту.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, “Вақиәләр тизмиси” усули арқилиқ униң мәзмунини ечип бериңлар.
2. Ханлиқтики түркийләрниң тәғдири һәққидә пикирлишиңлар.
3. Түркийләр ханлиғиниң бәрбат болушиға немә сәвәп болди? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
4. Парчигә асаслинип хақанларға тәриплимә бериңлар.

Хақанларниң исми-нәсиби	Тәриплимә	Мәтиндин дәлил

5. Парчидин данишмәнлик һәққидики мисраларни тепип, шәрһиләп бериңлар.
6. Парчидә қандақ тәсвирий васитиләрниң ишлитилгәнлигини мисаллар арқилиқ дәлилләңлар.
7. Парчидин хақанларниң қияпити тәсвирләнгән мисраларни тепип оқуңлар. Силәргә қайси хақан яқти? Пикриңларни дәлилләңлар.
8. Бәзибир тарихий шәхсләрниң әсирләр бойи әл тарихида, хәлиқниң ядида сақлинип жүрүшиниң сәвәви немидә дәп ойлайсиләр? Пикирлишиңлар.
9. “Хақан болуш үчүн пәқәт дадил, җасур болуш йетәрликму?” мавзусида эссе йезиңлар.

4-дәрис

V

Үстимиздики түрк тәңриси,
Түрк муқәддәс йәр-сүйи мундақ дәпту:
— Түрк хәлқи йоқалмисун! — дәпту,
— У әл болсун! — дәпту.
Атам Илтириш хақанни,
Анам Әлбилгә ханишни
Тәңри төпидин қоллап
Егиз көтирипту.
Атам хақан он әр билән чиқипту,
Уларниң сиртта жүргән хәвирини аңлап,
Шәһәрдикиләр таққа чиқипту,
Тағдикиләр шәһәргә чүшүпту.
Жиғилип улар йәтмиш бопту.
Тәңри күч-қувәт бәргини үчүн,
Атам хақанниң әскәрлири бөридәк бопту,
Униң дүшмәнлири қойдәк бопту.
Әскәр билән илгири-кейин жүрүп жиғипту, топлапту (адәмләрни),

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Улар йәттә йүз әр бопту.
Йәттә йүз әр болғандин кейин,
Әлдин, хақандин айрилған хәлиқни,
Дедәк болған, қул болған хәлиқни,
Өзиниң түрк һөкүмранлиғини йоқатқан хәлиқни,
У тәшкилләпту, әждатлирим қануниға үгитипту.
Төлис, тардуш хәлиқлирини тәшкилләпту.
У ябғуни (вә) шадни бәлгүләпту,
Жәнупта табғач хәлқи дүшмини екән,
Шималда Баз хақанниң тоққуз оғуз хәлқи дүшмини екән.
Қирғизлар, қуриқанлар, оттуз татарлар.
Қиданлар, татабилар — һәммиси дүшмини екән.
Атам хақан мунчә...
У қириқ йәттә қетим әскәр чиқирипту,
Жигирмә қетим жәң қипту.
Тәңри мәдәт бәргини үчүн,
Дөлити барларни дөлитидин мәһрум қипту,
Хақани барларни хақанидин мәһрум қипту.
Дүшмәнләрни теч қипту.
Тизи барларни тизландурупту,
Беши барларни баш урдурупту.
Атам хақан шундақ қилип дөләт қуруп, қанун орнитип
Қаза бопту.
Атам хақанни хатириләш үчүн Баз хақандин башлап
Балбалларни орнитипту.
Тәхт үстигә
Тағам хақан болуп олтирипту.
Тағам хақанлиққа олтирип,
Түрк хәлқини түзәтти (вә) көтәрди.
Йоқсулларни у бай қилди,
Азни у көп қилди.
Тағам хақан болуп турғанда,
Мән өзәм тардуш хәлқи үстидә шад едим.
Тағам хақан билән алд тәрәп Йешил өгүз дәриясиғичә
(вә) Шәндуң түзлиңигичә қошун тарттуқ.
Арқа тәрәп Төмүр қапқиғичә қошун тарттуқ.
Көгмән теғидин ешип та қирғизлар йеригичә
Қошун тарттуқ.
У чағда қул қуллуқ болған еди,
Дедәк дедәклик болған еди.
Иниси акисини тонумас болди,
Оғли атисини тонумас болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шундақ қилип биз тутқан (вә) түзгән
Түрк (вә) оғуз бәглири, хәлқи аңлаңлар!
Үстимиздики асман өрүлүп чүшмисә,
Астимиздики йәр йерилип кәтмисә,
Түрк хәлқи, елиңни, һөкүмранлиғиңни ким бит-чит қилди?!
Түрк хәлқи, өкүнгин!
Садақитиң үчүн көтәргән дана хақаниң алдида,
Өзәңниң әркин яхши елиң алдида
Сән өзәң гуна қилдиң, пәстлик қилдиң!
Қураллиқлар бир яқтин келип
Питиритип әкәттиму?
Нәйзиликләр бир яқтин келип
Һайдап әкәттиму?
Муқәддәс Өтүкән теғиниң хәлқи, кәттиң,
Шәриққә баридиғиниң шәриққә кәттиң,
Ғәрипкә баридиғиниң ғәрипкә кәттиң.
Барған йәрдики яхшилиқ саңа мону болди:
Сениң қениң судәк ақти,
Сениң сүйәклириң тағдәк догиланди.
Сениң күчлүк әр әвладиң қул болди,
Сениң пак аял әвладиң дедәк болди.
Сениң билимсизлигиңдин, сениң пәстлигиңдин
Хақан тағам аләмдин өтти.

Соал вә тапшуруқлар

1. Топларға бөлүнүп, парчиниң мәзмунини кластерниң ярдими билән ечип бериңлар.
2. Берилгән парчиниң асасий идеясини ениқлаңлар.
3. Парчидин түркийләрниң пажиәлик әһвали әкис етилгән мисраларни тепип, шәрһиләп бериңлар.
4. Парчидә қериндашлар арисидики мунасивәт қандақ тәсвирләнгән? Дәлил кәлтүрүңлар.
5. Түркийләрниң ечинишлиқ тәғдиригә немә сәвәп болғанлиғи һәққидә пикирлишиңлар.
6. Парчидә ишлитилгән тәсвирий васитиләрни ениқлап, уларниң немә үчүн ишлитилгәнлигини дәлилләңлар.
7. Батурлуқ, җәңгиварлиқ һәққидә мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.

5-дәрис

Мән қирғиз хақанидин башлап балбал орнаттим.
Түрк хәлқиниң нами (вә) шәһрити
Йоқап кәтмисун дәп,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Атамни хақан, анамни ханиш
Қилип көтәргән Тәңри
Түрк хәлқиниң нами (вә) шөһрити
Йоқап кәтмисун дәп,
Мени хақан қилип олтарғузди.
Мән бай хәлиқ үстидә олтармидим.
Йегили еши йоқ, кийгили кийими йоқ
Йоқсул бечарә хәлиқниң үстидә олтармидим.
Иним Көл текин билән сөзләштуқ.
Атимиз (вә) тағимиз қолға кәлтүргән
Хәлиқниң нами (вә) шөһрити йоқап кәтмисун дәп,
Түрк хәлқи үчүн түнлири ухлимидим,
Күндүзлири олтармидим.
Иним Көл текин билән биллә,
Икки шад билән биллә өлә-тирилә тириштим.
Әшундақ тиришип,
Қошулған хәлиқләрни от-су қилмидим.
Мән хақанлиққа олтарған вақтимда
Һәр тәрәпкә тәнтирәп кәткән хәлиқ өлүп-тирилип,
Пиядә (вә) ялиңач йенип кәлди.
Хәлқимни көтирәй дәп,
Шималда оғуз хәлқигә,
Күн чиқишта қидан, татаби хәлқигә,
Жәнупта табғач хәлқигә,
Зор қошунни башлап он икки қетим жүрүш қилдим.
Андин кейин Тәңри мәдәт бәргини үчүн,
Бәхтим болғини үчүн, амитим болғини үчүн,
Өлүмгә йүз тутқан хәлиққә жан киргүздүм.
Ялиңач хәлиқни тонлуқ,
Йоқсул хәлиқни бай қилдим.
Аз хәлиқни көп қилдим,
Садиқ әл бар йәрдә, мән яхшилиқ қилдим.
Төрт тәрәптики хәлиқләрниң
Һәммисини мән теч қилдим,
Явсиз қилдим.
Уларниң һәммиси маңа бекинди.
Шундақ чоң һакимийәткә егә болуш үчүн
әмгәк (вә) күчини бәргән
Мениң иним Көл текин
Өзи вапат болди.
Атам хақан өлгәндә,
Мениң иним Көл текин йәттә яшта еди.
Омайдәк анам бәхтигә он яшта

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Иним Көл текин дегән атиғини алди.
Он алтә яш вақтида
Хақан тағамниң дөлитини (вә) hакимийитини
У шундақ қолға кәлтүрди.
Алтә аймақлиқ соғдийларға
Жүрүш қилдуқ, тар-мар қилдуқ.
Табғач Оң-тутуқ бәш түмән әскири кәлди,
Биз соқуштуқ.
Көл текин пиядә жәңгә кирди.
У Оң-тутуқни савут кийгән жийәнлири билән әсиргә алди,
Савут кийгән петичә хақанға тапшурди.
У қошунни биз шу йәрдә йоқаттуқ.
У жигирмә бир яш вақтида
Биз Чача сәнгүн билән соқуштуқ.
Дәсләптә у Тадиқин чурниң
Боз етини минип жәңгә кирди.
У ат шу йәрдә өлди.
Иккинчи қетим Ишбара ямтарниң
Боз етини минип жәңгә кирди.
У ат шу йәрдә өлди.
Үчинчи қетим Йегин Силик бәгниң
Йопуқлуқ торуқ етини минип жәңгә кирди.
У ат шу йәрдә өлди.
Униң савут (вә) йәлмәсигә
Йүздин ошуқ оқ тәгди,
Бешиға бирму оқ тәгмиди.
У қошунни биз шу йәрдә йоқаттуқ.
Андин кейин Йир Байирқу
Улуқ Иркин дүшмән болди.
Чекиндүрүп Түрги ярғун көлидә тар-мар қилдуқ.
Улуқ Иркин азғина адими билән қечип кәтти.
Көл текин жигирмә алтә яш вақтида
Қирғизларға жүрүш қилдуқ.
Нәйзә бойи қелин қарни бөсүп өтүп,
Көчмән теғидин ешип,
Қирғизларни ухлаватқанда бесип алдуқ.
Уларниң хақани билән Суңа теғида уруш қилдуқ.
Көл текин минип
Байирқуниң ақ айғирини жәңгә кирди.
Бир әрни оқ билән өлтәрди,
Арқа-арқидин икки әргә (нәйзә) санчиди.
У жәң қиливатқанда,
Байирқу ақ айғириниң йотисини чепивәтти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қирғизниң хақанини өлтәрдуқ,
Уларниң елини алдуқ.
Шу жили түркәшләргә
Алтун теғидин ешип,
Иртиш дәриясидин өтүп жүрүш қилдуқ.
Түркәшләрни ухлаватқанда бесип алдуқ.
Түркәш хақаниниң қошуни Болчуда
Оттәк (вә) борандәк йетип кәлди,
Биз соқуштуқ.
Көл текин Башғуниң боз етини минип жәңгә кирди.
Иккисини өзи әсиргә алди.
Шунда қайта кирип
Түркәш хақанини, буйруқ бәглирини,
Азларниң тутуқини әсиргә алди.
Хақанини шу йәрдә өлтәрдуқ,
Елини бесивалдуқ.
Түркәш хәлқи, пухралириниң һәммиси бой сунди.
Анам ханиш кәйнидики анилирим,
Ачилирим, келинлирим, мәликилирим,
Йәнә қанчә болсаңларму тиригиңлар дедәк болатти,
Өлүгүңлар харабиларда, йолда қалатти.
Көл текин болмиған болса,
Һәмминиңлар өлгән болаттиңлар.
Иним Көл текин вапат болди,
Мән өзәм һәсрәт чәктим.
Көрәр көзүм көрмәстәк болди,
Әқил-һошум лал болди —
Мән өзәм һәсрәт чәктим.
Вақитни Тәңри тәхсимләйду,
Инсан балиси өлмәккә төрилиду.
Мән шундақ һәсрәт чәктим.
Көзүмдин яшлар төкүлгәндә,
Жүригимдин пуған етилғанда,
Мән йәнә һәсрәт чәктим.
Икки шадниң, кәйнимдики кичик туққанлиримниң
Оғуллиримниң, бәглиримниң, хәлқимниң
Көз-қапиғи яман боларму дәп һәсрәт чәктим.
Көл текин қой жилиниң
Он йәттинчи күни аләмдин өтти.
Тоққузинчи айниң жигирмә йәттинчи күни
Өлүм рәсмийитини өткәздуқ.
Көл текин қириқ йәттә жил өмүр көрди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Топларға бөлүнүп, парчиниң мәзмунини “Һекайиләр хәритиси” усули арқилиқ ечип бериңлар.
2. Парчиниң идеясини еniқлап, пикирлишиңлар.
3. Билгә хақанниң тәхткә олтиришиға немә сәвәп болди?
4. Көл текиннiң жәңгә атлинишиға немә сәвәп болди?

5. Парчидики қәһриманларни “Персонаж қияпити” усули арқилиқ еniқлап, тәрипләңлар.
6. Охшитиш вә эпитетларни еniқлап, уларниң парчидә атқурған хизмитини дәлилләңлар.

7. Көл текин Мәңгү таш ядикарлиғиниң сюжет линиясини еniқлаңлар.
8. Көл текин Мәңгү таш ядикарлиғиниң баш идеяси ипадиләнгән мисраларни тепип, пикирлишиңлар.

9. Интернет ресурслардин Пор Бажын қәльәси тоғрилиқ мәлуматларни тепип, “Мәңгү таш ядикарлиқлириниң мәңгүлүклиги” мавзусида реферат йезиңлар.

6-дәрис

“ОҒУЗНАМӘ” ДАСТАНИ

“Оғузнамә” дастани әждатлиримизниң қедимий заманларда яратқан чоң һәҗимлик әсәрлириниң биридур. Хәлиқ еғиз иҗадиниң бу нәмуниси язма ядикарлиқ болуп бизгичә йетип кәлгән. Дастанниң язма нусхиси XIII әсиргә тәәллуқ. Бу нусха кона уйғур йезиғида болуп, умумий һәҗими 42 бәт, 378 қур. Бу қолязма һазир Париж шәһириниң Миллий китапханисида сақланмақта. Әслидә у Турпандин тепилған.

Шуни ейтиш керәкки, Турпан ойманлиғи қедимий заманлардин уйғурлар зич жайлашқан һәм мәдәнийәтниң түрлүк саһалири (бенакарлиқ, рәссамлиқ, музыка, мәтбәәчилик) риважланған жай. XIX әсирдин тартип Шәрқий Түркстанниң географиясини вә тарихини үгиниш үчүн көплигән әлләр (рус, немис, француз в.б.) илмий экспедицияләр уюштуруп әвәткән. Нәтиҗидә һәрхил ядикарлиқлар тепилип, йүзләп чәтәлләргә елип кетилгән. “Оғузнамә” дастаниниң қолязма нусхиси әйнә шу йүзлигән ядикарлиқларниң биридур.

“Оғузнамә” қәһриманлиқ һәққидики әсәр болуп, униңда уйғур хақани Оғуз ханниң күрәшлири тәсвирләнгән. Дастанда униң туғулушидин та яшинип қалғичә әмәлгә ашурған һәрбий жүрүшлири һекайә қилиниду. Баян қилинған көплигән вақиәләр ғәйри тәбиий, мифлиқ (әпсанивий) һалда тәсвирлиниду. Бу хил тәсвирләш хәлиқ еғиз иҗадийитиниң әпсанә, ривайәт охшаш әсәрлиригә хас хусусийәт. Буни төвәндики баяндин очуқ көрүшкә болиду:

“Күнләрниң биридә Айханниң көзи йоруп бир оғул бала туғулиду. Бу оғулниң чирайи көк, ағзи чоғдәк қизил, көзлири һал, чачлири,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қашлири қара болуп, hур-пәриләрдинму гөзәл еди. Бала анисиниң көксидин оғуз сүтини бир қетимла емип, иккинчиләп әммәйду. Аштамақ, хам гөш, шарап билән озуқлиниду. Униң аяқлири өкүзниң айиғиға, бели бөриниң белигә, йәлкиси илпизниң йәлкисигә, көкси болса ейиқниң көксигә охшатти...".

Мана мошундақ яралған бала қириқ күндин кейинла балағәткә йетип, қәhриманлиқ ишларни қилишқа башлайду. У алди билән хәлиқ бешиға қайғу-hәсрәтләрни кәлтүргән бир мүңгүзлүк вәhши hайванни өлтүриду.

"Мән уйғурларниң хақанимән. Мән силәрниң маңа бойсунушуңларни сораймән. Кимки бойсунуп ағзимға бақса, униңға тартуқ йоллап, уни дост тутимән. Кимки маңа бойсунмиса, ғәзивим тешип қошун тартимән, уни өзәмгә дүшмән тутимән", — дәп төрт әтрапқа ярлиқ чүшириду вә хәт йезип әлчиләрни әвәтиду. Андин кейин Оғуз хан бойсунмиған әлләргә жүрүш қилиду. У көплигән әлләрни өзигә беқиндуриду. Бу жүрүшләрдә Оғуз ханниң қәhриманлиғи, адиллиқ, мәртлик охшаш алий хисләтлири ечилиду. Мәсилән, Оғуз хан соқушқан бир хақанниң қериндиши Урусбәг оғлиға өз шәhирини қоғдашни тапшуриду. Әйнә шу шәhәргә Оғуз хан қошун тартип барғичә Урусбәгниң hелиқи оғли өз ихтияри билән берилгәндә, Оғуз хан уни яқтуруп қалиду, өзигә дост тутиду. Бу вақиәдин Оғуз ханниң мәртлигини, қанхумар әмәслигини көримиз. Әйнә шундақ тәсвирләр арқилиқ дастанда туғулушидин тартип хәлиқниң ғемини йегән, көплигән жәңләрдә ғалип чиққан қәhриман хан қияпити гәвдиләндүрүлгән. Бу образда хәлиқниң hимайичиси болидиған hәм әлни адил башқуридиған hөкүмдар hәққидики арзу-арманлири әкис етилгән.

Дастанда Оғуз ханниң hәрбий жүрүшлири билән бир қатарда уйғурларниң қедимқи заманлардики урпи-адәтлири, дуния тонуш алаhидиликлириму өз ипадисини тапқан. Мәсилән, түркийләрдә, жүмлидин уйғурларда өзлириниң нәсли бөридин таралған дегән чүшәнчә болған. Өз нәсли бирәр hайван, өсүмлүк яки башқа нәрсидин таралған дегән бу хил чүшәнчини *тотемизм* дәп атайду. Түркийләрдә бу чүшәнчигә бағлиқ бирқанчә ривайәтләрму сақланған. Түркийләрниң өз байриғиға алтундин hал берилгән бөрә бешиниң сүритини селишиму шу етиқатниң бир көрүнүши. Мана мошу етиқат дастандиму өз әксини тапқан.

"Таң сүзүлгәндә, Оғуз хақанниң чедириға күндәк бир йоруқ чүшти. У нур ичидин көк түклүк, көк яйлилиқ йоған бир әркәк бөрә пәйда болди. Бу бөрә Оғуз хақанға гәп қилип мундақ деди: "hай-hай, Оғуз, сән Урум үстигә атланмақ болупсән. hәй, Оғуз, алдиңларда мән (йол башлап) маңимән". Шундақ қилип, бу бөрә Оғуз хан қошунлириниң алдида йол башлап маңиду, Оғуз ханға жүрүш қилиш-қилмаслиқ hәққидә мәслиhәт бериду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Дастанда жуқурида ейтилғандәк, урпи-адәтләргә, түркий қәбилиләрниң намиға бағлиқ баянларму орун алған. Мәсилән, қедимий заманларда түркийләр арисида қарлуқ дегән қәбилә болған. Шу намниң қоюлуши һәққидә төвәндикичә һекайә қилиниду. Оғуз хан минип жүргән чипар айғирини яхши көрәтти, шу ат бир тағниң арисиға кирип, йоқилип кетиду. Буниңға Оғуз хан қайғуриду. Әскәрләр арисида һечнемидин қорқмайдиған қәйсәр бир бәг бар еди. Әшу бәг тағ арисиға кирип, тоққуз күндин кейин һелиқи айғирини ханға әкелип бериду. Тағда қаттиқ соғ болғачқа, бәгниң үсти-беши аппақ қар болуп кәткән екән. Оғуз хан хошал болуп күлди вә: "Әй, сән бәгләргә болғин башлиқ, мәңгүлүк исим болсун саңа қарлуқ", — деди һәм униңға көплигән мал-дуния һәдийә қилип, алға жүрүп кәтти".

"Оғузнамә" дастани нәсрий (проза) шәклидә иҗат қилинған. Униңда шуниң билән биллә шеирий парчиларму учришиду. Мәсилән, Оғуз өзини хақан дәп жақалиғанда, төвәндикичә шеир билән мәхсәт-муддиасини йәткүзиду:

Мән силәргә болдум хақан,
Елиңлар қолға я билән қалқан.
Бизгә тамға болсун буян,
Һәм көк бөрә болғай уран.
Төмүр нәйзә болғай орман,
Ов йеридә жүрсун қулан.
Деңиз-дәрия турсун еқип,
Күн туғ болғай, асман — қуриқан.

Нәсрий мәтинму (текстму) көп жайларда мәлум ритм, аһаңда келиду, жүмлиләр қисқа-қисқа болуп, көп жайларда жүплишип келиду. Мәсилән:

Әй, хақаним, болсун сениң өмрүң узун,
Әй, хақаним, әл-низамиңға адаләт яр болсун,
Чүшүмдә маңа бәрди Тәңри ишарәт,
Беқиндурған йәрлириңни уруғиға бәрсун дәп.

Бу кәлтүргән жүмлиләрниң бәзилири қапийә билән тамамланғанлиғини, шундақла инверсия (жүмлидә сөзләрниң орун алмаштурулуши) ишлитилгәнлигини көримиз. Буниң өзи дастанниң баян қилиш усулиниң һәрхиллиғини испатлайду.

Жуқурида ейтилғанлар "Оғузнамә" дастанинин мәзмун жәһәттин муһим вақиәләрни асас қилған, тәсвирләш жәһәттин хелә дәриҗидә пишқан, бежирим әсәр екәнлигини көрситиду. Буниңдин биз уйғур хәлиқ еғиз иҗадида қедимий заманлардила мәзмуни қоюқ, бәдиийлиги жуқури әсәрләр яритилғанлиғини биләләймиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. “Барлиқ билидиғанлирим” “SVOT” усули арқилиқ “Оғузнамә” дастанинин тепилиш тарихи һәққидә ейтип бериңлар.
2. Парчидин Оғуз хақанниң бәдиий қияпити тәсвирләнгән эпизодни тепиңлар.
3. Парчидә Оғуз хақанниң һәрбий жүрүшлири қандақ тәсвирләнгән?
4. Оғуз хақанниң алий инсаний хисләтлири тәсвирләнгән мисраларни тепип, тәриплимә бериңлар.
5. Дастанда немә үчүн көк бөрә әкис етилгән? Ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар.
6. Дастанда хәлқимизниң қандақ урп-адәтлири әкис етилгәнлигини парчидин дәлилләңлар.
7. Дастанниң әпсанигә йеқинлиғини парчидин мисаллар кәлтүрүп дәлилләңлар.
8. Парчидин өзәңларға яққан эпизодни оқуп, немә үчүн яққанлиғини ейтип бериңлар.
9. Парчидә қандақ тәсвирий васитиләрниң ишлитилгәнлигини мисаллар арқилиқ дәлилләңлар.

7-дәрис

I

Оғузхан

Күнләрдин бир күни Айханниң көзи йоруп, бошанди. Бир оғул туғди. У оғулниң өң-чирайи көк, ағзи чоғдәк қизил, көзлири һал, чачлири, қашлири қара еди. Бу оғул анисиниң көксидин оғуз сүтинила емип, униңдин артуқ сүт әммиди. Хам гөш, аш-тамақ вә шарап тәләп қилди. Тили чиқишқа башлиди. Қириқ күндин кейин маңди, ойниди. Униң айиғи өкүзниң айиғидәк, бели бөриниң белидәк, йәлкиси илпизниң йәлкисидәк, көкси болса ейиқниң көксидәк еди. Бәдининиң һәммә йери түклүк еди. Илқиларни бақатти, атларни минәтти, ов овлатти. Күнләр өтүп, түнләр өтүп у жигит болди.

У чағда бу йәрдә бир чоң орман болуп, көплигән дәрия-еқинлар бар еди. Бу орманға көплигән һайванлар келип туратти, нурғун қушлар учуп жүрәтти. Орманниң ичидә йоған бир қиат (вәһши һайван) бар еди. Илқиларни, адәмләрни йәп кетәтти. Бу наһайити яман бир һайван еди. Жигит бу қиатни овлашқа бәл бағлиди.

Күнләрниң биридә овға чиқти. Нәйзә, оқ-я, қилич вә қалқан елип йолға атланди. Бир буға овлиди. Буғини талниң чивиғи билән дәрәққә бағлап, қайтип кәтти. Шундин кейин таң атти. Таң атқанда кәлгинидә көрдики, буғини қиат елип кетипту. Йәнә бир ейиқни овлап, қайтип

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кәтти. Шуниңдин кейин йәнә таң атти. Таң сәһәрдә йәнә келип көрдики, қиат ейиқниму елип кетипту. Әйнә шу дәрәқниң түвигә келип турғинида, қиат келип, бешини Оғузниң қалқиниға урди. Оғуз нәйзисини қиатниң бешиға санчип өлтүрди вә қилич билән бешини чепип елип кәтти. Кейин у келип көрдики, бир шуңқар қиатниң ич-қарнини йәвататти. Оқ-я билән шуңқарни өлтүрди вә бешини кәсти. Андин кейин дедики: "Шуңқарниң қияпити мана мошу. Қиат буғини йеди, ейиқниму йеди, у төмүрдәк қаттиқ болсиму, нәйзә ахири уни өлтүрди. Қиатни шуңқар йеди. У шамалдәк тез болсиму, оқ-ярим уни өлтүрди". У шундақ дедидә қайтип кәтти.

Күнләрниң биридә Оғуз хақан бир жайда Тәңригә сиғинивататти. Әтрап қараңғулишип, асмандин бир көк нур чүшти. У Күндин нурлуқ, айдин йоруқ еди. Оғуз берип бу нурниң ичидә бир қиз барлиғини көрди. Тәнһа олтиратти. У интайин чирайлиқ бир қиз еди. Униң пешанисидә атәштәк нурлуқ бир меңи болуп, бу меңи қутуп юлтузиға охшатти. Бу қиз шунчә гөзәл едики, у күлсә, көк тәңриму қошулуп күләтти, у жиғлиса, көк тәңриму биллә жиғлатти. Оғуз хақан у қизни көрдидә, әс-һошини йоқатти вә униңға ашиқ болди. Алди, униң билән биллә болуп, арманға йәтти. Бу қиз икки қат (һамилдар) болди. Күнләр өтүп, түнләр өтүп, униң көзи йориди вә үч оғул туғди. Тунҗисиға Күн дәп, оттуранчисиға Ай дәп вә кәнҗисигә Юлтуз дәп ат қойди. Йәнә бирдә Оғуз хақан овға чиқти. Алдидики көлниң оттурисида бир дәрәқ көрди. Шу дәрәқниң кавигида бир қиз тәнһа олтиратти. У бәкму чирайлиқ қиз еди. Униң көзи асмандинму көкирәк, чечи худди дәрия сүйидәк, чишлири үнчидәк еди. У шунчә гөзәл едики, кишиләр уни көрсә "һай-һай, ah-ah, жанни алидекән" дейишәтти. Көргән сүтму қимизға айлинатти. Оғуз хақан уни көрдидә, әс-һошини йоқатти, жүригигә от туташти. Уни сөйүп қалди вә алди. Униң билән биллә болуп тилигигә йәтти. У қиз икки қат болди. Күнләр өтүп, түнләр өтүп, униң көзи йориди вә үч оғул туғди. Тунҗисиға Көк (асман) дәп ат қойди, оттуранчисиға Тағ, кәнҗисигә Деңиз дәп ат қойди.

Шуниңдин кейин Оғуз хақан чоң той бәрди. Хәлиққә ярлиқ чүшәрди. Кишиләр мәслиһәт бойичә келип қатнашти. Қирик ширә, қирик бәлдиң ясатти. Көпчилик һәрхил тамақлар, назу-немәтләрни йейишти вә түрлүк мәй-шарапларни, қимизларни ичишти. Тойдин кейин Оғуз хақан бәгләргә, хәлиққә ярлиқ чүширип мундақ деди:

Мән силәргә болдум хақан,
Елиңлар қолға я вә қалқан.
Бизгә тамға болсун буян,
Һәм көк бөрә болғай уран.
Төмүр нәйзә болсун орман,
Ов йеридә жүрсун қулан.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Деңиз-дәрия турсун еқип,
Күн туғ болғай, асман — қурақан.

Шундин кейин Оғуз хақан төрт әтрапқа ярлиқ чүшәрди вә мәктүп йезип әлчиләрни әвәтти. Бу мәктүптә шундақ йезилмиш еди: “Мән уйғурниң хақанимән. Мән пүтүн җаһанниң төрт булуҗиниң хақани болушум керәк. Мән силәрниң маңа бойсунушуңларни сораймән. Кимки бойсунуп ағзимға қариса, униңға тартуқ йоллап, дост тутимән. Кимки маңа бойсунмиса, ғәзивим тешип, қошун тартимән. Уни дүшмән тутимән, дәрһал бастуруп берип, йоқ қилимән”.

Соал вә тапшуруқлар

1. “Жигсо” усули арқилиқ парчиниң мәзмунини ечип бериңлар.
2. Оғуз хақанниң батурлуғи әкис етилгән эпизодни тепиңлар вә батурлуқ һәққидә өз ой-пикирлириңлар билән бөлүшүңлар.
3. Парчидә қандақ тәсвирий васитиләрниң ишлитилгәнлигини мисаллар арқилиқ дәлилләңлар.

4. Парчидин силәргә қайси эпизод яққанлиғи һәққидә ейтип, пикриңларни дәлилләңлар.
5. Қәһриманға “SVOT” усули арқилиқ тәриплимә бериңлар.
6. Оғуз хақанниң балилириға Күн, Ай, Юлтуз, Асман, Тағ, Деңиз дәп ат қоюшиниң сәвәви немидә? Пикирлишиңлар.
7. Оғуз хақанниң хәлиққә йоллиған мәктүбидә немә дейилгән?
8. Парчидә хәлқимизниң қандақ урп-адәтлири өз ипадисини тапқан?
9. Достлириңларға пухта билим елишниң һаҗәтлиги һәққидә мәктүп йезип көрүңлар.

10. “Батур болуш үчүн билим керәкму? ” мавзусида эссе йезиңлар.

8-дәрис

II

Бу чағда оң тәрәптә Алтун хақан дегән бир хақан бар еди. Шу Алтун хақан Оғуз хақанға әлчи әвәтти, көплигән алтун-күмүч, есил яқут, нурғун байлиқ инъам қилип, беқинидиғанлиғини билдүрди. Униң яхши бәглири билән достлуқ орнатти. Униң билән йеқин болди.

Сол тәрәптә Урум дегән бир хақан бар еди. У хақанниң әскири интайин көп, шәһәрлириму көп еди. Мошу Урум хақан Оғуз хақанниң ярлиғиға етивар қилмай, бирлишишкә бармиди вә “Бу сөзләрни қобул қилмаймән” дәп ярлиққа бойсунмиди.

Оғуз хақан ғәзәпкә келип, униңға қарши атланмақ болди. Қошунни башлап, туғларни көтирип атланди. Қирық күндин кейин Музтағ дегән бир тағниң етигигә йетип кәлди вә чедирларни чүширип, җимҗит ухлашти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таң сүзүлгәндә, Оғуз хақаннің чедириға күндәк бир йоруқ чүшти. Бу нур ичидин көк түклүк, көк яйлилиқ йоған бир әркәк бөрә пәйда болди. Бу бөрә Оғуз хақанға гәп қилип, мундақ деди: "Һай-һай Оғуз, сән Урум үстигә атланмақ болупсән. Һәй, Оғуз, алдиңларда мән (йол башлап) маңимән".

Шуниңдин кейин Оғуз хақан чедирларни жиғдуруп жүрүп кәтти. Қариғидәк болса, қошунниң алдида көк түклүк, көк яйлилиқ чоң бир әркәк бөрә кетип баратти. Бирнәччә күндин кейин бу түклүк, көк яйлилиқ йоған әркәк бөрә тохтап қалди. Оғузму қошуни билән тохтиди. Бу йәрдә Итил (Волга) дегән чоң дәрия бар еди. Итил дәрияси қирғиғидики бир қара тағ бағрида уруш башланди. Оқ-я вә нәйзә, қиличлар билән жәң қилишти.

Қошунлар ара болди уруш-жәң,
Хәлиқ қәлбини басти қайғу-ғәм.

Елишип, челишип жәң шунчә қаттиқ болдики, Итил дәриясиниң сүйи қип-қизил боякtәк болуп кәтти. Оғуз хақан йәңди, Урум хақан қачти. Оғуз хақан Урум хақаннің хақанлиғини алди вә адәмлирини өзигә қаратти. Ордисиға көплигән жансиз олжа, нурғун жанлиқ олжа чүшти.

Урум хақаннің бир қериндиши болуп, униң исми Урусбәг еди. Урусбәг тағ бешидики әтрапи чоңқур хәндәк билән оралған мустәһкәм бир шәһәргә өз оғлини әвәтип, униңға: "Шәһәрни қоғдаш лазим, уруштин кейинму шәһәрни сақлиғин!" — деди.

Оғуз хақан әйнә шу шәһәргә қарап атланди. Урусбәгниң оғли униңға көплигән алтун-күмүч әвәтти. Йәнә ейтти: "Сән мениң хақаним! Атам маңа бу шәһәрни бәргән еди вә шәһәрни қоғдишим керәк, сән шәһәрни уруштин кейинму сақлап қалғин дегән еди. Атам ғәзәплән сә, мениң һалим қандақ болур? Сениң ярлиғиңни орунлашқа тәйярмән. Бизниң бәхтимиз — сениң бәхтиң. Бизниң уруғимиз — сениң дәриғиңниң уруғи. Тәңри саңа йәр-зимин әта қилған екән. Мән саңа бешимни, бәхтимни бәхш етимән. Селиқ төләп, достлуқтин чиқмаймән", — деди.

Оғуз хақан жигитниң сөзлирини яқтурди, сөйүнүп күлди вә "Маңа көп алтун әвәтипсән. Шәһәрни убдан сақлапсән", — деди. Шуниң үчүн униңға "сақлан" дәп ат қойди, дост болди.

Оғуз хақан әскәрлири билән Итил дәриясиға кәлди. Итил дегән чоң дәрия еди. Оғуз хақан уни көрүп: "Итилниң сүйидин қандақ өтимиз?" — деди.

Қошунда бир яхши бәг бар еди. Униң ети Улус Ордубәг еди. У маһир, парасәтлик адәм еди. У дәрия яқисида көплигән тал вә яғачларниң барлиғини көрдидә дәрәқләрни кәсти, әшу тал-яғачлар үстидә олтирип дәриядин өтти. Оғуз хақан буни көрүп, сөйүнүп ейтти: "Һай-һай, сән бу йәргә болғин бәг, қипчақ саңа болсун ат". Улар йәнә алға қарап кәтти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оғузған жәң алдида

Шуниңдин кейин Оғуз хақан йәнә һелиқи көк түклүк, көк яйлилиқ әркәк бөрини көрди. У бөрә Оғуз хақанға: “Әнди қошун билән бу йәрдин қозғал, Оғуз! Адәмлириңни, бәглириңни башлап маңивәр, мән саңа йол башлап маңимән”, — деди. Таң атқанда Оғуз хақан көрдики, әркәк бөрә қошунниң алдида жүгрәп кетип баратти. Шатланди һәм илгириләп маңди.

Оғуз хақан бир чипар айғириға минәтти вә бу айғирини бәк яхши көрәтти. Йолда мошу айғир йоқулуп, қечип кәтти. Бу йәрдә бир чоң тағ бар еди. Униң үстидә қар, муз болуп, чоққилири соғдин аппақ туратти. Шуңа бу Музтағ дәп атилатти. Оғуз хақанниң чипар ети Музтағ ичигә кирип кәткән еди. Униңға Оғуз хақан узақ вақит қайғу чәкти. Қошунда бир батур бәг болуп, у һечнемидин қорқматти. У йол жүрүшкә, соққа чидамлиқ еди. Әшу бәг тағ арисиға кирип, тоққуз күндин кейин Оғуз хақанға айғирини әкелип бәрди. Музтағда қаттиқ соғ болғанлиқтин, у бәг қарға көмүлүп аппақ болуп кәткән еди. Оғуз хақан хошал күлди вә: “Әй, сән бәгләргә болғин башлиқ, мәңгүлүк исим болсун саңа қарлуқ”, — деди һәм униңға көплигән мал-дуния һәдийә қилип, алға жүрүп кәтти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Топларға бөлүнүп, парчиниң мәзмунини кластерниң ярдими арқилиқ ечип бериңлар.
2. Көк бөриниң келип чиқиши һәққидә қошумчә мәлуматларни тепип, пикирлириңлар билән бөлүшүңлар.
3. Парчидә әкис етилгән Урум хақан вә Урусбәгкә тәриплимә бериңлар.
4. Улусбәгниң ярлиққа бойсунмиғанлиғи, униң миҗәз-хулқидики қандақ хислитини көрситиду?
5. Оғуз хақанниң немә үчүн күрәшкәнлиги һәққидә ейтип бериңлар.
6. "Алтә қалпақ" стратегиясигә асаслинип, хақанларниң иш-һәрикитигә баһа бериңлар.
7. Төвәндики җәдвәлни толтуруңлар.

Дастандики баш қәһриманлар	Қәһриманларға тәриплимә	Силәрниң пикриңлар

8. Парчидин өзәңларға яққан эпизодни оқуп, немә үчүн бу эпизодни таллап алғиниңларни дәлилләңлар.
9. "Оғузханниң батурлуғидин үлгә елишқа боламду?" мавзусиға эссе йезиңлар

9-дәрис

III

Йолда чоң бир өйни көрди. Бу өйниң тамлири алтундин, түңлүклири күмүчтин, ишиклири төмүрдин еди. Қулуплақлиқ болуп, ачқучи йоқ еди. Қошунда бир чевәр адәм бар еди, униң ети Төмүрдуқағул еди. "Сән бу йәрдә қал, ишикни ач, ачқандин кейин ордиға кәл", — дәп ярлиқ қилди, униңға "қалъач" дәп ат қойди вә йәнә алға қарап илгирилиди.

Бир күни көк түклүк, көк яйлилиқ әркәк бөрә йәнә йолда тохтиди. Оғуз хақанму тохтап, чедирлирини тикти. Бу йәр терилмиған түзләң еди. Бу йәрни Чуржит дейишәтти. Униң хәлқи көп, йәрлири кәң еди, илқилири, кала-мозайлири, алтун-күмүч, үнчә-мәрвайитлири бәк көп еди. Бу йәрдә Чуржитниң хақани вә хәлқи Оғуз хақанға қарши чиқти. Уруш-җәң башланди. Оқ-я вә қиличлар билән җәң қилишти. Оғуз хақан ғалип келип, Чуржит хақанини басти, өлтүрүп бешини кәсти. Чуржитниң хәлқини өзигә бәқиндурди.

Уруштин кейин Оғуз хақанниң әскәрлири вә хәлқи шунчә мал-мүлүк олҗа алдики, артип елип кетишкә ат, хечир, кала азлиқ қилди. Оғуз хақанниң қошунида бир чевәр, ишчан уста киши бар еди. Униң исми Бармақлиғ Йосун билиг еди. У чевәр адәм бир һарву ясиди. Һарву

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

үстигә мал-мүлкини қойди, униң алдиға тирик олҗини (әсирләрни) қатти вә тартип елип кәтти. Нөкәрләрниң, кишиләрниң һәммиси буни көрүп һәйран болушти вә алдираш һарву ясашти. Бу егиз һарвулар маңғанда "қанға, қанға" дәп аваз чиқиратти. Шуңа уларға "қанға" дәп ат қойди. Оғуз хақан һарвуларни көрүп күлди вә: "Қанға билән өлүк олҗиларни тирик олҗилар жүргүзсун. Сениң етиң қанғалуқ болсун, һарвуни мәңгү әсләтсун", — деди вә алға қарап кәтти.

Шуниңдин кейин у йәнә шу көк түклүк, көк яйлилиқ әркәк бөрә билән һинду (Һиндстан), таңғут вә шам тәрәпләргә жүрүш қилип барди. Нурғун уруш, жәң-тоқунушларда уларниму алди вә өз елигә бирләштүрди.

Чәттә қалмай мәлум болсунки, жәнуп тәрәптә Барқан дегән бир жай бар еди. Наһайити бай мәмликәт, интайин иссиқ йәр еди. Бу йәрдә һайванатлар, қушлар наһайити көп, алтун-күмүч, мәрвайитлири нурғун еди. Хәлиқниң рәңги-ройи қап-қара еди. Бу йәрниң хақанириң исми Масар еди. Оғуз хақан униңға қарши атланди. Интайин қаттиқ уруш болди. Оғуз хақан йәңди. Масар хақан қачти. Оғуз хақан уни гумран қилип, униң юртини алди вә кәтти. Униң достлири хурсән болди, дүшмәнлири зар қахшиди. Оғуз хақан уни йеңип, һесапсиз байлиқ вә малға егә болди һәмдә уларни өз елигә тошуп кәтти.

Йәнә чәттә қалмай мәлум болсунки, Оғуз хақанниң йенида ақ сақаллиқ, муз чачлиқ, қабилийәтлик бир қери киши бар еди. У парасәтлик, биләрмән, чүшкә тәбир бәргүчи, һәқиқәтчи вәзир еди. Униң исми Улуқ Түрк еди. Бир күни у чүшидә бир алтун я вә үч күмүч оқ көрди. Бу алтун я күн чиқиштин та күн петишқичә тартилған, үч күмүч болса, шимални көрситип туратти. Ойғинип чүшидә көргәнлирини Оғуз хақанға ейтип, мундақ деди:

Әй хақаним, болсун сениң өмрүң узун,
Әй хақаним, әл-низамиңға адаләт яр болсун.
Чүшүмдә маңа бәрди Тәңри ишарә
Ишғал қилған йәрлирини уруғиға бөлүп бәрсун дәп.

Оғуз хақан Улуқ Түркниң сөзлирини аңлап яқтурди һәм "ейтқиниң кәлсун", — деди.

Әтиси балилирини чақиртип кәлтүрүп, уларға ейтти: "Оғуллирим, көңлүм овни тартип туриду. Яшинип қалғинимдин овға чиқишқа чамим йәтмәйду. Күн, Ай, Юлтуз, силәр таң атар тәрәпкә бериңлар. Көк, Тағ, Деңиз, силәр түн қараңғуси тәрәпкә бериңлар". Шуниңдин кейин үчәйлән таң атар тәрәпкә, үчәйлән түн қараңғуси тәрәпкә кәтти. Күн, Ай, Юлтуз нурғун һайван вә қушларни овлиди һәм йолдин бир алтун я тепивалди. Уни елип келип атисиға тапшуруп бәрди. Оғуз хақан сөйүнүп күлди, уни үч бөләккә бөлди вә ейттики:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һәй акилар, бу я силәргә мәнсүп болсун,
Атқан оқуңлар пәләккә йәтсун.

Көк, Тағ, Деңиз нурғун һайван вә қушларни овлиғандин кейин, йолдин үч күмүч оқ тепивалди һәм уни атисиға әкелип бәрди. Оғуз хақан шатланди, оқларни үчигә бөлүп бәрди вә ейттики:

Һәй инилар, бу оқ силәргә мәнсүп болсун,
Оқни я атар, силәр оққа охшаш яға бойсунуңлар.

Шуниңдин кейин Оғуз хақан чоң қурултай чақирди, нөкәрлирини, хәлиқни чақиртти вә кеңәшти...

Оғуз хақан чоң чедирниң оң тәрипигә қирик ғулач яғач қадаттуруп, униң учиға бир алтун тохуни асти, түвигә бир ақ қойни бағлиди. Сол тәрәпкиму қирик ғулачлик узун бир ақ яғач қадаттуруп, униң учиға бир күмүч тохуни асти, түвигә бир қара қойни бағлиди. Оң тәрәптә бузуқлар олтарди, сол тәрәптә уч оқлар олтарди. Қирик кечә-күндүз той болди, йәп ичишти вә сөйүнүшти. Шундин кейин Оғуз хақан оғуллириға юртни бөлүп бәрди вә шундақ деди:

Әй оғуллар, мән көп яшидим,
Нурғун урушни баштин кәчүрдүм.
Я билән көп оқ аттим,
Айғир билән көп йолни кәздим.
Дүшмәнләрни қан жиғлаттим,
Достларни шат әйлидим.
Тәңри борчини қилдим ада,
Берәй сизләргә юртум мана ...

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчиниң мәзмунини "Вақиәләр теғи" усули бойичә ечиңлар.
2. Оғуз хақанниң чуржит хәлқини күч билән бәкиндурғанлиғиға силәрниң көз қаришиңлар қандақ? Пикирлишиңлар.
3. Дастанда Оғуз хақан обризи қандақ гәвдиләнгәнлигигә тәриплимә бериңлар.
4. Парчидә қандақ һүнәр егилири һәққидә гәп болиду? Пикриңларни дәлилләңлар.
5. Силәр қандақ һүнәр егилирини билисиләр? Ейтип бериңлар.
6. Һүнәр, әмгәк һәққидә мақалларни тепип, дәптәрлириңларға йезивелиңлар.
7. Силәрниң Оғуз ханниң иш-һәрикитигә болған көзқаришиңлар қандақ? Пикирлишиңлар.
8. Оғузхан обризиға синквейн түзүңлар.
9. "Оғузнамә" дастани бизни немигә тәрбийиләйду? "Айлинидиған бекәтләр" усули арқилиқ ой-пикирлириңлар билән бөлүшүңлар.
10. Парчидин адәмләр арисидики садақәтлик, вападарлиқ әкис етилгән эпизодни тепип оқуңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қ

11. Дастан бойичә чүшәнгиниңларни “көзқараш — сәвәп — мисал — хуласиләш” усули арқилиқ муһакимә қилиңлар.
12. “Жут қоғдисаң өсәрсән, қоғдимисаң өчәрсән” дегән мақални шәрһиләп бериңлар.
13. “Оғузхан дастанида җәңгиварлиқ роһниң әкис етилиши” мавзусиға эссе йезиңлар.

10-дәрис

Билал Назим
(1825 —1900)

Билал Назим — улуқ уйғур шаири. У 1825-жили Шәрқий Түркстанниң (һазирқи ХХЖ, ШУАРниң) Ғулҗа шәһиридә моздуз аилисидә туғулған. Турмушниң йоқсизлиғиға қаримай дадиси Йүсүп моздуз Билалға билим беришкә интилған. Билал кичигидинла оқуш-йезишқа һәвәс қилип өсиду. У аилисидә хәт-сават тонуп, хелә чоң болғанда, Ғулҗидики Бәйтулла мәдрисисидә он жил давамида оқуйду. Бурунқи заманларда мәдрисиләрдә ислам дининиң қаидилирини ядлитип, динниң асаслирини үгитиш билән биллә Яссавий, Навайи, Җамий охшаш улуқ шаирларниң әсәрлириниму оқутатти. Уларниң әсәрлири кона әдәбий тилда йезилғанлиқтин, мәдрисә талиплири әрәп, парс тиллириниму үгинәтти. Чүнки кона әдәбий тилда әрәп-парс сөзлири көп қоллинилатти. Бу тилни чағатай тили дәп атайду.

Мәдрисини түгәткән мәзгилдә Билал шаир сүпитидә тонулған еди. Бурунқи шаирлар көп вақитта өзлиригә тәхәллус — әдәбий исимни елишни адәт қилатти. Билалму шеирлири хәлиқ арисида абройатаққа егә болғандин кейин өзигә Назим (шаир) дегән тәхәллусни алған. Бу тәхәллусни алғичә у шеирлирини (ғәзәллирини) өзиниң исми билән язиду. Кейинирәк язған ғәзәллирини у Назим тәхәллуси билән тамамлайдиған болди. Шаирниң әсәрлиридә һәм Билал, һәм Назим дегән исим билән тәхәллусниң учришиши шуниңдин. Бурунқи шаирларниң әсәрлири һазирқи замандикидәк китап болуп нәшир қилинматти, қолязма сүпитидә таритилатти. Шуңлашқа өз исмини яки тәхәллусини ғәзәлгә қошуп, ким язғанлиғини ениқлаш адәт болған. Ғәзәлләрдә һазирму шу әнъәнә сақлинип қалған.

Билал Назим 27 йешиғичә (1852-жили) иҗат қилған ғәзәллирини “Ғәзәлият” дегән нам билән диван түзиду (диван — топлам демәклик).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Назугум

Билал Назим "Ғәзәлият" диванидин башқа чоң һәжимлик эпикилиқ дастанларниму яратқан. Униң қәлимигә "Чаңмоза Йүсүпхан", "Ғазат дәр мүлки чин" ("Чин өлкисидики ғазат") дастанлири, "Назугум" қиссиси мәнсүп.

Билал Назим — хәлиқ билән һәмнәпәс яшиған, өз елини сөйгән вәтәнпәрвәр әдип. Жуқуридики әсәрлири муһим тарихий вақиәләргә беғишланған болуп, уларда шаир өз хәлқигә болған чәксиз муһәббитини, хәлқиниң қәһриманлиғини һәққаний тәсвирлигән. Бу мәхсәт-муддиа болупму "Ғазат дәр мүлки чин" дастанида яққал көрүниду. Дастан 1864—1867-жиллири Илида хитай басқунчилириға қарши көтирилгән миллий-азатлиқ күрәшни һекайә қилиду. Бу пүткүл хәлиқ бир кишидәк хитайларға қарши чиққан күрәшкә (ғазатқа) Билал Назимму жанпидалиқ билән қатнашқан. Униң акиси Жалал шу күрәштә әрлик билән қаза болған еди.

"Ғазат дәр мүлки чин" дастанида қозғиланниң кәң картиниси сизилған. Шаир өз дастанида хәлиқ азатлиғи үчүн күрәшкән аддий кишиләрдин тартип султанғичә тәсвирләп, уларниң қәһриманлиғини улуқлайду. Шуниң билән биллә өзлириниң шәхсий мәнпийитини дәп хаинлиқ қилған сатқунларниң иш-һәрикәтлирини баянлап, уларниң әпти-бәширисини ачиду. Өз мәнпийити, өз байлиғи үчүн хәлиқ азатлиғини сатқан Мәзәмхан, Шавкәт вә башқа һөкүмранларниң, молла-байларниң жиркиничлик ишлири сүрәтләнгән. Буларға қарши һалда хитай басқунчилириға қарши күрәш қилған сәрдар, Или султанлиғиниң биринчи султани Абдурусулбәг хаинлар тәрипидин өлтүрүлгәндин кейин униң орниға тәхткә олтарған Әлахан, хәлиқ қәһримани һәм қошақчиси Садир палванларниң күрәшлири, уларниң алий хисләтлири сәмимий һөрмәт вә сөйүнүш билән намайән қилиниду.

Умумән Билал Назим хәлиқ әркинлиги вә азатлиғи үчүн өзиму жанпида болған һәм өз ижадийитидә шундақ кишиләрни улуқлап өткән. Буни Абдурусулбәг, Әлахан, Садир палван образлиридила әмәс, шундақла Назугум обризидиму көримиз. Азатлиқ, әркинлик дәп күрәшкән һәм шу йолда жәнини бәргән қәһриман аялниң обризи "Назугум" қиссисидә гәвдиләндүрүлгән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Тор бетидин Билал Назимниң һаяти вә иҗадийити һәққидә мәлуматларни издәп тепиңлар.

2. Шаирниң тарихий мавзуларға мураҗиәт қилишиға немә сәвәп болди? Пикирлишиңлар.
3. Шаир әсәрлиридә қандақ тарихий вәзийәт вә тарихий шәхсләр әкис етилгән? Жававиңларни дәлилләңлар.
4. Назугум қиссиси реал вақиәгә асасланғанму? "Ашкарилиқ чәмбири" усули арқилиқ пикирлишиңлар.
5. Назугум һәққидә қандақ мәлуматларни билисиләр? Интернет ресурслардин пайдилинип, "Назугум" фильмини көрүп, униң һәқиқәткә қанчилик дәриҗидә яндашқанлиғи бойичә пикирлишиңлар.
6. Қошумчә материаллардин, интернет ресурслардин пайдилинип "Назугум мәңгү яшайду" мавзусиға доклад тәйярлаңлар.

11-дәрис

"ҺӘР КИШИНИҢ КӨҢЛИДӘ ИШҚНИҢ ОТИ ПӘЙДА ӘМӘС"

Билал Назим ғәзәл жанрида бурундин келиватқан әнъәнә-дәстурләрни давамлаштурған. Авалқи шаирлар өзлириниң ғәзәллиридә ақартиш идеялирини алға сүрүп, хәлиқни илим-билимгә дәвәт қилған. Шундақла инсан әркинлигини улуқлиған, диний хурапатчилиққа қарши чиққан, адәмниң алий пәзиләтлирини, қәлбий гөзәллигини күйлигән еди. Билал Назимму мошу идеяләрни өз ғәзәллиридә алға сүриду. Билал Назим өз ғәзәллиридә инсанниң гөзәллигини улуқлайду, муһәббәт туйғусини инсан қәлбиниң әң улуқ пәзилити дәп күйләйду. Буни "Һәр кишиниң қәлбидә ишқниң оти пәйда әмәс" дәп башлинидиған ғәзилидин очуқ көримиз.

Шаирниң тәриплишичә муһәббәт адәмни алий дәриҗигә көтиридиған сезим, муһәббәтни қәдирлимигән киши "әбдулқәриндур" йәни керинниң (қосақниң) қули, униң һайвандин пәрқи йоқ.

Шаир муһәббәтни һаятниң алтун қозуғи, бәхит-саадәтниң мәнбәси дәп чүшиниду, шуңлашқа уни һәммидин жуқури баһалайду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һәр кишинин көңлидә ишқнин оти пәйда әмәс,
Болмиса булбул сүпәтлик яр үчүн шәйда әмәс.
Яр үчүн өртәнмисә я көп жапалар чәкмисә,
Қилмиса жанни пида, ул ашиқи дилхаһ әмәс.
Жүрмисә ярни сорағлап сүбһу-шам бәлки давам,
Андақ әр әбдулқәриндур тирик әзиз жан әмәс.
Диллири ялда түнидур нә кавакиб бар аңа,
Бир түтүнниң учқунидур кәвкәб бәйза әмәс.
Һәр пәри олмас бәдии , һәр гүл олмас нәстәрән,
Һәр бәшәр билсәң Мухәммәддәк дили агаһ әмәс.
Ашиқ ерсәң ушбу сөзни аңлиғил жаниң билә,
Әй мухиб , әһли хирәд сән бу сөзүм бижа әмәс.
Тәнә қилма, әй ғина әһли, пеқир әһли дәп,
Талиби ярдур Билалий, талиби дуния әмәс.

“АҺ КИМ ЗУҺД ӘҺЛИ БИЗНИ ҚИЛҒУДӘК ЯРДИН ХАЛАС”

Аһ ким зуһд әһли бизни қилғудәк ярдин халас,
Тәңригә қилсун ибадәт дәпки дилдардин халас.
Муһтәсиб әһли һәммә чуғлашти мән бечаригә,
Шүбһисиз қилмақ болуп ул көзи хумардин халас.
Өз йолум убдан еди мән тәлбигә зуһд әһлидин,
Һеч һалда болмас едим әжз инкисардин халас.
Отида мисли сәмәндәр көймәк ерди кәсбитим,
Болмиғай ерди дәми ул зәвқ дидардин халас.
Зулум бирлә муһтәсиб қилди пәривәштин жуда,
Чүнки булбул гүл көрүп болғайму гүлзардин халас,
Шәръийдә заһид сөзи һәқтур, һәқиқәттә — мениң,
Ишқ ели хушлуқтин ерсә, заһид ели нардин халас.
Ихтияр сәндә, Билал, хушлар ерсәң ишқини,
Зуһиддин болғин халас, йоқса дили азардин халас.

Мәлумки, шеирда (ғәзәлдә) сөзләр вә сөз ибарилири аддий нутуққа қариғанда, адәттә, көчмә мәнада ишлитилиду. Шуңлашқа шеирий мисраларда ипадә қилинған ой-пикир, һис-туйғуларниң мәзмун-мәнаси кәң, әстәрлик болуп келиду. Мәсилән, аталған ғәзәлдики “Аһ ким зуһд әһли бизни қилмақ ярдин халас” дегән мисрани әйни һалдила чүшәнмәслик керәк. Бу мисраларда шаир заһидлар сөйгән ярдинла әмәс, шундақла бәхиттин, раһәт-хошаллиқтин айримақчи демәкчи.

Шундақла “Муһтәсиб әһли һәммә чуғлатти мән бечаригә” дегәнниму һәммә назарәтчиләр мени өз әркимдин мәһрум қилип, диний қаидиләргә беқиндурмақчи дәп чүшиниш лазим. Йәни шеирий мисраларда ой-пикир, һис-туйғуларниң әстәрлик қатлам-қатлам сир-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лирини ачқандила, әсәрниң идеявий, бәдиий мәзмунини толуқ қобул қилалаймиз.

Билал Назимниң "Аһ ким зуһд әһли" дәп башлинидиған ғәзили диний хурапатқа қарши роһ билән суғирилған. Диний чүшәнчә бойичә икки дуния бармиш: бу йоруқ дуния вә адәм өлгәндин кейин баридиған дуния. Заһидларниң тәлимати бойичә бу йоруқ дуния өткүнчи, вақтинчә, адәм өлгәндин кейин баридиған дуния мәңгү; адәм бу дуниянiң раһәтлиридин кечип, у дуниянiң ғемини қилиши, йәни пәқәтла итаәт-ибадәт қилиши лазим. Билал Назим аталған ғәзилидә заһидларниң бу тәрки дуниячилиқ (йоруқ дунияни рәт қилғучи, тәрк әткүчи) тәлиматиға қарши чиқиду. У диний қаидилиридин қутулушни, әркинликни истәйду. Заһидларниң тәлиматини ялған дәп, "Шәръийдә (шәриәттә) заһид сөзи һәқтур, һәқиқәттә — мениң" дәп, бу тәлимни очуқтин-очуқ әйипләйду.

Соал вә тапшуруқлар

1. Ғәзәлләрни һиссиятлиқ оқуңлар.
2. "Икки қисимлиқ күндилик" усули арқилиқ шаирниң "Һәр кишиниң көңлидә ишқниң оти пәйда әмәс" намлиқ ғәзилидә немини улуқлиғанлиғини йезиңлар. Пикриңларни дәлилләңлар.
3. Ғәзәлдә қандақ тәсвирий васитиләр ишлитилгән? Жававиңларни дәлилләңлар.

4. Бүгүнки күндә чин муһәббәтниң қәдир-қиммити қанчилик дәриҗидә екәнлиги һәққидә "Аквариум" усули арқилиқ пикирлишиңлар.

5. "Аһ ким зуһд әһли бизни қилғудәк ярдин халас" намлиқ ғәзәлдә алға сүрүлгән асасий идеяни еniқлап, өз ойлириңлар билән бөлүшүңлар.
6. Мәзкур ғәзәл мәтинидин диний хурапәтчиликкә қарши күрәш әкис етилгән мисраларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.
7. Шаир немә үчүн заһидлиққа сәлбий көзқарашта болиду?
8. Силәрниң бүгүнки диний еқимларға болған көзқаришиңлар қандақ? Пикирлишиңлар.
9. Өзәңларға яққан ғәзәлни ядқа елиңлар.

12-дәрис

"ЯМАН КӨРМӘҢ МЕНИ, ДОСТЛАР"

"Яман көрмәң мени, достлар" дәп башлинидиған ғәзәлдә Билал Назим өз иҗадийитигә баһа бериду.

Яман көрмәң мени, достлар, Егәмниң бир қулидурмән.
Киши қәдримни билмәйду, Вәтәнниң гәвһәридурмән.
Киши билмәс ләтип сөз дуррини хәләпләр үзә чачтим,
Ки сөз бабиға кәлгәндә сухәнвәрләр дурридурмән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Өзүм вәспини ейтсам, дилбәр ейтур: “Анчә әмәс сән.
Кәлтүргән сөзгә сизни дилбәр үзрә пәридурмән”.
Ки тәрип әйлидиң көп бағ ара ғунчә көрүп ани,
Тамами навугуфә ғунчиларниң муштәридурмән.
Нә һәд бизгә ул ай йүзлүк сөзни тилгә кәлтүрмәк,
Қулниң қуллири алдида бир чакаридурмән.
Қия бақса тәрәһһум әйләбан биз хәстәгә ул ай,
Дегәймән шат олғандин халайиқ бәхтәридурмән.
Или базарида жиғлап бу Назим ялвуруп ярға,
Ки ейтур бир қия бақсаң, нә болғай бир қеридурмән.

Бу ғәзәлдә заманисида уни чүшәнмигәнликкә, қәдирлимигәнликкә налишму очуқ изһар қилинған. Һәқиқәтәнму Билал Назим өз заманиниң илғар пикирлик, тәрәққипәрвәр адими еди, униң илим-мәрипәткә дәвәт қилиши, диний хурапатқа қарши чиқиши һөкүмран қатлам вәкиллиригә, чала сават дин башчилириға яқматти. Шуңлашқа шаир “киши қәдримни билмәйду”, дәп әпсус-ечиниш туйғулирини изһар қилған.

Билал Назимниң ғәзәллири адәм қәлбиниң назук сезимлири, кәчүрмилири билән суғирилған. Улар инсаний алий пәзиләтләрни, достлуқни, меһрибанлиқни, адаләтликни күйләп, улуқлайдиған әсәрләрдур.

Б.Назим ядикарлиғи.
Яркәнт шәһири

Билал Назимниң ғәзәллири уйғур әдәбиятидики ғәзәл жанриниң әң үстүн нәмунилиридин һесаплиниду. Шаир ғәзәллири қоллинилған тәсвирий васитиләрниң хилму-хиллиғи вә бәдиийлигиниң жуқурилиғи билән алаһидилинип туриду. Уларда язма шеирийәтниң әнъәнивий образлири билән бир қатарда хәлиқ қошақлириниң, бейитлириниң қияпәтлик васитилири кәң ишлитилгән. Хәлиқ шеирийитигә йеқинлиғидин, бәдиийлигиниң үстүнлүгидин Билал Назимниң ғәзәллири қошақлар қатариға қошулуп кәткән. Мәсилән, “Бараргa йоллириң болсун”, “У ян өтиду бир гүл” дәп башлинидиған ғәзәллири кәң хәлиқ арисида қошақ-нахша ретидә аһаңға селинип ейтилип кәлмәктә.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Фәзәлни һиссиятлиқ оқуп, “Белиқ скелети” усули арқилиқ тәһлил қилиңлар.
2. Мәзкүр ғәзәлдә алға сүрүлгән асасий идеяни еniқлап, униң әһмийити һәққидә пикирлишиңлар.
3. Фәзәлдә ишлитилгән бәдиий васитиләрни еniқлап, дәптириңларға йезиңлар. Шаирниң бу васитиләрни немә үчүн ишләткәнлиги тоғрилиқ пикирлишиңлар.
4. Силәр үчүн дост, достлуқ дегән ибариләр қандақ әһмийәткә егә? Ойлириңлар билән бөлүшүңлар.
5. Билал Назимдәк тарихий шәхсниң әсирләр бойи әл тарихида, хәлиқниң ядида сақлинишининиң сәвәви немидә дәп ойлайсиләр? Пикирлишиңлар.
6. “Һәқиқий дост қандақ болуш керәк?” мавзусиға эссе йезиңлар.

ӘДӘБИЯТ НӘЗӘРИЙӘСИ: АРУЗ ВӘЗНИ

Аруз — шеир системилириниң бир түри (*аруз вәзни* дәпму ейтилиду). Бу вәзн Әрәп әллиридә шәкиллинип, IX—X әсирләрдә түркий хәлиқләрниң, жүмлидин уйғурларниң арисиғиму таралған.

Арузниң шеир системиси сүпитидә асасий өзгичилиги мисраларда боғумларниң созулуп вә қисқа ейтилишининиң мәлум тәртиптә һәм миқдарда (санда) тәкрарлинип келишидур. Боғумларниң узун вә қисқа болуши уларни тәләппуз қилишқа (ейтишқа) кәткән пурсәтниң миқдариға бағлиқ. Мәсилән, “кә” дегән боғумни ейтишқа қариғанда “кәл” сөзини ейтишқа пурсәт көп кетиду, әнди “кәнт” сөзигә болса улардинму жиқарақ кетиду. Башқичә ейтқанда, йепиқ боғум очуқ боғумға нисбәтән узун болуп һесаплиниду. Очуқ боғум бәзидә узун, бәзидә қисқа болуп келиши мүмкин. Аруз — узун вә қисқа боғумларниң шеирий мисрада мәлум тәртиптә вә миқдарда келидиған шеир вәзни. Мәсилән, мисра 15 боғумлуқ болса, узун вә қисқа боғумлар мәлум тәртиптә новәтлишиду һәм топлишип ейтилиду, боғумларниң һәр топи пауза арқилиқ бөлүнүп туриду. Шеиршунаслиқта созулуп ейтилидиған боғум —; әнди қисқа ейтилидиған боғумларни болса V бәлгүлири билән бәлгүләш қобул қилинған. Боғумларниң ейтилиш жәһәттин топлиниши *рукн* дейилиду.

Мәсилән, Билал Назимниң “Яман көрмән”... дәп башлинидиған ғәзилиниң һәр қури 16 боғумлуқ болуп, һәр қурда бир қисқа, үч узун (V — — —) боғумдин туридиған топ төрт қетим тәкрарлиниду. Бу тәртип ғәзәл бойи сақлиниши шәрт. Жуқуридики бәлгүләр билән бәлгүлисәк, ғәзәл қуриниң схемиси мундақ: V — — — V — — — V — — — V — — — . Әнди бу схемини ғәзәл мәтинигә маслаштурайли. *Яман көрмән мени, достлар, Егәмниң бир қулидурмән*, дегән мисрани оқуғанда, һәрбир рукндин кейин пауза қилишқа болиду, әнди “*Киши*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қәдримни билмәйду, Вәтәнниң гәвһәридурмән” дегән мисрада биринчи рукндин кейин (*киши қәдрим*), төртинчи рукндин кейин (*Вәтәнниң гәв*) пауза қилишқа болмайду. Чүнки пауза қилинса, мәна-мәзмуниға дәхил йетиду. Демәк арузниң йәнә бир қануни, әгәрдә рукнлардин кейинки пауза сөзләр арисиға чүшсә, пауза қилишқа болиду, әксичә һалда тохтимай, бир нәпәстә оқуш тәләп қилиниду.

Бармақ вәзнидики турақниң (50-бәткә қар.) вә аруз вәзнидики рукнниң шеирий мисрадики хизмити ритм яритиш болсиму, оқулуши жәһәттин улар пәриқлиниду. Йәни бармақта һәр турақтин кейин пауза қилишқа болса, арузда рукнлардин кейин бу һадисә бәзидә сақланмайду.

13-дәрис

Исмайил Саттаров
(1916—1944)

Исмайил Саттаров 1916-жили Алмута шәһиридә кәмбәғәл аилисидә туғулған. 1924-жили у Алмутидики С. Зәрват намидики уйғур мәктивидә оқуйду. Кәлгүси шаирниң әдәбият, сәнъәткә интилиши мәктәптә оқуп жүргән вақитлирида көрүнди. Шуңлашқиму 1934-жили йеңидин ечилған Уйғур театриға кириши тәсадипи әһвал болмиди. У әдәбий әсәрләрни көп оқуп, билимини ашурушта тинмай издәнгән. 30-жилларниң иккинчи йеримидин башлап яш шаир дәсләпки әсәрлирини йезип, әдәбиятқа арилишиду.

И.Саттаровниң иҗадий йоли толиму қисқа болди. У 1944-жили 20-мартта узақ ағриқтин кейин вапат болған.

И.Саттаровниң шеирлири, “Һур бағ қизи”, “Қорған” поэмилири, “Ғерип—Сәнәм” драмиси әдәбиятимиз тарихида көрнәклик әсәрләр болуп һесаплиниду. Униң поэмилири поэмичилиқтики йеңи қәдәмләр болса, “Ғерип—Сәнәм” драмиси техичә сәһнидин чүшмәй келиватиду.

И.Саттаровниң шеирлири өз дәвриниң муһим вақиәлири һәққидә йезилған. 30-жилларниң ахирлирида сабиқ Кеңәш Иттипақида, жүмлидин Қазақстандиму йеңи жәмийәт қурушта чоң ишлар әмәлгә ашурулуп, хәлиқниң турмуши, әл ихтисади яхшилинип, мәдәний һаят дәриҗиси риважлинивататти. Шуниң билән биллә дуния йүзидә уруш ховупиму күчийип, ахири 1941-жили Улуқ Вәтән уруши башланди. Бу уруш көплигән Европа әллирини, болупму сабиқ Кеңәш елиниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

көп җайлирини вәйран қилип, нәччә миллион адәмләрни қирғинға учратти.

И. Саттаров хәлиқниң бәхитлик турмушидин илһам елип қәләм тәврәтти. Хәлиқ үчүн әмгәк қилиш, шу йолда сәпәрвәр болуш идеяси көплигән шеирларниң идеявий роһини тәшкил қилиду.

Хәлиқ үчүн, Вәтән үчүн чоң үмүттә,
Бир тохтимай хизмәт етиш мәхсәт биздә, —

дәп шу дәвирдики умумий яшларға хас җанпидалиқни күйлиди. Шаир дуния йүзи хәлиқлириниңму азат-әркин яшишини арман қилди.

Келәр дәвир планетида
Хәлиқ яшар бир дүшмәнсиз.

Вәтән һәққидики шеирлири шаирниң пәрзәнтлик миннәтдарлиғи, вәтәнпәрвәрлик һис-туйғулири билән суғирилған. 1941-жили герман фашизми уруш ачқанда, “бизниң вәтинимиз — мәйдан”, “чақ турғин атлинишқа кечә-күндүз” дәп ялқунлуқ мисралар тизди. Бир кишидәк яшларниң вәтәнни қоғдашқа атланғанлиғини тәсвирләп пәхирләнди.

Мениң өскән елим,
Мениң бәхит беғим,
Сөйүп йедим униң ненини.
Дүшмән явузлардин
Қоғдаш мениң пәрзим
Азат вәтинимниң йерини.
Қурал тутуп қолға,
Хошал чиқтим йолға,
Көргин, қурдашлирим йенимда.
Сән көргәнму авал,
Әсли болмай малал,
Күлүп маңғанни йеғиға, —

дәп “йеғиға күлүп маңғанлар” дүшмәнни тар-мар қилидиғанлиғиға ишәнди.

“У күн йеқин” шеирида “вақитлиқ манан қапсап” фашистлар вақтинчә йеңишларға йәткән болсиму, бу дәһшәтлик урушта Кеңәш ели ахир йеңидиғиниға чоқум ишәнч яңрап туриду. Шеирда басқунчиларниң вәһшиликлири, кеңәш хәлқигә кәлтүргән азап-оқубәтлири ейтилип, шу қилмишлири үчүн “йилтизидин вәйран етилидиғанлиғи” ипадә. Шеирниң һәр куплетини “у күн йеқин” дегән сөзләр билән аяқлаштуруши дүшмәнгә қаритилған отлуқ нәпрәтни, өз елигә болған алий муһәббәтни яққал көрситип, алаһидә тәкитләйду.

И.Саттаров шеирийитидә пухралиқ лирика бесим. Пухралиқ лирикида, адәттә, муһим вақиәләр, сәясий-иҗтимаий мәсилиләр күйлиниду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әдипниң пухралиқ лирикисиниң чоң өзгичилиги — көтәргән мавзуни сәмимий һис-туйғу, қайнақ сезимларға шаиранә ихчам жуғуруп беришидә. Бу хусусийәт шаирниң шеирлиридиму, поэмилиридиму ярқин байқилиду.

"Сәһәрдә" вә "Мән" шеирлири мәзмун һәм идея жәһәттин аһаңдаш. "Мән" шеиридиму вәтәнгә муһәббәт, "мәғрур миллионларниң бири" болғанлиғидин иптихар күйлиниду. Бу шеирларға ортақ хусусийәт — қайнақ һиссият, ярқин сәмимийәт.

"Қазақстан" шеирида кеңәшлик Қазақстанниң жәбирлик өтмүши вә йеңи замандики гүлләнгән қияпити тәсвирлиниду. И. Саттаров Қазақстанниң бурунқи әһвалини "жәбир чәккән", "кән дала идирларни тикән басқан", "хорлуқ, зулум қайнар еди көзлириңдә" дәп муңлуқ қияпитини сүрәтләйду. Азат заманда болса "хуш далада әл тойлишип", "үзлиридин раһәтлинип нур темип турған" бәхитлик қияпитини илһамлинип күйләйду. Шаир бу шеирида антитеза усулидин маһиранә пайдиланған.

"ҚАЗАҚСТАН"

Көп әсирләр жәбир чәккән, Қазақстан,
Кән далаңни, идирларни тикән басқан.
Хорлуқ, зулум қайнар еди көзлириңдә,
Сени қийнап, қанлар ичти хаин заман.
Һазир өтти, у заманлар көккә учти,
Кән бағриңда йеңи турмуш чечәк атти.
Чәксиз өрләп, қайнап ташти гигантлириң,
Хуш даланда әл тойлишип бәхит тойин.
Әнди қара әтрапиңға, хошалланған,
Үзлириңдин раһәтлинип нур темип турған.
Һәрбир таңда йәлпүп өткән тағ шамили,
Утуқлардин қошақ тизип нахша ейтқан.
Бүгүн мана бу жайларда нахша ейтип,
Ишләйду әмгәк сөйгән оғланлириң.
Һаллиқ яшап, бәхит қучуп, өмүр сүрүп,
Чиңимақта колхоз йәнә совхозлириң.
Гүлләнгин, Қазақстан, йәнә гүллән,
Кәңәйсун һәм көкәрсун көк бағлириң.
Мундақ дайим тарихиңда болғанмиди,
Хошалланди көңли әркин — азат елиң.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Топ билән шаирниң һаяти вә иҗадийитигә презентация тәйярлаңлар.
2. Шаир иҗадийитидики асасий мавзулар һәққидә ейтип бериңлар.
3. “Қазақстан” шеирини “Эмоция графиги” усулини пайдилинип тәһлил қилиңлар.
4. Шеирдин мәмликәтниң йеңи қияпити, әлдә йүз бериватқан өзгиришләр ипадиләнгән мисраларни тепип оқуп, өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.
5. Шеирда ишлитилгән бәдиий васитиләрни еniқлап, уларниң қандақ мәхсәттә ишлитилгәнлигини ейтип бериңлар.
6. “Қазақстан” сөзигә синквейн түзүңлар.
7. Вәтән тоғрилиқ өзәңлар билидиған мақалларни дәптириңларға йезивелиңлар.
8. “Мустәқил Қазақстан — мениң келәчигим” мавзусиға эссе йезиңлар.

14-дәрис

И. Саттаровниң “Сәһәрдә” шеирида елини сөйгән кишиниң көтирәңгү туйғулири қачиланған. Шеир қәһримани (шаир) өз ярини бәхитлик һәм мәзмунлуқ һаят кәчүрүшкә, гөзәл дуниядин бәһриман болушқа дәвәт қилиду. Чүнки у өзи бәхит қойнида “таң һаваси охшаш сап” нахша ейтиватқан шәхс. Шаир қайнап ташқан һис-туйғулирини, қәлбидә жош урған ой-арманлирини шундақ очуқ изһар қилғанки, у миңлиған замандашлириға ортақ ой-арманлар, истәк-муддиалар дәриҗисигә көтирилиду.

“Биз йеңимиз” шеири Улуқ Вәтән уруши (1941—1945-жж.) башлинип, немис фашистлири сабиқ Кеңәш елиниң көп йәрлирини бесивалған мәзгилдә йезилған. Шеир Вәтәнни басқунчи дүшмәндин тазилашқа, Вәтән үчүн күрәшкә чақирық билән суғирилди. Шаир жәңчиләргә мураҗиәт қилип Вәтәндин басқунчиларни қоғлап чиқишқа, ата-бовиларниң Вәтәнни гүллитиш йолидики күрәшлири үчүн, маңлай тәр төккәнлиги үчүн “жүрәкләрдә қисас отини яндурушқа” чақириду. “Қулму биз йә бозәкму баш әккили?!” — дәп, қисас елишқа үндәйду. Бу шеирда вәтәнпәрвәрлик шиар тәхлит яңрайду.

“Биз йеңимиз” шеирида И. Саттаров шу еғир синақ чүшкән мәзгилдики пүткүл кеңәш кишилириниң ғалибийәткә үмүт-ишәнчисини, Вәтәнгә муһәббитини, дүшмәнгә нәпритини ярқин, жараңлиқ, атәшин тәсвирләр билән ипадә қилған. Бу әсәрләр уруш жиллири яритилған әң ялқунлуқ, мәзмуни вә бәдиийлиги үстүн шеирлар қатариға ятиду. Шуңлашқа Исмайил Саттаров уйғур поэзиясиниң ғәзнисигә чоң үлүш қошқан шаирларниң бири.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“СӘҺӘРДӘ”

“Сәһәрдә сайриған булбул
Көңүлниң зеһнини ачти”.
(*Хәлиқ нахшисидин*)

Ойған, чирайлиғим, көзүңни ач,
Һазир күн чиқиду, қариғин,
Қариғиндә, мениң нахша ейтқач,
Чалған сазлиримни аңлиғин.
Булбул гүлгә сайрар бағ ичидә
Ишқи отида унтуп дунияни.
Мәнму саз чалимән таң сәһәрдә,
Сәйлитишкә чиллап сән ярни.
Таң нуридин юлтуз уялғидәк
Асман муһитиға чөккәндә.
Дуния гөзәл, жәним, дуния раһәт,
Өз вақтиңни ухлап өткүзмә.
Мән билимән сени — сөйүмлүк сән,
Кәл, қошулғин мениң нахшамға.
Нахшам — таң нуридәк көңүллүк һәм
Нахшам — таң һаваси охшаш сап.
Жүрәк қатлириңда сойлайдиған
Шекәр сөзлиримгә бақ, жәним,
Булбулдинму зилва сайрайдиған
Ашиқ қилди мени бағ — елим!

“БИЗ ЙЕҢИМИЗ”

Жигитләр! Отлуқ жәңгә һәр киргәндә,
Зәмбирәк, минометни бәтлигәндә,
Овж алсун жүрәкләрдә қисас оти,
Оқ-қилич удул тегәр қәс дүшмәнгә.

Әсләңлар бир нәпәскә өткәнләрни,
Әсләңлар тағда тәргән көк гүлләрни,
Ядлаңлар! Гүллитишкә мошу йәрни
Дәриядәк төкмигәнму маңлай тәрни?!

Азмиди бу әл үчүн төкүлгән қан?!
Азмиди биләк күчи мунда чиққан?!
Аянмай қол қапартип биз өзүмиз
Өзүмиз түзмигәнму чин гүлстан?!

Биз салған имарәтни күл әткили,
Дәпсиләп айриш үчүн әл әркини.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

28-Панфиловчилар намидики истираһәт беғиға қоюлған ядикарлиқ. Алмута шәһири

Баронлар интилмақта қара садәк,
Қулму биз, йә бозәкму баш әккили?!

Жәңгивар мәйданкәшләр, ғазатқа кир!
Ур, жигит, болсаң жигит, немисни қир!
Хәлиқниң азатлиғи — әрки үчүн,
Кәлгүси нәслимизниң бәхти үчүн,
Муқәддәс Вәтән үчүн атла илгир,
Қалмисун явузларниң изи һечбир!

Соал вә тапшуруқлар

1. Шеирларни һиссиятлиқ оқуп, "Даириләр мунасивити" усули бойичә тәһлил қилиңлар.
2. "Сәһәрдә" шеирида алға сүрүлгән идеяни ениқлап, пикирлишиңлар.
3. "Сәһәрдә" шеирида шаир өзини немишкә булбулға охшитиду? Жававиңларни дәлилләңлар.
4. Шеирда ишлитилгән тәсвирий васитиләрни ениқлаңлар.
5. "Биз йеңимиз" шеириниң идеявий йөнилишини ениқлаңлар.
6. Бу шеирда шаир кимләргә мураҗиәт қилиду?
7. Шеир бизни немигә тәрбийиләйду?
8. Улуқ Вәтән урушида уйғурлардин кимләр Кеңәш Иттипақиниң қәһримани аталған?
9. "Сәһәрдә" шеирда тәсвирләнгән тәбиәт мәнзирисиниң сүритини сизиңлар.
10. Тәбиәтниң инсан һаятидики орни вә роли һәққидә синипдашлириңлар арисида соалнамә жүргүзүңлар.
11. "Уруш дегән вәйранчилиқ" мавзусиға эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ӘДӘБИЯТ НӘЗӘРИЙӘСИ: БАРМАҚ ВӘЗНИ

Бармақ — шеир системилириниң (вәзнләрниң) йәнә бир түри. У пүткүл түркий хәлиқләргә, шу жүмлидин уйғурлар үчүн төл-өз, миллий шеир вәзнидур. Бу вәзндә яритилған әсәрләрниң үлгилирини Маһмут Қәшқәрийниң "Дивану луғәтит түрк" ("Түркий тиллар дивани") әмгигидә учритимиз. XI әсирдин тартип язма әдәбиятимизда аруз вәзни пайдилинилип кәлгән болса, бармақ вәзни хәлиқ еғиз иҗадийитидә һаман сақлинип кәлди. Хәлиқ қошақ, бейит, мақал-тәмсилләрни, дастанларни мошу вәзндә яратти. XX әсирниң башлиридин бериқи дәвирдә бармақ вәзни йәнә қайтидин язма шеирийитимиздә асасий вәзнгә айланди.

Бармақ вәзни дәп шеирий мисраларда боғум сани бирдәк болуп келидиған вәзндур. Әгәр шеирниң биринчи мисраси йәттә яки сәккиз боғумлуқ болса, қалған қурлириму шундақ болуши шәрт. Бирәр шеирниң вәзнини (өлчимини) ениқлаш үчүн биринчи қуриниң боғумлирини бармақ билән санаймиз, андин қалған қурлириниң боғумлирини санаймиз. Әгәр боғумлири бирдәк болса, вәзни тоғра дәп һесаплиниду. Боғумларни бармақ билән саниған үчүн бармақ вәзни дәп атилип кәткән. Мәсилән, Садирниң төвәндики қошиғиниң вәзнини санап көрәйли:

Ат миндим күрәң қашқа, (7 боғум)
Сәкрәттим таштин ташқа. (7 боғум)
Черик атиду ташқа, (7 боғум)
Садир атиду башқа. (7 боғум)

Демәк, бу қошақ йәттә боғумлуқ, йәни йәттилик вәзндә тоқулған.

Х. Һәмраевниң ялқунлуқ шаир Лутпулла Мутәллипкә беғишлап язған "Лөтүнгә" намлиқ шеири он бир боғумлуқ, йәни он бирлик вәзндә йезилған:

Қанлиқ жаду бесилғанда Лөтүнгә,
Мениң ичим толған еди түтүнгә,
Ядиңдиду Или дәрия чайқилип,
Қуяш қара бағлап чиққан шу күндә.

Бармақ вәзнидә шеирий қурларда боғумларниң аһаң жәһәттин топлишип келиши турақ дейилиду. Мисрада боғумларниң сани көп болса, турақларму шундақ болиду (үч, төрт болуши мүмкин). Йәттә, сәккиз боғумлуқ мисраларда, адәттә, икки турақ болуп келиду. Турақларни айриш үчүн / бәлгүси қоюлиду. Мәсилән:

Таңдин ескән / шамалда
Йәлпүниду / буғдайлар.
Етиз ичи / көңүллүк,
Сайришиду / торғайлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уйғур бармақ вәзнидә төрт боғумлуқ вәзндин тартип он алтә боғумлуқ вәзнгичә можут. Һәрхил боғумлуқ вәзнләргә мисал кәлтүрәйли.

Төртлүк:
Таққа, туққа,
Зәнҗир һалқа,
Һалқаң нәдә?
Тағниң бешида.

Йәттилик:
Әл даңқини яд етип,
Дүшмәнләрни етип күл,
Бәл бағлиған җәңләрдә
Уйғур қизи Ризвангүл.

Қ.Һасанов.

Сәккизлик:
Көктә чақмақ өтти чеқип,
Булутларни силкип қеқип.
Симап кәби төкти ямғур,
Йәрни чок-чок өпти ямғур.

Һ. Абдуллин.

Тоққузлуқ:
Адәмләр туғулсун, көп өлмәй,
Йениңда, йеқинда, жирақта.
Илаһим қолидин оқ үнмәй,
Қолидин гүл үнсун бирақта.

И. Бәхтия.

Онлуқ:
Далада дехан билән таң атар,
Пәдәзләп йәрни тинмас қоллири.
Даланиң томуридәк боп ятар
Деханниң салған ерик, йоллири.

М. Абдурахманов.

Он бирлик:
Өз ели болсиму чәксиз, паянсиз,
Җаһанға тарилип кәткән уйғурум.
Тәғдиргә тәлмүрүп жүрди амалсиз,
Тәлийи талашта өткән уйғурум.

М. Абдурахманов.

Он иккилик:
Алитағни тәһий қилип күлүп ятқан,
Булбул, каккук бағлириңда қанат қаққан.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кәң көксүндә ширин-шәрвәт алмилириң,
Ей, Алмута, байлиқ сәндә толуп ташқан.

И. Саттаров.

Он бәшлик:

Қишлар кәтти, йәр ойғанди, боз идирлар ечилди,
Бәхтиярим, алтун деним, етизларға чечилди.
Тракторниң ғалип үни ойғатти қум чөлләрни,
Батур хәлқим һасил қилди дәрияларни, көлләрни.

Һ. Искәндәров.

Он алтилик:

Мән сөймән, Яркәнт, сени, яшлиқ чеғим сәндә қалған,
Күрәшләрдә тавлинипсән, жүрәк сәндин илһам алған.
Мән сөймән, көккә йәткән қошқар мүңгүз тағлириңни,
Мөлдүрлигән үзүм билән шаптулилиқ бағлириңни.

Һ. Искәндәров.

Бармақта *аддий вәзн* вә *қошма вәзн* дәп пәриқ қилиниду.

Әзиз хәлқим! Мәнму сениң дил бәндиң,
Аз әмәсқу үзгә тутар пәрзәндиң.
Алтуниңни тезәк қилип көрситип,
Тезигиңни алтун қилиш өзәңдин.

Ж. Розахунов.

Бу шеирниң һәммә қурлириниң боғум сани он бир, шуңлашқа униң вәзни — аддий вәзн. И. Бәхтияниң "Учиду қарлар" шеиридин елинған парчиниң қурлиридики боғумларниң сани һәрхил, шуңлашқа униң вәзни қошма һесаплиниду.

Қанити күмүч қарларниң,	(8 боғум)
Учиду қарлар,	(5 боғум)
Чүшиду қарлар	(5 боғум)
Үзини йепип даланиң.	(8 боғум)

Мисралардики боғумларниң сани һәрхил болуп кәлгәндә, шеирниң аһаң бирлигини вужутқа кәлтүрүштә баш турақниң әһмийити чоң. Баш турақ дегинимиз мисрани чоң икки қисимға бөлгәндә, ахирида келидиған турақ. Баш турақниң боғум тәркиви һәммә қурларда охшаш болуп келиши шәрт. Шеир қурлириниң боғум сани һәрхил кәлсә, мисраларниң аһаңи һәрхил болиду. Амма баш турақтики боғумларниң сани бирхил болуп, мисраларниң боғум сани һәрхил болсиму, шеирниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

умумий аһаң бирлиги сақлиниду. Буни Л.Мутәллипниң “Жилларға жавап” шеиридин байқаш мүмкин.

Вақит алдираңғу / сақлап турмайду, (11 боғум)
Жиллар шу вақитниң / әң чоң йорғиси. (11 боғум)
Аққан сулар, атқан таңлар / қайриланмайду, (13 боғум)
Йорға жиллар өмүрниң / яман оғриси. (12 боғум)

Бу шеирниң мисралири һәрхил боғумлуқ болушиға қаримай, баш турақ (һәр мисраниң ахиридики 5 боғумлуқ турақ) уларниң аһаңдарлиғини тәминләйду.

15—16-дәрисләр

I ЧАРӘК БОЙИЧӘ ӨТКӘНЛӘРНИ ПИШШИҚДАШ ҮЧҮН ТАПШУРУҚЛАР

I. ТЕСТ. Тапшуруқларни оқуп, тоғра жававини бәлгүләңлар.

1. **Язма әдәбиятниң дәсләпки үлгилири:**
   А. “Тоңакөк мәңгү теши”, “Көл текин мәңгү теши”, “Билгә хақан мәңгү теши”;
   Ә. “Сәһәрдә”, “Көл текин мәңгү теши”, “Билгә хақан мәңгү теши”;
   Б. “Тоңакөк мәңгү теши”, “Яман көрмәңлар мени достлар”, “Билгә хақан мәңгү теши”.

2. **Көл текин мәңгү теши ядикарлиғини тәтқиқ қилған алим:**
   А. Маһмут Қәшқәрий;
   Ә. Билал Назим;
   Б. Вильгельм Томсен.

3. **Уйғур хақаниға беғишланған дастан:**
   А. Көл текин мәңгү теши;
   Ә. Баянчор мәңгү теши;
   Б. “Оғузнамә”.

4. **Билал Назимниң туғулған жайи вә жили:**
   А. Ғулҗа, 1875-жили;
   Ә. Яркәнт, 1825-жили;
   Б. Ғулҗа, 1825-жили.

5. **Турпанда тепилған, 42 бәт, 378 мисрадин ибарәт дастан:**
   А. “Назугум” қиссиси;
   Ә. Көл текин мәңгү теши;
   Б. “Оғузнамә”.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6. Билал Назимниң диний хурапәтчиликкә қарши йезилған ғәзили:
А. “Аһ ким зуһд әһли”;
Ә. “Яман көрмәң мени, достлар”
Б. “Һәр кишиниң көңлидә ишқниң оти пәйда әмәс”

7. “Оғузнамә” дастанида әкис етилгән жиртқуч һайван:
А. Ейиқ;
Ә. Көк бөрә;
Б. Қиат.

8. Исмайил Саттаровниң уруш мавзусиға йезилған шеири:
А. “Биз йеңимиз”;
Ә. “Мән”;
Б. “Сәһәрдә”.

9. Билал Назимниң ғәзили:
А. “Қазақстан”;
Ә. “Назугум”;
Б. “Яман көрмәң мени, достлар”.

10. Билал Назим ғәзәллири йезилған вәзн:
А. Бармақ вәзни;
Ә. Аруз вәзни;
Б. Чачма шеир.

11. Исмайил Саттаровниң туғулған жути вә жили:
А. Уйғур наһийәси, 1916-жили;
Ә. Алмута шәһири, 1924-жили;
Б. Алмута шәһири, 1916-жили.

12. Билал Назимниң миллий-азатлиқ күрәш әкис етилгән әсәри:
А. “Ғазат дәр мүлки Чин”;
Ә. “Чаңмоза Йүсүпхан”;
Б. “Аһ ким зуһд әһли”.

13. Қедимий язма ядикарлиқлар тепилған жайлар:
А. Ақсу, Яркәнт, Турпан:
Ә. Дунхуан, Кучар, Қәшқәр:
Б. Турпан, Кучар, Дунхуан.

14. Урум хақан, Улуқтүрк, Айханлар әкис етилгән әсәр:
А. “Оғузнамә”;
Ә. “Яман көрмәң мени достлар”;
Б. Көл текин мәңгү теши.

15. “Мән” шеириниң муәллипи:
А. Билал Назим;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ә. Исмайил Саттаров;
Б. Хелил Һәмраев.

16. Билгә хақан, Иштеми хақан, Бөкә хақанлар әкис етилгән әсәр:
А. Тоққуз уйғур мәңгү теши;
Ә. Көл текин мәңгү теши;
Б. Тоңакөк мәңгү теши.

17. Қедимий язма ядикарлиқлар:
А. "Ирқ пүтүк", "Чаштани Әликбек", "Алтун ярук";
Ә. "Чаңмоза Йүсүпхан", "Чаштани Әликбек", "Алтун ярук";
Б. "Ирқ пүтүк", "Биз йеңимиз", "Алтун ярук".

18. Исмайил Саттаровниң тәбиәт мәнзириси тәсвирләнгән шеири:
А. "У күн йеқин";
Ә. "Сәһәрдә";
Б. "Қазақстан".

19. "Яман көрмәң мени, достлар" ғәзилиниң муәллипи:
А. Билал Назим;
Ә. Исмайил Саттаров;
Б. Билгә хақан.

20. Күн, Ай, Юлтуз, Асман, Тағ, Деңизларниң атиси:
А. Көл текин;
Ә. Оғуз хақан;
Б. Билгә хақан.

II. Инша. "Әсәрләрдә әсирләр садаси"

"ЖҮТМӘС ИЗЛАР" ЛАЙИҺИСИ

I басқуч

1. Лайиһиниң мәхситини, лайиһә бойичә қандақ соалларға жавап бериш лазим екәнлигини ениқлаңлар.

2. Силәр таллап алған шәхс тоғрилиқ синипдашлириңларниң немә билидиғанлиғини ениқлаш мәхситидә соалнамә жүргүзүңлар.

3. Алимлар, язғучи-шаирлар билән учришишлар өткүзүңлар.

4. Лайиһиниң биринчи басқучиниң йәкүнини ижадий кәч, радио яки телехәвәр, там гезити, видеосюжет түридә чиқириңлар.

5. Биринчи басқучта орунланған һәммә ишниң, атап ейтқанда лайиһиниң мәхситини ениқлаштин башлап соаллар қоюшқичә болған ишниң беришини Лайиһә күндилигидә көрситиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

17-дәрис

Һезмәт Абдуллин
(1925—1986)

Һезмәт Абдуллин — көрнәклик уйғур язғучиси. У әдәбиятниң һәммә саһалирида үнүмлүк зор илһам билән қәләм тәвритип, интайин мол әдәбий мирас яратқан язғучи. Һ. Абдуллиниң нәсрий әсәрлири оқурмәнләр арисида кәң таралған.

Бу әсәрләр уйғур хәлқи тарихиниң һәрхил дәвирлиридики һаятиниң реал көрүнүшлирини тәсвирләйду.

“Бенакарлар” повестида Яркәнт шәһиридики даңлиқ мәдрисиниң селинишини асас қилған һалда өткән әсирдә болған Баяндай уруши, көч-көч вақиәлири көрситилиду. “Көчкән юлтуз” повестида ялқунлуқ шаир Лутпулла Мутәллипниң һаяти вә иҗадий паалийити, униң хәлиқ азатлиғи йолидики күрәшлири тәсвирләнгән.

Шеирлири:
“Муқәддәс Байкал”, “Көрүшүш”, “Ана”, “Асманда”, “Течлиқ йеңиду”, “Тәң йол” в.б.

Поэма вә балладилири:
“Анайәт”, “Бабилән”, “Давутҗан”, “Туғурдики тарлан”, “Ата-бала диалоги”, “Бир тал пәйпәзә”, “Өҗдатлар адити”.

Һекайилири:
“Меһриван жүрәкләр”, “Очи Өмәржан”, “Тәсадипи учришиш”, “Вападар”, “Адвокат”, “Авакри қизиқчи”, “Торуқ ат” в.б.

Һезмәт Абдуллин

Повестьлири:
“Гүлстан”, “Жиллар-ға җавап”, “Көчкән юлтуз”, “Қиядики қиранлар”, “Баһан тамчиниң оғли”, “Яркәнт наваси”, “Бенакарлар”.

Романлири:
“Турпан тәвәсидә”, “Тәғдир”, “Отлуқ чәмбәр”, “Жутдашлар”.

Драма әсәрлири:
“Яркәнт наваси”, “Лутпулла”, “Шавқун”, “Чинтөмүр батур вә Мәхтумсула”.

“Турпан тәвәсидә” вә “Тәғдир” романлири — бир әсәрниң қисимлири һесаплиниду. Икки китаптин ибарәт чоң әсәр ***дилогия*** дәп атилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Дилогиядә, адәттә, хәлиқ һаятиниң муһим бир дәври мәркәзлик орун егилигән қәһриманларниң иш-һәрикәтлири, ой-сезимлири арқилиқ кәң йорутулиду. Аталмиш романларда Қасим, Һенипәм, Мөмүнләр баш қәһриманлар сүпитидә гәвдиләндүрүлгән. Уларниң һаят йоли, кәчүргән сәргүзәштилири өткән әсирниң 50—60-жиллири тарихий Вәтинимиз Шәрқий Түркстанда (һазирқи ШУАРда) йүз бәргән сәясий-иҗтимаий вақиәләр фонида сүрәтләнгән. Бу қәһриманларниң азап-оқубәтлик тәғдири шу дәвирдики миңлиған уйғур яшлириниң һаятиға вакаләтлик қилиду.

"Жутдашлар" романи Улуқ Вәтән уруши жиллири (1941—1945-жж.) җәң мәйданлиридики күрәшни вә арқа сәптики һаятни көрситиду. У дәвирдә сабиқ Кеңәш елиниң, жүмлидин Қазақстанниң һәммә хәлиқлири бир кишидәк немис басқунчилириға қарши күрәшкән еди. "Һәммә ғалибийәт үчүн" дегән шиар барлиқ адәмләрниң баш мәхсити болған. Бу романда язғучи җәң мәйданлирида җандин кечип күрәшкән, шундақла арқа сәптә, йезиларда җанпидалиқ билән әмгәк қилип яшиған адәмләрни тәсвирләйду. Жуқурида ейтилғанлардин Һ. Абдуллин уйғур хәлқи һаятиниң муһим дәвирлиригә беғишлап әсәр язғанлиғини көримиз.

"Отлуқ чәмбәр" романида Уйғур-Орхон қағанлиғи (ханлиғи) дәвридики вақиәләр һәққидә һекайә қилиду. Тәркивидә көплигән түркий қәбилиләр болған бу дәләттә уйғурлар һөкүмран орунға егә болған. Қәбилиләр арисида тәхт үчүн талаш-тартишлар һаман болуп туратти. 838—839-жиллири бу талаш-тартишлар наһайити овж алиду. "Дәл шу чағда уйғур қағанлиғи территориясидә тәбиий апәт болиду. Миладиниң 839-жили Уйғур қағанлиғиниң яйлақлирида наһайити қелин қар чүшүп, қаттиқ жудун жутқа айлинип, нурғунлиған ат, кала, ушшақ маллар қирилди, униң үстигә ваба кесили тарқилип, нурғун хәлиқ өлди. Йеза егилиги вә чарвичилиқ егилиги вәйран болуп, әлни ачарчилиқ қаплиди. Ички уруш, ваба вә тәбиий апәтниң зәрбисидин хәлиқ дәһшәтлик күнләргә қалди.

Уйғур қағанлиғи мана шундақ еғир әһвалға дуч кәлгәндә қирғизларниң хани бу яхши пурсәттин пайдиланмақчи болди. Миладиниң 840-жили 100 миң кишилик қирғиз атлиқ қошуни уйғур қағанлиғиниң пайтәхти Қарабалғасунни бесивалди... Тарихта Азияниң тарихий сәһнисидә икки әсир қәд көтирип турған Уйғур қағанлиғи ички уруш, тәбиий апәт, ваба вә қирғизларниң һуҗуми билән вәйран болди" (Турғун Алмас. "Уйғурлар").

"Отлуқ чәмбәр" романида Уйғур-Орхон қағанлиғиға қирғизларниң һуҗум қилиши һарписидики талаш-тартишлар, қирғизларниң һуҗуми вә уйғурларниң жәнупқа, қандаш уйғур қәбилилири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

яшаватқан жайларға (Тәңри тағлириниң жәнубиға) көчүш вақиәлири тәсвирлиниду.

Романда һәрхил образлар гәвдиләндүрүлгән. Мәлумки, язғучи өз мәхсәт-муддиасини образлар арқилиқ, уларниң мижәз-хулқи вә иш-һәрикәтлири арқилиқ ипадә қилиду. Башқичә ейтқанда, һәр образ мәлум бир идеяни алға силжитқучи ролини атқуриду. "Отлуқ чәмбәр" романидиму һәрхил йолни тутқан, мижәз-хулқи бир-бирigә охшимайдиған адәмләр гәвдиләндүрүлгән. Қувлуқ-шумлуқ билән тәхткә олтарған, шәһрәтхумар Баухан, жирақни көзләйдиған Ажо-ноян, данишмән Турдалим, меһриван, назук қәлб егиси Тәй-хә шулар жүмлисидин. Бу образларниң арисида өзиниң мәртлиги, хәлиқ-пәрвәрлиги, батур мижәзлиги билән Үдзәр тегин алаһидә пәриқлинип туриду.

Үдзәр тегин әсәрниң бешида дүшмәнләр билән күрәштә қәһриманлиқ көрсәткән қомандан (ләшкәр беши) сүпитидә көрүниду. Көпчилик уни қәһриманлиғи үчүнла әмәс, мәрданилиғи, адиллиғи, хәлиққә йеқинлиғи үчүнму яхши көриду. Үдзәр қирғизлар билән урушқа қарши болсиму, хаинлиқ түпәйли йүз бәргән вақиәләр уни өз ели үчүн күришишкә мәжбур қилиду. Урушта йеңилгәндин кейин уни хәлиқ тәхткә олтарғузиду. Әнди Үдзәргә өз хәлқини аман сақлап қелиш үчүн һәм өз дөлитини қайта тикләш үчүн күришишкә тоғра келиду.

Үдзәр обризида язғучи өз хәлқиниң мустәқиллиги үчүн күрәш идеясини мужәссәмләштүргән. Романдин елинған төвәндики парчида Үдзәрниң мошу йолдики күрәшлири вә ишлири тәсвирлиниду.

ОТЛУҚ ЧӘМБӘР

(*романдин парчә*)

Орхон уйғурлириниң алтун ордисини елиш билән, зор дағ-дуға, сәлтәнәтләрни күткән Ажо-ноян, ялғуз балисиниң һалак болғанлиғини аңлап, мислисиз еғир матәм қайғусиға пүркәнди. У бир кечә-күндүз мабайнида һечкимни қобул қилмай, ғиза-таамсиз, зувансиз тәнһа олтарди. Шу йосун еғир һәсрәттин кейин, орда һойлисиға чиққан Ноян-қолбашчисини көргәнләр униң тамамән қерип, бетап һаләткә кәлгәнлигини байқиди. Техи көңүл ейтип үлгүрмигәнләрниң өз қолбашчисиға мәдәт бәргүси келәтти, лекин лайиқ вә оңушлуқ сөзләр тапалмай хижаләт болатти... Бу әһвалнима сезип турған қери Ноян, әнди техиму отуқушуп, һәтта қарийип қалған қапақлирини мәйүслүк билән углиған һалда, орда сарийиниң пәштақ-мунарисиға көз тиктидә, униңға чиқишқа боламду, дәп сориди.

— Чиқиш йоли оп-оңай!..

— Алди билән бираз таам йесаң болур еди, улуқ билгә хан!.. — дейишти әтрапидикиләр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Таамни — кейин, келишим үстидә йәрмән. Әнди қилич-нәйзә астида тәврәнгән йәрләргә, у йәрләрдә ятқан әрләргә... Арлан патқан әшу ләнәт Қурдумдики опқанға бир қарайчу, бәрилирим!.. — деди у алаһидә меһриванлиқ, һәтта һәрким ечинғидәк мәйүслүк билән.

Ноян пәрәз қилғинидәк, мәзкүр пәштәқтин пүтүн шәһәр вә униң әтраплири интайин яхши көрүнәтти. Һәммә тәрәп, болупму қуяш иллиқ нур чечип чиққан, әтиязниң әкси бар әтигәнлиги, пәвқуладдә ярқин еди. Қери қолбашчи отуққан қапақлири астидики очиларға хас әткүр вә байқиғуч көзлирини дәсләп жәң болған кәң сай, ойманлиққа тикип, у йәрләрдә ятқан миңлиған жәсәтләрни, у жәсәтләр әтрапида жүргән ишт-қуш, қузғунларни байқиди; андин у шәһәр үстигә келип тикләнгән нәзәрини, ғәрбий-жәнуп тәрәптики ләнәтлик Қурдумдики опқан тәрәпкә селип, худди шу тәрәптин көтирилип турған көңүлсиз һо-чаң түтәклиридәк ой-хиялға бөләнди.

“Немигә шундақ алжидим мән!.. Узақ өмрүмниң йеримини шу опқан әтрапида өткүздүм, немигә Арлан оғлумға уни ухтурмидим, һә? Немигә өзәм униңға қарши чиқип, чоң илан қарниға кирип кәтмидим!.. Йә болмиса, йәр тәңри, көк тәңри алдида биздин гуна өттиму? Яқ! Яқ! Бу уруш-қирғинға сәвәп болған биз әмәс. Баухан явузғу ... ”

Қери ноян ахири өз ой-хияллириниң қайта-қайта мәзкүр мурәккәп түгүнгила келип тириливатқанлиғини сәзди вә өз-өзигә тәсалла бәргәндәк, йәни пәқәт һалак болған өз оғлиғила ғәмкин атиси ретидә әмәс, бәлки пүтүн әлниң атиси, харап болған нәччә миңлиған әр-жигитниң атиси ретидә, мурәккәп, еғир ойларға чөкти. У әнди өзлириниң ғалибийитигиму, Қарақурумниң алтун ордисида олтарғанлиғиғиму рази болмиғандәк, һәтта шуниң барлиғини гуна, күпүрдәк вә қилмиштәк сезип, техиму мәйүслинип кәтти. Һәрһалда, йәнә өзини һәқиқий һәрбий адәмләрчә тутуп, болари-болған ишни аяқлаштуруш, болупму һеч гунасиз чарва-пухраларниң һаят-турмушини мүмкин қәдәр тезирақ рәткә селиш керәклигини ойлидидә: Бауханни пүтүнләй йоқ қилип, Үдзәр тегинни қуралсизландуруш яки бу әтраптин жирақлитиш керәк! — дегән қәтъий қарарға кәлди.

* * *

Ғиза үстидики кеңәштә Ажо-ноян сәрдар, тутуқ вә тарханлиридин шәһәр вә униң әтрапидики әһваллар һәққидә хәвәрләр аңлап, бир қатар йол-йоруқларни бәргәндин кейин, асасий буйруғини елан қилди:

— Урушниң барлиғи өлүмсиз болмас, бағрилирим. Бу урушта дүшмән биздин үч һәссә көп чиқимға учриди. Әнди биз пәқәт қурал-ярақлиқ явға-яв — биз. Үдзәргә шуни хәвәр қилиңлар! — у бир пәс турғандин кейин, Бауханни шәхсән өзи қоғлап интиқам алидиғанлиғини ейттию, лекин йәнә сәрдарлириниң мәслиһитигә тән берип, Булғун батур билән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тиңчи Туған-тутуқниң өз қошунлири билән “явузниң бешини” елип келишигә, әгәр униң қураллиқ күчлири тәслим болмиса, уларниму түгәл қирип ташлишиға келишип, иҗазәт бәрди. Шуниңдин кейин, ордидики қери-чүрә, хотун-бала әсирләр арисидин Тәй-хә билән өлума Турдалим чални чақиртти, вә уларғиму өзиниң үзүл-кесил қарарини ейтти... Ейтқанда, йәнә чоң дипломатлиқ дәлилләр, ғалибийәт қазанған тәрәпниң һөкүмраниға хас сәвир-тақәт билән ейтти: Турдалим чалға йүз бәргән урушниң асасий сәвәвини — Бауханниң явуз сәяситиниң ақивети дәп чүшәндүргәч, униң изгү жути Турпан — Қәшқәр тәрәпләрдиму уйғурлар билән қирғизлар қатар инақ яшаватқанлиғини, тәңри халиса, ахири бир чағ өзлириниңму улар билән қайта жипсилишидиғанлиғини, шу улуқ бир жипсилиққила интилиш керәклигини тәкитләп, униң йәнә мошу ордида яшиши, өзи көргән вақиәләрни йезиши керәклигини баян қилди.

— Мән язда өтидиған карванлар билән кәтмәкчи едим, хан, — дәп өзиниң әйни ойини ейтти алим. — Бирақ, сениң тарихиңни йезиш керәк, раст. Андин ташқири, өзүм үчүн әзиз болған бир қанчә жанлардин айрилғумму йоқ...

— Һәй, билгә-қут чал. Мәнму сениңдәк көп яшиған, көпни көргән. Бирақ хәт-йезиқ тонумаймән. Аңлиғиним бар, Табғач һәм әрәп әллиридә айрим билгә-күчлүк бәгхан, батур-ноянларни улуғлап, китаплар язаркән... ялғанлар қошуркән... Биздә андақ адәт йоқ. Немә үчүн мени язурсән? Болған чин вақиәләрни йезип қалдуруш керәктур.

— Дурус ейтисән, хан, — Аҗониң сөзини тәкитләп, техиму ениқлиди алим: — Пәқәт чинлиқни, болған вақиәләрни һәм уларниң сәвәп-нәтиҗилирини дәл йезиш лазим. Мән сени һәм, башқа бәг-ханларни шундақ язурмән... Демәк, қилған яхши-яман ишниң һәммисини өзәмниң һәмдә пүтүн хәлиқниң көзи билән қарап язурмән! Якса — қобул қиларсән, яқмиса, бәлки мени өлтүрсәңму мәйли. Лекин бирдин-бир тилигим — шул язмишни йоқ қилма, өртимә.

— Келиштуқ, билгә-қут чал, — дәп қәтъий ейтти Аҗо. — Мән һечқачан қуралсиз кишини, та явниму өлтүрмигән, шуни билип қой: Сениңдәк билгә-улуқлар бизниң әлләргә бәк керәктур. Халисаң, язға туғулған елиңгә берип қайтип кәл. Пәқәт бу әлләр тарихин дурус йезип қалдур. Болмиса, табғачлар бурмилап язуркән...

Аҗо-ноян, хан қизи Тәй-хәгә нисбәтәнму яхши муамилә қилди: пәқәт Тәй-хәниң өзини кечиктүрмәй Чаң әнгә қайтурушни тәләп қилғанлиғиға қошулмай — язғичә ордида хатирҗәм яшап турушини, тәхминән, язниң оттуридила Чаң-әндин келидиған хәвәрдин кейин, униң тәғдири йәни өз хаһишичә йешилидиғанлиғини әскәртти.

— Биринчидин, өзуң еғир аяқ екәнсән.... Иккинчидин, уруш-чепиш вақиәлири аяқлашмай туруп, сени һеч яққа қоюп бәрмәймән! — деди

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ноян. — Сән әнди өзәңниң ери Үдзәр тегингә қурал ташлашни, йә болмиса — Орхон, Тола дәриялири бойидин жирақ кетишни сорап хәт яз. Томури бир хәлиқләрниң йәнә қан төкүши яримас. Мениң елим бирлә, мениң буйриғимда қалған юртларға артуқ селиқму салмаймән. Әнди урушсам, тибәт бағирларға қошулуп урушармән!..

— Хоп күчлүк билгә хан, — дәп җавап бериш билән биллә, униң ахирқи пикригә етираз билдүрди Тәй-хә: — Сиз һазир Турдалим ақсақалға ейттиңизки, "Турпан-Қәшқәр тәрәплиридики уйғур, қирғизлар бир-бири билән инақ" дәп... Сизгә мәлум болса керәк: у тәвәләрни көптин бери һәрбий күч билән ишғал қилип келиватқанлар — тибәтликләрдур. Шу чағда сиз қайси бағир тәрәп болуп, қайсиға қарши урушмақ?! — Бу мурәккәп вә кәскин соалға Ажо-ноянму бирдин вә еник җавап бәрди:

— Мән һазир ейттимғу... Биз түркләрниң барчисини шундақ талаштуруп-уруштуруп келиватқан сениң табғач ханлириңға қарши урушармиз! Қалғанлар билән, тил тапурмиз, тил тепиш керәктур.

Әпсус... Миңларчә әпсуски, шу әснада қирғиз ләшкәрлириниң чарлиғучи-тиңчилар башлиғи пакинәк Туған-тутуқниң икки җесәкчиси Ноян дәргаһиға Идиганни сөрәштүрүп кирип кәлди. Идиган җесәкчиләр билән хелә елишқан болуши керәк, покандәк қизирип, үсти беши топачаң болуп кетипту. "Уни орда тамлиридин артилип чүшүватқан вақтида тутуваптидә!.. " дәп, қаттиқ әнсиригән һалда пәрәз қилди Тәй-хә, чүнки у бу йәрдики әһваллардин Үдзәр-тегинни вақип қилиш үчүн Идиганни сәһәрла әвәткән еди. Җесәкчиләр қолида хелә қийналған балиға жени ечиндиму яки өз алдиға үсүп киргән Туған-тутуқ жесәкчилиригә аччиқландиму, һәрһалда, бу әһвални анчә яқтурмиған Ажо-ноян қәтъийлик билән:

— Бу бала немә қилди?! Немигә уни мениң алдимға елип кирдиңлар?! —дәп сориди. Туған-тутуқ хатирҗәмликтә өз ойини ейтти.

— Бу тәнтәк бала... — дәп Тәй-хәгә ишарә қилди: — Мошу Үдзәрниң хотуни йенида жүрәтти. Түндә ордидин чиқип, әнди қайта тамдин артилип кирмәк болған. Тутуп елип сүрүштүрсәк, бу балиниң Қурдум әтрапидики Үдзәр тегин илқилирини бақидиған атақлиқ аңчи Тохсун дегән кишиниң оғли дейишәр. Шуниңдин аян болурки, бу тәнтәк, сөзсиз, сәһәрдә шу тәрәптә болуп кәлди. Мингән ети һәм күчлүк тәрлигән, әйнә өтүклириниң қончиму тәр-көвүккә миләнгән, улуқ хан!..

Ажо-ноян балиға мураҗиәт қилди:

— Аған дурус әйтур. Маңа бар чинлиқни ейтқин. Болмиса — қаттиқ қамча басурмиз!

— Мән Табғач бахшилири йенида болдум. Уларниң хечирин минип чаптим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Болди, қой! Өз гунариң — өзүңгә: бу, раст, қув тәнтәккә охшар. Тоғра сөзгә кәлтүрүп кириңлар! Бирақ, өлтүрүп қоймаңлар, яш баликән.

— Бөриләрдәк қәһәрлик қарап турған Идиганни гәжгисидин алғанда, чидами пүткән Тәй-хә:

— Бираз тохтисунчу булар! — дәп зарлиғандәк бақти Ажо-ноянға. Дәл шундақ болушини күтүп, сир билдүрмәй, арслан тумшуғидәк келин жавғайлирида беихтияр әкис әткән меһирлик тәбәссүмини бесип олтарған һөкүмран, қолини шилтип, йәни һәммини жим қилди.

— Буни Үдзәр тегингә мән әвәткән! — етирап қилди Тәй-хә. — Сиздин йошурмаймән, улуқ хан: мән Үдзәр тегингә қан төкмәсликни орда үчүнму, биз үчүнму жүрүш қилишниң һажәтсизлигини хәвәр қилған едим. Сиз өзиңиз һазир дәл шундақ өтүнүш яса дегәчкә, мән бу сирни ейтиватимән... Балида гуна йоқ. У мениң Үдзәргә язған хетимни дәл йәткүзүши керәк.

— Ярайсән, жигит! — дәп хуш болди Ажо-ноян Идиганниң бешини сийпап. — Бирақ, Үдзәр аға билән атаң немә ейтти, немә қилмақчи? Әнди шуни ейттә — болди, етиңни әркин чап!

Баятин қоршавда келип, бөлтүриктәк ғәзәплик түгүрлинивалған чоңларниң шу хил яңза-яңза келишимләргә келип, өзини һамақәт қиливатқиниға рәнҗигән Идиган қәддини руслап мәйүс һалда:

— Уларниң һәммиси Тола һәм Қош-оба яққа көчүп кәтмәкчи, — деди Ажо-ноянға. — Сән өзәң уни қоғлап бармисаң, бизни өлтәрмисәң, Үдзәр аға ордиға, саңа чапмайду.

— Болмисичу?

— Болмиса,сәнму әшу Қурдумға тап болисән!

— Болди-болди, қой! — деди Идиганниң қәтъий вә һәққанә хулосисидин сәскәнгән вә рази болған ноян. Һәтта у шу вақитниң өзидила, бу алаһидә тетик вә тәмкинлик балиниң кәлгүси тәғдири һәққидә ихтиярсиз ойлап, әнди униң немә қилмақчи екәнлигини билмәк болди: өз ата-аниси, Үдзәр тегин билән кәтмәкчиму яки улардәкла йеқин кишилири — өлүма Турдалим бовиси, Тәй-хә һәдиси билән қалмақчиму?..

Ажо-нояндәк шәхскә шундақ бир мурәккәп пәйтләрдә Идиганға охшаш наресидә бала билән мәзкүр соаллар үстидә тәпсилий сөзлишип олтириш әсла мүмкин әмәстәк еди. Хәлиқ узақ жиллар давами, шиддәтлик шараитлар, қанлиқ жүрүш-уруш жәриянида полаттәк тавлинип қатқан, лекин отта алмаздәк тез ерийдиған жүриги бар Ажо, оғли Арланни көз алдиға кәлтүрүп, бөләкчә чоңқур тәврәнгәнди. (Немишкиду, әнди униң хиял-тәсәввурида Арланниң симаси мошу һошияр балиниң турқи билән бирлишип намайән болмақта еди).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Өдипниң һаяти вә иҗадийитигә топ билән презентация тәйярлаңлар.
2. Парчиниң мәзмунини төвәндики соалларға асаслинип, ечип бериңлар:
   а) Аҗо-нояннің матәм қайғусиға петишиға немә сәвәп болди? Жәвавиңларни мәтиндин дәлилләңлар.
   ә) Қери қолбашчи Аҗо-нояннің қарари немә һәққидә? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
   б) Аҗо-нояннің сәрдарлириға бәргән иҗазити дурусму? Пикирлишиңлар.
   в) Парчидин Аҗо-ноян билән Турдалим чалниң сөһбити әкис етилгән эпизодни тепип, оқуп бериңлар. Тарихта Турдалим чалдәк йәнә қандақ шәхсләрни билисиләр? Мәлуматлириңлар билән бөлүшүңлар.
   г) Тәй-хә билән Аҗо-ноян немә һәққидә сөһбәтләшти? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
3. Тәй-хә Идиганни Үдзәргә немә мәхсәттә әвәтти?
4. Аҗо-нояннің Идиганни өз оғлиға охшитишиға немә сәвәп болди? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
5. Қери қолбашчи Аҗо-нояннің бәдиий қияпити қандақ тәсвирләнгән? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.

18-дәрис

Тәй-хә Үдзәргә Идиган арқилиқ әвәтмәкчи болған өтүнүш хетидә асасий сирини Аҗо-нояндин уялғинидин тәкитләлмиди. Шуңла у қери Ноян хәтниң мәзмуни билән шәхсән тонушуштин баш тартип, хан қизиға ишинидиғанлиғини ейтқанда, — чин қәлбидин мәмнун болдию, әнди талаш-тартишниң тамам түгигәнлиги, әгәр Үдзәр өз қураллиқ қошунлиридин айрилғуси кәлмисә, Хуанхә дәрияси бойида хитайға бөлүшүп, тибәтликләр билән уруш қиливатқан иниси Үгдә-тегин тәрәпкә хатиржәм көчүши мүмкинлиги вә шундақ қилиш керәклиги тоғрилиқ язған мәзкүр мәктүпкә: өзлириниң (Идиган, Турдалим чал... бәлки уңғичә туғулуши мүмкин болған пәрзәнти билән) яз оттурлирида шу йәрләргә берип, баш қошудиғанлиғини қошумчә қилди. Аҗо-ноян болса рәсмий чапармән вә айғақчи болған Идиганға пәқәт сир йошурмай, у яқ-бу яқтин тапшурған сөзләрни дурус йәткүзүшни қәтъий жәкиди вә балиниң мүрисини қеқип, униңға ишиндиғанлиғини ипадә қилди.

Әтиси сәһәр ордидин пиядә чиққан Идиган, шәһәрниң четидики етини йошурған өйниң йениға барғанда, йәнә әшу илпиз кәби Туған-тутуқни учритип, туруп қалдидә, андин мекирлик күлүп:

— Немә, сәнма мениң билән биргә Қурдумға барамсән?! — дәп кинайилик сориди. Балиниң кинайисини яқтурмиған тиңчи-тутуқ, униңға һәйвә көрситип, чөчүтүп қоймақ болдию, лекин нийитидин һечнемә һасил болмайдиғанлиғини өлчәп, тоғра сөзини ейтти:

— Туюқсиз учришип қалдиң, — деди — вә шуниңдин Қурдум яққа чапар екәнлигиң есимгә келип, етиңни көрәй дедим: атиси атақлиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

синчи болғач, балисиниң ети учқурдур, дәп ойлидимдә!.. Болмиса Қурдуминда маңа немә бар!

— У яққа бармиғиниң дурус, аға, — дәп Идиган йәнә мекирлик күлдидә, жавап қилди: — етим һәм йүгрүк һәм йорға. Чепишамсән сиртқа чиқип ?

— Ат чепишни кейин көрүрмиз. — Һазирға — байқисам болди.

Идиганниң көңлигә гуман келип Туған-тутуққа синчилап қариди. Болупму у мәлум өйниң қорасидин етини минип чиққанда, Туған-тутуқниң көзлири ғәлитә ойнап, һаяжанланған һалда, атниң у ян-бу йениға өтүп, толиму йеқин яндишип меңишидин һәзир әйлиди.

— Болди, аға... атқа көп қарима, көзүң тегиду! — дәп етини техиму чиң йорғилитип узап кәтмәк болди бала. Лекин, өз етини ихтиярсиз қамчилап, қалмай келиватқан тиңчиму, худди яш балидәк қизип, сөз қатти:

— Көзүм тәккидәк қизиқсам, һазирла алмаштуруп алар едим етиңни! Пәқәт шу Қурдум әтрапиниң атақлиқ йорғилирини көргүм кәлгини...

Идиган униңсизму еғиздуруғини чайнап, тизгин сирип барған етини "мана, көрсәң — көр! " дегәндәк, қаттиқ бир девиттидә, бәәйни үркигән улар кәби пуқирап, узап кәтти.

* * *

Қурдум бойидики өз юртида қанлиқ уруштики мәғлубийәттин қалған ләшкәр-яранлири билән көчүшкә, — әгәр дүшмән көчүшкә имкан бәрмисә, та ахирғичә чепишишка тәқ болуп турған Үдзәр-тегин вә униң әтрапидики нөкәр-сәрдарлар Идиган елип кәлгән хәвәр үстидә көп ойлап, баш қатурғини йоқ. Әксичә, қоюлған шәртләрниң һәммисигә, болупму зерәк аял Тәй-хәниң өтүнүшлиригә бирдин рази болди. Сәвәп, икки тәрәпниң иккилиси өз әһвалини, униңдин келип чиқидиған нәтиҗиниму яхши билгәчкә, һәрқандақ тәсәдиптин жирақ болушни халатти. Әнди бу әтраптин тамам көчүп кетиш алдида, Үдзәр — тегин билән Идиганниң атисини, асасән, шу бир әркә-әлтәк балиниң тәғдири көп қийниди: Идиган умум молҗа вә мәнпийәткә бағлиқ, ата-ана, әл-жуттин айрилип, дүшмән қолидики ордида, йәни Тәй-хә билән Турдалим чалға тәғдирдаш болуп қелиши керәк. Униңсиз мүмкин әмәс. Биринчидин, у — дүшмән қолидики әшу икки әзиз жанға зор яр-йөләк болса, иккинчидин, лазим болғанда, яхши әлақичи, тепилмас чапармән....Бирақ қайси бир ана өзиниң наресидә пәрзәндини дүшмән чаңгилида қалдурушқа көңли чидар?! Қайси бир ата — у қандақла қарам, қандақла бәрдашлиқ болмусун, — яв одисида бәнд болуп қалған оғлини ташлап, жирақлап кетәр?! — Буниң барлиғини өз ата-анисидин худди Идигандәк чеғида житим қелип, боранларда урулуп-қеқилип өскән Үдзәр-тегин яхши сезип турғачқа, ахири аниниң налисиға баш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әгдидә, номус күчигә тиришип, уни өз һөкүми билән көндүрмәк болған кадаң атваз-синчиға мәслиһәт бәрди.

— Әнди, аға, сән, — деди у, — өз ауылың билән бу йәрдин бираз чекинип, Тола бойида яйлап тур. Орта язға йәткәндә, әһвал йәнә башқичә болур. Аңғичә, һечким силәрни аварә қилмас. “Орхон-Тола түзлиңидә қалған әлгә зәхим бәрмәймән”, — дәп Ажо-ноян чинини ейтқан. Немигә десәң, униңға йәр-яйлимлар әмәс, шу йәрдә яшайдиған әлму керәктә. Әң яхшиси, шу йәрдә турсаңлар, оғлуңлар Идиганни көрүп турарсиләр.

— У чағдә сән, Шуңқар-атиғиму шундақ аманәт сөз ейтқиниң дурус. Биллә болурмиз, — дәп бирдин қайил болди Тохсун ақсақал.

...Идиганниң өзи болса, әлвәттә, ата-аниси, елидин айрилишни зади халиматти. Шуниң билән бир қатарда, өзиниң сөйүмлүк һәдисидәк болған Тәй-хә билән данишмән чал Турдалимға нәқәдәр һаҗәт екәнлигиниму, һәтта, уларни һимайә қилиш керәклигиниму яхши биләтти. Бу һәқтә у, Үдзәр ағисиға вәдиму бәргән. Шуңлашқа у ата-аниси, әл-жути билән интайин сәвирлик һалда хошлашти...

Көч Тола вә униң шәрқий қирғиғидин башлинидиған Қошоба қирлириға барғичә, Үдзәр тегин, асасән йәнә шу Идиган, униң ата-аниси, шу дәрия бойидики қейин-ата жути, ялғуз қалған қери қейинаниси тоғрилиқ ойлар илкидә болди. У йәрләрдин Хуанхә бойлириға барғичә вә барғандин кейин, йәнә немиләр болиду, йәнә қандақ жапаю-һәсрәт, балаю-апәтләр күтүп туриду?! — Һазирға улар хусусида ойлап, қийнилишни халиматти, “Бәлки қейинанам мениң билән кетәр? — дәп ойлиди бир чағда Үдзәр. — Бәлки у өзигә өмүрлүк болған Долан-мәргән, ялғуз қизи мәрһум Нураниң молалиридин айрилмас?... Зади қандақла болмисун, мән у кәмпиргә оғул болғанлиғимни билдүрүп кетишим керәк: қалса, йетәрлик мал, малчи берурмән; кәтсә — өз анамдәк күтүрмән!..”

* * *

Бир жутниң бәйбичиси болған қери қейинана туғулуп-өскән өз йеридин, қизиғинима-қийинчилиғинима йетәрлик көргән елидин айрилишни халимайла қалмастин, күйоғли — Үдзәр тегин соға қилған мал-варанниму алмиди. Униңдин ахирқи қетим, өзлиригә, аяли Нураға разимәнлигини билдүрүп, тупрақ бешида мал союп, әлгә тәңри-аш берип кетишини өтүнди.

— Шуниңдин кейин, Үдзәр оғлум, сән әшу ақ тетирни өз күчүң билән елип кәт — у қут малдур, — дәп вәсийәт сөзини ейтти момай: — Сениңдәк қолбашчи әргә бәк керәк болур. Шуниңдин кейин, әлгә өзүң тапшуруп қойғин: мән көз жумуп, бу яқтин-у яққа кәткәндә, Долан-чалим билән Нура қизим қешиға қоюп, үчимизгә бир мола — гүмбәз турғузсун.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Хоп болур, апа. — Үдзәр тегин қисқа вә еник жавап берип, сиртта жиғилған жут алдиға чиқти вә уларға зөрүр болған ишларни чүшәндүрди.

Қейинана отавида һадуқ елип ятқан Үдзәр тегин интайин қаттиқ уйқидин пәқәт күн чиққан бир чағда оханди вә ишик йопуғини ечип, көчниң алди меңип кәткәнлигини, қураллиқ ләшкәрлириниң атлирини тоқуп, сәнжақ турғанлиғини байқиди. Момай болса, очақ бешида әтигәнлик ғиза һазирлатқузуватқан екән.

— Өз қолумдин бир тамақ йәп, атланғин, оғлум, — дәп йеқинлашти ана вә шу дәмниң өзидила тегинниң димиғиға көптин тонуш алаһидә ләззәтлик қордақниң пуриғи урди, һәтта бу пурақ арқилиқ, он жилғичә өз илкидә болған аяли Нура-хатунниң симаси намайән болуп, көңли пәришан болди. Лекин, момайниң иримлиқ ғизасини көңүллүк олтирип йейиш үчүн бирнәччә сәрдарлири билән Идиган вә униң атисини чақирди. Тамақ үстидә әлақичи балиға чақчақ сөзләрни ейтип олтарди. Бу һаләт өзи билән йерим жилдин бери сәпәр сәргүзәштилиридә, тәбиий апәтләргә қарши күрәш, еғир жәңләрдә биллә болған йолдашлириниң көңүллирини көтәргәндәк иллиқ кәйпият пәйда қилди.

— Идиган, сән Туған-тутуқтин өз етиңнила қорғима... Өзгиләргә һәм қарап қой, — дәп давам қилди тегин. — Мән ойлаймән: Ажоноян, Қарақурумда көп туралмас, мошу язниң өзидила уларниң көпи өз елини, йерини сеғинип кетип қалур. Шу чағда Ордабалиқни өзәң ялғуз башқурурсән!

— Кишиләр қалмиса, Ордабалиқта маңа немә бардур, аға?

— Сениңдәк хан болса, биздәк яранлар һәм болур, Идиган.

— Шу чағда сән қачан қайтип келурсән?

— Сән хан болғанда.

— Йоқ, сән өзүң хан болурсән. Мән сениң орнуңда тегин болуп, ләшкәр башлаймән!

Дурус! Әнди маңа хан болуш керәк. Сән, сөзсиз, батур тегин болурсән.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчиниң мәзмунини “Белиқ скелети” усули арқилиқ ечиңлар.
2. Тәй-хәниң Үдзәргә язған өтүнүш хетиниң мәзмуни һәққидә ейтип бериңлар.
3. Парчидин Үдзәрниң қандақ инсаний хисләтлирини байқидиңлар? Пикриңларни дәлилләңлар.
4. Үдзәр тегин билән Идиган иккисиниң сөһбити немә һәққидә болди? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
5. Ана Үдзәр тегингә қандақ вәсийәт қалдурди? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
6. Ата-ана, қериндаш һәққидә мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

19-дәрис

Өз яранлири билән туғулуп-өскән өлкидин көчүшкә мәҗбур болған Үдзәр тегин һечким билән сөзләшмәй, болуп өткән мажралар, пажиәлик уруш, һақарәтлик йеңилишниң түп сәвәплири хусусида ойпикирләргә берилди. Дәсләп у Идиган билән болған чақчақ гәпләрни әсләп, әгәр өзи Бауханниң орнида хан болғанда, әһвалларни тамам өзгичә түскә кәлтүрүш мүмкинлигини тәсәввур қилди. Андин, йәнә қирғизларда шу қәдәр өчмәнлик пәйда қилип, Жанләнни өзигә қарши қойған вә шу арқилиқ пүтүн бир дөләтниң хану-вәйран болушиға сәвәпкар болған идрәксиз тәхтпәрәс, ирадисиз қолбашчи Бауханниң өзи екәнлигини чүшинип упранди. Зерәк қери қолбашчи Ажо-ноян буниң барлиғини билгән, өлчигән, әлвәттә. Униң билән течлиқ йоли арқилиқ келишишкиму болатти. Бу һәқтә Ажо-ноян өзиниң асасий шәрти — Бауханни тәхткә олтарғузмаслиқ керәк дәп әлчи Шуңқар-атиға ейтипму көргән әмәсмеди.

“Мана әнди һечнемини түзитип, орниға кәлтүрүп болмас. Шуңлашқа билгә — қут кишиләр: “Төмүрни қисқа кәс, яғачни узун” — дәп мақал вә сөз ейтқан екәндә... Әлдики өзгә қәбилиләргә қариғанда, бизниң юрт көпирәк сақлинип қалди; бирақ ат-улақ, пүтүн мал-варан билән кишиләрниң һәммиси жүдиди, һарди... Әнди Ажо-ноян бизни қоғлап келип урушмас — ума һарди. Амма у, оғли Арлан тегин үчүн мени кәчүрмәс. Шундима қери қолбашчи урушниң — урушлиғини билур...”. Үдзәрниң ойи шу түгүнгә кәлгәндә, бешиға уруш-чепишқа тамам мунасивәтсиз, лекин һәммидин дәһшәтлик бир хиял шәписи келип, пүтүн вужуди титирәп-силкинип кәтти: “Йә болмиса... даланиң тарлан буйруқчиси өз өчини Тәй-хәдин... келәчәктә көрур балимиздин алмақ боларму?! Йоқ, ундақ болмас! Ажо-ноян унчә жиртқуч әмәс”.

Интайин ирадилик вә учқур ой егиси болған Үдзәр тегин йәнә өзини қолиға елип, Тәй-хә вә униң әтрапидики әзизләрниң хәтәрсиз болидиғанлиғини, әгәр өзила аман болса, мошу язниң ичидә қайта көрүшидиғанлиғини тәкитлигәндәк болди ичидә. Чүнки у, тибәтликләр күйоғли, Ажо-нояннинг Ханбалиқ, Таң сарийини анчә тиңшимиған һаләттиму, аял кишигә нисбәтән һәқиқий сәрдар екәнлигини яхши биләтти. Буниңдин ташқири, йәнә ахирқи жәң күни қери қолбашчиниң йәкму-йәккә ат қоюп, лекин йеқин кәлгәндә, униңға тиғ уралмай қийнап кәткәнлигини ядиға елип, шу бир пәвқуладдә пәйттики, өзиниң пәрзәнтлик һалитини — Ажо билән атисиниң достлуқ пәйтлирини йәнә бир қетим көз алдиға кәлтүрүп һис қилди. Һә пәрзәнтлик вә атилиқ һиссият болса — инсан һаятидики, ички дуниясидики әң иссиқ, әң чүшинишлик вә шуниң билән биллә әң ишәнчилик һаләттур...

Қәһритан қиштин қалған қорай-қамқақлиқ далада мелини отлитип Орхон дәриясиға қуюлидиған Көкшин сүйини яқилап, шәрқий жәнупқа

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кетип барған көчниң алди чүш пешин мәзгиллиридә Көшу-қайдан идирлириниң етигигә берип тохтиди. Уни башлап барған үч ақсақалниң үчилиси — Тохти тилмаш, Әлтәбир ақсақал вә Музғап мәргән — атлириниң бешини бурап, кәйнидә икки қанат болуп келиватқан ләшкәрләр тәрәпкә қаратти. Аңғичә баш қолбашчи Үдзәр тегин йениға, икки миң беши — Ишбәр бәг билән Мүңги батур йетип кәлди вә тегингә ат-улақлириниң һарғанлиғини, шуниң үчүн, кәң сай қинидики қелинда тохтап, таң атқичә дәм елишни мәслиһәт қилди. Әһвални яхши өлчәп келиватқан Үдзәр тегинму мәзкүр мәслиһәтни қоллап, көчниң сәпәрдә тикилидиған йеник вә анчә зор әмәс өйлирини тикишкә, һошиярлиқ билән һадуқ елишиға иҗазәт қилип, кәйнидин:

— Түн қараңғуда һәр миңдин — икки йүздин адәм яран-ярақ ат вә қураллири билән йүрүшкә чақ болсун! — дәп буйруқ бәрди.

Миң бешилар билән ақсақалларму мәзкүр буйруқниң немә үчүн екәнлигини билмәй, адәттики сақлиқ, сәнҗақлиққа жорушти.

Үдзәр тегин өзи үчүн тикилгән ақ отавға кирип, тамаққа олтарған пәйттә, униң бәргән буйруғиниң һәқиқий мәнасини чүшәнгән миң беши — ақсақаллар хурсән болушти.

— Кечиғина бизниң бешимизға күн чүшкән чағда, — дәп чүшәндүрди Үдзәр тегин, — қузғунларчә йетип келип, арқимиздин ордиға чапқан шатоларниң мели, еник ейтсам, униң барлиқ илқиси мону Көшу-қайдан идирлириниң арисида.

— Ундақ болса олҗа қилиш керәктур! — деди тақәтсизләнгән Тохти тилмаш.

— Дурус! — дәп қувәтлиди Үдзәр. — Йәнә икки-үч күндин кейин йәнә бир қузғун — қиданлар мели яйлайдиған Сужан даванға йетурмиз.

Үдзәр өз ойини техиму зор ениқлиқ вә ишәнч билән давам қилди.

— Шунда биз Серик сай — Хуанхә бойиға, тибәт ләшкәрлири билән чепишип йүргән инимиз Үгдәниң йениға һерип-ечип әмәс, күчинип барурмиз. Андин униң қоллиши билән, улуқ сай бойидики балиқ-қорғанларни алурмиз.

— Унда балиқ-қорғанлар табғачларниңдур?!

— Дурус, табғачларниң. Бирақ у балиқ-қорғанларни, уларда һарақ ичип, хотун-қиз билән ойнап ятқан табғач тутуқ-тегинлирини қорғап турған биз, уйғурлардурмиз! Уларниң урушида қанчә көп өлүм бәрдуқ?! Қанчә мал-мүлүк бәрдуқ?! Йәнә Ханбалиққа илқа, қама-қундуз берурмиз; Гаучән-Турпандин келур карванларни йүргүзүрмиз. Ахирида... бағирлар... биз қайта чоң әл болуп, орда қурурмиз!

— Қут йеримиз Орхонға, Қарақурумға қачан қайтурмиз, тегин!

— Йоқ, әнди хақас-қирғизларға қарши уруш болмас: улар, бәлки, әнди Ана сай, Селенгадин Орхон, Толаға йетәр йәрләрниң һәммисини бекиндурар. Андин Или сейи, Тәңри тағлири, Бәшбалиқ, Турпан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

яқларға атлинар тайин. Шуниң үчүн биз аман болсақ, Хуанхә, Бәшбалиқ, Турпан әтрапидин тибәтләрни қачуруп, Пан-төрә билән Или яққа еғип кәткән бағирлар билән бирлишип, бир улуқ әл, алтун орда қурушқа бәл бағлишимиз керәк.

Һәммә өз қолбашчисиниң мулаһизә вә ой-пикридин роһлинип, қанатланғандәк болди. Дәрвақә, әл-жут күлпәткә учрап, "өлүм яки көрүм" дәп турған еғир пәйт-вәзийәтләрдә әл ағиси болған қолбашчиниң зерәк ойи, қәтъий қарари вә уни әмәлгә ашурушқа болған ишәнчисиниң өзи йерим ғалибийәт демәкликтур.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп чиқип, мәзмунини "Вақит тизмиси" усули арқилиқ ечиңлар.
3. Үдзәр тегинниң өлкидин көчүшигә немә сәвәп болиду? Мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
4. Немә сәвәптин Ажо-ноян Бауханниң тәхткә олтиришиға қарши болиду? Жававиңларни дәлилләңлар.
5. Қолбашчиниң ой-пикри хәлиққә қандақ тәсир қилди? Мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
6. Қәһриманларға "Қош диаграмма" усули арқилиқ тәриплимә бериңлар.
7. "Төмүрни қисқа кәс, яғачни — узун" дегән мақалини шәрһиләңлар.
8. Интернет ресурслардин, қошумчә мәнбәләрдин пайдилинип, Уйғур-Орхон ханлиғи һәққидә мәлумат тәйярлаңлар.

20-дәрис

Шатоларниң яйлақлирида болған мал тонаш, һәқиқәтәнму, уйғурлар көчиниң башлиқлири пәрәз қилғинидәк, улар үчүн оңай вә утуқлуқ аяқлашқан. Дүшмән илқилири йейилип жүргән идирғолларға сәһәрдә йетип кәлгән ләшкәрләр һечбир қаршилиқсиз дегидәк он алтә үйүрниң һәммисини һайдап кәлди. Улар пәқәт бирла йәрдә төрт-бәшчә кишиниң азду-тола қаршилиғиға учриди. Башқа йәрләрдики күзәтчиләр, көп ләшкәрдин қорққан болса керәк, әтималим, көзгә чүшмиди... Мәзкүр утуқ билән роһланған Үдзәр тегинниң адәмлири йәнә икки күндин кейин қиданлар тәвәсигә келип, уларниңму топ-топ илқилирини өзлириниң көчи тәрәпкә һайдап, йерим йолға кәлгәндә, кәйнидин қоғлиған қиданлар йетишип келип, икки арида рәсмий жаң-чепиш овж алди. Икки тәрәпниң адәмлири шу қәдәр зор дәрғәзәп билән чепиштики, ахири, уларниң йерими дегидәк қирилип, қалғанлири аран-аран силжиған атлири үстидә бәәйни мәс адәмләрдәк ләхмә болуп кейин қайтишқан. Бу әһвал икки тәрәпни бирдәк ғәм-ғуссә вә пәвқуладдә әндишигә селип қойди. Болупму еғир жараһитини сақайтип, "илик толтуримән" дәп ойлиған Үдзәр тегин үчүн бу вақиә еғир туюлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Әгәр биз қиданларға қайта чапмай, тез илгириләп жүрүп кәтсәкму, улар бизгә бәрибир чапур, — дәп үнлүк ойлиғандәк мулаһизә қилди у. — Әнди улар билән қәтъий вә қаттиқ чепишиш керәк болур...

— Шу сәвәп биз бурун чепишимиз керәк болур, тегин, — дейишти сәрдарлар.

Үдзәр Тохти тилмаштин сорап ениқлимақ болди:

— Сениң һесавиңда, аға, уларда қанчә қураллиқ ләшкәр бардур?

— Биздин көп әмәс. Бирақта ат-улиғи билән өзлири тиң.

— Бизниң атларму бираз тиңайди... ләшкәрлиримиз һечқачан һеч явдин күчсиз болмиған!

— Бир түрк ярани — икки қиданға тәң!

Ақсақаллар жасур сәрдарниң мәзкүр хитаплирини қувәтлидию, лекин йәнә сәвирликкә тайинлинишни тәкитләшти:

— Әлчи-ялаваш йибәрип, талаш-тартишсиз қут өлүп кәткән яранлиримиз тәнлирини алсақ, теч тарап кетишни қолға кәлтүрсәк, болмасму?.. — деди уларниң бири.

— Қирғин уруштин қутулмаққа Тола сай яққа тез қайтип йүрүп кәтсәк, — қиданлар бу қетим у яққа бармас бәлки... — дегән пикир билдүрди иккинчиси.

— Йуртни, хатун-балиларни мал-мүлүк билән Тола яққа қайрип, өзүмиз қошун билән шундақ байқап көрсәк, дурус болур, — дегән ойни оттуриға қойди үчинчи ақсақал.

Әнди асасий хуласә сөзни Үдзәр тегин ейтишқа тегиш еди. Йәни униңға "йә өлүм, йә көрүм!" дегән таштин еғир, төмүрдин қаттиқ түгүнни йешиш керәк еди.

У, үстигә артилған йәнә бир еғир ташни көтәргәндәк, аста орнидин турди вә бари-йоқи оттуз яшқа киргинигә қаримай, хелила ақ арилап қалған сақал-бурутини зор алиқан, бармақлири билән чаңгаллап тутқан һалда өзлири турған егизликтин дәсләп күн чиқишқа, андин өз ели — күн петиш-тәскәй тәрәпкә қариди: күн чиқиш — қиданлар тәрәп кәчки гугум ара будуңлишип һо-чаңға пүркәнгән: күн петиш, йәни Орхон тәрәп болса, петиватқан қуяш шолисида қизил-жия қанға оранғандәк көрүнәтти.

— Мән мундақ бир ойға кәлдим, — деди бир чағда Үдзәр тегин. — Бизгә қиданларға қарши чепиш вә уларни йеңиш керәк! Башқа йол йоқ. — Шу сөзләр билән қолбашчи йәнә бираз жим-жит олтирип, мәтивәрләрниң көзлиригә тәкши байқап қаридидә қәтъий вә сәвирлик билән давам қилди. — Өзуңлар ойлаңларчу: әлчи йибәрип, битим-келишим сораркәнмиз, улар техиму қутрап кетур... Артқа қайтиш — әң чоң явимиз Ажо-ноянға қул болуштур. Бу болса, номуслуқ өлүм! Сәрдарлар дурус ейтти: көч артқа әмәс, алға басур. Биз — явға!

Дүшмәнләр тәрәптиму худди шу хил сөһбәт-муназириләр болуп өткән еди. Икки тәрәптики мәзкүр жәриян вә қарарлардики асасий пәриқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

пәқәт кәйпиятта болуп, дәсләпки һәрикәтләрниң икки хил болушиниму роһий һаләт бәлгүлигән: қиданлиқларда уйғурларни йеңишкә болған ишәнч аз, қорқуш көп болғачқа, улар дүшмәнгә дәсләп һужум қилмай, мудапийә һалитидә йетип, андин егизликләрдин ташлинип, қоршап һимириш қарариға кәлди. “Әгәр Үдзәр тегин өз қошуни билән кәлмисә, у чағда униң, күчсиз болғини — биз чапурмиз!” — дегән қидан қолбашчиси Тамтуқ тәбир.

Шундақ қилип, уйғурлар пәқәт һужум тәшәббусини қолдин бәрмәскә, қиданлар өзлириниң егиз идирлири қанатлирида булжумай туруп, төвән сайлардин йеқинлашқан дүшмән үстигә “қар көчти”, “қиян болуп” ташлинишқа һазирланди. Қариму-қарши қошунлар тоқунушида бу хил йәр шараит чоң рольға егә, әлвәттә. Чүнки даладики уруш қаидилири бойичә дәсләп оқ-ялардин оқ яғдуруш үчүнму, андин бир-биригә шипқап, нәйзилишиш үчүнму шу жуқури-төвәнликниң әһмийити зор. Шуңлашқа өзиниң очи-мәргән қейнатиси мәрһум Долан чал билән бу әтрапларда талай қетим ов-шикарда болған Үдзәр тегин әнди әшу амил һәққидә, йәни қиданлар жайлашқан йәрниң шараити хусусида жиддий ойлинип, төвәндики һәрикәт планиға кәлди:

— Кәң сай ичидә бир қол яран билән өзум илгири басурмән, — дәп молжарини изһар қилди у. — Әлтәбир ақсақал, сән өз яранлириң билән солдин, Мүңги батур, сән — оңдин чоң идир арқисиға өтүрсән. Дүшмән мени көрүп, садақ атур, андин ат минурдә нәйзә бирлән ташлинар... Шу чағда уни алди-артидин тәң урурмиз! Бирақ қиданлар ордиси тәрәпни яхши байқап йүрүңлар. Уларниң хани Тамтуқ тәбир, Ажо-нояндәк билгә қув кишидур. Униң өзима ясақ-яранлири анчә күчлүк болмисиму, мәргәндур.

* * *

Йерим кечидә көчни Көшу-қайдан ғолидин жәнуп тәрәпкә силжитип, өзлири һәрбий жүрүшкә атланған уйғур ләшкәрлири бираздин кейин үчкә бөлүндидә айсиз түн қараңғулуғида ғайип болушти.

Һәммә әтрап жим-жит. Әтиязниң шәлдәмлик шивақ басқан даласида атлар туяқлириниң тивишиму аңланмас. Пәқәт уларниң туруп-туруп әймәнгәндәк пурқушлири билән туюқсиз бир-биригә урулған төмүр, мис үзәңгиләр авази аңлиниду. Сүрлүк қараңғулуқта худди су тегидә үзүп барғандәк әсәбийлири чиңқилған жәңчиләр һәрбир тавушқа көңүл бөлгән һалда илгирилимәктә; һәммиси бир-бирдин ярақ атларни йетиләшкән, улар тәхминән, таң сәһәрдә, дүшмән сепигә йеқинлашқан бир чағда, һарған атларни шу йетәктики тиң атлар билән алмаштурмақ.

Үдзәр тегин өз план-молжалириниң ениқлиғидин анчә шүбһи-ләнмисиму, алға илгириләп кәткән чарлиғучи жигитләрниң хәвирини тақәтсизлик билән күтмәктә. Лекин шәрқий асман сүзүлүши билән, уларниң хәвирисизму һәммә нәрсә мәлум болди: дәл уйғурлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

молҗалиған ләһәң белиқ сирти охшаш егиз вә янту идир үстидин көрүнгән билинәр-билинмәс ислар әкси дүшмән чериклириниң түн бойи шу йәрдә жиғилип, гүлханлар йеқип олтарғанлиғидин дерәк берәтти. “Дала әллири қошунлириниң мошу қилиғи ғәлитә! — дәп тәбәссүм билән тәәҗүпләнди Үдзәр тегин. — Худди “мана биз мошу йәрдә” дегән сияқи өрт яққини-яққан...”.

Йәргә убданла йоруқ чүшкән һәм өзлирини дүшмәнниң байқиши мүмкин болған бир пәйттә тиң атлирини егәрләп илгирилигән Үдзәр тегин ләшкири егиз идирниң етигигә улишип тохтиши биләнла, қиданлар жуқуридин идир қаптилиға еғип чүшүп, оқ яғдурди. Уйғурларму уларға җавабән садақ тартиштию, лекин анчә бир ғәйрәт-күчиниш билән әмәс, әксичә, мәзкүр һәрикәтниң һечнемини һәл қилмайдиғанлиғини билип, әнъәнә үчүнла етишқандәк болди. (Демисиму қарши сәпләргә аран йетип келиватқан садақ оқлири қелин терә кийимләр кийгән, башлирида түлкә-бөрә тумақлири бар ләшкәрләргә анчә бир зәмин йәткүзәлмәтти. Пәқәт айрим мәккар мәргән устилар тәрипидин етилған зәһәрлик оқларла атлар учисиға санчилиш билән у җаниварларни харап қилидиған.)

Уйғурларниң идир етигидин сәл жуқурилиниши, андин улар үстигә ташлинип, оңдисиға өрүветишни күткән Тамтуқ тәбир бир чағда ақ боз ат билән алға чиқтидә, һечким күтмигән қарамлиқ билән нәйзисини руслап, Үдзәр тегингә қарши бәт алди. Дәсләпки дәқиқиләрдә қув, лекин қорққанчақ вә қувәтсиз қолбашчиниң бу һәрикитигә һәйран болуп, андин етиға қамча басқан Үдзәр тегин униңға йеқинлашқансири хурсән болуп, гоя истигән овиға дуч келип қалғандәк һаяҗанланди... Әпсуски, “көзгә илмиған — путқа чомақ” дегәндәк, улар бир-биригә йеқинлишип, нәйзилирини урғанда, бир-бири билән баравәр екәнлиги сезилди. Уларниң нәйзилири бир-бириниң гәвдисигә әмәс, бәлки упранмас полаттәк музға урулғандәк тейилип-қаңқип, көккә көтирилди... Сәрдарлар бирдин қиличлирини қинидин суғирип, атлириниң башлирини бурап йәнә яндашти! Шу арида уларниң иккилиси егиз идир тәрәптин сәл-қияндәк келиватқан миңларчә ләшкәрләрни байқиди. Бу һаләт Тамтуқ тәбирни роһландурған болса, Үдзәр тегинниң көңлидә “дүшмән артиға өткән ләшкәрләр үлгирәләмду-йоқму?!” дегән әндишә һасил қилди. “Әң болмиғанда, ләшкәрләр бир-бири билән учрашқичә мошу мәхлуқни қурутсам болатти!”.

Үдзәр тегин чақмақтәк чаққан қиличлишишқа башлиған кичиккинә Тамтуқ тәбирниң қиличиға шу қәдәр зәрбә билән қилич урдики, рәқибиниң оң қоли қайрилип кәтти. У әнди сол қоли билән һәрикәтләнди... Шу чағда Үдзәр тегинниң дүшмән кәйнигә қоюлған қошунлири көрүнди. (Бу болса, һәрбир җәңчини, қолбашчини чәксиз тәвритидиған, роһландуридиған, һәтта яридар мәйипләрни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

жанландуридиған әң изгү, әң бир бәһримәнлик жәңгивар һаләт-пәйттур!) Бирнәччә дәқиқиләрдин кейин қиданларниң чериклирини икки тәрәптин гирәгә еливалди. Буни көрүп баятин бери шу қәдәр жасарәт, ғәйрәт көрсәткән Тамтуқ тәбир өзини өзи йәргә ташлап, гоя қәғиш балидәк, баш-көзини морлап жиғлашқа башлиди. Өз башлиғиниң бу хил ечинишлиқ һалитини көргән яранлири, худди бөриләр һужумдин мудапийә көрүп ғужмәк болуп қалған илқа үйриси кәби, Тамтуқ тәбирни оттурисиға елишти. Өз рәқивиниң һалитигә сәп селип ечинғандәк болған Үдзәр тегин жәңни тохтитишқа нағра челишни буйриди. Бирақ тегин яв һалитигә сәп селип, ечинғандәк һис қилди өзини. Шу һаман "әгәр биз шундақ һаләттә болсақ, булар... бу Тамтуқ тәбир ечинмас еди..." дегән ойниму кәчти.

— Әй, тәбир... Хан, — дәп Тамтуққа мураҗиәт қилди у. — Мән қан төкүшни истимәймән. Сениң мелиңға чапқиним, сениң шатолар бирлә бизгә қузғунларчә явузлуқ қилғиниңдур. Мениң орнумда сән болсаң, жүдәп-һарған елимни, қошунлиримни айимасediң. Мән сениң елиңни, яранлириңни аяватимән. Бүгүн сән өзәңму маңа қарши зор әрлик күч көрсәттиң... Әнди мән бу әтраптин қан төкмәй кетишни истәймән — бу саңа қут, бәхит болур. Шуңлашқа барлиқ ярақ ат-улиғиңни, қурал-яриғиңни маңа қалдуруп, йуртиңға қайт!

Узақ сүкүнаттин кейин Тамтуқ тәбир аран-аран зуванға кәлгәндәк болди.

— Бундақ тирик қалғиним — өлүмдин еғир болуптур маңа... — деди у өзиниң чарисизлиғини етирап қилип. — Бирақ мениң елим уйғурлар алдида әйиплик әмәс. Силәр бизни йүз жил бойи чепип, урғанда, биз сениң ордаңға бир қетим бардуқ, раст. Шундима һеч байлиғиңни алмидуқ, елиңни қирмидуқ. Сән болсаң, биринчи болуп мениң елим билән мелимға чаптиң...

— Болди, талашни қой, Тамтуқ! Дала әллириниң йолини билүрсән — йеңилгән йәңгәнни синимас. Буниңдин ташқири сән бизниң ордиға һужум қилип барғанда, қирғизлардин таяқ йәп қачтиң. Бизниң әлни қирғидәк, мал-мүлүк, байлиғини елип кәткидәк чамиң болмиди. Буниң немисигә махтинарсән?! Номуслансаң болур.

Йәнә ғәзәп-сәпраси қозғилишқа башлиған Үдзәр өзигә өзи сәвритақәт берип, бираз жим-жит ойлинип турдидә, андин өз сәрдарлириға, дүшмәнниң ат-улақ, қурал-ярақлирини елип, кейин қайтиш буйруғини бәрди вә:

— Қуруқ сөз қилмай, ахири тапшурмини аңла, Тамтуқ хан! — деди у йәнә. — Әгәр силәр — қидан, шато һәм башқа хошна жутлар — мениң Орхон, Тола бойида қалған азду-көп бағирлиримға зорлуқ қилар болсаңлар, мән әшу Серик дәрия бойидин келип, бариңни қирип ташлаймән! Хотун-қизиңни олжиға елип кетурмән! Һазирға өзүмизниң йитим-йесири йетип ашур.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жәнидин кәчкән адәмдә қорқунуч немә қилсун, Тамтуқ тәбир йәнә қарши сөз қатти:

— Күчли ерурсән, өзәңниң әң чоң дүшмини қирғизни қир, тегиш. Өзүң билурсән. Ажо-ноян, Булғун батурлар бизни әнди у яққа бастурмас. Бизму әнди бу яқларни бесип кетурмиз...

— Бу ейтқиниң дурустур, — деди Үдзәр тегин. Йүз жиллардин бери силәр бирлә қатар яшап, қатар көчүп-қонуп кәлгән биз, уйғурларни яманлимай, рәхмәт ейтип қал.

У етиға қамча басти.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини төвәндики планға асаслинип ечип бериңлар:
   а) Шатолар яйлақлирида болған тоқунуш.
   ә) Ақсақалларниң Үдзәр тегингә бәргән мәслиһити.
   б) Уйғурлар билән қиданлар арисида болған жәң.
   в) Үдзәр тегинниң һәрбийлик маһарити.
   г) Қиданларниң мәғлуп болуши.
   ғ) Үдзәрниң Тамтуқ тәбиргә қойған шәрти.
2. Парчидин Үдзәр-тегинниң қияпити тәсвирләнгән жүмлиләрни тепип оқуп, пикирлишиңлар.
3. Тамтуқ тәбир билән Үдзәр тегинниң ахирқи диалоги бойичә пикирлишиңлар.
4. Парчидин тәбиәт мәнзириси тәсвирләнгән жүмлиләрни тепип, язғучиниң қандақ бәдиий васитиләрни ишләткәнлигини еniқлаңлар.
5. Тамтуқ тәбир вә Үдзәр тегингә тәриплимә бериңлар.

Парчидики қәһриманлар	Қәһриманларға тәриплимә	Мәтиндин дәлил

6. Үдзәр тегинниң қайси хислити силәргә яқти? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
7. Парчә мәзмуниға мас келидиған мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.
8. Парчидин алған тәсиратиңлар билән бөлүшүңлар.

21-дәрис

Һәрһалда Умуси тарханниң түнүгүн талаш үстидә тибәтликләр ордисиниң тағлар арисида екәнлиги вә ләшкәрлириниң өз йеридә һечкимдин йеңилмәйдиғанлиғи тоғрилиқ ейтқан сөзи Үдзәрни жиддий ойландуруп қойди. Чүнки у хелә йәрләрни, әлләрни, мажраларни көргәндин кейин, дуниядики хилму-хил иқлимларниң, асасән, үч чоң нәрсигә тайинип яшайдиғанлиғини чүшинишкә башлиған. Униң нәзәричә бу үч нәрсиниң бири су — чоң дәрия, көлләр, йәнә бири — тағ, үчинчиси — жаңгал. Өзлири охшаш "дала ели" дәп аталғучи хәлиқләрму су болмиса, һечқандақ дала-түздә яшалмиған болар еди; тағ, тағлиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йәрләр болса, әң авал суға бай. Униң тәбиий алаһидиликлири — һаят үчүн қайсиси яхши-яманлиғидин қәтъий нәзәр — уруш шараитида алаһидә зор әһмийәткә егә. Сәвәп тәбиәт адәмләргә бақмайду, бәлки адәмләрниң өзи тәбиәткә маслашқан һалда һәрикәтлиниду. Шу түпәйли, дана әждатлар "көрмигән йәрниң ойман-чоңқури көп", "туғулған йәрниң чиғиму мәдәт" дегән һекмәтләрни ейтқан (әлвәттә, тағлиқлар — тағда, дәрия-деңиз бойида яшиғучилар — суда, орман — жаңгаллиқ тәвәләрдә яшиғучиларму өз йеридә күчлүк).

Таң атқичә дегидәк иниси Үгдә билән мундишип чиққан Үдзәр тегин өзиниң асасий ой-молжалирини шу күнниң әтиси сәрдарлар оттурисиға қойди; у бир күн мабайнида Үгдәни вә Чән-Киюнни йениға елип, икки тәрәпниң айрилип турған жайлирини, шу әтраптики йәр шараитини байқиди; тибәтликләр лагериниң нерисидики дөңидирлар ариси қандақ! Дүшмән чекинсә, қайси яққа еғиши мүмкин? Қаяқтин қийдап, уларниң алдидин чиқишқа болиду? — дегәнгә охшаш мәсилиләр һәққидә ойланди. Шан Күнжо вә униң қошунлириниң жаң қилиш усуллирини ениқлиди. Бу мәсилидә Үгдә тегин униңға мукәммәл мәлумат бәрди: у тибәтликләрниң вә уларниң баш қомандани Шан Күнжониң пака, доғилаң болуп, анчә зор жисманий күчкә егә әмәслигини, лекин интайин мәргән, һәрикәтчанлиғини ейтти.

— Йеши чоң Шан Күнжо қув, — деди у. — Биргә-бир нәйзә, қиличқа чиқмас. Униң Ажо-нояндин айримиси шудур. У чепиш вақтида һаман бир дөңдә чоқчийип турар. Андин туюқсиз йоқ болур, чериклири һәм чекинәр. Бир қетим азғина жигитлири билән тоғра маңа қарап ат селип, андин шундақ тез бурулуп қачти. Мән уни сүримән дәп қоршавда қалар болдум... Бирақ бизниң ләшкәрләр бизни икки яқтин йепилип қоршавға алмақ болған чериклиригә ташлинип қоғлиди.

— Мундақ қоршавни "олуғур" дәп атар. Биз Шан Күнжоға "олуғурниң" қандақ болидиғанлиғини көрситәрмиз! — деди Үдзәр тегин Үгдәни хурсән қилип.

Үдзәр тегинниң техи үзүл-кесил қелиплашмиған асасий молжасини дәл жорушқа тиришқандәк Чән-Киюн сөзгә арилашти: у шу дәвирдики, умумән, хитай әмәлдарлириға хас сәясәтчиликниң ғәйриназук тәрәплирини көп билидиған мәлуматлиқ кишиләрниң бири еди.

— Тегин, — деди у, — сениң қудритиңгә ишинип, шуни алаһидә тәкитләп ейтмақчимәнки, бәлки, уни өзәңму биләрсән, шундиму һаждәт һәқиқәтни тәкитләш артуқ әмәс, — хан Кәй-чән әтрапидики әмәлдарлар уйғурларниң жәңгиварлиғидин пәқәт өзлири үчүнла пайда издәйду. Пайда болғанда, йәнә байлиқ топлаш, әтраптики чоң-кичик әлләрдә сода-сетиқ қилип, алван-ясақ елиш арқилиқ уларни сеғип-шорап йетишни ойлайду. Керәк десәң, улар өз әтрапидики әлләрни өзигә қошушнима халимайду. Бәлки, уларниң өз ара елишип-талишип бирбирини қирип-чепип жүрүшини халайду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тибәтликләрни тамам тосап, ғәрбий-шималий чегарида ишәшлик вә һәммә үчүн пайдилиқ шараит һасил қилидиған пәйт, мениңчә, мана әнди кәлди! Уни йәнә уйғурлар, Үдзәр тегин, сән һасил қилишиң керәк. Һасил қилғанда, йәни улуқ хақанниң пайдиси үчүнла әмәс, миң жиллар мабайнида иккигә бөлүнүп, иккиси икки яқта явларға йәм болуп елишип келиватқан, умум уйғур хәлқи үчүн һасил қилишиң керәк! Қисқиси, сән һәқиқәтәнму бу Хуанхә бойида йәнә өз дөлитиңни тиклишиң керәк. Бу мениң чин сөзүм вә арминим. Силәрдин биз, хәнликләргә зиян-зәхмә кәлмәйду. Сәвәп, бу йәрдә Уйғур дөлити, мәйли ханлиғи болсун, қанчә күчәйгәнсири, хитай елини әмәс, бәлки бир чағларда айрилип кәткән ғәрбий-жәнубий Турпан, Қәшқәр тәрәпләрдики өз бағирлирини көзләйду; тәбиий йосунда уларниму соғда — әрәмийләр қалдуқлиридин, булап-талап келиватқан тибәт басқунчилиридин азат қилип, улуғвар бирлишишкә интилиш керәк! Әвлаттин-әвлатқа шу тарихий улуқ ишни аманәт қилиш керәк! Мән саңа, тегин, көптин пүкүп жүргән уйғурларға мунасивәтлик пикримни ейттим.

Интайин зор диққәт, һәтта һаяҗан билән тиңшап олтарған Үдзәр тегин Чән-Киюнға разимәнлик билдүрди вә өзиниңму шу һәқтә ойлашқа башлиғанлиғини, лекин униңға охшаш рошән түгүнләргә келәлмәй жүргәнлигини етирап қилди.

— Сән шу баштин тартип маңа мәслиһәтчи-әқилдар бол. Мениң биринчи мәслиһәтчи-әқилдарлирим, биләмсән, ким болған? Турдалим дегән билгә чал билән хақан қизи Тәй-хә! Өлүма чални мән мошу Хуанхә бойида тибәтликләр тутқунидин қутулдуруп алған.

Шу сөзләрдин кейин Үдзәр тегин өзиниң йеңи пикирдиши зерәк Чән-Киюнға Турдалим өлүма Турпан дегән қедимий шәһәрдин екәнлигини сөзләп бәрди.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини “Вақит тизмиси” усули арқилиқ ечип бериңлар.
2. Үдзәр тегин дуниядики хилму-хил иқлимларниң, асасән, қайси үч чоң нәрсигә тайинип яшайдиғанлиғини ойлиди?
3. Үдзәр тегинниң иниси Үгдә вә Чән-Киюн билән болған сөһбитиниң мәзмунини ечиңлар.
4. Парчигә асаслинип, Шан Күнҗоға тәриплимә бериңлар.
5. Чән-Киюн Үдзәр тегингә қандақ мәслиһәт бәрди? Жававиңларни дәлилләңлар.
6. Парчидики қәһриманларға тәриплимә бериңлар.
7. Парчидики “Көрмигән йәрниң ойман-чоңқури көп”, “Туғулған йәрниң чиғиму мәдәт” дегән әқлийә сөзләрниң мәнасини шәрһиләп бериңлар.
8. Мәзкур парчидә Үдзәр тегинниң қайси хислити силәргә яқти? Немә үчүн? Пикриңларни дәлилләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

22-дәрис

Уруш шараитидики алдинқи сәпләрдә болуп, у йәрдә турған ләшкәрләргә йәнә шунчилик адәм қошқан, қолбашчилар арисида айрим өзгиришләр жүргүзгән Үдзәр тегин пүтүн мәйданға мәсъул қилип иниси Үгдә тегинни бәлгүлиди.

Уни өз иниси болғанлиқтин әмәс, бәлки тоғра тәпәккүригә, болупму яшлиғиға қаримай зор сәвир-чидамлиқ көрситип кәлгинигә қайил болғанлиқтин, шундақ хуласигә кәлгән еди.

— Йәнә үч күндин кейин келурмиз, — дәп жәкиди у. — Ахирқи чепишқа һазирлиқ қил. Авал маңа өз молжа-йолуңни ейтурсән. Андин көрүрмиз...

Үч күндин кейин һәммә нәрсә түп асастин өзгирип кәткән еди. Барчә әтрапқа қуяш өзгичә иллиқ нур чечип, хатирҗәмлик, бәһри арамлиқ кәйпият һасил қилғандәк болди; Орхондин тартип та Хуанхәғичә болған Үдзәр тегин һәрикитидин хәвәрдар Шан Күнҗо тегинниң әң ахирқи йешимини билгәндин кейин, мәхсус ялаваш-әлчиләр билән хәт йезип әвәткән. Униң хетиниң баш тәрипидә өзиниң бу әтраптин тамам кетидиғанлиғи баян қилинған болуп, қалған қисми баштин-аяқ аччиқ арман-пушайманлар билән суғирилған еди...

Мәсилән, “Биз далалиқлар немигә бирлишип, табғачларни қурутмай, өз ара қирилишимиз? Йәнә шул явуз илан табғачлар сәвәвидин! Мән ахири уларниң елигә кирәр едим, амма силәр — уйғурлар йол бәрмидиңлар. Әнди мән елимгә қайттим — тиничлиқ бәр, Үдзәр тегин. Билгә — күчлүк болсаң, өз йериңни, ордаңни қайта алур бол!..” — дегәндәк икки бислиқ кинайиләр кәлтүргән еди.

— Шан Күнҗо һели йолдадур, тайлиқ? — дәп ениқлиди Үдзәр тегин әлчиләрдин. Улар тәстиқ жавап бәрди.

— Қери қолбашчи йәнә әқилгә кәлгән. Шундақ дәп ейтиңлар униңға. Қан төкүштин қайтқини — қут иштур. Мән һечқачан тибәт елигә чапмаймән. Бирақ Шан Күнҗо бихситип ейтқан Орхонниму тибәтләргә ян басар Ажо биздин тартип алди. Ахир бир күни мән Орхонни — қирғизлардин, Турпанни — тибәтликләрдин қутулдуруп алурмән. Шуңлашқа Шан Күнҗо у яқтики уйғурларға азар бәрмисун, у өзи қолбашчи кишидур — биләр: йәнә бизниң әлләргә яман болур!

Әлчиләр чиқиши биләнла, Үгдә тегин отавида олтарғанлар арисида қизғин муназирә башлинип кәтти. Бирлири, шу жүмлидин Үгдә билән Чән-Киюн тибәт қошунлирини қоғлап берип, урушуп, қурал-ярақлирини тартип елишни тәклип қилди; йәнә бирлири улардин қутулғиниға шүкри ейтип, бир мәзгил болсиму тинич-арам елип, яшап туруш керәклигини дәлиллиди. Үдзәр тегин у яқниму-бу яқниму яқлимай, һәрһалда өзичә бир хатирҗәмлик билән чүшәндүрди:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Өзини өзи билгән тинич, яхши йолға маңар болған дүшмәнни, арқисидин қоғлап чепиш — номус болур. Мән ундақ йолға бармаймән. Әнди бизгә Хуанхәда чиң турушқа, алдики улуқ ишларни пүтиришкә күч жиғиш вә көп ишларни қоюп бәрмәслик керәк, — болур.

— "Яридар иланни қоюп бәрмәслик" дәйду биздә, тегин, — дәп өз мәвқәсидә турди Чән-Киюн. — Шан Күнҗо күч топлап, бәрибир Гәнҗуға һуҗум қилиду бир күни.

Үдзәр тегинму уни шу хил тәмсил билән рәт қилди:

— Өзәңму яридар турғанда, кетип барған иланға чепишқа болмас, достум. Чепишиш сағламларға яришур. Бизни бундин башқа талай ишлар күтүп турар!.. Әнди шулар тоғрилиқ ойлишайли. Һазир тибәтләр егилигән отлақ йәрләрни көрмәк керәк.

Тибәт қошунлири егилигән йәрләр вә униң әтрапидики қум-барханлиқ вади, улуқ дәриядин нәм тартип яширип турған дәпсәнләр, болупму жирақтин һәйвәтлик көрүнгән дәл-дәрәқлиқ идирлар — буларниң барлиғини Үдзәр тегингә иниси Үгдә сөзләп бәргән еди. Әнди у от-чөпи көп отлақларда өзлириниң мал-варини кәң-таша отлап көпийиду. У йәрләрни һазир берип көрүшниң шунчә немә зөрүрийити баркинә? — дегәндәк ойлар кәчти атлиқ топ ичидә кетип барған Үгдә тегиндин:

— Һуҗум қилмай ятқиниңларға бир ай болди дедиңма, Үгдә? — дәп немишкиду иккинчи қетим сориди ағиси.

— Сән, немә, унтуғақ болдуңму?

— Яқ, унтуғақ болмидим. Ойлаймәнки, Шан Күнҗо һуҗумиңни күтүп, тинип ятқинида сир болса керәк.

Йәнә бир һазада Үдзәр тегин үзәңгиләрни дәссәп егиз көтирилдидә:

— Әйнә қара, көрүватамсән? — дәп тибәтликләр жайлашқан егизлик алдидики кәң сайда қойлар охшаш ятқан ташларни көрсәтти. Таш тизмисиниң кәңлиги он-он бәш қәдәмчә болуп, узунлуғи бирнәччә чақиримға созулупту. Ташлар шу қәдәр һәрхил вә зич едики, улар үстигә чепип киргән атларниң аяқлири сунуп, жулуни үзилидиғанлиғи көрүнүп туратти.

— Немә дегән қув түлкә, һә? — һәйран болди Үгдә тегин. Башқилар болса:

— Немә үчүн бу туюқ қорғанидин пайдиланмиди у?!

— Улар бизгә түндә тегип қечип, шу йәрдә ғулатмақ болған екән, һә?!

— Йә Дунхуан яқтин қошумчә күч күттиму? — дегән соал-тәхминләрни изһар қилишти.

— Уни билиш тәс. Бирақ өз дүшминини бу тосақта ғулитиш үчүн кечә билән күндүз бәрибир: малниң барлиғи, болупму илқа, түндә яхши көрүр, бәрибир уларму бу туюқ үстигә чиққанда ғулар еди... Буниң үчүн немә қилиш керәк? — Үгдәдин сориди Үдзәр.

Бир қирғиндин аман қалғинини һис қилиш билән биллә өз чарлиғучилириниң шу қәдәр зор ишлар учурини сәзмигинигә хапа болуватқан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

яш қолбашчи өз әйивини етирап қилғандәк, бираз мәйүслөнгән һалда тоғра вә нәқ жавап бәрди.

— Чарлиғучилар арқилиқ сирни билип, яв өзи чекинип өтәр йәрләрдин өтүшкә болар...

— Дурус, дәл ейттиң. Бу йәрдә чоқум шундақ йол бардур.

Дәрвақә, улар мәзкүр тосақни яқилап меңип, һәр йүз қәдәм арилиқта ташсиз өткүлләрниң барлиғини көрүшти.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини топларға бөлүнүп оқуп чиқип, мәзмунини төвәндики планға асаслинип ечип бериңлар:
   а) Үдзәр тегинниң инисини мәйданға мәсъул қилип сайлишиниң сәвәви.
   ә) Шан Күнжониң Үдзәр тегингә йоллиған хети.
   б) Үгдә билән Чән-Киюнниң тәкливи.
   в) Үдзәр тегинниң жавави.
4. Шан Күнжоға тәриплимә бериңлар.
5. "Яридар иланни қоюп бәрмәслик" дегән пикирниң мәнасини ечип бериңлар.
6. Үдзәр тегин обризиға "Йәккә диаграмма" усули бойичә тәриплимә бериңлар.
7. "Отлуқ чәмбәр" романиниң идеявий йөнилиши, әсәрниң әһмийити һәққидики хуласә пикирлириңлар билән бөлүшүңлар.
8. Батурлуқ һәққидә мақалларни тепип, дәптириңларға йезивелиңлар.
9. "Отлуқ чәмбәр" романида Үдзәр тегин обризиниң гәвдилиниши" мавзусида инша йезиңлар.

ӘДӘБИЯТ НӘЗӘРИЙӘСИ: РОМАН ЖАНРИ

Роман — чоң һәжимлик эпикилиқ әсәр. Униң асасий хусусийити инсан һаятини мурәккәплиги билән һәртәрәплимә тәсвирләштин, персонажларниң һаят йолини әкис етидиған көп планлиқ сюжетлиқ болушидин ибарәт.

Роман жанри дәсләп Ғәрбий Европа мәмликәтлиридә пәйда болған. Оттура әсирләрдә қәһриманларниң сәргүзәштилирини, қизиқ-қизиқ ишларни әкис әттүргән, көпләп вақиәләрни өз ичигә алған нәсрий әсәрләр (новеллилар) пәйда болиду. Әйнә шу әсәрләр роман тиллирида (француз, итальян, испан в.б.) вужутқа кәлгини үчүн *роман* дәп аталған.

Роман жанриниң вужутқа келишидә бу нәсрий әсәрләр билән бир қатарда хәлиқ эпосиму асас болди. Чүнки һаятни кәң қамраш вә шуниңға мас эпикилиқ тәсвир хәлиқ эпосида бурундинла қелиплашқан.

Романниң баш хусусийәтлири XVIII әсирдә шәкилләнгән еди. Мәиший турмушниң ушшақ-чүшәклиригә һәм қәлбий һаләткә (роһанийәткә) алаһидә етивар бериш, күндилик һаятниң чоңқур сирлирини ечиш, қәһриманлиқ вә пажиәлик әһвалларни тәсвирләш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

романниң асасий нишани болуп қелиплашти. Мәзмунға бағлиқ бу хусусийәтләр тәсвирләш усуллирида, сюжет, композиция, образ яритиш, тил саһалиридиму йеңи бәлгүләрни вужутқа кәлтүрди. Шуниңдин буянқи дәвирдә роман һәм мәзмун, һәм шәкил жәһәттин һаман тәрәққий әтти, мукәммәлләшти. Шуниң үчүнму роман әпик жанриниң әң жуқури һәм әң риважлиниш нухтиси һесаплиниду.

Заманивий романға хас хусусийәт адәм һаятини реалистик әкис әттүрүштин ибарәт. Бу хил тәсвирдә алди билән вақиәликни кәң көләмдә қамрап, униң әң кичик көрүнүшлирини, роһийәтниң назук өзгиришлирини ечиш асасий мәхсәт-муддиа болуп қоюлиду. Башқичә ейтқанда, романда һаят аммибап һалда йәни һәртәрәплимә вә толуқ әкис етилиду.

Романда тәсвирләнгән вақиәләр һәм қәһриманлар ениқ бир дәвиргә яки шараитқа мәнсүп болуп келиду. Әйнә шу мәлум дәвир яки шараит барлиқ өзгичилиги билән тәсвирлиниду. Демәк, романда тарихий хусусийәт ениқ көрүниду.

Қәһриманларниң роһий дуниясини, ой-арман, һис-туйғулирини кәң ечишқа романда алаһидә көңүл бөлүниду. Роһий һаләтләр өз ара бағлиқ һалда ечилиши шәрт. Йәни бир роһий һаләт көрситилсә, уни вужутқа кәлтүргән сәвәпләр һәм уларниң ақивети әкис етилиду. Нәтиждә характерлар риважи турмуш қанунийәтлири асасида, йәни ижтимаий һадисиләр, вақиәләр тәсири асасида тәсвирлиниду.

Һазирқи заманда романниң бирнәччә түрлири можут. Асас қилинған вақиә, һадисиләргә қарап роман психологиялик, тарихий, ижтимаий, сәясий вә башқиму түрләргә бөлүниду. Роман, адәттә, нәсрий (проза) шәклидә йезилиду. Шундақла шеир билән йезилған (шеирий) романларму можут. Шеирий романда нәсрий шәкилдикигә нисбәтән лирикилиқ васитиләр, лирикилиқ чекинишләр кәң қоллинилиду.

23-дәрис

Хелил Һәмраев
(1928—1993)

Хелил Һәмраев 1928-жили Яркәнт тәвәсидә дунияға кәлгән. Униң балилиқ дәври Шәрқий Түркстанниң (һазирқи ШУАРниң) Ғулҗа шәһиридә өткән. Кәлгүси шаир у йәрдә башлапқи балдақ мәктәпни түгәткәндин кейин, Или гимназиясигә чүшүп, уни 1944-жили тамамлиди. Андин мәктәпләрдә тил вә әдәбияттин дәрис берип, кейинирәк Или облуслуқ театрида ишлигән. Мошу дәвирдин у шеир йезишқа башлиди. 1956-жили Қазақстанға көчүп чиқип, Алмута вә Яркәнт шәһәрлиридә яшап ижат қилиду.

1961-жили Қазақ дәләт педагогика институтини түгитиши, андин "Коммунизм туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезити редакциясидә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ишлиши Хелил Һәмраевниң шаир сүпитидә өсүшигә, сөзсиз, ярдәм қилди.

Х. Һәмраевниң әсәрлири мавзу җәһәттин хилму-хиллиғи, тилиниң раванлиғи, хәлиқ тилиға йеқинлиғи, ипадилиништики аддийлиғи, бәдиий тәсвирләргә байлиғи билән пәриқлиниду.

Шаир қайси мавзуға қәләм тәврәтмисун, униң әсәрлиридин миллийликниң пуриғи келип туриду. Әдипниң көплигән әсәрлири тарихий Вәтинимиз Шәрқий Түркстанниң (ШУАРниң) тәғдири билән бағлинип, шеирлирида Садир палван, Назугум, Лутпулла, Ғени батур қатарлиқ қәһриманлиримизниң ярқин симаси өз ипадисини тапқан.

Х. Һәмраев Яркәнт тәвәсини илһамлинип күйлигән. У ана жутиға болған отлуқ муһәббитини изһар қилипла қоймай, бу тәвәниң әмгәкчан адәмлирини вә гөзәл тәбиитини җошқун аһаңда мәдһийиләйду.

Бу жутниң көрсәң келип даласини,
Сүмирип тоймайсән һеч һавасини.
Мәрданә деханлири һәр күзлүги,
Еқитар мәрвайит дан дәриясини.

Көр әйнә, малға толған яйлақлири,
Өркәшләп ақар суниң булақлири.
Чопанлар яйған сехи дәстиханда,
Лиғирлап турар сүзмә-қаймақлири...

Әдип ана жути һәққидә күйләйдекән, уни әсирләр бойи ата кәспи болуп келиватқан дехан әмгигидин бөләк қаримайду.

Пүткүл Қазақстанға мәшһур болған Яркәнт тәвәсини яшнатқан дехан әмгигини мәдһийиләш шаирға “дехан шаир” дегән намниң синишип кетишигә сәвәпчи болди.

Қақахлайду деханниң күз-күлкиси,
Әшу күлкә мол һосулниң бәлгүси.
Шу күлкини күйгә салған мәрикидә,
Қәд көтирәр Қазақстан өлкиси, —

дәп дехан әмгигини, униң сехилиғини чоңқур мәналиқ образлиқ васитиләр арқилиқ күйләйду.

Х. Һәмраев поэма жанриниң тәрәққиятиғиму үнүмлүк һәссә қошқан шаирларниң бири. Униң “Гүләмхан”, “Җасарәт”, “Дехан” поэмилири уйғур поэмичилиғида мунасип орунда турған әсәрләрдур.

Хелил Һәмраевниң 12 баптин ибарәт “Җасарәт” поэмиси тарихий мавзуға йезилған болуп, хәлқимизниң әр жүрәк пәрзәнди Маһмут Ғожамияровниң һаятиға, иш-паалийитигә беғишланған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мәзкүр поэма конилиқ билән йеңилиқ арисидики мурәссәсиз тоқунушниң яққал көрүнүши. Поэмида сабиқ Кеңәш һөкүмитиниң әшәддий дүшмини Дутовни өз угисида ужуқтурған Маһмут обризи арқилиқ азатлиқ үчүн күрәш маһарәт билән тәсвирлиниду.

Әсәр вақиәси бир-биригә қарши турған ижабий вә сәлбий қәһриманларниң күриши, һәрикәтлири арқилиқ пәйдин-пәй тәрәққий етиду.

Баш қәһриман Маһмут аддий дехан балисидин инқилапчи қәһриман дәриҗисигичә көтирилиду. Бу йолда у чоң синақлардин, қийин һаят өткәллиридин сүрүнмәй өтиду.

Маһмутниң аң-сезими, характери һаман өзгириш, өсүш жәриянида сүрәтлиниду. Жәмийәттики тәңсизликкә қарши чиққан Анайәтниң сатқунларниң һәрикити түпәйли қолға чүшкәнлигини көргән житим Маһмутниң жүригидә дәсләп адаләтсизликкә, езилишкә болған нәпрәт оти тутишиду. Бу нәпрәт, өчмәнлик бара-бара күчийиду. Поэминиң "Хаманда", "Нәпрәт" дәп аталған баплирида униң һөкүмран синип вәкиллиригә болған өчмәнлиги еник тәсвирләнгән.

Россиядә падиша һакимийитини ғулатқан Октябрь инқилавиниң садаси Йәттисуға, жүмлидин, Яркәнт тәвәсигә кәлгәндә, Маһмут йеңи һаят, йеңи түзүм үчүн күрәшкә арилишишқа башлайду. Маһмут аққарини чүшинип, дүшмәнләр билән күрәшкә чиққанда, әсәрдики асасий тоқунуш овж алиду. Поэма ахирида Маһмут йеңи һакимийәтниң дүшмини Дутовни өлтириш охшаш инқилавий тапшуруқни орунлашта қәһриманлиқ көрситиду.

Поэмида баш қәһримандин бөләк униң сәпдашлири Муқай, Костя образлири гәвдиләндүрүлгән. Уларниң Маһмут обризиниң шәкиллинишидә ижабий роль ойниғанлиғи әсәрдә очуқ тәсвирлиниду.

Соал вә тапшуруқлар

1. Шаирниң һаяти вә иҗадийитини "Гезит усули" арқилиқ сөзләп бериңлар.
2. Шаирниң "дехан шаир" дәп атилишиниң сәвәви немидә? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
3. Шаир шеирийитиниң асасий мавзулири һәққидә пикирлишиңлар.
4. Қошумчә материалларға асаслинип, "Хелил Һәмраев поэмилириниң идеявий йөнилиши" мавзусиға реферат тәйярлаңлар.
5. Қошумчә материалларға асаслинип, "Маһмут Ғожамияровниң қәһриманлиғи" мавзусиға доклад тәйярлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

24-дәрис

“ҖАСАРӘТ”

(*поэмидин парчә*)

IV бап

Хаманда

Кәч күз еди, япрақ төкүп қейин-тал,
Сарғайғанди етиз-ерик, идирлар.
Деханларниң чирайидин еғир һал
Сезиләтти, лекин тинмай мидирлар.
Амал қанчә, мидирлимай, тәр төкмәй,
Болмиса ач қалар униң балилири.
Кәң далада әркин яйрап, өкүнмәй
Жүрәр пәқәт Веливайниң маллири.
Әшу байниң әмри билән атлинип,
Һәрбир жутқа чиқатти жут доғилар.
Йеза-қирни тимисқилап, айлинип,
Қуюн охшаш пеқиратти йорғилар.
Буйруқ қилип улар хаман үстидә,
Буғдайдин тағ турғузатти өрәдәп.
Чәшләп қойған пакиз данниң көксигә
Ән салатти, алмаштуруп, чөрәдәп.
Тамғилиқ пән — Веливайниң бәлгүси,
Тәкшүрәтти дан алғанда доғилар.
Әгәр сәлла бузулса бай тамғиси,
Башлинатти хаманларда ғоғилар.
Мана, йоқсул Исрапулниң хамини,
Буғдайлири тазиланған мажандәк.
Күн нурида мәңгәнлири — самини
Көзни чеқип, қамаштурар гүлхандәк.
Келәр ғәмкин, қирниң чиғир йолида,
Ара-гүжәк тарақлайду қолида.
Қамчиларниң изи тола ғолида,
Жапа тартқан чүшидә һәм оңида.
Әшу дехан бир чағ қәйсәр — яш еди,
Челиш десә — етилатти қилич боп.
Қоли — амбур, тени униң таш еди,
Жиқилмиған жутта қанчә челиш боп.
Әнди жиллар маңлийиға чөнәк сеп,
Ақ қар билән суғирипту чечини.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бирақ униң нәпәсидин ялқун кеп
Турар бир күч тәврәткәндәк ичини.
Алқанлири қадақлишип қапарған,
Уюл таштәк чиққан булҗуң гөшлири.
Отта қизип, суда һәр чағ тавланған,
Көкрәк керип, йепилмиған төшлири.

* * *

Әл палван дәп ататти бу деханни,
Яшлиғида батур еди — Исрапул.
Көтирәтти тағдәк дәртни — алваңни,
Һәр ишида палван еди гоя пил.
Һазирму у — ишләр икки кишидәк,
Бирақ бели алдиға сәл иңишкән.
Бармақлири ирғай ара чишидәк,
Көрсәң худди тармуш болуп қетишқан.
Қоли — қадақ, қәлби — баһар бу адәм,
Пана болған — ата, житим Маһмутқа.
Балилиқ чин меһри билән һемишәм
Маһмут уни "Ата!" — дәйду әл-жутта.
Әшу адәм бесип иссиқ бағриға
Маһмутниң көз яшлирини қурутқан.
Берип уни рус мәктиви қойниға,
Әшу адәм бирқанчә жил оқутқан.
Кейин һаят яр бәрмигәч оқушқа,
Маһмут бесип қалди ата изини.
Той-мәрикидә чүшүп қанчә челишқа,
Йәңди "мән-мән" дегәнләрниң өзини.
Өсти Маһмут Исрапулниң қоли боп,
Бүгүн әйнә, япар кона гәмини.
Қалса бири һаҗәтмән боп йолуқуп,
Иши билән хурсән қилар һәммини...
Исрапулниң буғдийиға бәлгү сеп,
Кәткән еди бай доғиси — Зикрия.
"Йәр һәққини әкетимиз, әтә кеп!" —
Дегән еди тәр төккәндәк у гоя.
Үч күн болди, йолимиди Зикрия,
Бәлки опқан халтисини толтарди?!
Көкни әгип қалди қара булутлар,
Дехан бирпәс хиял сүрүп олтарди.
Бир чағ турди ата дехан орнидин,
Худди дөңдәк көтәрди өз бәстини.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

"Абла!" — деди, еғир тинди у бирдин,
Сәзди шунда бир бораннинң әксини.
Маһмут йеңи йепип болуп гәмини
Кигиз-палаз, тағарларни салғанди.
"Әнди атам алсун бираз демини", —
Дәп хаманға қарап иштик маңғанди.
"Оғлум, дәрру әкә, палаз, кигизни!
Тоқум-қазан, кона-ялған қалмисун.
Боран келәр ялап әйнә, еңизни,
"Дан қени?" — дәп байлар зулум салмисун!" —
Деди дехан нәзәр ташлап хаманға,
Маһмут һәтта тулуқ-ташни еп қойди.
Бар бисатин жиғип-топлап бир янға,
Еһтияттин тәйярлиқни қип қойди.
Қуяш чөкүп кәтти тағниң ичигә,
Түн зулмити басти пүткүл жаһанни.
Ата-бала шу дәһшәтлик кечидә,
Тар гәмидә ятти сақлап хаманни...

Соал вә тапшуруқлар

1. "Жасарәт" поэмисидин берилгән парчини һиссиятлиқ оқуп, мәзмуни бойичә пикирлишиңлар.
2. Шаир деханларниң еғир һаятини қандақ тәсвирлигән?
3. Немә үчүн хаманда "ғоға" йүз берәтти? Жававиңларни дәлилләңлар.
4. Веливай билән Исрапулниң обризини мәтиндин мисал кәлтүрүш арқилиқ селиштуруп ечип бериңлар.
5. Мәтингә асаслинип, Исрапулниң портретини сизишта шаир қандақ бәдиий васитиләрни ишләткәнлигини ениқлаңлар вә уларни дәптириңларға йезивелиңлар.
6. Исрапулниң қайси хислити силәргә яқти? Жававиңларни дәлилләңлар.
7. Парчидә тәсвирләнгән тәбиәт мәнзириси билән персонажларниң кәйпияти арисидики охшашлиқни ениқлаңлар.
8. Әл немә үчүн Исрапулни палван дәп ататти? Үзүндидин дәлил кәлтүрүңлар.
9. Парчидин Исрапулниң Маһмутқа болған меһрибанлиғи, атидарчилиғи тәсвирләнгән мисраларни тепип, пикриңлар билән бөлүшүңлар.
10. Зикриянинң иш-һәрикитигә "Йәккә диаграмма" усули арқилиқ тәриплимә бериңлар.
11. Феодаллиқ түзүмдики синипий тәңсизликкә болған көзқаришиңлар һәққидә ой бөлүшүңлар.
12. "Хамандики көрүнүш" мавзусиға рәсим сизиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

25-дәрис

II

Ач бөридәк кәлди һувлап җут — боран,
Мәңгәнләрни чайнап, пүркүп, үшкәтип.
Униң сүрлүк авазиға һәр таман
Қошулғандәк қум зиңилдар күч қетип.
“Хәп, болмиди, бай бәлгүси бузулди!”
Данни асрап, япти улар аман қип.
Ғулач керип дан үстигә созулди,
Палазларни чишләп, сөрәр боран кеп.
Әйнә Маһмут домулитип ташларни,
Бастуриду палаз-кигиз янлирин.
Ата сүртүп көздин қумлуқ яшларни
Көкси билән тосимақта данлирин.
Ахир болмай миң биразап-җапада,
Тағарларға алди данни қачилап.
Қара қанат, апәт боран далада
Тепчәкләйду йәр бағрини ғажилап.
Ечип болмас боранда көз-еғизни,
Улар чигди тағарларни өмиләп.
Қалған данға пүркәп палаз-кигизни,
Тар гәмигә кирип кәтти тәмтиләп...
Йеза яқта дәрәқ сунар ғарсилдап,
Һәтта үни өчкән еди иштларниң.
Әтраптики қум дөңлири чарсилдап,
Көрүнәтти ләшкиридәк җутларниң.
Төмүр тимақ, тәрса боран гүкүрәп,
Йәрни тилғап, ташни морлап, чиқирар.
Қирда қалған мал тәнтирәп — һөкүрәп,
Тимисқилап, пана издәп пеқирар.
Көксин силкип тепирлайду дала, қир,
Илинғандәк мудһиш боран ғариға.
Үни дәһшәт аңлиниду, гоя шир
Һувлиғандәк чүшүп кетип ориға.
Көрмигәнди Маһмут мундақ боранни,
Қуюн болуп, чуқан селип, һувлиған.
Қум-топраққа көмүп дала-хаманни,
Яриланған әждиһадәк товлиған.
Садир қиличи суғирилғандәк қинидин,
Янди чақмақ, кәтти асман ялилдап.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Җаһил боран кесилгәндәк гелидин,
Җим боп қалди бирла қаттиқ ғалилдап.
Һәтта булут борандин җақ тойғандәк,
Башлавәтти гүлдүрлитип күйини.
Туюқсизла челәк билән қуйғандәк,
Төкүвәтти күзги ямғур сүйини...
Исрапулниң қәлбидә зор терикиш,
Түнгә қадар ғәзәпләнгән көзини.
"Пайда бәрмәс әнди, оғлум, кечикиш!" —
Дәп орнидин турди силкип өзини.
Маһмут ирғип чиқти сиртқа аңғичә,
Алди қолға кәтмән билән гүҗәкни.
Тиним тапмай ата-бала таңғичә,
Боғди қирлап дан яқтики бүҗәкни.
Худди судин чиққандәк баш чөкирип,
Үз-көзидин еқип чүшәр тамчилар.
Күз ямғури териккәндәк көкирип,
Ташларниму тарсилдитип қамчилар...
Булутни — ат, чеқилғанни — салма қип,
Гүлдүрмома тағ тәрәпкә қоғлиди.
Бой бәрмигән тосунларни йолға сеп,
Боюнлирин бурап һәтта толғиди.
Булут кәтти. Күлүп чиқти күн чачрап,
Лекин бир җан көрүнмәйду, мөккәндәк.
Ятар әйнә, қум дөңлири һасирап,
Топ-топ төгә карвини кеп чөккәндәк.
Әйнә хаман, турар ичи булғинип,
Дан чечилған, топан-саман арилаш.
Аңа қарап нәпәслири боғулуп,
Кәтти Маһмут көзлиридә әгип яш.
Боран дегән — ечиқиған тәлвидә,
Бузувәтти бәлгүсини доғиниң.
"Қорқма, оғлум, тазилаймиз ғәлвүрдә,
Җававини мән беримән доғиниң!" —
Деди дехан чимдап елип денини,
Ағзиға сеп, чайнап, тамшип, ялмиди.
Әкәлмәк боп өйидин чай-ненини,
Кәтти Маһмут, деминиму алмиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчиниң мәзмунини “Вақит тизмиси” усули арқилиқ ечиңлар.
2. Бай бәлгүсиниң бузулушиға немә сәвәп болди? Парчидин мисал кәлтүрүңлар.
3. Мәтингә асаслинип, ата-балиниң тәбиий апәткә қарши роһий вә жисманий бәрдашлиғини дәлилләңлар.

4. Өгәр силәр шундақ тәбиий апәткә дуч кәлсәңлар, немә қилған болаттиңлар? Пикриңлар билән бөлүшүңлар.
5. Парчигә асаслинип, хаманниң борандин кейинки көрүнүшини сөзләп бериңлар.
6. Тәбиий апәт Маһмутни қандақ әндишигә қойди?
7. Маһмутниң қәлбий һалити тәсвирләнгән мисраларни тепип оқуп, пикирлишиңлар.

8. Шаир дәһшәтлик кечини тәсвирләштә қандақ бәдиий васитиләрни ишләткән? Жававиңларни дәлилләңлар.
9. “Хаманниң борандин кейинки көрүнүши” мавзусиға рәсим сизиңлар.

26-дәрис

V бап

Нәпрәт

Мана, йәнә Исрапулниң хамини,
Буғдайлири чәш қилинған доглинип.
Әслигәндәк доғиларниң намини
Чиқмас сөзи, янар көзи чоғлинип.
Әгәштүрүп чил бөриләр топини,
Шәһәр яқтин чиқип кәлди Зикрия.
Өз бағридин пуркүп-чечип топини,
Аңа нәпрәт оқар далда, гүл-гия.
У намәртниң жут көзлири алийип,
Қир тәрәпкә бешин созуп, бойлатти.
Ат үстидә сайисиға көз селип,
Исрапулниң “қилмишини” ойлатти:
“...Шу гадайғу, Һетәбайниң тойида,
Челишимән десәм жулуп көтәргән.
Уни аз дәп айландуруп һойлида,
Сазайә қип, мени тирик өлтәргән.
Шу әмәсму атчи достум — Ғожәкни,
Әшу тойда йәлкигә еп чөригән.
Вели торғат билән иним Тудәкни
Пеқиритип, баш үстидин өригән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Йеқиндила житим оғлақ Маһмути
Гүкүрәпту кичик иним Әхтәмгә.
“Гунаси йоқ униң” — дәйду әл техи,
Үзә қараш болмас мундақ вақиәгә.
Қолдин бәрмәй, кәлди бүгүн новити,
Болмас артуқ қолайлиқ пәйт буниңдин.
Йәтмәс һазир маңа униң қувити,
Қисасимни алай берип униңдин!..” —
Дәп көтәрди қамчисини ғолиға,
Уни қорғап келәр бир топ пайлақчи.
Бурулғанда Қирик қудуқ йолиға,
Өзин түзәп, ғадайди у — ялақчи.
Булуттәк чаң көтирилди бирпәстә,
Ата илға қилалмиди жирақтин.
“Кимләр булар, қара, оғлум, пәхәстә!
Өтти, әйнә, қирға улар тупрақтин...” —
Дедидә у дан тәрәпкә бурулди,
Маһмут маңди күримәйла топанни.
Аңғичила бир топ атлиқ көрүнди,
Келәр әйнә, селип үнлүк чуқанни.
Қуйруқлири билән байниң доғиси
Исрапулниң хаминиға келишти.
Чугулғачқа униң буғдай догиси,
Көз алайтип, аңа һужум қилишти.
— “Немә үчүн буздуң, басқан бәлгүни?” —
Деди доға, ғучурлиди чишлири.
— “Чугди боран, бузди ямғур кәлкүни”, —
Деди дехан, тик турди қуйқа чачлири.
— “Боран чугса, қандақ қилип қалған бу?
Йеңи дога ясапсәнғу, тоғрилап!
Бузди кәлкүн дегәнлириң ялғанғу,
Йеримини алған өзәң оғрилап!” —
Деди ғалчи, дехан аңа түрүлди,
“Төһмәт!” — деди Маһмут өзин басалмай.
Доғиниң сәт көзи сиртқа өрүлди,
Қалди бирдәм шум ағзини ачалмай.
Кейин доға: “Бағла!” — деди буйруқ қип,
Һүрпийишти чил бөриләр түклири.
Есилғанда иккисигә зорлуқ қип,
Ғалчиларниң учти баштин бөклири.
Лалма ишттәк сәт хирилдап махири,
“Тутуңлар!” дәп һавшимақта Зикрия.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Икки бүркүт торға чүшти ахири,
Тар қәпәздәк туюлди бу кәң дуния...
Һасиришар ялақчилар толиси,
Нәччисиниң көз-қапиғи көкәрди.
Исрапулниң қайнап-тешип оғиси,
Зикриянин үз-көзигә түкәрди.
Жут Зикрия ғалҗирлишип, һөмүдәп,
Қамча салди ата-бала үстигә.
Нөкәрлири тағар елип, лөмүлдәп,
Қузғунлардәк етилди дан көксигә.
Тимисқилап, ялаштуруп һәр янни,
Бир дан қоймай әкетишти, намәртләр!
Уруп ташлап кәтти икки деханни,
Икки дилда гүлхан болди нәпрәтләр...
...Әйнә Маһмут, пешаниси йерилған,
Қил ағамча чирмишипту бойниға.
Уссизлиқтин таңлайлири қирилған,
Қан ақмақта чекисидин қойниға.
Еғир нәпәс елип ата Исрапул,
Баш лиңшитип ачти бир чаг көзини.
Әтрап жим-жит, һечким қатмас аңа тил,
Маһмут яққа атти дәрру өзини.
Ағамчини кесип ташлап оғақта,
Азат қилди Маһмутниң пут-қолини.
Ағзиға су тамғузуп у, бир вақта,
Кәпигә еп кирип кәтти оғлини.
Аздин кейин еғир тинип-силкинип,
Маһмут жиғип алди пүткүл һошини.
Опқанларға нәпрәт оқуп жулқунуп,
Фәзәп билән түгди полат мушини.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини төвәндики планға асаслинип ечиңлар:
   а) Зикриянин хаманға келиши. Мәтиндин дәлилләңлар.
   ә) Зикриянин Исрапулға өчмәнлигиниң сәвәви. Мәтиндин дәлилләңлар.
   б) Зикриянин төһмити. Мәтиндин дәлилләңлар.
   в) Маһмутниң байға қаршилиқ билдүрүши. Мәтиндин дәлилләңлар.
   г) Зикриянин зомигәрлиги. Мәтиндин дәлилләңлар.
   д) Маһмутниң нәприти.
2. Парчидин Зикриянин қандақ адәм екәнлигини дәлилләйдиған мисраларни тепиңлар.
3. Үлгә ретидә жәдвәлдә берилгән мисалларға асаслинип, парчә мәзмуни бойичә тапшурмиларни орунлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қ

Мәтиндин мисралар	Жаваплар	Ой-пикиргә мас мақал-тәмсилләр
1. М: "Йәтмәс һазир маңа униң қувити, Қисасимни алай берип униңдин!.." — Дәп көтәрди қамчисини ғолиға, Уни қорғап келәр бир топ пайлақчи. 2. 3.	Байниң ялақчиси Зикриянин иш — һәрикитидин жир-кәндим.	

Ө

4. Маһмутниң наһәқлиққә қаршилиғи ипадиләнгән мисраларни тепип, өз ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар. Силәр Маһмут охшаш болалаттиңларму?
5. Жәдвәлгә асаслинип, қәһриманларға тәриплимә бериңлар.

Қәһриманларға тәриплимә	Мәтиндин дәлил	
1. Исрапул – қорқумсиз, ишләмчан	А) Мана йоқсул Исрапулниң хамини, Буғдайлири тазиланған марҗандәк. Ә) Исрапулниң қайнап-тешип оғуси, Зикриянин үз-көзигә түкәрди.	
Маһмут —		
Зикрия —		

27-дәрис

VI баб

Он алтинчи жил садаси

Қилви яқтин кәлди булут түрүлүп,
Мана Яркәнт үстидә қар учқундар.
Көрмигәнғу, шәһәр болуп төрилип,
Өз көксидә бүгүнкидәк долқунлар...
Шәһәр ичи толуп кәткән адәмгә,
Йезилардин келәр йоқсул — ялаң төш.
Қиз-жуганлар аһи сиғмас аләмгә,
Зор қиянға үзүлгәндәк гүләңгүч...
Әйнә, йүзләп гадай дехан балилири,
Зорлуқ билән лашманлиққа елинған.
Бәзиләрниң қолтуғида нанлири,
Бәзиләрниң қойниға нәй селинған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бала дәрди ана қәлбин етәкләп,
Көзлиридин мончақ болуп төкүләр.
Қар учқуни зор боранни йетәкләп,
Бай-болусқа нәпрәт оқуп, ләпилдәр.
Яркәнт ичи әнсизчилик туғулған,
Гояки йәр тәвригәндәк туюқсиз.
Қери һажи болус үни боғулған,
Сөзләр әйнә, үз-көзлири жуюқсиз.
— "...Ақ падишаниң буйруғи бу, халайиқ!
Лашманлиққа маңар бүгүн балилар.
Чүнки унда уларға иш бәк лайиқ,
Тепип келәр аз күндә көп ахчилар!.."
— "Яқ, бәрмәймиз, балимизни лашманға!"
— "...Ақ падишаға берилсун шу ахчилар!"
— "Алданмаймиз, әнди қуруқ параңға!"
— "Барсун байлар, тәйяр-таплар, ғалчилар!"
Дәп ямриди топ ичидин қарши үн,
Яғди болус баш-үстигә чалмилар.
Бирдәмдила төрт тәрәптин әшу күн,
Қапсап кәтти полиция-лалмилар.
Қара соғниң аччиқ-зәһәр нәштири
Санчилатти, кетәтти тән һөлүлдәп.
Қуралланған падишаниң ләшкири,
Әлни чарлап, жүрәр әйнәләмүлдәп.
Ояз башлиқ қозғалди бай-төриләр,
Николайниң сүритигә чоқунуп.
Қойни бөлүп әкәткәндәк бөриләр,
Һайдар әйнә, балиларни ноқушуп.
Лашманларни қоршап турар йүзләп пост,
Зәнҗир болуп Яркәнт — Өсәк йолида.
Ғәзәплинәр Маһмут, Муқай икки дост,
Амал қанчә, қурали йоқ қолида...
Зикрия өз балисини еп келип,
Тизимлатқан Муқайни у "балам" дәп.
Маһмут билән Имрәмзигә қол селип,
Тутуп бәргән байлардин көп ахча йәп.
Маһмут келәр чоңқур ойда-әләмдә,
Ғучурлатти аччиғида чишлири.
Зикрияни көрсә әгәр шу дәмдә,
Миҗип ташлар түрүлгән гаң мушлири.
Муқай қарлиқ чоққиларға интилип,
Пәрваз қилар ойида бир қиран боп.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Аниларниң аһида йәр силкинип,
Жиға-зерә долқунлинар боран боп.
Әйнә, Яркәнт мәдрисиниң мунари,
Қанатлирин жиғип апту муңлинип.
Тамлириға урунар кеп әл зари,
Туман ичрә турар ялғуз мурда боп.
Бүгүн дәртмән лашманларни узитип,
Хишлириму жиғлиғандәк яш төкәр.
Кәптәрлири қар учқунин тозутуп,
Пәштақлири қәддин пүкүп баш егәр.
Төмүр қоллуқ қашаларни бузуп әл,
Есилмақта балиларниң бойниға.
Исрапулму йетип келип шу мәһәл,
Бир түгүчни салди Маһмут қойниға.
Яркәнт билән хәйирлишәр балилар,
Үсти ялаң, пүрүм чоруқ путида.
Бәзиләрниң қәлби қилса налилар,
Бәзиләрниң яри қалди жутида.
Лашманларниң алди кәлди Өсәккә,
Егиз ярдин чүшәр әйнә, Маһмутлар.
Қар учқуни айлинип ақ түтәккә,
Қанат керип, бешин созар булутлар.
Өсәк сүйи музни татлап, тепчәкләп,
Ямашмақта қирғақларға, сайларға.
Ғазаң болған дәрәқләрму кекәчләп,
Ләнәт оқар падишаға, байларға!
Әйнә Өсәк жаңгаллиғи, таллиғи,
Қара момдәк чигичләнгән қарийип.
Өткән унда Маһмутниң шох балилиғи,
Һазир ойи келиш шунда айрилип...
Әшу ойни ейтип дости Муқайға,
Келишкәнди улар өткән кечиси.
Тутқузматти кирип алса тоқайға,
Адәм турмақ инси-жинға иккиси.
Шу ой билән, шу қарардин бәһри еп,
Ялқунлинар әрик издәп икки дил.
Турар әйнә, ақ йол тиләп тәврини п,
Яр үстидә ата дехан — Исрапул!
Әшу еғир айрилишта зарлиди,
Ана топрақ әзиз Яркәнт қучиғи.
Нәй күйигә жор боп шунда яңриди,
Әл шаири Һесамдунниң қошиғи:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

"...Байниң балилири қалди,
Болусларға пул берип,
Гадай балилири кәтти,
Житилған чапан кийип.
Өсәк бойиға кәлсәк,
Қар йеғишқа башлиди.
Ата-ана қериндаш,
Көзлирини яшлиди.
Лашманлиққа маңғанда,
Яр бойида — яр қалди.
Қолида пәрәң яғлиқ,
Жүрәк бағри зар қалди.
Өсәк бойи сүзүк таш,
Маңғанларниң көзи яш.
Бу пәрманни чиқарған,
Николай залим — бағри таш...".
Әшу нахша тәвритип дил-жүрәкни,
Падишаға әл нәпритин қозғиди.
Балиларни узатқанда, бәргини
Йәргә төкүп, суваданлар бозлиди.
Лашманларни елип маңди кәч билән,
Толисиниң ялаң-йопуқ бәдини.
Маһмут, Муқай қол қисишип күч билән,
Әслигәндәк болди һелиқи вәдини.
Маңар улар һайдалғандәк сүргүнгә,
Қар учқуни жут боранға қетилди.
Хуптән билән келип кона Түргүнгә,
Икки қәйсәр жаңгал яққа етилди.
Һә, дегәндә көрмәй қалди пайлақчи,
Әтрап тоқай, гүкүрәйду йәр-жаһан.
Минут өтмәй йәткүзди бир айғақчи,
Атлиқ әскәр чепип кәтти, сеп чуқан.
Лашманларниң сепи дәрру тохталди,
Издәр әйнә, тимисқилап, каззаплар.
Милтиқлири шарақ-шурук оқланди,
Әгәр тутуп алса қаттиқ азаплар...
Лекин қолға чүшмиди у — жүп қиран,
Болди ғайип, бүк тоқайлиқ ичидә.
Әскәрләрни қорқутиду қар-боран,
Лашманларни һайдап кәтти кечидә.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини “Вақиәләр теғи” усули арқилиқ ечиңлар.
2. Ақ падишаниң Пәрмани авам хәлиққә қандақ һәсрәт елип кәлди?
3. Парчидики қайси эпизодта Зикриянiң пасиқ ишлири тәсвирләнгән?
4. Парчидин Маһмут билән Муқайниң ойлири тәсвирләнгән мисраларни тепип, пикирлишиңлар.
5. Парчидин адәмләрниң кәйпияти билән һава райидики охшашлиқ әкис етилгән эпизодни тепип оқуп, пикирлишиңлар.
6. Парчидә ишлитилгән тәсвирий васитиләрни тепип, уларниң немә үчүн ишлитилгәнлигини дәлилләңлар.
7. Қошумчә материалларға асаслинип, 1916-жил вақиәлири һәққидә доклад тәйярлаңлар.
8. Лашманлиқ қошақлирини тепип, ядқа елиңлар.
9. “Лашманлиқ вақиәсиниң әдәбиятта әкис етилиши” мавзусиға инша йезиңлар.

28-дәрис

VII бап

Қачқунлуқта

Даңлиқ Өсәк қара йоли көксидин
Жандарминиң кәткәнлиги байқалди.
Икки қиран чүшти дәрәқ үстидин,
Чавак челип пүткүл жаңгал чайқалди.
Жудунлуқ күз, қараңғу түн бағрини
Йерип келәр, икки қәйсәр тоқайда.
Маһмут елип түгүчтин бир зағрини,
“Йегин, достум!” — дәп узатти Муқайға.
Далда қилип улар өстәң ярини,
Чүшти аста су бойиға әп билән.
Бирдәмдила йеди наннiң барини,
Билмәй қалди өзлириму гәп билән.
“Музлидиңму, Муқай адаш, нем болди?”
“Соғлириндин қорқудиған Муқай йоқ!”
“Қозғилайли, яв айиғи жим болди,
Әнди биздә йәйдиған һеч нанму йоқ”, —
Деди Маһмут ноқуди жан достини,
Шавқунлиған орман бирпәс тинжиди.
Муқай туруп, тиңшар дала үстини,
У — кечиниң сирин биләр синчиди.
Гүкүригән аваз кәлди жирақтин,
“Түгмән баркән!” — деди Муқай Маһмутқа.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Чиққинида чоңқур ярдин-қирғақтин,
Көзи чүшти ғил-пал янған бир отқа.
Маңди улар от көрүнгән бүжәккә,
Қоюқ жаңгал қалди бүйүк қорғандәк.
Қайтидин күч кирди аяқ-биләккә,
Худди тонуш бири күтүп турғандәк.
Түгмәнгиму мана йеқин кеп қалди,
Ишт һавшиди өз гөшини йегәндәк.
Муқай һәр ян тәкши қарап сәп салди,
Егиз бойлуқ бири чиқти дегәндәк.
“Ким бу түндә, тенәп жүргән тәнтирәп?”
Деди бири әнсиригән үн билән.
Икки гәвдә у ян-бу ян тәмтиләп,
Деди: “Қонақ болуп кәлдуқ түн билән”.
“Жүрүңлар!” — дәп башлиди у түгмәнгә,
Музлиғанму? Маңди улар иккиси.
Босуғидин Маһмут атлап киргәндә,
“Ходжамияров!” — деди түгмән егиси.
Маһмут қарап тоналмиди, қисилди,
“Ким сән?” — деди қулақчисин чөкирип.
“Мәнғу, Костя!” — деди келип есилди,
Маһмут уни қучақлиди, көтирип...
Бир партида төрт жил биллә оқуған,
Әң қәдинас достлар бүгүн көрүшти.
Язда гүл еп, қишта кеп муз чоқуған,
Өсәктә шох өткән дәмни сүрүшти...
“...Муқайни мән ой яйлақта көргәндим,
Намазбайниң палвинини жиқитқан.
Та кәчкичә буни әгип жүргәндим,
Нәччисиниң бурнидин қан еқитқан.
Өлмигәнди Веливайму у чағда,
Кәң мәйданға чиқарди бир палванни.
Ямпашқа еп Муқай уни бир вақта,
Йәргә урди, чөригәндәк қасқанни...” —
Деди Костя Маһмут яққа көз селип,
Муқай аста күлүмсирәп қариди.
Бир дәқиқә улуқ-кичик нәпәс еп,
Қуйқа чечин қоли билән тариди.
Бир вақкичә өтмүш тарих чугулуп,
Дәрт-әләмниң түгүчлири йешилди.
Костя чайға чиқип кәтти қозғилип,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Маһмут-Муқай өзин түзәп йешинди.
Түгмән теши қуюндин тез пирилдап,
Ун тозғиғи учқунлатти қар болуп
Сүгәндин дан чүшәр ташқа ширилдап,
Кирди Костя достлириға яр болуп...
Улар чайни қайнақ-қайнақ сүмәрди,
Ечилғандәк болди қурғақ таңлийи.
Һәш-пәш демәй корини дүм көмәрди,
Тәргә чөмди қачқанларниң маңлийи.
Костя кәлди өрүп түгмән сүйини,
Таш ғирилдап, қалди аста дәм туруп.
Бир-биригә ейтип көңүл күйини,
Қизиқ сөһбәт қурди үчи жәм болуп.
"Лашманларниң сепин бузуп иккимиз,
Кәлдуқ түндә һерип-ечип пиядә.
Немә қилиш керәк әнди, пикримиз,
Көрсәт қени, бизгә сән бир ирадә!"
Костя ейтип өз пикрини — сөзини,
Деди: "Дәрру мөкүнүп жим йетиңлар.
Бәш-алтә ай йоқлимаңлар йезини.
Яки бүгүн Или яққа кетиңлар...".
"Бу сөз тоғра!" — деди Муқай яқлиди,
Маһмут ойлар Зикриянинг атлирин.
Шу чағ Костя өз пикрини ақлиди,
Достлириға ечип жүрәк қатлирин.
— "Бурхужида Зикриянинг иниси —
Һашимбайниң бир жүп учар ети бар.
Оғриланлар, үч күн болди егиси
Қойға кәтти, авайланлар ишти бар.
Силәрниң бу һәрикитиңлар — батурлуқ,
Лашманларға нан бәрмәй таш чишлитәр.
Ақ падиша йоқсулларға қип зорлуқ,
Бузулған йол, зәй хаңларда ишлитәр.
Йеқиндила тағам мениң кеп кәткән,
Ейтишичә Россиядә учқун бар.
Путиловта ишчиларға кеп йәткән.
Шу "учқундин" өрт көрүнәр — ялқунжар".
Костя сөзи уларға зор тәсир қип,
Қучақлишип, хәйирлишип, меңишти.
Шу кечиси икки атни әсир еп,
Икки қәйсәр Или яққа кетишти...

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини “ПОПС” усули арқилиқ тәһлил қилиңлар.
2. Муқай билән Маһмутниң лашманлиқтин қечишиға немә сәвәп болди дәп ойлайсиләр?
3. Костя достлириға қандақ мәслиһәт бәрди?
4. Мәтингә асаслинип, Маһмут, Муқай, Костяға тәриплимә бериңлар.

5. Маһмут билән Муқайниң мижәз-хулқидин қандақ охшашлиқни байқидиңлар? Пикриңларни дәлилләңлар.
6. “Ейтишичә Россиядә учқун бар”дегән мисра арқилиқ шаир қандақ пикирни алға сүриду?
7. Парчидә ишлитилгән тәсвирий васитиләрни тепип, уларниң немә үчүн ишлитилгәнлигини дәлилләңлар.

8. Парчидә силәргә қайси эпизод тәсир қилди? Немишкә? “Алтә немишкә” усули бойичә ойлириңлар билән бөлүшүңлар.

29-дәрис

XII баб

Җасарәт

М. Ғожамияров

Мана Өсәк, сарғийипту таллири,
Учар алтун пәйпәзидәк япрақлар.
Көрүнмәйду Яркәнтниң шох балилири,
Қапту йолда бесилип чаң-топрақлар.
Су қирғаққа қанат керәр урулуп,
Маһмут ялғуз олтириду Өсәктә.
У өркәшлик хиялларға орилип
Янар еди улуқ арзу-тиләктә...
Өтәр өтмүш хиялидин — қәлбидин,
Ойи билән әл тарихин варақлар.
Һәрбир дәрәқ, һәрбир гия бәргидин
Аңлинатти лашман ейтқан қошақлар...
Көрүнәтти ойчан Маһмут көзигә,
Дутовчилар тирик асқан балилар...
“Һошияр бол” дәп вәһи келәр өзигә,
Чуқуришип жиғлиғандәк анилар...
Чөчигәндәк ачти Маһмут көзини,
Учқур ети турар еди йенида...
Әскә елип Чанишевниң сөзини,
Бир һарарәт кезәр еди қенида.
Өткән кечә аңа дости Қасимхан,
Сөзләп бәргән хаин Дутов тоғрилиқ.
Антантиға тайинатти атаман,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әмәс еди иши аддий оғрилиқ.
Әң адаққи явни бит-чит әйлимәк,
Әл алдида вәзипә боп туратти.
Рәқипләрни йәр астидин пәмлимәк, —
Чекистларниң қәлбидә жош уратти...

* * *

Кәң йәлкилик, орта бойлуқ Маһмутни,
Әл "Партизан!" — дәп ататти шу чағда.
Чүнки явдин қоғдаш үчүн әл-жутни,
Болар еди керәк йәрдә у һағда.
Әйнә, ғоллуқ, қара көзлүк у жигит,
Ача малихай кийип апту бешиға.
Тутувелип оң қолиға бир гезит,
Кирип кәлди чекистларниң қешиға.
Уни хошал қарши алди Чанишев,
Яш Давыдов олтиратти йенида.
Маһмут аңа қол узитип, көрүшүп
"Мәркәз ЧЕКА мошукән..." дәр ойида.
Раст, шу еди мәркәз. ЧЕКА вәкили,
Давыдов дәтти уни чекистлар.
Яқти аңа Маһмутниң чин әрлиги,
Оқулди хас Дутов һәқтә текстлар...
— ...Йоқитишқа ховуплуқ яв Дутовни,
Тапшурғанди бизгә ЧЕКА йошурун.
Орунлашқа әшу муһим буйруқни,
Таллиғандуқ Маһмут сени, биз бурун" —
Деди жиддий яш Давыдов сөз елип,
Маһмут ирғип: "Тәйяр, мән!" — дәп тик турди.
Башлиқ муһим йол-йоруқлар көрситип,
Қалған ишни Қасимханға тапшурди...

* * *

Әшу күндин бир ай бурун, Яркәнттә,
Дутовниң бир шпиони тутулған.
Мәркәз ЧЕКА қилған мәхпий сорақта,
Атаманниң планлири паш болған.
Шу жасусни өз йениға алдуруп,
Йеқиндин "дост" болувалди Чанишев.
Атаманға қаритип хәт яздуруп,
Алди ахир Дутов билән тонушуп.
Нехорошко намлиқ әшу жасусқа
Атаман бәк ишинәтти әзәлдин.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шуңа Маһмут хәт еп кирсә қешиға,
Гуман қилмас Дутов һечбир әжәлдин...
Жәсур чекист болди Маһмут-партизан,
Дилда сақлар Давыдовниң сөзини.
Ялған хәвәр йезип шунда Қасимхан,
Ишәндүрди атаманға өзини.
Дутовниң зор ишәнчисин қолға еп,
Иш башлиди мәрт Қасимхан Чанишев.
Маһмут башлиқ чекистларни йолға сеп,
Алди явниң сири билән тонушуп...

* * *

Күнләр қоғлап һәптиләрни, ай өтти,
Қалди мана, ахирқи күн йеқинлап.
Маһмут қәйсәр әшу күнни бәк күтти,
Қозғилип өз қәлбидә зор инқилап...
...Кәң бөлмидә Маһмут билән Чанишев,
Ақ қәғәзгә план сизип туратти.
Улар Дутов тоғрилиқ хас сөзлишип
Муқайларниң келишигә қаратти...

* * *

Чекист — Әзиз, Муқай билән янму-ян,
Келәр әйнә, йолни кесип, алдирап.
Тоғрисидин қарши чиқти әшу ан,
Көбек ағай хиял сүрүп, асқақлап.
Үчи қатар кирип қалди бөлмигә,
Күтүп алди Маһмут билән Қасимхан.
Улар һөкүм қип Дутовни өлүмгә
Түзүп чиқти қәтъий мәхпий иш-план...
...Қараңғу түн. Көктә үзәр булутлар,
Көрүнмәйду юлтузларму чимирлап.
Атни йорутуп келәр әйнә, Маһмутлар,
Аңлиниду қар садаси ғичирлап.
Көзлиридә от чақниған, қәлби чоғ,
Төрт атлиқ әр учар гоя қуш болуп.
Жараңлиған қәһритан қиш, қара соғ
Бағрин йерип, келәр улар күч толуп...

Сүйдүң шәһири ятар татлиқ уйқида,
Атлирини астилатти жигитләр.
Әйнә, сепил дәрвазиси алдида,
Шумшәришип турар рәзги чериклер...

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Маңди Маһмут янчуғиға қол селип,
У биләтти чериклөрниң епини.
Чүнки қанчә кәлгән еди у елип,
Атаманға — "Қасимханниң хетини...".
Сепил яқта еди Дутов штаби, —
Қутлуқбайниң қорасиға жайлашқан.
Униң барди өз алдиға ләшкири,
Россиядин өзи билән еп қачқан.
Маһмут деди, бақти қаравулниң көзигә:
"Қапқини ач, атаманға кирәттуқ!
Муһим хәт бар, атаманниң өзигә,
Биз апирип, өз қолиға берәттуқ...".
Қаравулму аңа шүбһә қилмиди,
Ачти аран бир қанитин йениға.
Атлиқларниң сирини у билмиди,
Тумшуғиға кепла қапту жәнима...
Төрт атлиқ әр ирғип чүшүп, дохмушта,
Бәш минутчә өз ара сөз қилишти.
Көбек, Әзиз келип атлар қешида,
Маһмут, Муқай ичкиригә кириштi...
Мана молла Қутлуқбайниң һойлиси,
Гезәрмидәк селинған у — кәң-таша.
Мунда, Дутов бандисиниң угиси,
Әтраплири тикән-симлиқ там-қаша...
...Көзәйнәклик Дутов йеничә диванда
Олтириду, бешин силкип, ой сүрүп.
Охшатти у худди кобра иланға,
Қарар һәр ян, көз алайтип, домсийип.
Немишкиду өнсирәтти атаман,
Чигичлинип кетәр еди ойлири.
Өз-өзидин чөчүгәндәк у һаман,
Туруп-туруп шүркинәтти бойлири...
...Маһмутни еп, кирип кәтти адъютант,
Муқай қалди дәрвазиниң йенида.
Ақ бандилар ухлиғанди шу саат,
Дутов ялғуз олтиратти ханида.
Маһмут кирип, салам берип тик турди,
"Кәлдиңму?!" — дәп көз ташлиди атаман.
У қойнидин хәтни елип узатти,
Бирақ қәлби титирәтти һаяжан...

Маһмут әшу еғир минут пәйтидә
Ойлар еди Анайәтниң һаятин...

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Униң роһи күч бәргәндәк қәлбигә:
“Ал интиқам!” — дәтти қатил жаллаттин...
Хиялида дәтти хәлқи униңға: —
“...Қорқма, батур. Рәһим қилма, дүшмәнгә!
Раст пәйтини таптиң оғлан, йәксән қил!
Болмиса яв от қойиду — гүлшәнгә...”.
Өтәр Маһмут көз алдидин нигари,
“Явни ат!” — дәп көрсәткәндәк қолида.
Аңлиниду қулиғиға әл зари,
Турғандәк у худди Өсәк ғолида...
Хәтни оқуп, бир қариди атаман,
Маһмут қоли көкригигә шуңғиди.
Шохшуп кейин наганни еп партизан,
Басти чәлләп, қатил дүшмән дүм чүшти.
Маһмут таман етилғанда адъютант,
Моллақ атти оқ зәрбидин пеқирап.
Атаманни қалмисун дәп у һаят,
Қайта етип, чиқти сиртқа, алдирап...
Пешайвандин кәтти Маһмут тейилип,
Қайрип алди бир путини тизидин.
Қалаймиқан һойлида оқ етилип,
Опур-топур чиқти ақлар инидин...
Муқай постни етип ташлап, шуңғулап,
Маһмутни кеп йөләп алди ғолиға.
Бағ тәрәптин чүшти йолға там атлап,
Кәлди йәнә, атлириниң йениға.
Маһмут ирғип минәлмиди етини,
Муқай уни елип қойди егәргә.
Улар йерип қараңғу түн-кечини,
Чиқип кәтти қаримастин хәтәргә...

* * *

“Хаин Дутов өлтүрүлди!” — дегән сөз,
Йетип кәлди хушхәвәр боп хәлиққә.
Уйғур оғли батур Маһмут даңқи, тез
Тарап кәтти Россиягә — шәриққә.
Әң ахири яв угиси бәтамам
Йоқитилди хәлқи болди теч-аман.
Әйнә шундин қелиплашқан бир ләқәм,
Йәттисуда “Дутов-Маһмут” — дегән нам.
Яркәнт хәлқи тәнтәнә қип шу күни,
Шәһәр бойлап өткәзди чоң намайиш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Өлмәс батур Маһмут билән Муқайни,
Әл тәбриклəп, изһар қилди зор алқиш.
Яш Давыдов чиқип бүйүк минбәргә,
Ғулач керип, қучақлиди Маһмутни.
Большевикчə миннəтдар боп у əргə,
Алқишлиди уни күткəн əл-жутни.
Қолни созуп, бир түгүч еп папкидин,
Тəбриклиди Маһмутни у йенишлап.
Алтун саат берип ЧЕКА намидин,
Йəнə сөзлəп кəтти аңа беғишлап...
Маһмут елип көксидин бир түгүчни,
Костя бəргəн "Правдиға" қариди.
Алтун саат билəн гезит шу күни,
Қош чирақтəк өй ичидə парлиди.
Батур Маһмут жасарити қошақ боп,
Яңрап кəтти əл ичигə — қəлбигə
Жутқа болған униң меһри булақ боп,
Өлмəс дастан яратти өз хəлқигə.

Соал вə тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, "Алтə қалпақ" усули арқилиқ тəһлил қилиңлар.
2. Маһмутқа берилгəн мəхпий тапшуруқ һəққидə пикирлишиңлар. Парчидин дəлилləңлар.
3. Өсəр немə сəвəптин "Жасарəт" дəп аталған? Өз пикриңларға мəтиндин дəлил тепиңлар.
4. Маһмутниң жасарити қандақ баһаланди? Жававиңларни дəлилləңлар.
5. Мəтингə асаслинип, Маһмут обризиға тəриплимə бериңлар.
6. Силəр Маһмутниң мижəз-хəлқидики қайси хислитидин үлгə алған болаттиңлар? Сəвəвини дəлилləңлар.
7. Шаир ишлəткəн бəдиий васитиləрниң атқурған ролини ениқлаңлар.
8. Поэма бойичə чүшəнгиниңларни "көзқараш — сəвəп — мисал — хуласиləш" усули арқилиқ муһакимə қилиңлар.
9. Маһмут Ғожамияров кəби тарихий шəхсниң əсирləр бойи əл тарихида, хəлиқниң ядида сақлинип жүрүшиниң сəвəви немидə дəп ойлайсиləр? Пикирлишиңлар.
10. Бүгүнки əвлат үчүн поэминиң қандақ əһмийити бар? "Алдин — ала тəхмин қилиш дəриғи" усули бойичə ойлириңлар билəн бəлүшүңлар.
11. "Немə үчүн жасарəт мəңгү унтулмайду?" мавзусиға эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

30-31-дәрисләр

II ЧАРӘК БОЙИЧӘ ӨТКӘНЛӘРНИ ПИШШИҚДАШ ҮЧҮН ТАПШУРУҚЛАР

I. ТЕСТ. Тапшуруқларни оқуп, тоғра җававини бәлгүләңлар.

1. **Һ.Абдуллинниң әсәри:**
   А. “Отлуқ чәмбәр”;
   Ә. “Чаңмоза Йүсүпхан”;
   Б. “Җасарәт”.

2. **Х.Һәмраевниң туғулған жили:**
   А. 1938-жили;
   Ә. 1944-жили;
   Б. 1928-жили.

3. **Х.Һәмраевниң әсәридә әкис етилгән тарихий шәхс:**
   А. Зикрия;
   Ә. Исрапул;
   Б. Махмут.

4. **“Җасарәт” поэмисиниң муәллипи:**
   А. Хелил Һәмраев;
   Ә. Һезмәт Абдуллин;
   Б. Билал Назим.

5. **Маһмут Ғожамияровниң обризи тәсвирләнгән әсәр:**
   А. “Турпан тәвәсидә”;
   Ә. “Җасарәт”;
   Б. “Гүләмхан”.

6. **Тамтуқ тәбир, Ажу ноян, Бауханлар әкис етилгән әсәр:**
   А. “Оғузнамә” дастани;
   Ә. Көлтекин мәңгү теши;
   Б. “Отлуқ чәмбәр”.

7. **“Отлуқ чәмбәр” романиниң муәллипи:**
   А. Һ.Абдуллин;
   Ә. Х. Һәмраев;
   Б. Б.Назим.

8. **Әдәбиятта “Дехан шаир” аталған әдип:**
   А. Һ.Искәндәров;
   Ә. Б.Назим;
   Б. Х.Һәмраев.

9. **Һ.Абдуллиниң әсәрлири:**
   А. “Жутдашлар”, “Отлуқ чәмбәр”, “Җасарәт”;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ә. “Дехан”, “Турпан тәвәсидә”, “Тәғдир”;
Б. “Жутдашлар”, “Отлуқ чәмбәр”, “Тәғдир”, “Турпан тәвәсидә”.

10. Х.Һәмраевниң поэмилири:
А. “Отлуқ чәмбәр”, “Җасарәт”, “Тәғдир”;
Ә. “Җасарәт”, “Дехан”, “Гүләмхан”;
Б. “Ғазат дәр мүлки чин”, “Отлуқ чәмбәр”, “Җасарәт”.

11. Проза жанридики чоң һәҗимлик эпикилиқ әсәр:
А. повесть;
Ә. роман;
Б. дастан.

12. “Отлуқ чәмбәр” романидики қәһриман:
А. Үдзәр тегин;
Ә. Зикрия;
Б. Муқай.

13. Уйғур-Орхон ханлиғи дәвридики вақиәләр әкис етилгән әсәр:
А. “Оғузнамә”;
Ә. “Гүләмхан”;
Б. “Отлуқ чәмбәр”.

14. Һ.Абдуллинниң Улуқ Вәтән уруши мавзусиға беғишланған әсәри:
А. “Тәғдир”;
Ә. “Жутдашлар”;
Б. “Отлуқ чәмбәр”.

15. “Җасарәт” поэмисидики қәһриман:
А. Үдзәр тегин;
Ә. Исрапул;
Б. Чаңмоза Йүсүпхан.

II. Инша. “Җасарәт” поэмисида тарихий һәқиқәтниң әкис етилиши”

“ЖҮТМӘС ИЗЛАР” ЛАЙИҺИСИ

II басқуч

Өзәңлар таллап алған шәхс тоғрилиқ мәлуматларни жиғип, уларниң арисидин қизиқ фактларни тепип, синипдашлириңлар билән биллә оқуңлар, пикирлишиңлар.

Рәсим вә фотоматериалларни жиғип топлаңлар.

Тепилған материаллар бойичә “Мениң қәһриманим” намлиқ эссе көрүгини уюштуруңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

32-дәрис

Җамалдин Босақов
(1918—1987)

Җамалдин Босақов 1918-жили Яркәнт шәһиридә туғулған. Кәлгүси язғучи дәсләпки билимни Яркәнт шәһиридики Қари Босақов намидики мәктәптә алиду. 1936-жили Яркәнт педучилищесини түгитип, маарип саһасида әмгәк қилиду. 1979-жилғичә, йәни пенсиягә чиққичә, Ж. Босақов узақ жиллар давамида "Жазушы" нәшриятиниң уйғур редакциясидә ишләйду.

Өз иҗадийитини һекайә йезиштин башлиған язғучи һәрхил мавзуларға қәләм тәврәтти. Униң "Дәсләпки қәдәм", "Сәмимий достлуқ", "Йолуңлар болсун" дәп атилидиған дәсләпки һекайилири мәктәп һаяти, балиларниң арзу-арманлири, тиңға атланған яшларниң тәғдири һәққидә болди.

"Хәлиқ һапизи" намлиқ дәсләпки повестида язғучи Қазақстан Хәлиқ артисти Әхмәт Шәмиевниң бәдиий обризини яритип, Уйғур театриниң шәкиллиниш тарихини бирқәдәр әтраплиқ йорутиду. Кейинирәк язғучиниң "Сәһәр сәлкини", "Ялқун" повестьлири йоруқ көрди. Әдәбиятимизниң жанр җәһәттин бейишиға мунасип һәссә қошқан Ж.Босақов роман жанридиму үнүмлүк қәләм тәврәтти.

Өз дәвридә әдәбиятимизниң чоң утуғи һесапланған "Қайнам" романида язғучи йеңи қурулған сабиқ Кеңәш һөкүмитидә, жүмлидин Қазақстандиму, коллективләштүрүш овж алған дәвирни, шу дәвир қәһриманлирини, ички дүшмәнләрниң йеңи һөкүмәткә қарши әмәлгә ашурған ишлирини, йеза хәлқиниң еғирчилиқларни бәрдашлиқ билән йеңишни билгәнлигини кәң түрдә әкис әттүргән.

"Муәллимләр" романида уйғур маарип саһасиниң дәсләпки қәдәмлири, йеңилиқни түп-асасидин йоқ қилишқа бәл бағлиған дүшмәнләр һәрикәтлири, Турған Асимов кәби йеңи дәвир қәһримани вә униң баштин кәчүргән сәргүзәштилири һәртәрәплимә көрситилгән.

Язғучи 1986-жили хәлқимиз тарихиниң йәнә бир пажиәси — көч-көч вақиәсигә беғишланған "Көч-көч" романини нәшир қилиду. Романда Или уйғурлириниң 1881—1883-жиллири Йәттису тәвәсигә көчүп чиқиши, ана жутни ташлап чәт яқларға көчүш алдидики хәлиқниң әһвали, дәрт-һәсрәтлири баян қилиниду.

Ж. Босақов Вәтәндин айрилиш алдидики хәлиқниң роһий азаплирини әйнән көрситишни мәхсәт қилған. Шу сәвәплик, кәскин тоқунушларда аддий пухраниң турмуши, адәмләр арисидики мунасивәтләр, әсәр

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қәһриманлириниң өз ара қаршилиқлири, ой-кәчүрмилири арқилиқ ипадилиниду.

Хәлиқ алдида — зулум астида яшап келиш керәкму яки һәммини ташлап, илгири ата-бовиси яшиған, һазир йеңи адаләтлик җәмийәт қурған Йәттису тәвәсигә көчүш керәкму дегән чоң мәсилә туриду.

Язғучи XIX әсирниң иккинчи йеримида яшап өткән конкрет тарихий шәхсләр Б. Назим, С. Қаший, Веливай вә рус алими Н. Н. Пантусов образлирини яритип, улар арқилиқ тарихий вақиәни хелә кәң әкис әттүриду.

Әсәрдә уйғур хәлқиниң улуқ шаири Билал Назим һаятидики әң чоң бурулуш пәйти тәсвирлиниду. Хәлиқ билән биллә яшап, униң дәрт-муңиға ортақ болған шаир еғир әһвалда қалиду. Бир тәрәптин ата-маканни қийип ташлап кетиш еғир болса, иккинчи тәрәптин, зомигәрләр қол астида келиш түгимәс азап екәнлиги шаирни қийнайду. Әсәрдә Билал Назим ойлири арқилиқ дәвир сирлири, хәлиқ тәғдири, униң келәчиги тоғрилиқ арзулири өз ипадисини тапқан. Әсәр ахирида шаир ана жутида яшаш имканийити болмиғанлиқтин, Вәтәнни ташлап, хәлиқ билән биллә кетишкә мәҗбур болиду.

Романда Веливай обризи әң утуқлуқ чиққан образларниң бири. Әзгүчи синипниң жирик вәкили болған Веливай хәлиқни езип, қахшитип, күн көрүватқан шәхс сүпитидә тәсвирләнгән. Лекин у өз Вәтинини сөйиду, муқәддәс топрақни ташлап кетип барғиниға ечиниду. У өзиниң әқиллиқлиғи, қувлуғи, тапқурлуғи билән хәлиқниң вә шундақла һәр икки һөкүмәтниң ишәнчисигә егә болиду. Униң асасий мәхсити — қәйәрдә болмисун жиғип топлиған байлиғини сақлап келиш вә көпәйтиш. Язғучи Или уйғурлириниң Йәттисуға көчүшидә Веливайниң чоң роль ойниғанлиғини көрситиду.

Йәнә бир тарихий шәхс Сейитмуһәммәт Қашийни романда көп учратмаймиз. Лекин намратчилиқни өз бешидин кәчүргән вә хәлиқниң қайғу-һәсритини яхши билидиған шаир вақиәләр қайниминиң сиртида болмайду. У романда хәлиқ мәнпийитиниң һимайичиси, вәтәнпәрвәр шаир болуп гәвдилиниду. С.Қаший хәлиқ аммиси билән бир қатарда Йәттисуға көчүш ғемини қилиду, мустәмликичиләрниң аяқ астида болушни халимайду. Романда тарихий шәхсләр образлири билән бир қатарда Садиқ, Адаләт, Маһмут, Бәкри, Муса образлири яритилған.

Язғучи хәлиқ вәкиллири Садиқ, Адаләт образлири арқилиқ өз хәлқиниң тәғдиригә ечинған миңлиған яшларниң мәхсәт-муддиасини ечип көрситиду. Хәлиқниң мүшкүл һаяти, Вәтәнниң пажиәлик тәғдири идрәклик, билимлик Садиқни ойлап иш қилишқа дәвәт қилиду. Атиси Тайир хәлпәтниң манжур-хитайларниң хәлиққә салған зулумлири һәққидики һекайилири униң яш қәлбидә вәтәнпәрвәрлик отиниң күчийишигә түрткә болиду. Садиқ шундақла адәмгәрчилиги,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

муһәббитигә болған садиқлиғи билән көзгә чүшиду. Садиқ рус хәлқигә нисбәтән иҗабий көзқарашта болуп, уларни һөрмәтләйду. У өз Вәтининиң парлақ келәчигигә ишиниду. Шуңлашқа туғулуп өскән йерини ташлап, кейин қайтип келәрмиз дегән үмүттә көчүшкә қарар қилиду.

Язғучи Адаләт арқилиқ Вәтән тәғдиригә бепәрва қаримиған уйғур қизлириниң обризини яритиду. Әсәрдә Адаләт силиқ-сипайә, меһриван, пак муһәббәт егиси болуп гәвдилиниду. Уму Вәтәндин амалсиз айрилишқа мәҗбур болиду.

Романда әзгүчи синип вәкиллириниң қияпити Бәкри, Эркебун охшаш зомигәр залимларниң иш-һәрикити арқилиқ яхши ечилған. Бәкри һәрқандақ пасиқлиқ қолидин келидиған дүшмән сүпитидә гәвдилиниду. Қачанду бир заманларда мәдрисидә оқуп, ақ қәғәзни қара қилишни үгинивалған, мәнсәп үчүн һәммигә тәйяр, һелигәр Бәкри шу дәвирдики бай-феодалларниң типик обризидур.

Ж. Босақов өз әсәридә аддий хәлиққә вакаләтән Муса бенәмниң аилисини кәң тәсвирләйду. Униң бешиға чүшкән азап-күлпәтләр пүтүнсүрүк уйғур хәлқи әһвалиниң ипадиси, дейишкә болиду.

Романда тәсвирләнгәнләрдин дехан, кәмбәғәлләрниң икки тәрәптин езилгинини, әзгүчи синип вәкиллири өзлиригә байлиқ топлаш билән бәнт екәнлигини көримиз. Романдики образлар арқилиқ муәллип бизгә шу дәвирниң роһини, аддий хәлиқниң аң-сезими қанчилик дәриҗидә екәнлигини йорутуп бәргән. Һәрхил қатлам вәкиллирини гәвдиләндүрүш язғучиға көч-көч вақиәсини һәртәрәплимә ечишқа асас болған.

КӨЧ-КӨЧ

(*романдин парчә*)

Шәһәр хәлқиниң әң нурғун топлинидиған жайи — базар. Той-төкүн, нәзир-чирақ болған өйләрдин башқа, көплигән адәмләр мошу базарда тепишип дидарлишиду, мундишиду, тамашә қилишиду.

Ғулҗиниң базири бәзи мәлиләрдикигә охшаш кәң мәйданларға әмәс, бәлки узун вә тоғра кочиларға жайлашқан. Кочиларниң икки қанитиға селинған дуканлар билән тәңзиләрниң алдидин кишиләр үзүлмәйду. Бәзи дуканларниң ишик бешиға бир жүп өтүк яки мәсә есип қоюлған. Демәк, бу дуканда аяқ-кийим сетилиду дегән сөз. Бәзи дуканларниң ишик бешиға көйнәк, перижә, қулақчилар есилған. Башқа дукан вә тәңзиләрдә болса, санаәт маллири, жип, жиңнә, әйнәк-тағақ, гүллүк тамака халтилири вә төмүр-тәсәк, қурутулған мевә вә һаказилар...

Арилап-арилап таңга, таңшир, һалва-қәнтлирини махтишиватқан адәмләрниң авази аңлинип туриду. Бу шәһәрдә мал базири, гир базири, бедә вә отун базири дегәнгә охшаш мәхсус бирла нәрсини сатидиған

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

базарлириму нурғун. Буларму қоллириға төпə, қулақча, бөк, өтүк, кийим-кечəкləрни тутувелип, өз товарини махтап, вақирап, базарни чаң кəлтүриду. Сатқучиниң йениға бир херидар йетип келиши билəнла, уларниң оттурисида бир дəллалму пəйда болаттидə, йəң содиси яки очуқ сода башлинатти. Бири қиммəт сетишқа тиришса, бири əрзəн елиш үчүн тиришатти.

Қол hарвуларда hори чиқип турған калла-пақалчəк, өпкə-hесип-ларни, аппақ уйиған ашləңпуңларни селип, херидар издəп жүргəн касиплар həрбир базарда онлап учришатти.

Кейинки жилларда болса, Ғулжа базарлириға Россиядин кəлтүрүлгəн товарлар нурғун чүшидиған болди. Илгири мата, шатува сатидиған дуканларниң қатарида ипək, чит, сəтин, чибəрқутларни, чинə, чəйнək, самоварларни сатидиған дуканлар пəйда болған еди.

Ғулжа шəhиригə дайимəн келип туридиған адəмləр он жил ичидə барлиққа кəлгəн шунчə өзгиришləрни көрүп həжəплинəтти, зохлинатти.

Садиқ бүгүн өз дукинини ачмай, мошу қалаймиқан, ваң-чуң базарға кəлди. Шу байиқи базар, həрким өз иши билəн бəнт.

— Мону оғақниң нəрқи қанчə болди, чоңда? — дəп сориған болди у сөгəт сайисиға бирнəччə тал оғақни қоюп олтарған бовайни гəпкə тартмақ болуп.

— Ал, балам, ал, саңа əрзəнгə бериветимəн, — деди яш херидарни көрүп хошал болған бовай.

Бирақ Садиқ униң көзигə мəналиқ қарап қоюп, нери кəттидə, йənə бир адəмгə мураҗиət қилди.

— Өтүгүң қанчə, адаш?

Өтүк егисиниң чирайи солғун еди. У өтүкниң баhасини ейтишниң орниға:

— Өтүкни немə қилаттиң? — дəп сориди у Садиқниң көзигə җиддий қарап — өмсила гəпləр чиқип қаптиғу, хəвириң барму?

— Қандақ гəп?

— Муғəмбирлик қилмай, ейтсаңчу?

— Немини ейтимəн. Билсəң, өзəң ейтқин, бизму аңлайли.

Садиқ пака кусида мүкчийип олтирип чинə қадаватқан бовайниң йениға кəлди. У "ғеҗигини" ғичилдитип, үч парчə болуп кəткəн бир апқур чинигə қадақ селиватқан екəн. Қадақчи бовай ондин артуқ йеригə қадақ селип, сунған чинини пүтүнлидидə, ичигə су қуюп көрди вə суниң ақмиғинини көрүп, апқурни бир чəткə қойди, андин улуқ-кичик тинип, йениға кəлгəн Садиққа қариди:

— Қадайдиған бирəр чинə-қача əпкəлдиңму, балам?

— Як, таға, өзəм.

— Hə, өзəм дегин.

Қадақчи Садиқниң чирайиға сəп селип қаридидə:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Һой, сән хәлпитимниң оғлимусән? — у Садиққа қандақту ишәш вә үмүт билән көз тикти. — Бешимизда йәнә сойла ойнайдиған охшайду, балам? Хәвириң барму?

— Немә гәп, таға?

— Һой, сән Тайир хәлпәтниң оғли болсаң, немишкә билмәйсән? Хәлпитимниң ундақ чоң вақиәдин бехәвәр болуши еқилға сиғмайдиғу?

Садиқ қисилғандәк болуп, икки тайин жавап бәрди.

— Әйтәвир, шундақ бир соғ хәвәрләр бардәк туриду.

"Демәк, бу хәвәр ғува болсима, хәлиқ ичигә тарқилиптудә", — дегән хуласигә кәлди Садиқ. У базарни арилап хелә кишиләр биләнму параңлашти.

Чүшкә йеқин қосақни сәл "қапартивелиш" үчүн базарниң четигәрәк жайлашқан ашпузул тәрәпкә маңди.

У түрлүк-түмән сәйләрниң иштәй ачидиған пуриғи чиқип турған ашпузулға келипла, бүглүктә үч-төрт адәм билән олтарған Маһмутни көрүп, шулар тәрәпкә маңди. Уни олтиришқанлар хуш чирай қарши елиштидә, амма бирпәстин кейинла түрлүк соалларни яғдуруп ташлиди:

— Аңлидиңму, Садиқжан, оруслар Ғулжини беривәткидәкқу?

— Шу гәпләр растму, достум?

— Петерборк дегән шәһәрдә бир шәртнамә түзилиптидәкмишқу? Бу йәнә қандақ бала-қаза? — Садиққа қариди бири.

— Билал чоңдамға берип ениғини уқуш керәк, — дәтти бири.

— Билал чоңдамға берип ениғини уқуш керәк, — дәтти иккинчиси.

— Веливай һәммини билиду. Шуниңға мойсәпитләрни әвәтиш һажәт, — дәп сөз қистурди үчинчиси.

— Һодуқмаңлар, ағиниләр. Бу хәвәрниң раст-ялғинини билишни халисаңлар, жүмә намизиға бериңлар!

— Һә, буни яхши дедиң, жуму, Садиқжан. Чүшму болуп қапту. Жүрүңлар, — дәп һәммидин илгири орнидин турди Маһмут. — Адәмләрни чақирайли.

Кечикмәй дукандарлар, қассаплар дуканлирини йепишти. Яйма базардикиләрму йәргә йейип ташлиған товарлирини қоюн-қончиға, мишкап-ғожунлириға селиштидә, жүмә намизи башлиништин хелила илгири, адәттә, содиниң раса қизип, овжиға алидиған мәзгилидә базардики адәмләрму азийип кәтти. Базарда зөрүр нәрсини бүгүн алмиса болмайдиған, әкәлгән товарини сатмиса ихтисаттин қийнилип қалидиған адәмләрла қалди.

"Жамаәт, бу пажиәлик хәвәрни аңлаймиз, дәп сәкпарә болмаңлар. Билал акамғиму, Веливайғиму бармаңлар. Бу раст хәвәр. Оруслар йеримизни манжур басқунчилириға бериветиптәк. Билал акам, Сейитмуһәммәт чоңдам шундақ деди. Жениңни жайла, хәлиқ!" — дәп вақирашқа Садиқ нәччә қетим тәмшәлсиму, лекин Билал Назимниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“Һөкүмәтниң мәхсус адәмлири хәвәрлимигичә, бу параңлар һазирға жарий болмиғай!” — дегән сөзлири ядиға келип, тохтап қалди. Шуниңға қаримай, бу хәвәр кимләр арқилиқту бәзиләрниң қулиғиғиму йетипту. Бүгүн Бәйтулла мечитида мошу мәсилә һәққидә сөз болушини билгән Садиқ, хәлиқ билән мечитқа берип, у йәрдә болғуси параңларни аңлашқа вә бу параңларниң хәлиққә қандақ тәсир қилишини билишкә қизиқти.

Садиқ билән Маһмут мечитқа топ-топ болуп һәр тәрәптин келиватқан адәмләргә сәп селип, йоған қарияғачниң түвидә турушти. Садиқ шәһәр хәлқини бәжайики дәсләп көрүватқандәк, бу чоң адәм еқимиға, зор иштияқ, зохмәнлик, шуниң билән биллә, ечиниш, пучулуш вә үмүт билән көз тикәтти.

Адәмләрниң көпчилиги техи қишлиқ кийимлирини ташлимапту.

Бешиға сүсәр төпә, путиға пақирап турған калач-мәсә яки өтүк, учисиға әлтирә яқилиқ келин чапан кийгән, бирнәччә адәм қандақту муһим бир мәсилини муһакимә қиливатқандәк алдиримай, алчаңлап аста бесип кәлмәктә. Буларға соңдишипла учисиға узун чәкмән кийип, үстидин пота бағлавалған, путиға кәшә-мәсә яки кона өтүк, башлириға төпә яки тошқан терисидин тикилгән қулақча кийгән яки учисиға корәк жуга кийип, белиға инчикә ағамча бағлавалған, бешиға кона қулақча яки қасқанлирини “чашқан ғажилап кәткән” кона төпә, йә болмиса малихай кийивалған адәмләр топ болуп кәлмәктә. Уларниң арисидики бәзибир адәмләр ақ матадин ялаң иштан кийгән болуп, униң пушқақлирини кона мәсә яки бирнәччә йеригә ямақ чүшкән өтүклириниң қончиға тиқивапту. Һәтта бәзиләрниң путида ялаң попуч болуп, иштан пушқақлирини кәндир жиплар билән бағлавапту. Шуниңға қаримай, пешанимизгә Алланиң язғини мошу, дәп үгәнгән бу адәмләр “бақи дуниядики жәннәттин” үмүт қилип, күнигә бәш қетим итаәт-ибадәт қилишни өзлиригә қәриз вә пәриз дәп һесаплатти.

— Әву, бечариләр, сәралардин кәлгән деханлар болса керәк, — деди Садиқ. — У тәләйсизләр қиши-йези кечә-күндүз ишлисиму, бәрибир қосиғи нанға, үсти еңилгә жаримайду. Бу техи уларниң оруслар кәлгәндин бери бираз яхши болуп қалғини. Әнди бу намратларниң һали немиму болуп кетәр? Аһ, кәлмигән амәт...

— Шуниң үчүн мән саңа дәймәнғу, қозғилаң қилип, султанлиқни яңливаштин тиклишимиз керәк, — терикип сөзләп кәтти Маһмут. — Мошуму күнму? Әву бовайни қариғина, путида попуч, бешида шапақ допа. Музлап кетипту. Шундақ болсиму, намаз қаза болмисун дәп мечитқа келиватиду. Әстахпуралла...

Икки дост шу терикидә сөзлишиватқан мәзгилдә, уларниң сөһбитини мечит алдиға жиғилғанларниң опур-топури билән ваң-чуңлири бузуп ташлиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мечит алдида өрә турған, тамларға йөлинип яки ишик алдиға қоюлған бирнәччә бәлдиңләрдә олтиришқан намазханлар дүрридә орунлиридин туруп кетишти. Уларниң қоллирини қоштуруп, қатар туруп қалғанлиғини көргән достлар вәзийәтни бирдин чүшинәлмәй, боюнлирини созуп алди тәрәпкә көз тикиведи, өзлиридин үч-төрт йүз қәдәм нерида икки боз ат қошулған фаэтон келиветипту.

Фаэтонниң алдида олтарған һарвукәш арилап-арилап узун қара тасма божа билән боз атларниң сағрисиға уруп қойиду, униңсизму ети қизип, ағзидин көвүк чечип келиватқан атлар һәйвәтлик йорутуп кәлмәктә.

Мечит тәрәпкә кәйни-кәйнидин келиватқан адәм еқими — пиядиләр, ешәклик, атлиқ, һарвудикиләр бу әжайип фаэтон өзлиригә йеқин кәлгәндә, ат-һарву, ешәклиридин чүшүп, башлирини саңгилатқан һалда, қол қоштуруп турушти. Фаэтонда олтарған адәм болса, бәзән-бәзәндә икки йенидики адәмләргә көз ташлап, бешини билинәр-билинмәс лиңшитип, өтүп кетәтти.

“Пah, немә дегән һөрмәт бу? — дәп ойлиди бу мәнзиригә қизиқип қарап қалған Садиқ. — Әву торуқ йорғисини ойнитип келиватқан адәмма асан адәм болмиса керәк. Лекин, әйнә, уму етидин чүшүп, қол қоштуруп, баш егип туруп қалди. Уму Ғулҗиниң чоң содигәри тайлиқ!”

— Көрдуңму, достум, бу адәмгә болған һөрмәтму яки пул, байлиққа қилған сөждиму? — деди Садиқ.

— Адәмгә болған һөрмәт болса, әву доңғаслап келиватқан ақ сақаллиқ бовайни немишкә шундақ һөрмәтлимәйду? — Униң соалиға соал билән жавап бәрди Маһмут.

— Қизиқ заманлар. — Пичирлап қойди Садиқ.

Улар дәрәқ йенидин чиқип, мечитниң алдиға кәлдидә, көпкә қошулуп, йүз бериватқан һадисиләрниң шаһиди болушқа башлиди.

Соал вә тапшуруқлар

1. Язғучиниң һаяти вә иҗадийити бойичә перфокарта түзүңлар.
2. Язғучи мураҗиәт қилған мавзулар һәққидә пикирлишиңлар.
3. “Хәлиқ һапизи” повестиниң прототипи һәққидә ейтип бериңлар.
4. Парчини оқуп, мәзмунини “Вақит тизмиси” усули арқилиқ ечип бериңлар.
5. “Көч-көч” һәққидики хәвәр немә үчүн хәлиқни тәшвишкә салди?
6. Парчидә қайси тарихий шәхсләрниң исимлири атилиду?
7. Мәтиндин Ғулҗа базириниң тәсвирлинишини тепип, бүгүнки базар билән селиштуруп, өз ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар.
8. Парчидин хәлқимизниң турмуш-тирикчилиги, мәишийити әкис етилгән эпизодни тепиңлар.
9. Парчидә синипий тәңсизлик қандақ әкис етилгән?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қ

Ө

10. Садиқ билән Маһмутниң ахирқи диалогиға асаслинип, инсаний мунасивәт һәққидә пикирлишиңлар.
11. Мәтиндин миллий кийим-кечәкләрниң намлирини тепип, дәптириңларға йезивелиңлар.
12. Төвәндики үлгә бойичә җәдвәлни толтуруңлар:

Мәтиндин үзүндиләр	Җаваплар	Ой-пикиргә, хуласигә мас мақал-тәмсилләр
М: Уларниң ариси-дики бәзибир адәмләр ақ матадин ялаң иштан кийгән болуп, униң пушқақлирини кона мәсә яки бирнәччә йеригә ямақ чүшкән өтүклириниң қончиға тиқивапту.	Хәлиқни һәдди-һесапсиз әзгән манҗур-истибдатчилири вә йәрлик бай феодаллардин нәпрәтләндим.	

13. Қошумчә материалларни пайдилинип, “Петербург шәртнамиси” һәққидә мәлумат тәйярлап келиңлар.
14. Көч-көч һәққидә қошақларни тепип ядлавелиңлар.
15. “Хәлиқниң тәшвиши орунлуқму?” мавзусида эссе йезиңлар.

33-дәрис

Фаэтон мечит алдиға келиши билән, бирнәччә салапәтлик кишиләр жүгришип келип, фаэтон егисини қолтуғидин тутуп йәргә чүширишкә интиливеди, лекин у һечкимниң ярдимисизла йәргә сәкрәп чүшти.

Бу адәм Или вилайитидики әң чоң бай — Велахун Йолдашев, йәни Веливай еди.

Мечит алдида икки тәрәпкә бөлүнүп, бирнәччә қатар турушқан йүзлигән намазханлар қоллирини қоштуруп, иззәт-еһтирам билән байни қарши елишти.

Өз новитидә Веливайму оң қолини көксигә қоюп, икки тәрәпкә новәт билән қарап, баш лиңшитип салам бәргиничә топ оттуриси билән аста, салмақлиқ, мәғрур бесип мечит ишиги тәрәпкә маңди. Арилап-арилап кимләргиду қарап күлүмсирәпму қойиду.

“Демәк, һечким билән көрүшмәй, топ-тоғрила мечитқа кирип кетидикәндә!” — дәп ойлиди Садиқ. Лекин шу чағда Веливайниң мечитниң ишиги алдида тохтап, кимду биригә икки қолини созуп, көрүшүватқанлиғини көрди.

Веливай Йолдашев

— Әссаламу әләйкүм, Билалидин ака!

— Ваәләйкүм әссалам, Велахун!

— Қандақ, яхши турамдила, бала-жаҗа сақ-саламәт болур?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

В. Йолдашев

— Әлһәмдулилла, шүкри!

— Қени, мәрһәмәт, Билалидин ака. Силидин авал мечитқа аяқ бесиш һөрмәтсизлик! — дәп қоли билән ишикни көрсәтти Веливай.

— Йоғуси, қени маңили!

Ахири мечитқа авал Билал Назим кирдидә, андин Веливай билән имам, мәзин вә башқа акабир-такабирлар қәдәм қоюшти.

"Мана қизиқ. Веливай әву йоған сәллилик қази-калан, молла-ешанлар билән көрүшмәй, кәмбәғәл шаир Билал акам билән көрүшта! Демәк, бу адәмниң һөрмити улардин үстүн екәндә", — дәп ойлиди Садиқ.

— Көрдуңма, адаш, Веливай ким билән көрүшта? — униң ойини билип турғандәк сөзлиди Маһмут.

— Веливай пул, дунияға бай болса, Билал акам әқил-идрәккә, хәлиқниң иззәт-һөрмитигә бай. У адәмму ахмақ әмәс, кимни иззәтләшниң керәклигини билиду...

Садиқ достиға шундақ жавап бәрсиму, хиялида: "Бүгүн шәһәрниң бай адими немә дәр екин? Хәлқимизниң тәғдиригә яр-йөләк боларму? Әгәр у адәм "йеримизни хитайларға бәрмәймиз" дәп, орус падишасиға: "Биз силәр билән туруверәйли. Силәр кәтсәңлар хәлиққә угал болуп кетиду", десә, қандақ яхши болатти! Хәқләр: "Веливайниң сөзини падишаму йәргә қоймайду", — дейишидекәнғу. Яратқан егәм мошу байға инсап бәргәй!" — дәп тилиди вә һәммә хәлиқниң кәйнидин мечитқа кирди...

...Жүмә намизи оқулуп болсиму, немишкиду намазханлар мечиттин чиқип кетишкә алдириматти. Неминиду аңлиғуси, уққуси келиду. Болупму Веливайдин, Билал Назимдин яки Ғулжа болуси Қасимхандин йеңи хәвәр күтүп, уларға мөлтийип қариғиничә өз орунлиридин қозғалмай жим олтиришиду.

Хәлиқниң ой-хияли, мәхситини меһрап тәрәптики "улуқларму" билип, сезип олтиришсиму, лекин дәсләп сөз ечишқа һечким жүрәт қилалмайду, амма, сөзлимәскә, сирни йошуруп қелишқа мүмкин әмәслигиниму улар яхши чүшиниду.

Әслидә мундақ муһим вә рәсмий хәвәрни болус Қасимханниң мәлум қилиши лазим болсиму, лекин у "өзлири башлисила" дегәндәк, Веливайға қаратти.

Веливай болса хәвәрни немидин башлашни билмәй қийнилатти. У нәччә вақиттин бери манжур-хитайларниң дәһшәтлик зулумидин, пүтмәс-түгимәс алван-ясақлиридин қутулуп қалған хәлиқниң, йенип уларниң қолиға чүшүп қелиш хәвирини аңлиғанда, қинидин чиққан судәк давалғуп, қалаймиқан чиқиришидин чөчәтти. Шуңа у бирпәс турғандин кейин:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Жамаәт! — деди, авазини бесиқ чиқирип.

Баятин бери худди угисиниң алдидики һәриләрдәк ғуңулдап пичирлишиватқан хәлиқ бирдин жим болуп, боюнлирини бай тәрәпкә созушти.

— Жамаәт! — тәкрарлиди бай. — Бизниң қулақлиримизға хәлиқ ичигә ғулғула вә әнсизчилик чүшкәнлиги һәққидә хәвәр аңлиниватиду. Силәрни тәшвишкә селиватқан хәвәрниң кәлгини әйни һәқиқәт. Или өлкисини, йәни уйғур хәлқиниң қедимий жутини, орус ақ падиша алийлири манжурларға қайтуруп беришкә разилиқ бәргәнлиги мәлум болди.

Хәлиқ худди мошу сөзни күтүп турғандәк шавқун чиқирип, орунлиридин туруп кетишти. Һәрким өзлиричә бирнемиләр дәп, бириниң сөзигә бири қонақ беришмәй, чуқиришип кетишти. Бу ваң-чуң ичидә мечитниң әң төвинидә — ишик йенидарақ олтарған Садиқниң қулиғиға айрим ибариләрла аңлинип қалатти.

— Бу хаинлиққу!

— Ақ падиша бизни манжурларға сатқиниму?

— Силәр — байлар, бу һақарәт, адаләтсизликкә немишкә йол қойисиләр?

— Йеримизни манжур-хитайларға бәрмәймиз!

— Хәпшүк, жамаәт! — қаттиқ вақириди бешиға сүсәр төпә, учисиға узун ипәк перижә кийивалған егиз бой, ат үзлүк болус. — Һодуқмаңлар. Бай жанаплириниң сөзиниң ахирини аңлаңлар! — У хәлиқ тәрәпкә қарап тәрини түрүп, қолини көтәрди, андин байға хошамәт қилип һежийип қариди. — Қени, мухтәрәм бай жанаплири, мәрһәмәт, вәзилирини давамлаштурувәрсилә

“Болус” аталмиш лавазимму Или хәлқи үчүн йеңилиқ. Лекин кейинки жилларда бу йеңи сөзму қулаққа сиңишлиқ болуп қалған. Буниңдин он жил муқәддәм Илини манжур мәмурийити тәрипидин тайинланған бәг вә дарин-лойлилар идарә қилидиған. Уларни манжур мәмурийитиниң өзи бәлгүләп, хәлиқни шуларниң әмригә бойсунушқа мәжбурлатти. Илиға руслар киргәндин кейин, бу тәртип бузулуп, өлкиниң һәммә ишлирини хәлиқ тәрипидин сайлинидиған болуслар идарә қилидиған болған. Әлвәттә, мундақ болус сайламлири талаш-тартишсиз өтмисиму, һәрһалда, “өз башчисини сайлашқа” хәлиқниң иштрак етиши рус мәмурийитиниң Или өлкисигә киргүзгән йеңилиғи еди. Бу йеңилиқни Или хәлқиму мәмнунлуқ билән қарши елишқан.

Қасимхан болус әйнә шу йеңилиқ түпәйли хәлиқ тәрипидин биринчи қетим сайланған болус еди.

— Қени, аңлаңлар, халайиқ? — дәп қолини йәнә көтирип, ваң-чуңни басти болус.

Веливай йоған сүсәр төпә кийгән бешини у яқ-бу яққа толғап, хәлиққә салқин қанлиқ билән нәзәр ташлиди. Өзи бар жайда аддий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хәлиқниң мундақ тәртипсизлик қилиши униң көңлигә яқматти, әлвәттә. Шуңа у:

— Биз хәлиқниң мошундақ алдирақсанлиғи, ала өпкилиги бешимизға йетиду, — дегән бойичә алдиримай, лекин аччиқ билән гепини давам қилди: — Мениңчә, бу иштин қорқмақ лазим әмәс. Аллатаалланиң биз пухраларниң пешанисигә язғинини көрмәк важип. Пәрвайдигарниң панаси астида еғирчилиқлар көрмигәйсиз. Һазирчә һодуқмай, ишниң ақиветини күтмәк лазим болур. Һәрким өз ишлирини, кәспи-карини давамлаштуруверишлири һаҗәттур. Деханлар бүгүн-әтигә қошқа чиқиш һарписида турупту. Һодуқуш, тәшвишләр ишимизға малаллиқ йәткүзмигәй! Амин!

Төрдә — бай әтрапида олтарған бәш-он ақсақал, йоған сәллиликләр байниң "аминини" давамлаштуруп, "амин!" дейишип, алиқанлири билән үз сийпашти.

Хәлиқниң көпчилиги уларға қошулуп дуга қилсиму, лекин уларниң вужудида пәйда болған һодуқуш, тәшвиш, алақзадилик бесилмиди. Хәлиқ ичидә пичирлишишлар йәнә башланди.

— Бай җанаплири, бирнәрсини сорашқа ижазәт бериләрмекин?!

Меһрап әтрапида көпчиликкә қарап олтарған өлүмаларму, башқиларму башлирини созушуп, аваз чиққан тәрәпкә қарашти.

— Ким бу? — дәп сориди дәрру аваз чиққан тәрәпкә қариған Веливай.

— Һә, бу Тайир хәлпәтниң оғли Садиқҗанғу, — дәп җавап қатти байниң оң тәрипидә олтарған Қасимхан болус.

— Сораң, укам, сораң, — деди бай наһайити силиқ-сипайилиқ билән.

— Әгәр өзлиригә малаллиқ кәлмисә илтимас: демәк, бизниң өлкимизни орус падишаси Чин һөкүмитигә беривәткәндин кейин, оруслар кетип, уларниң орниға Чин әмәлдарлири билән әскәрлири келидиғу дәймән?

Бай қисилип қалди. Садиқниң соалини тәстиқлисә, хәлиқ арисида йәнә ғулғулиниң чиқишини билип:

— Икки улуқ дәвләтниң қандақ хуласигә кәлгәнликлири һазирға бизгә түн қараңғу. Худа халиса, пат-йеқинда һәммә иш айдиңлишар дегән үмүттимиз, укам, — деди.

Веливайниң сөзлирини диққәт билән тиңшап, төрдики орунларниң биридә олтарған Билал, байниң җамаәткә дурус җавап бәрмигәнлигини шаир қәлби билән сезип, униңға һәҗәплинип қариди. Шу чағда:

— Билал ака, силиринiң ойлири қандақ? — дегән Садиқниң үни йәнә аңланди.

Униң Веливайдәк дәләтмән, Билал Назимдәк һөрмәтлик адәмләрдин әймәнмәй, соал бериватқанлиғиға бәзиләр қорқуп-чөчишип, "бу гөдәкниң әнди һали харап болмиғиди?.." дейишсә, бәзиләр униң жүрәтлик сөзлигинидин мәмнун болушти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Инимиз Велахун һәммини ейтқандәк қилди. — Җавап бәрди Билал Назим. — Жутумизниң — муқәддәс өлкимизниң Чин һөкүмитигә қайтурулғини еник болса керәк. Орус қериндашларға үгинип қеливедуқ. Уларниң бизгә яман қаримиғанлиғи һәммимизгә аян. Әпсуски, буниңдин он жил муқәддәмки кона изимизни яңливаштин бесиш һарписида туруптимиз. Бир муһим вақиә байниң хатирисидин көтирилип қалғанға охшайду, әтималим. Велахун шуни ениқлап баян әйлисә дурус болар еди. — Билал ахирқи ибарини ейтқанда, Веливай бешини дәс көтирип, шаирға тикилип қалсиму, лекин бирәр қарши сөз ейтишқа жүрәт қилалмиди, чүнки мону хәлиқниң Назимни толиму әзиз көридиғанлиғини яхши биләтти. Билал сөзини давамлаштурди:

— Алла-таалланиң биз мәсум пухраға көрсәткән шәпқити түпәйли, оруслар билән хитайларниң шәртнамисида: “Мабада Или хәлқи орус пухралириға өтүп, шу яққа көчүшни әвзәл көрүшсә — уларға иҗазәт берилиду...” дегән мадда бармиш, амма-лекин, байниң ейтишиға қариғанда, бу хәвәр техи еник болмиса керәкки, бүгүн-әтә айдиңлишиши муқәррәрдур. Һазирға, әзиз жутдашлирим, һодуқушмай, өз тирикчилигимизни давамлаштуруверишимиз мәтлуптур. Шундақ әмәсмекин, Велахун?

Назим бешини бурап, бай тәрәпкә қариведи, байниң немигиду хиҗаләт болуп олтарғанлиғини көрди. Бай өзиниң бу һалитини билдүрмәскә тиришип, мәҗбурән күлүмсиридидә, Назимға қарап силиқ җавап бәрди.

— Әлвәттә, Билалидин ака, шундақ мадда бармиш дегән хәвәр мениңму қулиғимға киргәндәк қилди.

Билал Назимниң көчүш һәққидики хәвири бәҗайики мечиттики намазханларниң бешиға чеқилған чүшкәндәк аңланди.

— Көчүш?

— Вәтинимиздин безипма?

— Өз йеримизни, бағу-бостинимизни ташлапма?

— Бу орус падишалиғиниң үз өрүгини немиси?

— Йошурмаңлар, ениғини ейтиңлар! — дегәнгә охшаш авазлар мечитни зил-зилигә кәлтүргәндәк болди. Бәзи адәмләр орунлиридин туруп, қоллирини пулаңлитип, немиләрниду дәп вақирашмақта еди.

Төрдә олтарған қази-қуззаплар тәшвишлинип, Веливай билән болусқа соал нәзәри билән көз ташлатти.

— Хәпшүк, җамаәт! — дәп болусниң көпни тәртипкә чақиришиму бирәр дәқиқиләргичә етиварсиз қалди.

Мечитниң кирәр ишиги йенида олтарған Маһмут ганҗуң өзини тохтиталмай, орнидин ирғип турдидә, қоллирини пулаңлитип сөзләп кәтти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Халайиқ! Бу йәрдә қандақту бир уқушмаслиқ болуватиду. Бай җанаплири билән Билал чоңдамниң сөзлиридә икки ачилиқ бар. Немишкә пухрадин сир йошурисиләр? Растини ейтиңлар! Жүрәк йерилип кәтмәс!

— Тохта, адаш, һазир ундақ вәзә оқуйдиған пәйт әмәс. — Садиқ достиниң пешини тартти.

— Немишкә пәйти әмәс, қачанғичә буруқтум болуп жүримиз!.. Йетәр, биз әнди елимизгә...

— Тохта! Ким бу өзи? — дәп вақириди болус.

Шуан Садиқ достиниң қолидин тартип олтарғузди.

— Ким бу өзи? — тәкрарлиди бай.

— Орус нәчәлникниң һарвукәши, Велахун! — җавап бәрди Қасимхан болус.

— Беәдәп! — терикти бай.

Қасимхан болус:

— Җамаәт, хәпшүк — дәп сөз башлиғанда, мечит ичи бирдин йәнә җим болуп қалди.

— Һөрмәтлик Билалидин акамниң әхбарати һазирға наениқтур, җамаәт. Мәсилә һәл болуп, һағдатиға йетидекәнмиз, әлвәттә, силәр билән бамәслиһәт иш тутушимиз һәқ. Өлкимизниң Чинларға өткүзүлүши, манҗурларниң бу йәргә келишлири, орусларниң қайси мәзгилдә елимиздин чиқип кетишлири һәққидә һазирға қолумизда еник мәлуматлар йоқтур. Шуңлашқа, хаватир болмай, оқәтлириңларни қиливәргәйсиләр, әзиз жутдашлирим. Қош вақти йеқинлишип кәлмәктидур. Наеник хәвәрдин чөчүп, вақитни өткүзүп қоймиғаймиз. Яратқан егәм яр болғай!

Бай сөзигә нарази болуп, бешини егитип олтарған Назим: “Бай һәҗәп гәп қилда! Немишкә пухрадин һәқиқәтни йошуриду? Ким билсун, байниңму ойлап-пичқини бардур, еһтимал”, — дегән түгүнгә келип, ишниң ахирини күтүшкә қарар қилди...

Талишиш, муназирә жүргүзүш мәнъий қилинип, җамаәт мечиттин толуп-ташқан соалларға җавап издәп, тепишмақ сирларниң түвигә йетәлмәй, ой-хиял билән егирлашқан башлирини саңгилатқан һалда сиртқа чиқишти.

Мечиттин Садиқму тәшвишлинип чиқти: “Бу қандақ болғини? Бай ялған ейттиму? Немишкә? Униң ой-армини немә? Әнди Билал акам билән бай арисиға соғчилиқ чүшүп қаларму? Инавәтлик икки адәм икки яққа тартса, оттурисидики аддий хәлиқниң һали немә болмақ? Еһтимал, Веливайму хәлиқниң ғемини ойлайдиғанду? Униң хәлиқ тәғдирини ойлиғини дурусқу. Хәлиқсиз ялғуз қандақ яшайду?..”

Мошундақ ой-хиялларға берилгән Садиққа:

— Сән җим турғиниңда барғу, мән мечит ичини оңтәй-тоңтәй қиливетәттим, — дәп терикти Маһмут ганҗуң. — Қачанғичә буруқтум

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

болуп жүримиз, достум? Мән билсәм, әшу Веливай дегиниң қандақту бир сирни йошуруватиду.

— Һәр ишниң вақти-қәрәли бар, адаш. Қурук вақираш-жақираштин сада чиқмайду. Униң үстигә: “Ойнима әрбап билән, әрбап урур һәр бап билән”, — дегән мақални аңлимиғанмедиң? Һайт, дәп қойсила болди, сениң жениң һаганчида соқулиду...

— Вай Худайимәй, бу жан дегиниң соқулуп, езилипму болдиғу. Қачанғичә чидаверимизкинтаң!

— Биләмсән, Маһмут, Веливайниң һазир ойлинип, астин сөз қилғиниға қариғанда, у бәлким, йеримизни манжур-хитайларға бәргүзмәс, һә? Униң қолидин һәммә иш келидиғу? Сән қандақ ойлайсән?

— Ким билиду дәйсән, достум. Бешим қатти, — дәп бешини еғитип қойди Маһмут.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини кластерниң ярдими билән ечип бериңлар.
2. Мәтингә асаслинип, мечиттики учришиш вә униң мәхсити тоғрилиқ сөзләп бериңлар.
3. “Көч-көч” һәққидики хәвәргә аддий хәлиқниң нарази болушиниң сәвәви немидә? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
4. Веливайниң тәшвишлик хәвәргә болған көзқариши қандақ? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
5. Хәлиқниң бешиға чүшкән бу пажиә билән “Ойнима әрбап билән, әрбап урур һәр бап билән” дегән мақалниң мәнасини селиштуруңлар.
6. Жәдвәлгә асаслинип, парчидики қәһриманларға тәриплимә бериңлар:

Парчидики қәһриманларға тәриплимә	Парчидин дәлил
Садиқ Веливай Билал Назим Маһмут ганҗуң	Өз хәлқиниң тәғдиригә ечиниду

7. “Көч-көч” вақиәсидә тарихий шәхсләр қандақ роль ойниди дәп ойлайсиләр? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
8. Қошумчә материалларға асаслинип, Веливай вә Яркәнтики Веливай мечити һәққидә мәлумат тәйярлап келиңлар.
9. Мәлуматларға асаслинип, “XIX әсирниң иккинчи йеримида уйғурларниң тарихида йүз бәргән пажиә” мавзусиға реферат йезиңлар.

34-дәрис

Хелә күнләрдин бери Тайир хәлпәтниң чирайи ечилғини йоқ. Рәпиқисигиму, оғли Садиқжанғиму ечилипқина гәп қилмайду. Чоңқур чигич ойларға берилгәндәк вә қандақту муһим бир вақиәни күткәндәк шүк жүрмәктә. Ата сири Садиққа рошән болсиму, “Дада, әнди немә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қилимиз? Қандақ йәкүнгә кәлдиң?” дәп сориматти у: “Дадам ақ-қарини илға қилалайдиған адәм. Бүгүн болмиса, әтә мәхситини ейтар, мундақ буруқтум болуп жүрүвәрмәс”, — дәп ойлатти.

Оғлиниң мошу һалини сәзгән ата:

— Оғлум! — дәп сөз башлиди Тайир хәлпәт кәчқурунлуқ ғизадин кейин, Садиқ иккиси ялғуз қалғанда. — Сәнму камаләткә йәттиң. Һәммини чүшинидиған идрәклик жигитсән. Йүз бериватқан һадисиләрдин вақип болуп жүрисән, әлвәттә. Бу чаққичә, бир қарарғиму кәлгәнсән? Хош, қандақ ойға кәлдиң, балам?

Тайир хәлпәт аилә вә униң сиртидики муһим ишларда дайимән оғли билән мәслиһәтлишип, униң пикрини һесапқа алатти. Навада оғлиниң бәзи пикрини нақолай көрсә, рәжитмәй, тәнбиһму бәрмәй, униң пикриниң хаталиғини чүшәндүрүп, бамәслиһәт иш башлайдиған. Пүтүн Или хәлқиниң тәғдиригә бағлиқ әң муһим мәсилиләрдиму ата өз адитини бузмиди.

— Мениң пикримни сориғиниңға рәхмәт, дада, — дәп әдәплик жавап бәрди Садиқ. — Хәлқимиз бешиға еғир күн чүшти. Бу толиму мурәккәп, чигич мәсилә. Шундақтиму, мениң өзәмчә түккән түгүчлирим бар. Лекин, сениңдин илгири пикир ейтқиним әдәпсизлик болар, сениң оюңни билип, шуниңға қарап иш тутсақ, дада.

Тайир хәлпәт меһриван, йоған қара көзлири билән оғлиниң чирайиға разимәнлик илкидә қарап олтирип, сәл көкүч рәң алған тақир бешини аста сийпап қойди.

— Бу бир аилиниңла бешиға кәлгән қара күн әмәслиги һәммигә мәлум, — дәп сөз башлиди ата, — бу жими Или өлкисигә вә һәтта Шәрқий Түркстан пухрасиниң бешиға кәлгән еғир пажиә. Мабада бу чигич, мурәккәп мәсилә дурус һәл қилинмиса, пухраниң көз йеши дәрия болуп аққусидур. Һазир хәлиқ арисида немә қилишни билмәй арисалда болуп жүргәнләрму хелила нурғун. Хәлиқниң қулиғи диң. Улар Веливай, Билалидин, Сейит Муһәммәт, Қасимхан болусқа охшаш абройлуқ адәмләрниң мәслиһәтлирини күтүшмәктә. Көпчилик яхши мәслиһәткә муһтаж. Лекин, балам, көпкә дурус мәслиһәт, тоғра йол көрситишму оңай иш әмәс. Әң муһими — әшу инавәтлик адәмләрниң бир еғизлиқ болуши толиму чоң әһмийәткә егә болар еди. Әпсуски...

Тайир хәлпәт гепини үзүп, йәнә чоңқур ой торлириға чирмашқандәк, бешини саңгилитип, жим болуп қалди. Лекин сәлдин кейин оғлиниң өзигә тәләп билән жиддий қарап олтарғанлиғини сезип, бешини аста көтирип Садиқжанға қаридидә, алдиримай сөзини давамлаштурди:

— Йеқинда, мечитта Билалидин хәлиққә орус йеригә көчүп кетиш һоқуқиниң берилгәнлигини агаһландурғанда, бай шаирға нарази болғандәк, қапақ түрүп қариди. Бу қарашниң яхшилиқ әмәслигини, әлвәттә, Билалидиннинг сәзмиши мүмкин әмәс.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тайир хәлпәт мошу әһвалларни ейтқандин кейин, өз тәшвишиниму оғлидин йошурмиди.

— Сән яхши билисән, Веливайниң гуппанчилири нурғун, униңдин ташқири, бәзиләр байға бекинди болғанлиқтин қорқуп һөрмәтлисә, айримлири хошамәт қилип, униң тапинини ялайду... Бай һәммә Или өлкисини өз чаңгилида тутуп келиватқан адәм. Униң ейтқини — қанун...

— Билал акамниму хәлиқ әҗайип һөрмәтләйдиғу, дада? Бу һөрмәт қорқуш һөрмити әмәс, һәқиқий инсаний һөрмәт! Чин дилидин чиққан һөрмәт — мәҗбурән һөрмәттин һәрқачан үстүн туридиғу.

— Шерин сөзлириңдин өргиләй, оғлум, әйни гәпни ейттиң. Амма бу заманда пул-байлиқниң күчи һәммидин үстүн екәнлигини ядиңдин чиқармиғайсән. Әнди җамаәт тәрәпвазлиққа бөлүнүп, манҗур-хитай зулуми азлиқ қилғандәк, өз ара чатақ чиқирип, биринiң гөшини бири йемисә болаттиғу дегән ой қәлбимни можумақта, Веливай қув адәм. Орусларға наһайити йеқин.

— У адәм, шу арқилиқму һәм бейип, һәм аброй қазиниватидудә.

— Әлвәттә. Пухраниң ойини әшу орусларға йәткүзидиғанму шу бай. Лекин хәлиқниң ой-мәхситини уларға қандақ йәткүзүшини Алла билиду. Орус мәмурийити бай билән һечқачан яман болмайду. Билип қой, балам. Билалидинниңму орус достлири бар. Униң Пантусов дегән адәм билән йеқинлиғини сәнму билисән. Шундақтиму, Назим Билалидин Веливай әмәс. Һәммә йеңилиқларни оруслар әң авал, әлвәттә, байға хәвәрләйду. Шуниң билән мәслиһәтлишиду.

— Шу вақитта Билал акамниң хәвири асассизма? — дәп сориди Садиқ.

— Ундақ дәпму ейталмаймән. Билалидин һечқачан беһөддә сөз қилған адәм әмәс. Униңму бирәр мәнбәси болуши чоқум.

— Көчүш тоғрисидики хәвәрни бай немишкә хәқтин йошуриду, дада?

— Мени қийнаватқанму шу соал, балам. Байниңму ойлиғини бардур. Мениңчә байму еник бир қарарға келәлмәй, арисалда болуп жүридиғу дәймән. Пухрани башлиғидәк муқум хуласиси техи байқалмайватиду.

“Һәқиқәтән, тәрәпвазлиқ чатиғи чиқип, өз ара ғулғула башлинип кетәрму? Яки мәсилиниң теги-тәтигә яхши чөкүп, хәлиқ тәғдирини шуларниң хаһишиға қарап һәл қиларму?” — дәп ойлашти ата-бала. Дәл мошу пәйтләрдә хәлиққә үзүл-кесил бир мәслиһәт беришму мурәккәп мәсилә екәнлигигә һәр иккиси яхши чүшинип олтиришти.

Тәрәпвазлиқ, өмлүк тоғрисида ата-балиниң гәп-сөзлири асассиз әмәс. Ата болған Тайир хәлпәтму, аз-тола билим алған Садиқҗанму Шәрқий Түркстан тарихи билән хелә яхши тонуш. Уларни, хусусән, Или өлкисидики хәлиқниң миллий-азатлиқ қозғилиңи вә униң ақивети чоңқур ойландуратти, тәшвишләндүрәтти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Султанлар арисида өткән талаш-тартишларни билсәң керәк. Уларда бирлик болмидиғу. Өзиниң шәхсий мәнпийәтлирини көзләп бир-бирини өлтиришти. Мәзәмзат Абдурусулбәгкә қарши чиқип, Абдурусулбәгниң ағиниси Исқақбәгниң өмригә қәстлик қилди. Маһмут почи дегән ғожиниң қалаймиқанлиқлирини ейтмамсән... Ахирида хаин Мәзәмханму өлтирилди, кейин қувлуқ-шумлуқ билән султан болған молла Шавкәт ахун болса, Әлаханни һәммә иштин чәтләштүрүп, ахирида хәлиқниң нәпритигә учрап, өзи қапқа селинип, Или дәриясиға ташланди. Мана, көрдуңму, балам, үстүн қатламдики бәзи бәг, ғожилар мәнсәп, аброй үчүн, бир-бирини өлтүрүп, ақивәттә пүтүн хәлиққә өмүр-бақи есидин кәтмәс зәрбә болди. Ахири Әлахан палван султан болуведи, әттигинәй, пәләкниң гәрдиши йәнә оңға тартмиди, — Тайир хәлпәт өкүнгән һалда, алиқини билән жозини бир урди.

— Мәзәмзат, Шавкәт молла, Әхмәт ғожа, почи ғожиларғу мәнсәп үчүн талашқан екән, — деди Садиқ сәлдин кейин, — әнди бу Веливайға қандақ мәнсәп керәкту?

— Веливайға мәнсәп керәк әмәс, әлвәттә. Лекин, униңму ойлиғини, өз мәнпийитини көзләйдиған ой-мәхсәтлириниң барлиғи чоқум.

— Әнди немә қилиш керәк дәп ойлайсән, дада? — еғир сүкүнатни бузди Садиқ.

— Мениму шу "немә қилиш керәк?" дегән мәсилә бесәрәмжан қилмақта. Хәлиқ Вәтинини ташлап көчәрму? Көчкән тәғдирдиму орус йеридә жәннәтниң ишиги ечилип турғини йоқ. Мабада көчмәй қалса, дозақ ишигиниң яңливаштин ечилишиға иманим камил. Худайим өз бәндисини бу баш кесәрләрниң чаңгилиға йәнә чүшүштин сақлиғай десәңчу. Немә күнләрни көрмиди бизниң бу хәлқимиз...

Тайир хәлпәт узақ өтмүшни әслигәндәк, қоллирини қоштуруп, бешини саңгилатқан һалда, көзини жумғиничә йәнә үнсиз олтирип қалди. У ой торлириға чирмашмақта еди. Хелидин кейин бешини көтәрдидә, узақтин бу ян көмүктә ятқан өтмүш пажиәлирини қезип чиқиришқа башлиди:

— Аңлап қал, балам, — хәлиқ тарихи һечқачан унтулуп қалмаслиғи лазим. Униң балидин-балиға, нәвридин-нәвригә аян болуп турушлири һажәт. Буниңдин әллик жиллар муқәддәм, йеңилмисам, ишт жили болуши керәк, Қәшқәрдә Жаһангир ғожиниң қозғилиңи мәғлубийәткә учриғандин кейин, манжур басқунчилири бирнәччә миң адәмни Алтәшәр тәрәптин мошу Или өлкисигә сүргүн қилғини, саңа мәлум, әлвәттә. Немиләр көрмиди дәйсән, бизниң жапакәш мәһкүм хәлқимиз! Рәмити дадам маңа хелә вақиәләрни сөзләп бериведи.

— Бу өлкидә униңдин бурунму уйғурлар бар едиғу, дада?

— Әлвәттә, бар еди. Мән у һәқтә гәп қозғап, хәлқимизниң өтмүш тарихиға бағлиқ вақиәләрни қозғимақчи әмәсмән. Мениң ейтмақчи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

болуватқиним, 1825—1826-жиллири көрмигини көп, йемигини чөп болуп, Илиға сүргүн қилинған уйғурларниң еғир қисмәтлири. Манҗур басқунчилири уйғур хәлқини бу яққа бекар палимайдекән. Илиға палинип кәлгәнләр бу йәрдики манҗур, хитай аилилирини, уларниң чериклирини беқиши лазим екән. Бир уйғур дехининиң үч манҗур черигини беқиш мәҗбурийити бар екән. Биз барлиғимиз биллә тураттуқ. Мән шу чағларда тәхминән он үч, он төрт яшларда болсам керәк. Бәзи вақиәләр хатирәмдә сақлинип қапту. Демәк, бизниң аилигә алтә черикни беқишқа тоғра кәпту. Униңдин башқа, һәрбир уйғур дехини йерим күн мәҗбурий түрдә манҗур байлириниң етизида ишлиши шәрт екән. Дадамму бир қери манҗур бейиға ишләтти. Бир күни апамләңгигә бир зағрини орап, қапаққа чай қуюп, дадамға апирип беришни тапшурди. Бизниң бир хечир ешигимиз болидиған. Шу ешәккә тоқумни салдимдә, етизға жүрүп олтардим. Етизға кәлсәм, дадам немишкиду көрүнмиди. “Дада!” — дәп икки-үч қетим вақиридим. Җавап йоқ. Ериқни бойлап жүгәрдим. Бир туғанниң йенида қансирап ятқан дадамни көрүп, униңға өзәмни аттим.

— Дада, немә болдуң? Мән саңа чай әкәлдим, қосиғиң ечип ятамсәна?

— Кәлдиңму, оғлум? — дадам аран көзини ечип маңа қаридидә, үч-төрт тамча яш мәңзидин домулап йәргә чүшти.

— Дада, немишкә жиғлаватисән? — дәп вақиравәттим.

— Мени өйгә йәткүз, балам. Етизда қалмай, — дәп тәсликтә пичирлиди дадам. Қаяқтинду йәнә бирнәччә адәмләр жиғилип қалди. Шуларниң биринiң һарвусиға дадамни ятқузуп, өйгә әкивалдуқ.

Кейин, дадам һошиға кәлгәндә, вақиәни сөзләп бәрди. Манҗурларниң буғдийиға су тутуватқанда, туған яр әпкетип, суниң бир қисми шу манҗурға хошна уйғурниң етизлиғиға кирип кетипту. Дадам туғанни тосалмай, аварә болуватқанда, ғожайин атармән-чапармәнлири билән келип қелип: “Сән суни әттәй өзәңниң уйғуриңниң етизиға қоюп бәрдиң”, — дәп, чериклә́ргә дадамни һошидин кәткичә урғузуп, мәйдисини қаттиқ дистилаветипту.

Дадам бир һәптидин кейин жан үзди. Шундақ қилип, биз житим қалдуқ...

Тайир хәлпәт бир һазағичә деми ичигә чүшүп кәткәндәк, үнсиз олтарди, андин чоңқур уһ тартип, гепини давам қилди:

— Өйниң һәммә еғирчилиғи он йәттә яшлиқ акамға қалди. Холум-хошнилар билән бәш-алтә бовайни тәклип қилип, дадамниң қирқини бериватқанниң үстигә үч черик өйгә бесип кирип, гәп-сөз қилмайла акамниң қоллириға койза селип, һайдап әкәтти. “Бала иш болсима, нәзир түгигичә қоюп бериңлар”, дәп апам чериклә́ргә қанчә ялвурсиму, уларниң бири апамниң мәйдисидин иштирип, мантиға домулитивәтти. Шуниң билән акамдин айрилдуқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Чоң дадамни немишкә солапту, укмидиңларму? — дәп сориди Садиқ.

— Уқтуқ, әлвәттә. Бизниң аилигә чүшкән селиқниң төләш қәрәли бирәр айчә өтүп кәткән екән. Униндин ташқири: "Дадиси һөкүмәткә қарши чиқип, ғожайинниң ашлиғини қурутуветишкә һәрикәт қилған" дегән сәясий әйип тақапту. Бир айдин кейин, чериклер акамниң жәсидини өйүмизгә әкелип, һойлиға ташлап кетишти. Лекин биз акамни аранла тоналидуқ. Рәһмәтликниң икки көзи оюлуп, оң қолиниң һәммә бармақлирини кесип ташлапту. Сол қулиғиму йоқ еди. Бу пажиәни көтирәлмигән апам, акамниң қирқини бәргән күни мени ялғуз ташлап, уму бу тәнсиз дуния билән хошлашти...

Мана, бу, пәқәт бизниң кичиккинә аилимиздә йүз бәргән пажиә. Илида мундақ ишларниң сан-һесави болди дәмсиз?! Мабада Или өлкиси манжурларға өтсә, әшу пажиәләрниң йәнә тәкрарлинишиға иманим камил, оғлум.

Оруслар келип, бешимиз бираз оңшилип қеливеди. Уйғур дегән — өмлүк, һәмкарлиқ дегән сөз көрүниду. Амма-лекин бу өмлүк, бирлик пәқәт пухраниң төвәнки қатлимиғила хас болса керәк. Чүнки үстүнки қатламда, йәни, бай, өлума, қази-калан, бәг, султанларда һечқачан бирлик болған әмәс. Улар дайимән бир-бирини көрәлмәйду. Көзичә дост болуп жүрүп, қойнидин пичақ кәтмәйду. Хәлқимизни башлап, бир йолға салалмаслиқму шу бирликниң йоқлиғида, дәп ойлаймән.

Тайир хәлпәт 1871-жили Или өлкисигә русларниң киришидин башлап, өлкидә йүз бәргән өзгиришләр тоғрисида хелә узақ сөзлигәндин кейин, тәсирлик һекайисини мону сөзләр билән түгәтти:

— Әнди шу жапакәш хәлиқ йәнә қандақ жәври-зулумларни баштин кәчүриду десәңчу?

Садиқ әсәбий һаләттә терикип-боғулуп олтарған атисиға қандақ тәсәлла беришни билмәй, үнсиз олтирип қалди.

Тайир хәлпәтниң мулайим, буғдай өңлүк чирайи һазир татирип кетипту. Қарчуқлири ичигә олтиришип, йоған көзлири хумалишип қапту. Буниндин бирәр айларчә муқәддәм домбийип турған мәңизлири һазир бәжайики чишлири чүшүп кәткәндәк, ичигә кирип, қаңшалиқ қуш бурни сиртқа тепип чиқипту. Қисқа-қисқа қашлири узирип, көз қуйруқлирини йепивалғандәк. Илгири ча көрүнгән кәкә сақили, шаланлап вә узирип кәткәндәк көрүнди. Тик вә егиз қамити немишкиду гоя дүмбисигә еғир жүк артилған һаммал мисали, дүмчийип қапту.

Атисиниң пажиәлик сөзлирини аңлиғандин кейин, Садиқниң яш жүриги көкригигә сиғмай, тепирлап турсиму, ата қәлбини йәниму можумас үчүн, атисиға тәсәлла бәргәндәк, бесиқ аваз билән алдиримай сөзлиди.

— Дада, генерал Колпаковскийға илтимас билән мураҗиәт қилсақ, бизгә әскәр күчи, қурал-саймандин ярдәм көрсәтсә, хәлиқни уюштуруп,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шу манҗурларни елимизгә киргүзмәснің амалини қилсақ болмасму? Хәлқимизниң талай қетим ғалибийәт қазанғанлиғиға тарих гувағу? Ишинимәнки, пидаийлар нурғун чиқиду. — Әнди Садиқму өзиниң қизип кетип барғанлиғиға һесап бәрмәй, алдирап сөзләшкә башлиди. — Мана, мән өзәм биринчи болуп пидаийлар тизимиға йезилар едим. Немә һәққи бар у басқунчиларниң бизниң муқәддәс йеримиздә?

Дайимән сәвирлик, еғир-бесиқ дәп жүргән оғлиниң ағзидин чиққан мону сөзләрни аңлиғанда, Тайир хәлпәт мийиғида тәнә арилаш күлүмсириди.

— Қанчә идрәклик, чоңқур ойлуқ болсаңму, техи яшсән, надансән, балам. Қозғилаң көтәрмәк — перә ойини, оғлақ тартиштәк асан нәрсә әмәс.

Дости Маһмутниң тәсиригә берилип, қозғилаң көтириштәк әҗайип еғир, мурәккәп мәсилини шунчә йениклик билән тилға алғинини бирдин рошән чүшәнгән Садиқ, устаз алдида қилмиш қилип паш болған шагирттәк хиҗаләт болуп, қизирип, йоған қара көзлирини йәргә қадиди.

— Хиҗаләт болма, оғлум, — деди сәзгүр ата. — Сениңму ойлаватқиниң әл ғеми, Вәтән тәғдирини, хәлиқ истиқбалини саңа охшаш хәлиқ пәрзәнтлири ойлиши мәтлүп. Силәр сәрдар болушуңлар важиптур, оғлум. Мениң балам болсаң, мошу сөзүмни қулаққа тутқайсән...

— Ишәнгиниңгә рәхмәт, дада. Кичик бала әмәсмән. Бизму хәлиқ ғемини, Вәтән ғемини қилишимиз лазим. Шәртнаминиң тармақлири еniқланғандин кейин, йәнә мәслиһәтлишип иш қилармиз. Қисқиси, мән хәлиқ тәрәпдари, Билал акамлар тәрәпдари болушқа бәл бағлидим.

— Һошшәрә, оғлум. Сениң камаләткә йәткиниңни хелидин бери сезип, байқап жүрсәмму, алдимда келиним, қучиғимда нәврәм болмиғачқа, немишкиду, сән маңа техичила наресидидәк, гөдәктәк сезиләттиң. Сени баһалимай жүрүптимән. Әр йетипсән, әл ғемини зиминәңгә алғиниңға наһайити хошалмән.

Тайир хәлпәт мошу күнгичә көпчилик пухраға анчила мәлум әмәс йәнә бир вақиәни оғлиға агаһландуруп қоюшни дурус көрди.

— Сән Колпаковскийдин ярдәм сорап, Или өлкисигә манҗурларни киргүзмәс тоғрисида ейттиң. Лекин, сән билмишиң мүмкин. Манҗурлар бу бай өлкимизни яңливаштин қайтуруп елиш арзусидин һечқачан қайтқан әмәс. Сениң әнди шу тарихтинму вақип болушуң лазим.

У Или өлкисини рус падишалиғи идарә қилип турған шу жиллариниң өзидә, манҗур һөкүмити Или өлкисигә тайинлиған Цзян-цин русларниң Илидин кетишини күтүп, 1876-жилдин башлапла Шихода турғанлиғини көпчилик билмәйдиған. Бу сирни манҗур һөкүмитима, падиша һөкүмитима хәлиқтин йошуруп кәлгәнлигини, демәк, қачан болмисун, өлкимизни манҗурларға өткүзүп бериш баштинла планланған мәсилә екәнлигини чүшәндүрүп:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Мана, көрүп турупсәнки, у план мана бу жили әмәлгә ашмақчи, — деди.

Ата-бала йәнә хелиғичә жим олтиришти.

— Һазир иккимиз һечнәрсини һәл қилалмаймиз, оғлум. Вақиә ениқлашсун, — дәп сөһбәтни йәкүнлиди ата.

— Әлвәттә, шундақ болар.

— Һә, растла, — дәп Тайир муһим бирнәрсини әслигәндәк сориди. — Мусаларниң һалидин хәвәр елип жүрәмсән? Улар немә ой-койларда жүридекин десәңчу?

Бу соалниң чоңқур мәналиқ екәнлигини бирдин чүшәнгән Садиқниң чирайида билинәр-билинмәс шәпәқ ойниди.

— Уларму көпни күтүп туруватиду.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини төвәндики планға асаслинип ечип бериңлар:
   а) Ата-бала сөһбитиниң мәзмуни.
   ә) Тайир хәлпәтниң балилиқта тартқан жапалири.
   б) Тайир хәлпәтниң тәшвиши.
   в) Хәлиқниң ечинишлиқ тәғдириниң сәвәви.
   г) Көчүш тоғрисидики хәвәрни хәлиқтин йошурушниң сәвәви.
2. Тайир хәлпәткә "Йәккә диаграмма" усули бойичә тәриплимә бериңлар.
3. Тайир хәлпәтниң портрети тәсвирләнгән мисраларни тепип оқуңлар.
4. Парчидә қайси тарихий шәхсләрниң сәлбий хисләтлири һәққидә ейтилиду? Жававиңларни дәлилләңлар.
5. Садиқниң дадисиға болған иззәт-һөрмитини, меһрибанлиғини қайси эпизодтин көрүшкә болиду? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
6. "Уйғур" дегән сөз қандақ мәна аңлитидиғанлиғи һәққидә пикирлишиңлар.
7. "Көч-көч" вақиәсигә силәрниң көзқаришиңлар қандақ?

35-дәрис

Иккинчи бап

Или өлкисини рус падишаси ишғал қилип турған он жил мабайнида сәл болсиму хатиржәм өткән Или хәлқи әнди бәжайики угиси бузулған чүмүлиләр мисали опур-топур болушуп қалди. Адәмләр һәр күни қандақту бир әндишилик, әнсиз хәвәр күткәндәк әтрапқа көз ташлап, қулақлирини диң тутушиду. Бәзиләр базарға яки етизға кетип берип, кочида учриған тонушлири билән учришип қалса:

— Жаһан ичи течлиқму, қандақ хәвәр бар? — дәп соришатти.

Бәзиләр болса, аңлиған йеңилиқлирини ейтишиду.

— Оруснин улуқлири кәлгидәк дегән гәп чиқип қалди...

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Велахун бай улуқларни қарши елиш үчүн орус чегарисиға кетиптәкмиш...

— Андақта, кечикмәй чоң бир вақиәниң болуши чоқум.

Аддий пухра арисида мошундақ "миш-миш" гәпләр чиқип, Или хәлқи һәрхил соал, тәхминләргә жавап тапалмай, сәкпарә болуп жүргән күнләрниң биридә:

"Ғулҗиға орус жандрали кәптәк. Уни Веливай башлиқ жут чоңлири қарши аптәк..." дегән хәвәр тарқалди.

Бай, молла, қази-каланлар, йәнә қандақту йеңилиқларниң йүз бәргәнлигини ениқлаш үчүн Веливайға жүгрисә, һодуқуп, беарам болған пухра Билал Назимниң алдиға жүгрәшти.

Мечитларда, базарларда, той-төкүн, нәзир-чирақларда бу күнләрдә гәп-сөз пәқәт шу "орус жандралиниң Ғулҗа шәһиригә кәлгәнлиги" һәққидә болуп, һәр топ, һәрхил пикирдики адәмләр өзлиричә хуласә чиқирип, талаш-тартишлар қилатти.

1881-жили, Ғулҗиниң раса иссийдиған алтинчи айниң үчи күни орус ақ падишасиниң вәкили, генерал-майор Фролов толуп-ташқан хадимлири билән наһайити тәнтәнилик һалда Ғулҗа тәвәсигә кирип кәлди. Уни Или өлкисидики рус мәмурийитиниң рәһбирий хадимлири, Веливай Йолдашев башлиқ йәрлик хәлиқниң акабир-такабирлири чоң дағдуға билән күтүвелишти.

Бу күни генерал башлиқ рус вәкиллири жайлашқан Ғулҗидики әң чоң бенаниң алдиға йүзлигән Ғулҗа аһалиси жиғилип, генералдин йеңи хәвәр аңлашқа алдиришатти. Лекин уларниң алдиға хәлиқ вәкиллириниң кириши мәнъий қилинди. Бенаниң алдиға вә униң әтрапида айлинип жүргән хәлиқ һечбир хәвәр алалмай, кәчқурунлуғи, көз бағланған мәзгилдила Ғулҗа болуси Қасимханниң:

— Жамаәт, бүгүн бу йәрдә турушуңлардин сада чиқмайду. Орус юртидин кәлгән улуқлар дәм елип, йәрлик һөкүмәт вәкиллири вә бай атам билән сөһбәт жүргүзүватиду. Кечикмәй, йәни, әтә-өгүндин қалмай һәммә йеңилиқлардин вақип болисиләр! Һазирға анчә тәшвишләнмәй, ишлириңларни қиливериңлар, — дегән сөзини аңлап өйлиригә тарқашти...

* * *

Күндә адәм айиғи үзүлмәйдиған Веливай Йолдашевниң өйи бүгүнма алаһидә тәнтәнигә бөлүнүпту. Байниң кәң-таша меһманханиси әжайип чирайлиқ безәлгән. Асти тахтай кәң бөлминиң босуғисидин тартип та төригичә бир-биригә охшаш чоғдәк гиләмләр селинипту. Әтрапи нәқишләнгән йоған деризиләргә булут рәң пәрдиләр тартилип, деризиләр арилиғиға үстилиригә йешил духава йепилған юмшақ креслолар қоюлупту. Нәқишлик торуста болса, һәрбиригә бирнәччә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лампа орнитилған, алтун ялатқан икки люстра көз чеқип турмақта. Йәттә-сәккиз метр келидиған төр тәрәптики тамға гөзәл бағ, униңда сәйлә қилип жүргән тотиқушларниң сүрәтлири ясалған йоған гиләм есилипту.

Бөлмә оттурисиға духава дәстихан селинған кәң, узун үстәл қоюлуп, үстигә түрлүк-түмән йемәк-ичмәк, йәл-йемишләр маһарәт вә дит билән тизилипту. Үстәлниң бирнәччә йеригә қоюлған алтун вазидики гүлләр бөлмигә йәниму гөзәллик беғишлап, хушбой һид чечип турмақта. Қишичә сақланған болсиму, бәәйни һазир үзүлгәндәк бежирим алмилар, қип-қизил анарлар көз чеқип, охшаш тәхсиләрдики ашләнпуңлар, петир вә қатлима тоғачлар иштәй ечип турупту. Қисқиси, байниң хизмәткарлири бүгүнки зияпәткә алаһидә тәйярлинип, һәрбир хизмәткар өз һүнири, маһаритини көрситишкә тиришқанлиғи байқилиду.

Үстәл әтрапидики духава йепилған йөләнгүчлүк орундуқларда сүсәр төпә, ипәк перижә, әмирикан мәсә яки өтүк кийгән болуслар, шәһәрниң айрим һөрмәтлик байлири билән атармән-чапармәнлири, башлириға ақ яки сағуч ипәк сәллә орашқан ақ, ча сақаллири мәйдилирини йепип турған диний өлүмалар, қази-каланлар қатар олтиришипту. Аддий ақ сәллә орап, учисиға сәл конирап қалған қара перижә, путиға мәсә кийгән Билал Назим төр тәрәптә — бәш-алтә өлүмадин кейин орун апту.

Меһманлар өз ара пичирлишип гәпләшкән һалда, ишик тәрәпкә пат-пат нәзәр ташлап қойишиду.

Бир чағда бөлминиң әйнәклик ишиги ечилип, дәсләп бир рус, униңға илишипла Веливай, уларниң кәйнидин йәнә бәш-алтә рус офицерлири кирип келишти. Өйдикиләр бу кишиләрни кийгән һәрбий кийимигә қарапла Ғулҗиға йеңи кәлгән рус әмәлдарлири екәнлигини билиштидә, орунлиридин турушуп, қоллирини көксигә қойған һалда еһтирам билән қарши елишти.

Генерал-майор Фролов билән өзиниң меһманлиқ кийимидә алаһидә салапәтлик көрүнгән Веливай Йолдашев вә башқиму рус офицерлири үстәлниң жуқури тәрипигә өтүшти.

Бирнәччә дәқиқигә созулған қарши елиш вә һөрмәтләш мәрасимидин кейин, генерал оң қолини созуп, башқиларға олтиришқа иҗазәт бәрдидә, өзи узун үстәлниң баш тәрипидики үстигә духава йепилған юмшақ сәпаға олтарди. Башқиларму генералдин көз үзмигән һалда, мүмкин қәдәр орундуқлирини тарақлатмасқа тиришип, орунлириға олтиришти.

Генерал-майор егиз бой, қәдди-қамити келишкән, гәвирлик адәм екән. Қоюқ, сағуч чачлири кәйнигә қайрилип таралған, һәрбий кийимлириму өзигә яришип турупту. Болупму, гимнастеркисиниң икки мүрисигә қадалған погонлири униң қамитигә алаһидә гөзәллик қошуп турғандәк. Путиға кийивалған өтүги шунчилик ялтирап туратти-ки,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

униңға қариған адәмниң әкси көрүнәтти. Қелин, қарамту қашлириниң астидики йоған, өткүр көкүч көзлири, сипайә адәмлигидин дерәк бәргәндәк болатти.

Генералниң оң тәрипидә олтарған Веливай көп ичидин кимниду издигәндәк, олтарғанларни тәкши көзидин кәчүрүп чиқти. “Бай кимни издәватидекин? Еһтимал, униңға мән лазим болуп қалғандимән!” дегән татлиқ тама билән, бәзиләр боюнлирини қақириниң бойнидәк созушуп, бай тәрәпкә қаришатти. Бирмунчилар болса, “Бу йәрдә өзлириниң барлиғидин” дерәк берип, тамақлирини қирип, йөтилипму қоюшти. Лекин бай уларниң һечқайсисиға көңүл бөлмәй, көзи Билал Назимға тохтидидә:

— Мән сизни кәлмәй қаламдекин дәп әндишә қиливедим, Билалидин ака. Яхши бар екәнсизғу, — дәп хурсәнлигини изһар қилди.

Назим болса, миннәтдарлиқ билән баш егип, байниң салимини илик алди.

Веливай мечитта йүз бәргән көңүлсизликтин кейин, Билалға хапа болған болсиму, лекин уни қолдин чиқирип қоймасқа тиришип жүрәтти. “Жут ичидә иззәт-һөрмити бар адәмләрдин дурус пайдилинишни, униң бәзән еғирчилиғиниму көтиришни билиш лазим. Қолидин иш келидиған адәмләрни чәтләштүрүш ишқа зор дәхил йәткүзиду”, — дәп ойлайду бай.

Сәлдин кейин Веливай орнидин туруп, йәнә һәммини бир қур көздин кәчүрүп чиқтидә, алдиримай сөзләшкә башлиди. Икки-үч жүмлә сөзлигәндин кейин, униң төвинидәрәк олтарған тәржиман русчә тәржимә қилип турди.

— Мухтәрәм генерал жанаплири! Наһайитиму муһим вә әжайип мурәккәп ишни қолға елип, бизниң уйғур елигә қәдәм тәшрип қилип кәлгәнлири үчүн биз Ғулҗа мәтивәрлири миннәтдармиз. Хуш кәпсиләр, жанаплар. Әнди, әзиз Фролов жанаплири, өзлирини аварә қилип, бир чинә чайға тәклип қиливедуқ. Кәлгәнлиригә тәшәккүр. Мәхсәт генерал жанаплириға Ғулҗа шәһириниң мәтивәрлирини тонуштуруштин ибарәт. Қени, қәдирлик меһманлар, жутдашлар, камчилиғимиз болса кәчүрүп, үстәлдики таамларға беқишип олтирайли. Қени, чай қуюңлар!

Шу анда охшаш кийингән сап 20—25 яшлардики төрт-бәш жигит жанан чиниләр билән меһманларға һиди димақ йерип туридиған чайларни сунушқа башлиди.

— Жанаплириниң чинисигә нават селип қойсаммекин, яки улуқ меһман бал селип ичишни әвзәл көрәмду? Яки болмиса — қәнт... — дәп генералниң қешиға йетип кәлди Қасимхан болус.

— Тәшәккүр, тәшәккүр, қәнт салай, — деди үстәлдики таамларниң түрлиригә қизиқип қариған генерал.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кәйни-кәйнидин кәлтүрүлүватқан түрлүк-түмән сәйләр, каваплар, өпкә-һесипларниң пурақлири иштәй ачатти. Веливай билән башқиму күткүчиләрниң "елиңлар, беқиңлар!" дегән илтимаслири аңлинатти.

Рус меһманлириниң алдиға қоюлған бирнәччә бутылкилардики рус, хитай вә башқиму чәтәл коньяклири йеримлашқанда, бәзи рус офицерлири һәтта сәл қизишқиму башлиди.

— Мейизлик таамларни әжайип нурғун истимал қилдуқ, жанаплар, — дәп жамаәтни өзигә жәлип қилди, үч сааттин бери өз ара гәпләр билән олтирип, әнди зияпәтни аяқлаштурушни ойлиған генерал.

— Бизни Ғулҗа шәһиридә чоң иззәт-еһтирам, уйғур нени вә туз билән күтүвелип, әнди мошу чоң зияпәткә тәклип қилған һөрмәтлик Велахун Йолдашев тәхсиргә, һәмдә шәһәрниң мөтивәрлири, силәргә, тәшәккүр изһар қилмақчимән. — Генерал янчуғидин аппақ қол яғлиқ елип, сәл тәр пақирап қалған пешанисини сүртти. Бөлмидикиләр башлирини егишип, генерал тәшәккүригә сәмимийлик билдүрүшти.

— Биз силәр билән Или өлкиси хәлқиниң тәғдиригә бағлиқ наһайитиму муһим ишни жүргүзүш һарписида туримиз, — дәп сөзини давамлаштурди генерал. — Петербург шәһиридә түзүлгән шәртнамә мәзмуни техи барлиғиңларға мәлум болмиса керәк, дәп ойлаймән! Амма у шәртнаминиң һәрбир маддиси жанабий Йолдашевқа яхши тонуш. Биз икки күн муқәддәм бу мәсилә үстидә мухтәрәм Йолдашев билән узақ сөһбәтләштуқ. Биз вә силәр бу мәсилидә жанабий Йолдашев пикри билән һесаплашмиғимиз һажәт болса керәк, дәп ойлаймән.

— Әлвәттә, әлвәттә, жандрал алий жанаплири һәқни ейтмақтидур. Велахун билән бемәслиһәт иш тутуш хата болур, — деди шәһәр имамлириниң бири.

— Шундақ, шундақ! — дейишип, байға хошамәт көрсәтти башқилар.

— Пухраниң ғемини йейиш, хәлқимизниң өмлүгини тәмин қилиш бизниң қәрзимиздур.

— Шундақ, шундақ, — деди генерал Веливайниң сөзини тәржимә қилип бәргәндин кейин, — мән силәрни Чин һөкүмити билән түзүлгән шәртнаминиң мәзмуни билән қисқичә тонуштуруп өтүшни мақул көримән.

Генерал йенида олтарған яш офицер сунған қәғәзни алдидә, униңға көз қирини салғиничә, 1881-жили иккинчи айниң он иккиси күни Петербург шәһиридә Чин вә чар Россия һөкүмити арисида течлиқ шәртнамисиниң имзаланғанлиғи тоғрисида тәпсилий тохталди.

— Көрүп турупсиләрки, силәр билән бизгә еғир вәзипә жүклинип олтириду. Биз Или өлкиси хәлқиниң тәғдирини һәл қилмақчимиз. Бу мәсилини дурус һәл қилишта силәргә охшаш мөтивәрләрниң ярдимигә муһтажмиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Әлвәттә, бизму хәлиқ мәнпийитини көзләш алий вәзипә дәп чүшинимиз. Бу мәсилидә хәлиқни зорлимай, өз әркигә қоюп бериш лазим дәп ойлаймән. Хәлиққә әрик берилгән екән, демәк улар көңуллиригә дурус кәлгән ишни қилмақлири лазим болур.

— О, шаир, Молла Билал бин Молла Юсуп дурус ейтти, — дәп Назимни қувәтлигәндәк сөз қатти генерал. — Мән сизни яхши билимән, мухтәрәм Назим. Сиз тоғрисида маңа Пантусов жанаплири ейтқан. Сизни хәлиқ қоллармиш. Шуңлашқа, Сиз бизгә йеқиндин ярдәм қилурсиз дегән үмүтүм бар.

Мошу пәйттә Веливайниң ишариси билән бөлмигә йәттә-сәккиз сазәндә кирип, чоң бәзмә башланди. Ахирида икки яш жигит әжайип маһарәт билән уссул ойнап, меһманларниң көңлини көтиришти.

"Уйғурлар қедимий мәдәнийәт, сәнъәткә егә хәлиқ" дәп ейтқанлири раст екән. Немә дегән челиш вә ойнашлар бу! "Уйғурлар сәнъәт үчүн яралған хәлиқ дейишкә убдан әрзийдекән!" дәп ойлимақта еди уссулға зеһин билән қарап олтарған генерал.

Бәзмидин кейин йоған чинә тавақларда кәлтүрүлгән мантини көрүп:

— Йәнә тамақ йәймизму? Ой, бу пүтүнләй артуқчә, — дәп генерал һәжәплинишни йошуралмиди. — Һә, һә, тамамән артуқчә!

"Бир қосаққа шунчә нурғун таам тәйярлаш буларниң адитимекин? Уйғурларни әжайип сехи, меһмандост дәп аңлиғиним раст екән. Лекин мундақ нурғун йәвәрсәк, бу уйғур елидин тирик кетәлмәсмиз...".

— Генерал жанаплири, зияпәтниң камчилиғи болса кәчүрүп, мону мантидин еғиз тегип көрсилә?

Веливай ичидә гөш, пиязлири көрүнүп, пуқирап һо чиқип турған иссиқ мантидин бирни алтун чока билән қисип, генералниң хончисиға қойди.

— Сиркигә чилап йейилсә, әжайип ләззәтлик болур, жанабий генерал.

— О, тәшәккүр, тәшәккүр!

Зияпәт ахирида Веливай генералға мәғрур түрдә көз ташлап олтирип, өзиниң рус генералини наһайити һөрмәтләйдиғанлиғини, униң ишиға дайим ярдәмчи болушқа тәйяр екәнлигини, һәммә ишта бир-биригә һәмкар болушлириниң лазимлиғини ейтти. Генерални шунчә һөрмәтлишиниң гувачиси сүпитидә, өзиниң әң атақлиқ торуқ қил йорғисини һәдийә қилғанлиғини баянлиди.

— Торуқ йорға күмүч егәр тоқуқлуқ һойлида турупту. Бу әлвәттә, ахирқи соға әмәстур. Бизниң ханиға меһман болуп кәлгән мону офицер жанаплириму бир-бир аттин минип кетишкәй. Мубарәк болсун. Мухтәрәм меһманлар! — дәп генералниң қолини қисти бай.

— Мубарәк болсун, минишкә нәсип қилғай, — дәп тәбрикләшти башқилар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— О, тәшәккүр, тәшәккүр! Бекар жовапсиз, әзиз Велахун Йолдашевич!

... Меһманлар тарқашқандин кейин, Веливай бөлмигә хошал вә мәмнун болуп кирдидә: “Гекитәк майланди, тумшуғидин илинди!” дегән мошу, дәп ойлап, сақилини тутқан һалда күлүмсирәп қойди...

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчиниң мәмунини “Ойлан, жүпләш, пикирләш” усули арқилиқ ечиңлар.
2. Рус генералиниң Ғулҗиға келиштики асасий мәхсити немә?
3. Генерал билән Веливай немә мәхсәттә Билал Назимға зор һөрмәт билдүриду? Пикирлишиңлар.
4. Парчидин генералниң қияпити әкис етилгән эпизодни тепип, язғучи ишләткән бәдиий васитиләрни еniқлаңлар.

5. Мәзкүр парчидә гәвдиләнгән Веливай обризиға тәриплимә бериңлар. Жававиңларни дәлилләңлар.
6. Веливай генералға немә мәхсәттә ат соға қилди дәп ойлайсиләр? Жававиңларни дәлилләңлар.
7. Парчидә хәлқимизниң қандақ миллий урп-адәтлири әкис етилгән. Дәлил кәлтүрүңлар.
8. Парчидин Веливайниң өйи тәсвирләнгән эпизодни тепип, язғучиниң бәдиий васитиләрни ишлитиштики маһаритини еniқлаңлар.
9. Генералниң “Уйғурлар қедимий мәдәнийәт, сәнъәткә егә хәлиқ” дегән пикрини өз көзқаришиңлар билән селиштуруп, пикриңларни дәлилләңлар.

36-дәрис

Или вилайитидә йүз беришкә башлиған вақиәләр Назим қәлбини можуп, арамини бузмақта еди. Бу күнләрдә у ечилип-йейилип жүрмәй, ой чеқип кәткәндәк, өзини тиңшап қалди. Бүгүн кәчтә алдиға қоюлған ләңмәнгә “мижәзим йоқ” дәп һәтта чокиму салмиди. У икки қолини жозиға қойған һалда чигич ой торлириға чирмишип узаққичә олтарди. Жозида турған қәләмни елип, неминиду язмақ болиду, лекин бир-икки қур йезипла, өчириветиду, яки қәғәзни мижиғлап-мижиғлап, әсәбий һаләттә, пеқиритип ташлайду. Униң язмақчи болған ғәзилиниң мәзмуни өзигә аян. Лекин шу пикрини қәғәзгә чүширәлмәй аварә. У пухраға һазирқи шараитни чүшәндүрүп, Вәтән бирлиги үчүн күришишкә, Вәтәнни тәрк етип, ят жутларда тенәп жүрмәс һәққидә хитап қилмақ болиду. Амма бу мурәккәп мәсилигә қәтъий киришип, жутқа несиһәт қилишқа жүрәтсизлиниду.

Икки-үч мисра ғәзәлни қанчә қетим йезип, қанчә қетим өчирип, қанчилик қәғәзни мижиғлап, пеқиритип ташлиғанлирини өзиму билмисә керәк, әтималим. Бир чағда у авазини чиқирип оғлини чақирди:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Аювахун!

Кейинки күнләрдә дадисиниң мижәзидики өзгиришни сезип жүргән Аюп әнсирәп, дадиси өз ятақ бөлмисигә чиқип кәтмигичә, далан өйдә китап оқуған болуп олтиришни адәткә айландурған еди. Шуңлашқа, һазир ата унини аңлаш билән дәрру йетип кирди.

— Қичқардиңма, дада?

— Ятмидиңму, оғлум?

— Як, дада, бир қизиқ китап оқуватимән.

— Һә, оқуған яхши. Апаң ухлап қалди, әтималим. Өй какунчилиғи һарғуздидә уни. Бир чәйнәк чай дәмләп киргинә, балам. Уссап қаптимәнғу.

— Хоп, дада, һазир.

Назим чайдин аз-аздин жутуп, тамиғини нәмдәп, йәнә ойға чөмди:

Униң пикир-хияллири йеқин өтмүштә Шәрқий Түркстан туприғида йүз бәргән қалаймиқан вә чигич вақиәләргә пәрваз қилатти...

Хәлиқниң миллий-азатлиқ қозғилиңи... униң аз муддәтлик ғалибийити... мәғлубийити... "Қанчилик қалаймиқан, мурәккәп вақиәләрни бешидин кәчүрди бу бечарә хәлиқ!.. — дәп пичирлиғандәк болди Назим... — Қанчә қан төкүлди, қанчилик пак жанлар азатлиқ йолида қурван болди. Лекин, қан төкүлмәй, жан берилмәй, азатлиққа еришишму мүмкин әмәс. Амма, шунчә төкүлгән қанлар түпәйли қолға кәлтүрүлгән ғалибийәтни тутуп туралмидуқтә? Уни аз дәп, миңлиған оғул-қизлиримиздин айрилдуқ! Миңлиған... миңлиған гунасиз пак жанлар...".

Назим әнди Цзо-Цзун-таңниң жазалаш ишлирини көз алдиға кәлтүрүшкә башлиди.

Қозғиланчилар азат қилған уйғурларниң қедимий йәрлирини Чин һөкүмитиниң жазалаш армиясиниң баш қомандани генерал Цзо-Цзун-таң 1875—1878-жиллири яңливаштин ишғал қилишқа кириште.

Яқупбәг егиләп турған Үрүмчи, Манас, Тоқсун, Турпан, Қарашәр, Бучур, Куча, Бай, Ақсу, Үч турпан, Қәшқәр, Яркәнт, Хотән... шәһәрлири кәйни-кәйнидин қолдин кетивәрди... У генералниң яхши қуралланған жазалиғучи жаллатлири икки жилниң ичидә қозғиланға қатнашқан йүз миңдин ошуқ уйғурлар билән туңганларни қирип ташлиди. Мадо дегән жайдила 23000 қозғиланчиниң бириниму қоймай вәһшиләрчә есип, чепип, етип ташлиған әмәсмеди... Цзо-Цзун-таң яңливаштин ишғал қиливалған шәһәр, йезилардики аддий пухраниң тартқан азап-күлпәт, оқубәтлиричу! Қозғиланчиларниң аилисини бала демәй, момай, бовай демәй вәһшиләрчә өлтүрүп, тирик қалғанлирини өз өй маканлиридин қоғлап чиқирип, мал-мүлкини булап, уларниң етиз-ериқлириға ғожайин болувалди. Нәччә миңлиған кишиләр ямул-зинданларға солинип, йоруқ дуния билән хошлашти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қишниң зәһәрдәк соғида, язниң томуз аптивида ач-ялиңач жүргән миңлиған мәзлумлар, житим наресидиләр, булуң-пушқақларда қарға-қузғунға йәм болуп, дәпнә қилинмай қалған сани йоқ жәсәтләр... Жәсәтләр... Жәсәтләр...

Рус падишаси Или өлкисини манжур-хитайларға қайтидин өткүзүп бәрсә, у чағда шу вәһшиянә пажиәләр йәнә башланмақчи, бечарә хәлиқ йәнә дозақ отида көймәкчи. Атмиш төртинчи жили қозғилаң қилип, манжур басқунчилирини елимиздин қоғлап чиқарғинимиз үчүн, у жаллатларниң Или пухрасидин өч алмаслиғиға ким кепил? Як, һечким, һечким кепил болалмайду. Уларниң Или хәлқидин өч елиши муқәррәр!

Хәлиқниң жүриги сезиду. Улар мошу күнниң өзидила бу басқунчиларни "кәлгидәк" дегән хәвәрни аңлап, дәккә-дүккигә чүшти. "Әнди наһәқ өлүшни халимаймиз, у қанхорларға қул болғандин, өлүм әла!" дегән хитаплар аңланмақта. Немә қилиш керәк? Хәлиқ биздин мәдәт, мәслиһәт күтмәктә. Қандақ мәслиһәт бәрмәк лазим? "Вәтәнни ташлап, орус жутиға көч" демәк лазимму? У вақитта Вәтән тәғдири немә болмақ? Азатлиқ үчүн болған күрәшләрдә төккән қенимиз билән бәргән жәнимиз бекар кәткиниму? Яки: "Як, Вәтәнни тәрк етип, һеч яққа кәтмәңлар!" дегән пикир бериш һажәтму? Кәтмәңлар! Бу мәслиһәт хитай-манжур жаллатлириниң рәһимсизлигини билип, көрүп туруп, бегуна хәлиқни йәнә жадуға тутуп бериш дегән сөз әмәсму? Аһ, пәрвайдигарим, нә мүшкүллүкләрни селиватисән бу гунасиз хәлиққә! Бу дунияда адаләт барму? Кимдин рәһим күтмәк керәк? Кимдин?!. Аһ, хәлқим, йәнә қандақ тартқулуқлириң барду?"

"Көч-көч". *Рәссам М.Абдуллаев*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“Өз өйүндә, Вәтиниңдә яшаш техиму мүшкүл болмақчи, Вәтәнни тәрк етип кетиш униңдинму мүшкүл, еғир азап... Хәлиқни көчмә дейиш. Як, як, мүмкин әмәс, мүмкин әмәс... Хәлқим яшиши важип, яшиши! Өтмүшни унтумай, келәчәккә үмүт бағлап өмүр сүрүши лазим. Өмүр сүрүши...”.

Назим алиқанлири билән чеккилирини мәккәм басқиничә, һәсрәт отида көйүп узақ олтарди.

Чай әпкирип, даланға чиқмай, бөлминиң бир четидә тамға йөлинип олтарған Аювахун дадисиниң бу еғир һалитини сезип, униңға мураҗиәт қилди:

— Дада, тоху қичқириватиду. Йетип бираз арам алсаң болар еди.

— Арам ал дәмсәна? — Билал гиртәйгән көзлири билән балисиға қариди. — Вәтән, хәлиқ һаят билән мамат арисида азаплинип жүргән бу күнләрдә арам елиш мүмкин болурму, оғлум! Мән һазир жут бешиға чүшүватқан еғир күнгә ара болалмайватимән. Еғир күнләрдә хәлиқ дәрдигә дава тапқан адәмла һәқиқий инсан, хәлиқ пәрзәнди болғуси. Хәлқим азат яшап, мән азап чәксәм мәйлиди, — дәп у чоңқур үһ тартти. — Йәнә бир чинә чай бәргинә! Хәлқиң үчүн азаплинишму — мәрданилиқ болур. Шуни билип қой, оғлум.

У кечә Назим узақ ойлап, таң атқанда бир хуласигә кәлгәндәк болуп, бешини тәһийигә қойди...

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчиниң мәзмунини төвәндики планға асаслинип сөзләп бериңлар:
   а) Назимни беарам қилған ойлар. Мәтиндин дәлил.
   ә) Миллий-азатлиқ һәрикәтләрниң нәтиҗиси.
   б) Цзо-Цзун-таңниң вәһшилиги.
   г) Билал Назимниң хәлиқниң тәғдири һәққидики ойлири.
   д) Билал Назим қандақ хуласигә келиши мүмкин?
2. Билал Назимға “Йәккә диаграмма” усули арқилиқ тәриплимә бериңлар.
3. Хәлиқниң Вәтәнни ташлап кетишигә силәр қандақ қарайсиләр? Пикриңларни дәлилләңлар.
4. Мәзкур романдин берилгән парчидин чүшәнгиниңларни “көзқараш – сәвәп — мисал — хуласиләш” усули арқилиқ муһакимә қилиңлар.
5. Мәзкур әсәрниң хәлқимиз тарихида тутқан орни һәққидә пикирлишиңлар.
6. “Көч-көч” вақиәсигә мениң көзқаришим” мавзусиға эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

37-дәрис

Йүсүпбәг Мухлисов
(1920—2004)

Йүсүпбәг Мухлисов 1920-жили Қәшқәр шәһиридә (ХХЖ, ШУАР) туғулған. Башланғуч мәктәптин кейин 1934—1941-жиллири Үрүмчидә гимназиядә оқуп, андин Милләтләр институтини тамамлиған.

Й.Мухлисов яш вақтидинла хитай истибдатиға қарши һәрикәтләргә арилашқан. Үч вилайәт инқилави партлиғанда (1944—1947-жиллири) инқилапчилар қатарида болиду. 50-жиллири мәдәний-ақартиш саһасида әмгәк қилди.

1960-жили инқилапқа қатнашқан вәтәнпәрвәрләргә тәқип башланғанда, Қазақстанға, Алмутиға көчүп чиқиду.

"Садир палван", "Мәшъәл" романлири язғучи яратқан әң жирик әсәрләрдур. Язғучи иҗадийитиниң мәркизидә уйғур хәлқиниң миллий-азатлиқ күрәшлири туриду. "Садир палван" романида миллий қәһриманимизниң һаят вә күрәш йоллири тәсвирләнгән. Садир палванниң шәхс вә қәһриман сүпитидә шәкиллиниши өткән әсир вақиәлири асасида намайән қилинған.

"Мәшъәл" романи әсиримизниң бешидики Қәшқәрниң сәясий, мәдәний һаятиға беғишланған. Бу әсәрдә гәвдиләндүрүлгән қәһриманларниң қатарида Абдухалиқ Уйғур вә Қутлуқ Шәвқи охшаш шаирларниң хәлиқниң миллий аң-сезимини ойғитиш, көзини ечиш йолидики иш-һәрикәтлири мунасип көрситилгән. Бу әсәрләрдә өтмүш вақиәлиги һәққаний вә тәсирлик көрситилгән.

Төвәндә берилгән һекайиләр "Ғени батур һекайилиридин" түркүмигә кириду. Уларда уйғур хәлқиниң даңлиқ қәһримани һаятиниң айрим пәйтлири тәсвирләнгән.

Ғени батур 1944—1947-жиллардики миллий-азатлиқ инқилавиниң актив қатнашчиси. Хитай зулумидин хәлиқни азат қилған бу инқилапниң шанлиқ ғалибийәтлири Ғени батур (1902—1981-жиллар) һәм униң сәпдашлири Патих вә Әкбәр батурларниң исми билән бағлиқ. 1944-жили азатлиқ туғи йәлпүлдәп, Шәрқий Түркстан Жумһурийити қурулған еди. Лекин хитай коммунистлири уйғур хәлқиниң бу ғалибийитини йоққа чиқарди. Инқилавий күрәшниң қәһриманлирини болса, түрлүк яла-төһмәтләр билән зиндан, лагерьларға ташлиди.

Миңлиған вәтәнпәрвәрләр қатарида хәлиқниң пәхри болған, исми ривайәткә айланған Ғени батурму 1951—1956-жилларда қамақта болди. Қамақтин чиққан жилила яла-төһмәттин жирақ болуш үчүн, у сабиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кеңәш елигә чиқип кетишкә мәҗбур болди. Дәсләп Өзбәкстанда яшап, кейин Қазақстанға көчүп келип, мошу йәрдә вапат болди. Униң қәбри муқәддәс Ғулҗа йоли бойида. Хитай зомигәрлири қанчә яла йепип қарилимисун, хәлиқ қәһримани болған Ғени батурниң ярқин симаси һечқачан ғувалашмайду. Хәлиқниң азатлиғи үчүн күрәштә көрсәткән униң қәһриманлиғи, елигә қилған хизмити уйғур хәлқиниң қәлбидә мәңгү яшайду.

Ғени батур һаят вақтидила ривайәтләрдә, қошақларда мәдһийиләнгән еди. У ривайәт, қошақларда хәлиқниң батурға дегән муһәббити җәмләнгән.

Кейинки жилларда Ғени батур һәққидә бирқанчә әсәрләр яритилди.

Й.Мухлисовниң һекайилири әйнә шулар җүмлисидиндур. Һекайиләр батурниң хатирилири сүпитидә йезилған болуп, хәлиқ қәһримани һаятиниң айрим вақиәлири баян қилинған.

ҒЕНИ БАТУР ҺЕКАЙИЛИРИДИН

Бу менің тажу-тәхтим

Мана, мән йәнә әшу бир түрмидин қечип келип, Султан-вәйс дөңиниң үстидә, тописи техи қурумиған мәғрур бир қәбир бешида олтирип хиял сүрүватимән. Бу қәбир менің җан-җигәр достум Әкбәр батурниң мубарәк туприғи болуп, у Нилқа азатлиғидин кейинла вақитсиз аримиздин кәткән еди. Униң өз вәсийити бойичә мәйит-җәсидини бу қутлуқ дөңгә дәпин қилған едуқ. Униң өзиму азатлиқ үчүн елип барған күрәшлиримизниң бир дөң-чоққиси едидә! Шу дөңниң етигидә у җасур қәйсәрниң миңлиған партизан достлири Ғулҗиға кириш нийитидә ат үстидә турушатти. Бу йәрдин атлансақла, төрт сәкрәп Ғулҗиға киримиз. Ғулҗиға кириш — бу немә дегән бәхит демәмсән?!

Ғулҗиға кириш биләнла сақчи идариси билән силиңбуға, андин гезәндиләр угиси Һәрәмбаққа һуҗум қилиш плани мошу Султан-вәйстә түзүлгән еди. Билгәндәк, Ғулҗидики хитайларму шу үч җайға жиғиливелип, башқа тәрәпләр өз-өзидин бошап қалған екән. Шәһәргә йерим кечиләр билән кирдуқ. Кирипла, меһриван хәлқимиз билән қучақлишип кәттуқ. Һәтта бизни йерим кечә болушиға қаримай ушшақ балиларму чувулдишип қарши елишти. Нәгә қарима өз хәлқиң, өз авазиң, өз күлкәң, өз жиғаң...

Адәттә сән бундақ җимлиқни нәдә көрәттиң? Пак кочилиримизни бәәйни бир еғил қиливәткән әмәсмеди?! “Япирим, бу җәддаллардин қутулсақ, мошундақ арамбәхш болидекәнмизғу!..” — дәп партизанларниң һәммиси бирдәк роһлинип кетишти. Мошу роһ билән: “Чиңханмяу” бутидәк гедийип ятқан сақчи вә силиңбуларға һуҗум қилип алдуқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әтиси әтигәндила болған һелиқи өзәңчилликниң тәнтәнисини көрсәң, азатлиқниң қәдир-қиммитини йәнә бир қетим чүшинәттиң. Кочилар техи күчлүк дүшмәнләрниң ян-яқта марап йетишиға қаримай, адәмләр билән пәвәс тошуп кәткән. Хәлқимизниң сехилиғи билән байлиғини шу күни йәнә бир қетим көрдуқ.

Әтигәнлик саат техи сәккиз болмиған еди. Йерим кечидин бери һәрхил тәсиратларда көңүллүк жүгришип чиққан ғулҗилиқлар бирдин жиғлишип, вақиришип кетишти. Сақчиниң һойлиси қудуқ, өрәк-өчәмәкләрдин чиқирилған өлүкләр билән тошуп кетипту. Бу өлүкләрниң бәзиси милтиқлар билән икки-үч йеридин етилған болса, гайиси қилич билән қийма-жийма қилинған. Үчинчилири боғузлинип өлтүрүлсә, қалғанлири боғулуп, қудуқларға чала өлүк бойи ташланған. Қисқиси, йүзлигән бечарә мәһбуслар дуниядики әң вәһшилик вә рәһимсизлик билән қийнап өлтүрүлгәнлиги очуқла көрүнүп туратти.

Бу дәһшәтлик мәнзириләрни көргән бечарә ата-анилар оғуллириниң үстигә өзлирини уруп, рәһимсиз гоминдаңчиларни қағап, әжайип бир ечинишлиқ үнләр билән налилар қилишатти. Буни көргән хәлиқ чидимай: “Рәһимсиз хитай жаллатлирини пак зиминимиздин мәңгү қоғлап чиқирайли!” — дейишип күчлүк вақиришип, умум сәпкә қошулмақта еди...

Мана, саат он. Ғулҗилиқлар әнди тамамән башқичә жанлинип кәтти. Қелин адәмләр оттурисидин чаққан көтирилип минбәргә чиққан әпчил бир киши қоллирини көтирип ян-йениға қариди. Хәлиқ, гоя су сәпкәндәк, жиммидә болуп униңға қарашти.

— Қериндашлар, биз бүгүндин қалмай өзүмизниң һалал тәри сандики ашлиқ билән у йәрдики мәһбусларни хитайлар қолидин қутулдуруп елишимиз керәк! — девиди, бу ишниң һөддисидин чиқиш үчүн мән жуттин дуга тилидим. Биз бу чағда бир топ атлиқ партизанлар билән тамниң қалқисида туруп Әлахан төрәмниң сөзини аңлавататтуқ. У маңа қарап алиқанлирини яйди: “Амин! Батурға ғәлибә-нусрәт һәмра болсун!” — дегән жараңлиқ сөзләр билән жут тәкши үзлирини силап, сақаллирини сийпиди. Мән өз қисимлиримни елип саңға қарап ат салдим.

Дегәндәк, Ғулҗидики хитай һәрбийлириниң чоң бир күчи, худди тулум чашқанлардәк, саңға киривелип, наһайити көп мәһбусларни у йәргә апиривалған екән. Бу өз-өзидин чүшинишликки, у “серик иблислар” мәһбусларни йенимизға еливалсақ, партизанлар бизгә чеқилалмайду” дәп мәккарлиқни қилишқан. Әлахан төрәмму мана шуни алаһидә жекиди. Борандәк чепип киришимизгә, оқ дегән немә мөлдүрдәк йеғип кәтти. Ишәнсәң, таза шу чиққан боюм 25 оқлиқ маузерни тараслитип етип, ишик түвидики күзәтчилири билән пулеметлирини қоғунниң бурутини учарғандәк учуруветиптимән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Саң елинғандин кейин, ғулҗилиқлар йәниму жанлинип “өзи хан, өзи бәг” болувалған еди. Чүштин кейин бу хошаллиққа йәнә бир чоң хошаллиқ улинип, тушму-туштин йеңи мустәқил дөләт — Шәрқий Түркстан Жумһурийитиниң қурулғанлиғи һәққидики хушхәвәрләр тарилип кәтти. Жут ичидә ап-ашкарә бундақ чоң тәнтәнә шадиман сөзләр болуватқанда, хошал болмаслиғиң мүмкинму? Бу һөкүмәтни бизниң қолумизға Или султанлиғидин кейин аран тәккән тажу-тәхтимиз дәп билсәк, уни бешимиздин чүшәрмәслигимизму керәктә. Өз тажу дөлитини өз бешида көтирип туралмиған хәқ хәқ әмәс!

Соал вә тапшуруқлар

1. Й. Мухлисовниң һаяти вә иҗадийитини “Гезит усули” бойичә сөзләп бериңлар.
2. “Садир Палван” романиниң баш қәһримани һәққидә немиләрни билисиләр?
3. “Ғени батур һекайилириниң” асасий идеяси һәққидә пикирлишиңлар.
4. Һекайини оқуп, төвәндики план бойичә мәзмунини ечиңлар:
   а) Ғени Батурниң Ғулҗиға кириши.
   ә) Сақчи һойлисидики дәһшәтлик көрүнүш.
   б) Саңға һуҗум.
   в) Саңдики дәһшәтлик көрүнүш.
   г) Хуш хәвәр.
5. Батурлуқ, қәһриманлиқ һәққидә мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.
6. Интернет ресурслардин Ғени батур һәққидики һөҗҗәтлик фильмни тепип көрүңлар вә қошумчә мәнбәләрдин пайдилинип “Ғени батурниң хәлқимиз тарихидики орни” мавзусиға доклад тәйярлаңлар.

38-дәрис

Сән үчүн женим пида, әзиз Вәтиним

Жумһурийитимиз қурулуши билән үч пидакаранә әләмдар партизанлиримни кәйнимгә селип, Бөриталаниң Аришаң тәвәсидики уруш қайнимиға қарап жүрүп кәткән едим. Бу жақ-жақ соғ — декабрь айлири еди. Тәлкиниң шувурғанлирини Қизил теғиниң лачинлиридәк йерип, амба-жамба яйлиғиниң архарлиридәк тиз билән тән қар кечип, қосақ ачса, Илиниң йоллуқ тоғачлирини ғажилап, уссисақ қар йәп дегәндәк мәнзилгә йетип берип, билидиған Бөкиниң темини қоршап оравалдим. Биз пайлап барған дүшмән әскәрлири шу тамда ятатти. Үч миңдин ошуқ киши еди.

— Буларниң бир генерали бар екән. Япон урушида Харбин партизанлирини кавап қилип йәп, төртинчи армияни төрткә бөлүвәткән киши екән, — дәп хәвәр қилди бизгә шу тамда қошулған Селим қари дегән қери ашпәз ағзи-ағзиға тәгмәй.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Һой буни қандақ биливалдиңиз? — десәм:

— Ашпәзләрниң бир қулиғи қазанниң киж-кижидә болғини билән, иккинчиси адәмниң гиж-гижидә десилә, батурум, — дәп һәммимизни күлдүрүвәтти.

— Андақ болса, униң пухани мәшәдә тешипту, қарим, — дәп мәнму ғәммазлиқ қилдим, — биз уни мошу қазандин чиқмайла қомач қилип қорувәтсәк, немә дәйдила?

— Мәйлилири, батурум. Бирақ хитайдин қомач чиқмайду, омаш чиқиду, — дәп партизанларни йәнә бир қетим жанландурувәтти қув ашпәз техиму көрәңләп. Бу сөзләргә тешим күлгини билән ичимдә ойлинип қалдим. Раст, хитай чериклириниң ичидин төшини төшәп (тосап) туруп әрлик қилидиған кишиләр аз чиқиду. Һәрһалда: "Урушниң тоққузи рәң, бири жәң" дегәндәк, рәңваз генерал болса керәк, дәп ичимгә пүктүмдә, "уни мундақ әпләй" дегән нийәткә кәлдим.

Бу кечә еди. Бу йәрниң епи-жәпини мәндәк билидиған киши йоқ. Бөкиниң теми бир йени упрап оюлуп кәткән биләй тешидәк бир сайда болуп, биз шуниң чөрисидики дөңчиләрни қоршавалған едуқ. Оң қанаттики шамал еғизи сайниң кәйнигә ялаң милтиқларни мөккүзүп, дөңниң үстигә икки пулеметни қурғуздум. Шамал ағзи болғачқа, бу йәргә чиқидиған йолни қелин қар қаплап, хитайларниң дәрмәһәл йетип бериши мүмкин әмәс еди. Һәммә атлиқларни униңға яндаш қарлири ялаңлинип кәткән дөңниң кәйнигә тохтитип, униңға өзәм башчилиқ қилдим.

Таң етишиға, милтиқлар оқ яғдурушқа башлиди. Төрт тамниң һәммисигә дегидәк пулеметларни қуруп, мәккәм бәкинивалған генерал йерим күн писәң қилмай йетивалди. Қоршав ичидә қалмай дәп бу һелисини қиливатиду. Униң һелисини мәнму билип қалдимдә, атлиқлиримни мидир қилдурмай қойдум. Чүш мәзгили улар башқа тәрәптә партизанлар болмиса керәк дәп ойлиған чеғи, әтималим, һойлиниң қапқиси ғач қилип ечилип, униңдин тошқан терисидин тикилгән қулақча кийип, қисқа серик тон йепинған пака бир хитай питиқлап чиқип кәлди. Генерал Шу хор-хоркән, бир ләңчә черик жүгрәп чиқип, алдиға қатар тизилишти вә шу заман орук биринiң командисиға әгишип, оқ чиқириватқан дөңгә қарап, оқ үзүп меңип кетишти.

Генерал йәнә қоллирини шилтиди. Әнди топ зәмбирәкчиләр икки топни сөрәп чиқип, келиватқан черикләрниң үстидин һалқитип туруп етишқа башлиди. Мошу пурсәтни күтүп ятқан биз қоқуйтлап кәйнидин ат салдуқ. Егиздин пәскә қарап чапқан атларниң сүри қандақ демәмсән? Қарлирини шамал ялап, тақир сайған болуп қалған тәкчә үстидә тағ ғулиғандәк авазлар чиқип кәтти. Генерал топчи қисимлири билән икки зәмбирәкни ташлап һойлиға бәдәр қачти. Нериқи бәткә қарап маңған чериклә улардин айрилип қалған йәргә йетивелишти. Лекин генерал

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

биз тәрәпкә қаритип қойған пулеметлирини қозғимиған екән. Һойлиға кирипла уни сайритивәтти.

Мәнму бәк чаққанлиқ қилдим. Қешимда келиватқан Тәвәккүлни икки йүз атлиқ қисимлири билән өзәмдин айрип, нери яндап өтүп, у қанатқа кетиватқан чериклөрни йоқутушқа буйридим. Өзәм йәттә-сәккиз йүз атлиқлиримни башлиған боюм, чиқим беришимизгә қаримай тамниң қешидики жираға кирипла аттин чүшүп йетивалдуқ. Оқ дегән немә бешимиздин вижилдап өтүватиду. Атлиримиз көпирәк оққа учуп кәтти. Тәвәккүлниң қисимлири шу маңған бойи берип, һелиқи айрилип қалған чериклөрни пак-пакизә ужуқтуруп, бир бәл бери силжип йеқинлашти.

Шуниңға қаримай генерал у күни кәч киргичә бизни баш көтәртмәй, оқ яғдуруп турди. Намазшамға йеқин уштумтут дәрвазини ечип чиқип, зәмбирәклөрни елип кириваламақчи болуведи, дәл шундақ бир пәйтни марап ятқан мән шаққидә йүз атлиқ қәйсәрлиримни елип, дәрвазиға қарап қуюндәк етилдим. Бу һужум шунчилик чаққан болдики, генералниң бизгә атқан пулеметлири бурунқи қара бойичә бешимиздин өрләп кәткәнчә, һәтта бир адәмниму чиқим бәрмәй, дәрвазиға йетивалдим. Аңғичә жирақтики атлиқлирим билән у қаттики қәйсәрләрму бизгә әгишип чоң чуқан билән көтирилгән еди. Оттурида етиливатқан һәдди-һесапсиз оқлар қашни қарайтип келиватқан қараңғулуқни йорутуп, Бөкиниң теми от билән түтүн ичидә қалди. Дәрвазиға тумшуғимизни тиқивалған биз болсақ, әнди бош келәттуқму?! Кона тәңнидики кепәкниң ичигә угилавалған чашқанниң чақа балилирини қуйруғидин тутувелип мөшүккә ташлап бәргәндәк, ятқан жаңгудиларни атларға дәсситип, қачқанлирини маузер билән етип, қилич билән чепип, нәйзигә иливелишип коза-козаң қиливәттуқ. Бу қоюн-қолтуқ жәңләрдә Тәвәккүл, Розахун, Мөйдүн, Заман дегән қәйсәрлирим шунчилик әрлик вә чәбдәслик қилдики, мундақ алий һиммәт болмиғанда чиш-тирниғиғичә қуралланған үч миң дүшмәнни һәргиз йеңәлмигән болаттуқ.

Шундақ қилип бу урушта махталған генерал билән миңдин ошуқ гоминдаңчилар әсиргә чүшүп, Бөкиниң теми бизниң қолумизға өткән еди. Амма тамиғимға төккән бир оқниң зәрбидин қаттиқ ярилинип, йетип қалған едим. У күнлири бизниң ичимиздә техи шәпқәт һәмширилири йоқ еди. Шуңлашқа мени дәрһал Ғулҗиға елип кетишни тоғра көрүшти. Мән унумидим, сәвәп уруш техи түгигини йоқ. Бәлки таза овжиға алған пәйти. Аришаң билән Бөриталани елип болуп, чоң Жиң соқушиға қатнишиш бизниң нишанимиз еди. Бу нишанға йәтмәй беһөддә қанитини сундурувалған, пақа алалмас садәк сөрүлүп барсаң, дөләт алдида қара йүз болмамсән?

Мошу ойлиримға әмәл қилдимдә, жараһитимгә кона мазни көйдүрүп бастуруп, Бөкиниң темини өзәмгә госпиталь қилип йетип,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қәйсәрлиримни йеңи-йеңи урушларға маңғузуваттим. Бу ихласимға яриша, партизанлиримму һиммәт қилип, ғәлибә үстигә ғәлибә қазинивәрди. Оқ тәккән йерим барғансири яманлишип, өзәм қийналсамму, Вәтинимизниң тапшуруқлирини орунлаш үчүн 56 күн чишимни чишләп йетип, ахири Бөритала яйлақлирини иплас хитай ләшкәрлиридин пак-пакиз тазилидим. Бундақ алий һиммәт қилмисаң, өз ишиңға өзәң ишәнмисәң вә қийинчилиқларға чидимисаң, хәлиқ алқишиға еришәлмәйсән. Һиммәтсиз иш һемирилип, чидамсиз адәм чирип түгәйду.

Әлвида, Или өлкәм, яхши қал!

"Киши бешиға күн чүшкәндә, күн бешиға түн түнәр" дегәндәк, һәқиқәтәнму, биз Шиъән сүргүнидин йенип кәлгәндә, ана дияр Шәрқий Түркстанниң йоруқ күнлирини хитай түтиги бесип кәткән екән.

— Әнди Рәсий тәрәпкә чиқип өзәңни сақлимақтин башқа чарә йоқ, Ғени, — дәп очуқ мәслиһәтни бәрди Патих, гоя бир кишидин уюлуватқандәк, пәс бир үн билән, — немишкә десәң, бу хитайлар һәрһалда өзүмиз азлап күткән социализмни қуруватқандәк қилишиду. Бу уларниң үз пәрдисиму, йоқму, һазирчә баһа берәлмәйватимән. Баһаси берилгичә мошу дегинимни қилип турғинимиз яхши.

Патихниң "улар һәрһалда социализм қуруватиду" дегинигә мәнму қарши әмәс едим. Шуңа униң билән биллә чиқип кетишкә разилиғимни берип, хошлишиш үчүн ана жутум Қашқа бардим. Еһ, Қаш! Жәним Қаш! Тописи тотия, оти гия, өзи роя, гөзәл Қаш! Булақлири анамниң көзигә, тик-тик қариғайлири дадамниң қоюқ сақилиға, қир-идирлири жугинимниң қашлириға охшаш мәңгү дилимдин чиқмас болуп кәткән бу әзиз маканни бирдин қийишиң мүмкинму? Мәһәллимизниң яқисиға кирипла, аттин ирғип чүшүп, униң шақирап еқиватқан абу кәвсәр сулириға өзәмни аттим. Пакиз жуюнуп, су бойлиридики тонуш аришаң булақлиридин қанғичә ичип, өзәмни таза анидин туғма қиливалғандин кейин, тоғра тупрақ бешиға берип, қәдирдан ата-анилирим билән жәмәтлиримниң қәбирлирини қучақлап туруп жиғлидим. Дадам рәмити қурван һейтта, анам розида болуп, икки ай ичидә бу аләмдин өтүшкән еди. Мазарлири бир йәрдә. Иккисиниң қәбридин икки чимдим топини елип белимгә түгүп, туғулуп өскән өйүмизгә қарап алдиридим.

Коничә комулач там үстигә какил лай берип ясалған бу өйүмиз толиму бир қәдирназ еди. Кейин униң йениға төрт еғиз бена салдуруп қойған едим. Тамлири егиз һәм аппақ бу бена, худди Қашниң қешидәк, жирақтинла алаһидә көрүнүп туратти. Тегимдики етимму Нилқиниң ети болидиған. Билмәймән, у шу күни менің алдириғинимни билгәндәк шундақ йорутиду, бирдәмниң ичидә өйүмизгә елип кәлди. Шундақ дәрвазиға бешимни тиқипла, қайси көзүмгә ишинишимни билмәйла

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

туруп қалдим. Һойлимизда хитай балилири пиңилдап жүгрәп жүриду. Һемишәм чинидәк пакиз туридиған супилиримиз қуруп кетипту. “Һум, ичкиридин чиққан хумпәрләр угилавапту?!” дәп ичимдин бирдин пучулдум. Намаздегәр мәзгили еди. Ян һойлидики бир ғораз нахуш чиллиди. Бала вақтимда мәһәллимиз бойичә даңқи чиққан бир ча ғоризимиз болидиған. Һәрдайим дәрвазиниң чәллисигә чиқивелип, ят киши кәлсә, қақахлап учуп бешиға чүшүп, чоқилап, тепип өйгә киргүзмәтти. Шу жанивар ядимға чүшүп, катәк тәрәпкә қарисам, таза бодиған бир чиши тоңғуз һә дәп йәветипту. Бу арида меһманханимиздин чачлири чугуқ мозай баш бир тәтәй чиқип, қолидики бир чилапча жундисини алдиға төкүп, маңа бир алийип қаридидә, кирип кәтти. Бу аламәтләргә қарап бу йәрдә қанчә туруп қалғинимни билмәймән. Аңғичә жут чөрәмгә олишивапту. Дунияда адәмдәк бүйүк, жуттин улуқ немә бар дәйсән?! Уларни көрүп бирпәс ичимдики ғәм-ғуссини чиқирип ташлап, тонушлар билән қучақлишип, көрүшүп кәттим. Көпчилик билән акамниң өйигә берип, әл-ағинилирим билән мундаштим.

Шу күни мән, һәқиқәтәнму, улар билән узун мундашқан едим. У бечариләрдиму дәрт-аләм аз дәмсән? Һойлиси сәл кәңирәклириниң өйлиригә бизниңкигә охшаш хитайлар зорлап кириваптy. Инқилап үчүн мал-жени билән пидаий болуп хизмәт қилған бурунқи жут чоңлирини шәрти толмисиму помещик, зомигәр қилип, етип-чепип, бәйтилмалда ишлигәнләрни “йолвас” қилип түрмә-лагерьларға ташлаветипту. Бу наһәқ азапниң шамилиға учқан гунасиз жанларниң бала-жақилири саңа жиғлимай, муң төкмәй тураттиму. Ичим дәрткә тошуп, қулиғим налә-пуған билән паң, дилим сәкпарә болди. Шундақ болсиму киндик қеним төкүлгән муқәддәс ана маканимни қиймай жигирмә күн туруп, ата-анилиримниң роһиға хәтмә Қурән оқутқандин кейин, худди бирси бойнумдин бағлап тартивалғандәк өзәмни-өзәм Или тәрәпкә дәңсәп жүрүп, Ғулҗиға аран йетивалдим.

Техи Рәсийгә чиқип кәткичә тартқанлиримни десәм — таш йерилиду. Һәр күни өйүмгә дост-яранлирим тошувелип, тапа-тәнә қилатти. Жиғлишатти. Бирлири: “Һой Ғени, шунчә синәргән әжриңни шамалға учуруп нәгә барисән?” — десә, йәнә бирлири униңдинму қаттиғирақ қилип: “Әр көкирәр әл билән, әл көкирәр әр билән” дегәндәк, саңа мошу атақ-аброй бәргән хәлқиңни ташлап нәгә барисәнуй, батур?!” — дәп жәнимға тегәтти. Уларниң дегини ари раст. Өз жути билән хәлқини ташлап кәткән әр, әр боламду. Бирақ қандақ қилисән? Вақитлиқ чиқип турушқа бәл бағлап:

— Мән кәтсәм ят жутқа кетиватмаймәнғу, яранлар! — дедим узутуп кәлгән миңлиған әһли жамаәт алдида сәкпарә туруп, — уйғур үчүн әзәлдин иккинчи вәтән болуп кәлгән улуқ Ленин вәтиниғу! Жангудила мундин кейин тосиса, уни көрәрмән. Тосимиса, йәнә бир

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

күн кәлмәймәнму. Мени қийнимай дуга-патихәңләрни бериңлар, — дедим. Мошу сөз ағзимдин чиқишиғила, хәлиқ жиғлап кәтти. Бир дили назук жигит қешимдинла көч-көчниң муңлуқ налиси болған "Атландуқ" нахшисини башлавәтти. "Булбулни дориған қарға өмридә бир ушқитар" дегәндәк, өмрүмдә нахша ейтмиған мәнму униңға қошулуп кәттим. Қаяқтин үнди билмәймән, ариға Илахункам көккөз келип қалди. У тәвәррүк һәм сехи қучақлири билән бемар бәдәнлиримни қучақлап, керисиму техи от ялқунлири кәтмигән көзлирини нәмләп туруп: "Әлвида, Или өлкәм, яхши қал!" дәп қичқарғанда, өмрүмдә болуп көрмигән бир һалға чүшүп, гоя жүригим изидин чиқип, шу йәргә үзүлүп чүшүп қалғандәк болди. Һә, өз жүригини өз вәтинигә қалдуруп кәтмигән уйғур боламду?! Әйнә шу вәтәндә қалған жүригимгә бүгүнки кери тенимни өзәм елип берип қошуш мениң муниңдин кейинки муқәддәс үмүтүм!

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчә мәзмунини "Белиқ скелети" усули бойичә ечиңлар.
2. Бөриталадики жәң мәйдани тәсвирләнгән эпизодқа асаслинип, Ғени батур обризиға тәриплимә бериңлар.
3. Патихниң Ғени батурға бәргән мәслиһитигә силәрниң көзқаришиңлар қандақ? Пикирлишиңлар.
4. Ғени батурниң ана жутиға болған муһәббити тәсвирләнгән мисраларни оқуп, өз жутуңларға болған муһәббитиңлар билән селиштуруңлар.
5. Ғениниң туғулуп өскән өйини көргән пәйттики қәлбий һалитини мәтиндин мисаллар кәлтүрүп ечип бериңлар.
6. Ғени батурниң ана жутидин көчүшигә силәрниң көзқаришиңлар қандақ? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
7. Ғени батурниң қайси хислитидин үлгә алған болаттиңлар? Ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар.
8. Язғучиниң бәдиий васитиләрни ишлитиштики маһаритигә баһа бериңлар.
9. "Өз жутидин айрилиш оңайму?" мавзусиға эссе йезиңлар.

39-дәрис

Батурниң ахирқи сөзи

Ғени акамниң қутлуқ һәрими һәрқачан меһманлардин хали болматти. Алмута билән Челәк оттурисида муқәддәс Ғулҗа йоли бойидики очуқ далаға селинған бу заманивий өй жирақтинла аппақ болуп көрүнүп туриду. Пүтүн тамлири қелин әйнәкләрдин қурулған узун айван ичигә алтә еғизлиқ ханилар жайлашқан. Бу ханиларниң бири патиһә оқуп кәлгән чоңлар үчүн кигиз-кечәк, гиләм-көрпиләр билән миллий ясилип, йәнә бири зиялилар үчүн үстәл-орундуқлар билән йеңичә безәп қоюлған. Қалғанлири болса ятақ, һожра вә ашханилар еди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу йәргә кәлгән меһманлар мана мошу кәң таша бенада батур билән муңдишип, һәзиллишип, көңүллирини тәвәррүк ғазиниң қизиқ һәм мәнилик сөзлири билән толтурушуп йенишатти. Мошуниң өзи һәрбир учрашқучилар үчүн әстин чиқмас хатирә еди.

Мән ахирқи қетим бу қутлуқ өйгә 1981-жили майда, Стамбулға жүрүш сәпирим алдида берип, батурни йәнә бир қетим зиярәт қилдим. Батур адәттикичә айвандики каривитидә оңдисиға созулуп йетип, икки қоли билән һә дәп чекисини миҗиветиптекән. Ялғуз өзи екән. Үнлүк салам бериведим, ястуқтин бешини жулувелип қаридидә:

— Һә, бу сәнмедиң, ука, — деди бирдинла һәзилгә өтүп, — Стамбулға берип келишиңму, йә техичә нәр тартип жүрәмсән? — Күлгән һалда қешида йөләклик турған һасисиға тайинип турмақчи болуведи, қопалмиди. Аңғичә мән жүгрәп берип йөләп олтарғузуп, чақчақ арилаш: — Стамбулни нери қояп туруп, өз һалиңиздин гәп қилиңа. Немә болдуңиз, қерилиқни әнди бойнуңизға алғансиз, һасиға ихтида қилип қапсизғу, — дәп күлдүм.

— Һә, милтиқ тутуп үгинип қалған қолға әмәк болсун дегинимғу, болмиса... Болмиса, Ғени қерилиқ дегәнни өлсиму тән алиду дәмсән? Ишәнмисәң, һелиму атқа мингүзүп бир синап көрә, үзәңгигә путум тегә-тәгмәйла 45-жилидики жәңчи Ғениға айланмисам, Ғени болмай қуруп кетәй.

— Бу сизниң ат оюни замани әмәс, қери қәйсирим. Космос замани. Сиз инжиқлап путуңизни үзәңгигә салғичә, ракетилар учуп Үрүмчигә бариду, — дәп техиму чишиға тегиведим:

— Сән билгән у ракетиларни мәнму билимән. Бирақ, қени ейтип көрә, шу қанатлиқ жаниварниң сунуқ пейигә сениң күчүң йетәмду? Һә, йәтмәйду! Шуңа биз үчүн техи төрт путлуқ ракетилардин сөзләватимәндә.

Батурниң жавави өзиниң дәллиги билән әмәс, шу таптики униң өткүр көзлири, қери болсиму, раврус, тикләнгән қавул бәсти билән мени өзигә техиму жәлип қиливалди. Шу заман көз алдимға униң 1945-жили чүшкән әжайип қамәтлик сүрити, китель кийип, көксигә тошқузуп орден вә медаль таққан қарчуға көз, қир бурунлуқ яш Ғени батур жасарәт билән қарап туриду. У гоя жәң мәйданида туруп: “Балла (балилар), алға!” — дәп алға интиливатқандәк жанлиқ көрүнәтти. Бу әжайип сима көз алдимға келишигә, өз вақтида Шәрқий Түркстан Жумһурийити сәһнилиридә чоң һәвәс билән оқулған мону нахша қулиғим түвидә жараңлап өтти:

Һәжәпму яришипту
Ғеникамниң тумиғи.
Хитайларни қахшатқан
Ғени батур чомиғи.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Батур билән көңүллүк һәзилләр ичидә һал сораштим. Униң ағриғи бу қетим хелә еғирдәк туюлсиму, лекин у бурунқидәкла хушчақчақ, хушпеиллиқ билән һелидин пихилдап күлүп, иллиқ чирай көрситәтти.

Униң мени һәрқачан һәйран қалдуридиған йәнә бир йери шу едики, у пәқәт сөз чеварлигидила әмәс, сәясәттин, тарихтин, дуниявий мәсилиләрдин тоғра һәм дәл мулаһизә қилатти. Униң бу мулаһизилири улуқ Вәтән мавзуси үстидә болуп, Вәтәнгә болған чәксиз муһәббитидин ташқири чиқматти. Мана у бүгүнму өзиниң әнъәнивий инқилавий күрәшлири тарихидин бирмунчә вақиәләрни ейтип, муң билән дерисисидин талаға қарап бирпәс жим олтарғандин кейин:

— Мана, мошу күн чиқишқа қарап селинған деризәмдин ана Вәтәнгә көз тикип йетиптимән, ука, — дәп әжайип бир һәсрәт ичидә улуқ-кичик тинди. — Шәрқий Түркстан Шәрқий Түркстан болуп, төрәлгәндә уйғурлар шу зиминда боптекән. Мән тарихчи әмәс, тарих билмәймән. Лекин мән бу һәқиқәтни бовам билән момамдин тартип билимән.

Әву күни Үрүмчи радиосиниң қулиғини шундақ толғап бақсам, униң гуппаңчилири жиңақлири йерилғичә вақирап: “Бу дияр хитай болғанниң өзи хитайниң йери!” — дәп жар селиватиду. Өзәң билисән, күзниң һәриси аччиқ чаққандәк, гоминдаң сериқ иблислири жени тумшуғиға тақашқанда, “Биз Жуңгодики барлиқ милләтләр бир нәсилдаш уруқмиз!” — дәп бизни пүтүнләй жутувалмақчи болуведи, жуталмай қақилип қалди. Байқисам, һазирқи жаңгодилар бүгүн шу сәнәмгә чүшкән охшайду.

Һәйранмән! Үрүмчидики хитайлар кейинки вақитларда йәнә әдиди, “милләтчи унсур”, “синипий ят унсур”, “бузғунчи унсур” — дегәнгә охшаш кона хаманни соруйдиған болувалди. Өз-өзәмгә соал қойимән. Бир чағларда у уятсизлар мени “бузғунчи унсур” девиди. “Хоп, бузғунчи болсам, силәрдин жирақлишип турай” дәп яқа жутларға чиқип кәттим. Қалған не-не бечарә достлирим мошу балатәһмәтләр астида қелип, немиләрни көрмиди. Толиси Тарим лагери билән Үрүмчиниң сесиқ зинданлирида қурван болди. Әндизә у қара нийәтләр йәнә шу кона бесиқтуруш сәясити ичидә шу қурванларниң балилирини йоқатмақчи болуватиду. Буниңға чидашқа, қарап турушқа боламду?!

Зади бизниң хәлқимиз қачанғичә у шум родупайларниң тапини астида йәм болиду! Мана мошуларни ойлаймәндә, зиғирданлирим қайнап, деризини кәң ечиветимән. Вәтиним тәрәптин соққан шипа шамал билән әзиз жутумниң пуриғи димиғимға урғандәк, бәдәнлирим аз болсиму, арам алиду. Андин ғәзивим бесилмисиму, сәл сәгигәндәк болуп, йәнә ятимән, йәнә ойлаймән...

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Батур бу қетим һасисиға күч билән тайинип орнидин туруп, өйни бир чөгиләп келип, адити бойичә деризисидин улуқ Вәтән тәрәпкә қарап йәнә бирпәс турувалди. Кейин пилдирлиған қара көзлирини маңа тикип туруп:

— Мән бу қетим бу өйгә һәр жилқидәк дәм елип кәткили кәлмидим, ука, — дәп қол-путлири титиригән һалда каривитигә янтайди, — өлүм һәқ, кишиләр йеши йәткәндә, өлиду. Мәнму бу дәргаһқа анчә бехил әмәсмән. Бирақ шунчә иш қилип, миллитим үчүн бир тийинлиқ пайда берәлмәй, әзиз хәлқимни йәнә әшу өзәң билидиған һәсрәт ичидә қалдуруп кетишимгә қаттиқ ечинимән, пучулимән!

Ғени батур ядикарлиғи. Алмута вилайити

Билимән, һәрқандақ адәм балиси үчүн униң өлүми алдидики һәрқандақ хошаллиқ хошаллиқ болмай, қайғу болиду. Лекин өз хошаллиғи, ғурури ичидә өлгән адәмниң көзи очуқ кәтмәйду. Өз һәсритиң синғән өз топаңға көмүлсәң, у топа сениң һәсритиңни өзигә асан синдүриду. Мән өлсәм, нәгә көммәкчисиләр? Шуңа Ташкәнткә қариғанда Вәтинимгә бир ғерич болсиму йеқинирақ дәп, Челәккә кәлдим. Көзүм жумулғанда, көп чуқан көтәрмәңлар, жәсидимни мошу мәлиниң зәрәткалиғиға қоюп, қәбрәм чөрисигә төрт тал яғач шада орнитиңлардә башқа һәшәм қилмаңлар. Қолуңдин кәлсә, пүтүн һәшимиңлар, чуқиниңлар, ғәйритиңлар өз Вәтинидә өз йеғиға өзи қорулуп, хитайға йәм болуп келиватқан хәлиқни қутулдурушқа қаритилсун. Хитайдин қутулмай туруп, сениң өлүгүңму, тиригиңму хатиржәм болмайду. Мән Худаға ишинидиған адәм, мениң роһум силәрдин мана мошуни үмүт қилиду.

Бу батурниң ахирқи сөзи еди. Мән уни шу ан чүшинип, ичимдин қаттиқ өксисәмму, тешимға чиқармай, йәнә чақчақ қилған болуп, көңлини бәзләп йенип кәттим. Тәғдир, униң билән шу көрүшкиним ахирқи болуп қалди. Мән мәрһумниң мусибәт хәвирини 1981-жили 28-июнь кечиси Москвада аңлидим.

Биз үчүн намиң қутлуқ, әзиз Ғеника! Сән қәбриңдә әбәдий хатиржәм ятқин, биз сән үмүт қилған улуқ Вәтән азатлиғи йолидики арзулириңни ақлашта сән башлиған вә ейтип кәткән пак һәм һәқ күрәш йолида та толуқ ғәлибә қазанғичә маңимиз. Алла-таалла бизниң ушбу бүйүк арзунийәтлиримизни қоллап, муқәддәс мәнзил пәллисини йеқинлатқай, илаһим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Һекайини оқуп, мәзмунини постер арқилиқ ечиңлар.
2. Һекайидин Ғени батурниң портрети тәсвирләнгән мисраларни тепип, униңда ишлитилгән бәдиий васитиләрни ейтип бериңлар.
3. Вәтәнгә болған сеғиниш ипадиләнгән мисраларни тепип оқуңлар.

4. Батурниң ахирқи сөзиниң әһмийити немидә? Пикирлишиңлар.
5. "Батур" сөзигә синквейн түзуңлар.
6. Ғени батур кәби тарихий шәхсниң әсирләр бойи әл тарихида, хәлиқниң ядида сақлинип жүрүшиниң сәвәви немидә дәп ойлайсиләр? Пикирлишиңлар.

7. "Вәтәнни сөйүш үчүн батур болуш шәртму?" мавзусиға эссе йезиңлар.
8. Қошумчә мәнбәләрдин пайдилинип, "Ғени батур обризиниң бәдиий әдәбиятта әкис етилиши" мавзусиға реферат тәйярлаңлар.

40-дәрис

Савутҗан Мәмәтқулов
(1940—2006)

Савутҗан Мәмәтқулов 1940-жили Яркәнт тәвәсидики Надәк йезисида туғулған. Мәктәпни түгәткәндин кейин Қазақ Дөләт университетиниң журналистика факультетиға оқушқа чүшиду. Мәзкур билим дәргаһини тамамлиғандин кейин, дәсләп "Коммунизм туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезитида, андин "Жазушы" нәшриятида хизмәт қилиду.

Дәсләпки шеирлиридин башлапла яш шаир өзигә хас өзгичиликлири билән көрүнгән еди.

С. Мәмәтқулов пикир қилиш даирисиниң кәңлиги, таллавалған мавзулириниң һәрхиллиғи, әсәрлириниң бәдиий васитиләргә байлиғи билән шеирийәттә алаһидә орни бар шаир. Һаят билән һәмнәпәс шаир өз иҗадийитидә инсан қәлбидики назук сезимларниң сирлирини кәң йорутуп, ечишқа тиришиду.

Балилиқ дәври уруш жиллириға дуч кәлгән шаир көплигән әсәрлиридә уруш мавзусиға мураҗиәт қилиду. У "Мәрәмханович", "Яғач нан" шеирлирида, "Сирлиқ даван" кичик поэмисида урушқа болған нәпритини ипадилисә, "Һәйкәл", "Анилар" шеирлирида аниларға болған сәмимий муһәббитини күйләйду.

Шаирниң нурғунлиған шеирлири ана жути — Яркәнт, униң әмгәкчан хәлқи һәққидә. Мәзкур мавзу "Өсәкни берип көрсәк" поэмисида һәртәрәплимә йорутулған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ахирқи жилларда йезилған “Мән вә Некрасовниң йәттә мужиги” поэмиси пүткүл инсанийәт тәғдири һәққидә болуп, шаир маһаритини техиму егиз чоққилардин көрситиду.

С.Мәмәтқулов лирикисида инсанниң алий пәзиләтлири, инсанға хас туйғулар сәмимийлик билән күйлиниду. Шаир инсанпәрвәрликниң күйчиси ретидә яхшилиққа шатлинип, яманлиққа нәпрәтлиниду, адәмләрни яхшилиқ қилишқа, яманлиқтинму яхшилиқ издәшкә чақириду:

...Яхшилиқ елип мән жүгрисәм достқа,
Һәтта көләңкәмдин өтүп кетимән.

Шаирниң достларға вә достлуққа болған садақәтлиги чәксиз. Шуңлашқа бу мавзудики шеирлири һәқиқий достларға дегән иллиқ сезим, зор ишәнч билән суғирилған.

Кейинки вақитларда С. Мәмәтқулов проза әсәрлири биләнму әдәбиятимиз тәрәққиятиға зор үлүш қошти. 2002-жили йоруқ көргән “Мән ишәнгән тағлирим” топлимидин униң һекайә, роман, повестьлири орун алған.

С.Мәмәтқулов шеирийитидә тарихий вәтән мавзусиму асасий орун егиләйду. Шаир мәзкүр мавзуға дайим мураҗиәт қилип, әсәрлиридә хәлқимизниң тәғдири, бүйүк арманлири әкис әттүрүлгән.

С.Мәмәтқуловниң “Надамәт” лирикилиқ поэмиси Шәрқий Түркстанниң мустәқиллиги үчүн өлүм алдида баш әгмигән вәтәнпәрвәр һәққидә. Шаир лирикилиқ чекиниш арқилиқ оқуғучини өтмүштики вақиәниң шаһиди қилиду. Вәтән азатлиғи үчүн күрәшкән вәтәнпәрвәр-қәһриман хаинлар һәрикити түпәйли өлүмгә мәһкүм қилиниду, лекин дүшмән алдида баш әгмәйду. Қәһриман дүшмән оқидин һалак болсиму, өлүм алдида бирла уни өлтүрүш арқилиқ пүтүнсүрүк хәлиқни йоқитишқа болмайдиғанлиғини әрлик ғурури билән ейтиду. Мошу җайда шаир билән қәһриманниң ой-пикри вә мулаһизилири техиму зич бағлинишип кетиду. Шаир қәһриманға етилған оқни хәлиқниң жүригигә етилған оқ дәп чүшиниду.

Әсәрдә вәтәнпәрвәрниң чапсанирақ етилишини күтүп турған хаинсатқунниң Вәтәндин айрилип, бечарә һалитигә чүшүп қалғанлиғи шаирниң униң билән болған диалогида еник көрситилгән.

Поэмида қәһриман характерини, психологиясини еник ечип көрситиш үчүн тәбиәт мәнзирилирини тәсвирләйду. Шаир билән биллә Или дәриясиму вәтәндишиниң өлүмигә һисдаш. Мәсилән:

Сүйи ичрә һәтта таш болуп қетип,
Или баш көтәрди һәйрәттә һағда:
“Адәмләр,
Һаят сириң мениң түвүмдин чоңқур,
Бойлап көр!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бир пәрзәнт аләмдин өтмәк.
Адәмдин туғулуп әқли зия-нур,
Ойлап көр!
Байқиғин, адәмдин өлмәк...”

Шаир қәһриманниң өлүмигә болған қаршилиқни тәбиәт һадисилирини жанландуруп, йүз бериватқан вақиәгә маслаштурған һалда тәсвирләйду.

С.Мәмәтқулов өз қәһриманлириниң ички кәчүрмилирини, қаршилиқлирини, әсәрдики асасий тоқунушни көрситиш үчүн диалог, монолог вә лирикилиқ чекиниш охшаш усуллардин орунлуқ пайдиланған.

Түпсиз ойға сүңгүп кәткән қерилар,
Тағ артип турғандәк бешин селишип,
Дәйду: “Һә, һошшарә, бар болуңлар, бар...”
Паһ, кимгә мураҗиәт, кимгә хитап бу,
Дәймән, бу ейтилған агаһ вә аяш?
Саңа, көңүл әмәс, буйруқ, бәлки у,
Саңа, Шәриқтики қериндаш-қаяш!
Чүнки сән егизгә өрлидиң, маңдиң,
Әзәлдин саңиму ғурур хасти, бәс!

Дәссигән шотаңни өрүвәтти хаин,
Йәргә домулап чүштиң — топидин боп пәс...
Илгири интилсаң — кәттиң кәйниңгә.

НАДАМӘТ

(*поэма*)

(*Қери муһаҗир тарихий Вәтәндә етилгән бир вәтәнпәрвәрни хатирилә́йду*)

1. Диалог

— Шундақ дәң, бова, шундақ болди дәң,
Демәк, әл-җамаәт ақти шу ян тәң,
У күн сиз нәдә?
— Аппақ сақилим орилип путқа,
Жиқилип, туруп, әгишип жутқа,
Мәнму шу йәрдә.
— Или теч яттиму толғанмай шу күн,
Шох долқунлиридин кәлмидиму үн,
Патмай қиниға?
Белиғи буруқтум, сүңгүшүп астин,
Боран қуши бетап, ейталмай растин,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қилғанду нида?
— Оғлум, мәнму шунда баққан әтрапқа,
Түндәк тенәп жүрсәм күндүз аптапта,
Шундиғу бар гәп.
Яки тирикликтә намәрт дәр: алдай,
Әсли пак дил үчүн алдиниш оңай —
Шундиғу бар дәрт...
Қара ой — ақ лайкән, чачрап булғар үз,
Яки сәлкин торап болмас алдини,
Бир яхши биригә ухтуралмай сөз,
Бир яман миңини шу күн алдиди...
— Шундақ дәң, бова, шундақ қилди дәң,
Шуңа тиллар — зәһәр, түрүлгән муш, йәң,
Ваң-чуң һәр яқтин?
— Һә, чақнап чачриған мушлардин учқун,
Шу қәбиһ нийәткә болмисам туткун,
Өзәм қандақтим?!
Сахавәтниң йәттә дәрвазин ачтим,
Дост үчүн қол созуп йәттә қир аштим,
Чүнки мән — инсан.
Мениң қәлбимгиму хасти жәң қилиш,
Тутмасмеди мону қоллирим қилич,
Тутатти тутсам...
Бирақ, ейттимғу мән: алдиниш асан,
Шуңа қәдәмни мән ташлидим чапсан.
Или бойиға...
— Бова, бәрдиңизму шунда етивар,
“Қатил” оқудиму товва-истихпар
Өлүм алдида?
— Нәдин!
Мәрданә турди у, пай-пай, қәйсәркән,
Йоруқта жасурлуқ, қалдики шу дәм
Өлүм — далдида.
— Растла, у кимкән?
— У, оғлум, хәлқигә бағлиған үмүт,
Бирақ қузғунларға таланған бүркүт —
Яқуп Рахманкән..

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Төвәндики җәдвәлгә асаслинип, шаирниң һаяти вә иҗадийити һәққидә сөзләп бериңлар:

С. Мәмәтқуловниң тәржимә һали.	
С. Мәмәтқуловниң шеирлири вә уларниң асасий мавзулири, шеирлириниң өзгичилиги.	
С. Мәмәтқулов поэмилири, уларниң асасий идеялири, поэмилиридики баш қәһриманлар.	

2. Парчини рольларға бөлүп оқуңлар.
3. Төвәндики соаллар арқилиқ мәзмунини ечип бериңлар:
   а) Бовайниң пушайманда қелишиға немә сәвәп болған?
   ә) Силәр қәһриманни қандақ тәсәввур қилисиләр? Униң қияпитини еғизчә тәсвирләп бериңлар.
   б) Вәтәнпәрвәрниң өлүм алдидики һалити һәққидә өз ойлириңлар билән бөлүшүңлар.
4. Парчидин тәбиәт мәнзириси тәсвирләнгән мисраларни тепип, уларниң қандақ роль атқурғанлиғини ейтип бериңлар.
5. Шаир ишләткән эпитетларниң атқурған ролини ениқлаңлар.

41-дәрис

2. Қәһриман монологи

Хәлқим!
Пәрзәнтсиз ана — чириғи йоқ тул,
Вәтәнсиз инсан, у — беғи йоқ булбул,
Ишән маңа сән.
Әр хәстә әл үчүн қәлби дағланған,
Сени мөшүк қилди көзи бағланған,
Чүшән мени сән,
Хәлқим!
Сән — маңа падишасән, чиқардиң һөкүм,
Ятмиди алдиңда ой селип бөкүң.
Хәйир, әҗәл қучти.
Мән кәтмәнлинимән, йоқаймән демәк,
Амма яш төкмәймән, өлүм әмәс гәп,
Мән — Садир пушти.
Пәқәт,
Мән атқан оқ тегип көк ташқа
Хаин оқи тәгди бемәзгил башқа —
Шуси ечиниш.
Бу Вәтән мениңди, әмәстим мән ят,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Харлиниш әждатлар алдида уят,
Йоқтур чекиниш.
Хәлқим!
Тиңша, келәр вақит, ечилар пәрдә,
Кәлгинди көксүңгә санчийду зәрдә,
Әшуси әләм.
Таки ойлап қойғин, таңла у йетәр,
Хотун, қизлириңни хаин хар етәр,
Санимас адәм.
Хәлқим!
Һәқиқәт үштмәйду, көмсәңму йәргә,
Мән һәқиқәтмән йетип зәй йәрдә,
Көримән шу чағ:
Сән беһал, тенисәң тапмай йолуңни,
Мән гөрдин чиқирип икки қолумни,
Яталмастин теч.
Рohум әрши ичрә муптила муңға,
Хәлқим хаинлирини жонуймән шунда,
Мән өлмәймән һеч.
Хәйир, кәтсәм бүгүн бир мән қурван боп.
Сөз йоқ, чиқип әтә — миң-миң Рахманов
Сәл болуп ақмақ...
Бовай:
— Ялған!
Етилсун тез! — дәп вақираптимән мән,
Чепилсун тез! — дәп какираптимән мән,
Ахмақ мән, ахмақ...

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини топларға бөлүнүп оқуңлар.
2. Қәһриман монологиниң асасий идеясини ениқлаңлар.
3. Қәһриман өзини "Садир пушти" дәп кимни нәзәрдә тутиду? Жававиңларни дәлилләңлар.
4. Хәйир, кәтсәм бүгүн бир мән қурван боп.
   Сөз йоқ, чиқип әтә — миң-миң Рахманов
   Сәл болуп ақмақ... — дегән мисраларни шәрһиләп бериңлар.
5. Бовай немишкә өзини ахмақ дәйду?
6. Қәһриманға "Йәккә диаграмма" усули бойичә тәриплимә бериңлар.
7. "Хаинниң вәтини боламду?" дегән мавзуға эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

42-дәрис

3. Бәш пай оқ

...Әнди оқ чиқарса, очи чиқирар,
Бирәр қушум чүшәр көктин чалмидәк,
Дегән бу Или.
Һә, мунда адәмләр тойға жиғилар,
Бир-бирин сеғинип, интизар боп бәк,
Дегән бу Или.
Адәмләр чеңини асманға етип,
Ваң-чуң ичрә йетип кәлгән шу чағда,
Сүйи ичрә һәтта таш болуп қетип,
Или баш көтәрди һәйрәттә һағда:
"Адәмләр,
Һаят сириң мениң түвүмдин чоңқур,
Бойлап көр!
Бир пәрзәнт аләмдин өтмәк.
Адәмдин туғулуп әқли зия-нур,
Ойлап көр!
Байқиғин, адәмдин өлмәк..."
...Әтрапта жонушлар, көзләрдә ғәзәп,
Или қахшар, аң-таң, көктә Күн тилсиз.
Жигитләр болмиди бәргүчи мәдәт,
Яки қолин шилтип "хош" дегүчи қиз...
Милтиқлар тәңләнди. Деди баһадир:
— Ат!
Милтиқлар әймәнди. Титриди дир-дир,
— Бәрибир өлмәймән. — Мән — өлмәс һаят!
Қени ат! — деди баһадир,
...Дәсләпки оқ чиқти, қадалди аңа,
У дажимиди, интилди алға.
— Ат!
Үчинчи оқ чиқип, шур төкти қанни,
У солуп өчмиди, ялқунлап янди.
— Йәнә ат!
Адаққи — төртинчи оқ тәгди шу йәрдә,
Бир аләм сәнтүрүлүп турди шу йәрдә.
— ...
Бәшинчи оқ амма кәтти етилмай,
У батур көксидә бәтләклик еди.
Тәгмигән нишанға, кәткән ейтилмай,
У сөз — қәсәм-яд, у — һәқлиқ еди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Или жүригигә тәгди һәммә оқ,
Или өз сүйигә өзи чөкәтти.
Жигирмә үч яшлиқ жигитти бир от,
Шу күн гоя чүштә Күн петип кәтти...

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини һиссиятлиқ оқуңлар.
2. Вәтәнпәрвәр өзини өлүм алдида қандақ тутти? Жәвавиңларға дәлил кәлтүрүңлар.
3. Қәһриманниң қәлбий һалити тәбиәт мәнзирисигә мас кәлгән мисраларни тепип оқуңлар.
4. Парчидә ишлитилгән бәдиий васитиләрни ениқлаңлар вә уларниң қәһриман характерини ечишта қандақ роль атқурғанлиғини дәлилләңлар.

5. Шаирниң “Шу күн гоя чүштә Күн петип кәтти...” дегинини қандақ чүшинисиләр? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
6. “Вәтәнпәрвәр” сөзигә синквейн түзүңлар.
7. Қәһриманниң қайси хислити силәргә яқти? Жәвавиңларни дәлилләңлар.

43-дәрис

4. Бовайниң зари

Хәйир. Өткән өтти — қайтуруп болмас,
Өчкән жүрәк өчти — яндуруп болмас, —
Әнди надамәт.
Тәғдир маңа шунчә мәккар, қув болмас,
Шу жигит сөзлири чиқти бир-бир раст,
Дилда адавәт.
Һеликәм:
Бағвәндим, бағлирим бағридур зедә,
Мөгисин булиғач бирләп кәлгинди.
Тәлийим шамлири йенип сус шунчә,
Бәхтим көрүндию, лекин кәлмиди.
Атидим, атилиқ атиғим қени? —
“Қиз берип...” һойлида өзәм бир дәйду.
Ятмидим? Ятқидәк ятиғим қени? —
Мән дәрт сүмиримән, у ичсә мәйни...
Әпсус!
Жасурлар шам йеқип башлиса “маң” дәп,
Мән дажиптимән қараңғу таман.
Төргә гиләм селип өт десә, һә дәп
Мән сәкрәптимән босуға таман.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хәйир. Өткән өтти — қайтуруп болмас,
Өчкән жүрәк өчти — яндуруп болмас,
Бирақ үмүт бар.
Мән өткән көрүкни еқитар суға,
Тик бақар жа әмәс, һәқиқий нурға,
Өлмәс әвлат бар!
Мән кәттим...
Номус боғуп дайим, титирәп қош тизим,
Ғажилип, қан темип қалдуруп изин
Маңлай вә бешим.
Егилип надамәт билән қәбригә
Шу оғлан алдида виждан жәбридә,
Ахирқи дәмгичә сақилим ичрә,
Тенәп көз йешим...
Арманда кәттим.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини "Вақиәләр тизмиси" усули бойичә ечип бериңлар.
2. Әсәрниң асасий идеяси һәққидә пикирлишиңлар.
3. Поэминиң композицион түзүлүшини, сюжет линиясини еniқлап, жававиңларни дәлилләңлар.
4. Бовайға тәриплимә бериңлар.
5. Бовайниң әнди пушайман йейиши әһмийәтликму?
6. Әсәрниң биз үчүн қандақ әһмийити бар?
7. Шаир пайдиланған тәсвирий васитиләрни еniқлаңлар.
8. Поэмидин чүшәнгиниңларни "көзқараш — сәвәп — мисал — хуласиләш" усули арқилиқ муһакимә қилиңлар.
9. "Кейинки пушаймандин немә пайда?" мавзусиға эссе йезиңлар.

ӘДӘБИЯТ НӘЗӘРИЙӘСИ: ТӘСВИРИЙ ВАСИТИЛӘР

Антитеза — бир-бириги зит чүшәнчә, пикир вә һиссиятларни яққал ипадиләштә, уларға қиясий тәриплимә (характеристика) бериштә қоллинилидиған усул.

Мәсилән: Инсан яманлиққа шунчә тез ғәрик,
Яхшилиқ кәлмиги нәқәдәр қашаң.

(*С. Мәмәтқулов*)

Антитезилар әсәр тилиниң өткүрлүгини ашуруш билән биллә, униң һиссийлиғини күчәйтиду. Шаирлар һадисә, пикир, чүшәнчиләрни қариму-қарши қоюш арқилиқ чоңқур мәналиқ пикирләрни алға сүриду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мәсилән: Яхшилиқ апириш қолдин кәлмисә,
Яманлиқ апармай жүрсәм болғини.

(*С. Мәмәтқулов*)

Охшитиш — нәрсә, һадисә яки чүшәнчини мәлум умумийлиққа, охшашлиққа егә болған башқа нәрсә, һадисә яки чүшәнчә билән селиштуруш.

Охшитиш тәсвирлиниватқан нәрсә, һадисә яки униң асасий бәлгүлирини рошән, еник көрситиш үчүн хизмәт қилиду.

Мәсилән: Булақтәк мөлдүрләп турған көзигә,
Қияқтәк кирпиктин сайә төкүлгән.

(*Р. Розиев*)

Эпитет — чүшәнчә, һадисә вә кишиләрниң мәлум бир хусусийити вә сүпитини ениқлап, изаһлап беридиған сөз бирикмиси.

Мәсилән: Йешил кимхап чүшмигәндәк петидин,
Күләр етиз, қиз келиду четидин.

(*Х. Һәмраев*)

Эпитетларни ишлитиштики мәхсәт — китапхан диққитини һадисә вә персонажларниң мәлум бир бәлгүсигә жәлип қилиштин ибарәттур.

Бир хилда көп ишлитилидиған эпитетлар турақлиқ эпитетлар дәп атилиду. Мәсилән: *кәң дала, бепаян чөл, яп-йешил баг*. Турақлиқ эпитетлар көпинчә хәлиқ еғиз иҗадийитидә ишлитилиду.

44-дәрис

Шайим Шаваев
(1938—2010)

Шайим Шаваев 1938-жили Алмута вилайити Уйғур наһийәсигә қарашлиқ Түгмән йезисида туғулған. Униң сәнъәткә, иҗадийәткә болған қизиқиши мәктәптә оқуп жүргән чағлиридин башлиниду. У Қазақ Дөләт консерваториясиниң театр бөлүмини тамамлап, Уйғур театрида ишләйду. Әдип қәлимигә "Сениң қара көзлириң", "Акам өйлиниду", "Билал Назим" драмилири мәнсүптур.

Язғучиниң "Имзасиз хәтләр", "Анар гүли", "Йоқалған қәләм", "Сени издәймән" охшаш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

топламлири, “Билал Назим” романи йоруқ көрди. Бу топламларға киргүзүлгән әсәрлиридә яшлар һаятидики проблемилар йорутулған. “Билал Назим” романида болса, язғучи бүйүк шаир обризи арқилиқ пүтүн бир дәвир һәққанийитини тәрипләп бериду.

Язғучиниң “Сехирлиқ ақ булутлар” повести йеза һаяти, шу муһитта чоң болған җисманий мәйип Рәһанниң тәғдири һәққидә.

Әсәр боран-чапқун, ямғур елип кәлгән сөрүн булутларни тәсвирләштин башлиниду. Кичигидин өзигә сирдаш болған булутларға қарап олтарған Рәһанниң өткән һаяти көз алдида тизилиду. Көзиниң әләслигидин уюлуп һәрким билән сөзлишип, арилишип кәтмәйдиған Рәһанға ақ булутлар бала вақтидила арамбәхшлик беғишлатти. Сәвәви, аилисидә укилириниң заңлиқ қилишлиридин, алғайлиғини тәкитләп аписиниң дүшкәлләшлиридин техиму роһий азапланған қиз, пәқәт булутлар билән хиялән сөзлишип сирдишатти. Рәһан булутларға зерикмәй узақтин-узақ тәлмүрүп, уларниң хилму-хил көрүнүшлирини тамашә қилатти, әҗайип күчлүк фантазияси арқилиқ сирлиқ асманни мәжүзиләр дуниясиға айландуратти. Сехирлиқ булутлар қиз қәлбидики нәпис сезимдин, ой-армандин туғулған көрүнүшлири билән һәйран қалдуратти.

Мәктәптә оқуп жүргән пәйтлиридә сирлиқ асманда көргәнлириниң рәсимлирини сизишқа һәвәс бағлайду, лекин көп өтмәй бу қизиқишиму йоқайду. 8-синипни түгитип, тикинчилик кәспини егиләш мәхситидә наһийә мәркизигә кәлгән Рәһан, училищеда оқуйдиған Әнвәр билән тонушуп, турмушқа чиқиду. Әндила өзини бәхитлик һис қилған Рәһанниң хошаллиғи узаққа созулмайду. У ишәнгән Әнвәр яман йолларға кирип кетиду. Қийинчилиқларға бәрдашлиқ берип кәлгән Рәһан қизи Мукарәмни елип өйидин бирәтола кетип қалиду.

Қизи билән ялғуз қалған Рәһан йәнә ақ булутларға қарап, дәрдини бөлүшиду.

Рәһанни сехирлап алған булутлар униң пәришан көңлигә арам беғишлап, һаят синақлиридин бәрдашлиқ билән өтүшигә мәдәт бәргәндәк болиду.

Язғучи Рәһанниң ички кәчүрмилирини ечип көрситиштә ақ булутларни утуқлуқ пайдиланған. Ш.Шаваев тәбиәтниң бу көрүнүшини Рәһанниң тәғдири билән зич бағлинишлиқ һалда тәсвирләйду. Кичигидә җисманий мәйиплиги түпәйли роһий азапланған Рәһанға булутлар аппақ пахтидәк көрүнгән болса, әнди будун-чапқунға учриған тәғдири түпәйли, һәммә нәрсә униң көзигә башқичә көрүниду. Әнди униң әләс көзлири орниға кәлгән болсиму, у кичигидә көргән сехирлиқ булутлар сөрүнлишип кәткәндәк билиниду. Муәллип Рәһанниң җошқун ички кәчүрмилирини тәбиәт тәсвиридә ипадиләйду. Әсәр ахирида булутларға зуван кирип, Рәһанни йәниму чидамлиқ болушқа, еғирчилиқларға қәддини пүкмәсликкә үндәйду. У һаят һәққидики пикирлирини ақ булутлар билән бөлүшиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

СЕХИРЛИҚ АҚ БУЛУТЛАР

(*повестьтин парчә*)

Асман гүмбизини бир түркүм сөрүн ақ булутлар әсир қилған. Тәкши ниқап тартип, еритилған қоғушун кәби силҗип, еғир тарқалған һалда шәриқ таман илгирилимәктә. Чаң-топа арилаш боран аләмни маләм қилдидә, бир чағда көзгә һечнәрсә көрүнмәй қалди. Ямғурниң дәсләпки тамчилири шавқун билән тарсилдап, қулақларни пүтирип, көңүлләрдә әнсизлик, әндишә ойғитатти. Шу әнсизликни сөзгәндәк һава қаттиқ гүлдүрләп, чақмақ чақтидә, ямғур шақирап қуювәтти. Дәрғәзәп болған вәһшилик гүлдүрмома йенип-йенип йәр-жаһанни силкиндүриду, қарас-қурус чеқилғанлар чүшиду. Тизгинсиз қоювәткәндәк әдәп, чақмақ отлуқ тилини йәр-асманға санчийду.

Һаваниң дәсләпки гүлдүридин ухлап ятқан наресидә чөчүп охинип, уйқилиқ көзлирини углап жиғлавәтти. Рәһан жүгрәп кәлгән бойи қизини қолиға елип, уни көксигә бесип бәзлимәкчи болди. Наресидә аниниң бағриға техиму йепишип, жиғидин өзини тохтиталмай, әндикиду. Рәһан көзлирини қаттиқ жумуп, манан ичрә беши қайғандәк өзини ажиз һис қилди. Чарчапту... Үч жил мабайнида һечбир һадуқ алмиған екән. Дайимлиқ тәшвиш, әндишә, күтүш, сарғийиш яш аниниң қәлбигә тиғ уруп, рәһини жараһәтләпту. Яш аял?! Тул аял... Аһ, тул дәп ейтиш, аңа иқрар болушниң өзи қанчилик еғир. Йеши болса әндила жигирмә биргә қәдәм қойди. Лекин у тул! Амал қанчә, һәқиқәткә қайил болмаслиққа чарән барму?

"Ақ булутлар! Сехирлиқ, пахта кәби юмшақ, ақ булутлар!.." Рәһан бир чағларда уларни қандақ яқтуратти. Аппақ булутлар у чағда яш қизниң хияллири охшаш чәксиз, сехи, мәжүзилик, меһриван көрүнәтти. Рәһан паянсиз көк асманға қарап, хиял сүрүшни балилиқ чағлиридинла яқтуратти. Шу көп-көк, тап-таза асманда ақ булутлар пәйда болғинида, уларни саатлап тамашә қилиштин қиз зерикмәтти. Хилму-хил шәкилгә егә болған булутлар бирдә қиз хиялида түгимәс фантастика ойғитип, рәссамлар әкис әткән сүрәтләрдәк көрүнсә, бирдә ривайәт-чөчәкләр вақиәсигә охшап кетәтти вә қиз өзини бу вақиәләргә арилишип кәткәндәк һис қилатти. Һәқиқәтәнму, бу сирлиқ ақ булутлар, диққәт қилғиниңда, көз алдиңда нә бир хиялий мәжүзиләрниң әксини гәвдиләндүрәтти. Бәзән һава кемисигә олтирип келиватқан қиш бовай әкси намайән болса, бәзән икки тәрәп болуп жәң қиливатқан атлиқ әскәрләрни рошән көрисән. Яки бирдәмдила узун пәшмәт кийгән жигит билән ақ көйнигиниң етиги чәксиз созулуп ятқан гөзәл қиз иккисиниң бир-биригә тәлмүрүп қарап турғанлиғини көз алдиңда жүсүнлитисән. Булутларниң сирлири пүтмәс-түгимәс, пәқәт уларға қарап, тамашә қилишнила билсәң болғини. Яйли төкүлүп турған тулпарму, чөкүп ятқан төгиләрму, жуңи бөдрә-бөдрә қой-қозиларму, мүңгүзлири толғумач-толғумач калиларму, ағзини йоған ечип турған ейиқму, салпаң қулақ тайғанларму — һәммисиниң әксини еник көрәләйсән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қиз қәлбигә һаят болса паянсиз таза асмандәк, арзу-арманлар болса ақ булутлардәк сирлиқ, юмшақ вә мөҗүзилик болуп тәсир қилатти. Шундақ өз хияллириға бәнт болуп, бар аләмни унтуған Рәһанни анисиниң мис қоңғурақтәк чиқидиған авази чөчүтиветәтти!

— Һәй, Худайим, йәнә бу асманға қарап олтиридуғуй?! Товва қилдим, товва. Һәй бу қилиғиңни ташла, асманға қарашни қой дәп ейтип, чарчидимғу. Өзинима өзи мәйип қилидекәнә киши? Һәй, бу алғай көзлириң техиму чарисидин чиқип бирә тола қарғу болай дәмсән?! Пәрвайдигарим, маң, өйгә кир! — дәп һөкүмран авазда әмир қилатти ана. Рәһанбүви лам-җим демәй өзини зорға йәрдин қозғап, орнидин туриду һәм өйгә әриксиз қәдәм ташлайдиған. Лекин, босуғидила туруп, өй ичини астин-үстүн қилип ойнишиватқан йәттә укисини көрүп, ичи илишқандәк болатти. Беши пир пеқирап, көзлири қараңғулишатти. Рәһанниң өйгә киргинини дәсләптә көрүп қалған оттуранчи укиси Һакимҗан:

— Һәдә, тут, тут! — дәп соқма таштәк поңзәкни ташлатти. Рәһан һодуққинидин уни туталматти, шу чағ йәттә укиси рәһәтлинип күлүшүвалатти.

— Сән бу тәрәпкә қараватисән, поңзәк у тәрәптиғу! — дәп Һакимҗан йоған чишлирини һиңгайтип күлүп кетәтти. Қалғанлириға тамашә керәк, күлкә дегиниң әвҗигә алатти. “Ләқәм нәдин чиқиду — өйдин”, — дегән гәп бирдин бир растә. Төрт яшлиқ Һашимҗан чеғида:

— Алғай, алғай! Көзи алғай! Мә! — дәп қолидики машинисини сунуп, дәррула арқисиға йошуриду. Зерикип турған балиларға күлкә керәк, укилири бирлишип йәнә күлүшиду. Рәһан чидами түгәп, қайтидин бурулуп талаға меңишиға, бириниң атқан лата қочиғи униң дүмбисигә келип тегидиған. Рәһан пәрва қилмай, һойлиға чиқишқа алдирайдиған. Күлкә-чуқан йәнә әвҗигә алатти.

Рәһан балилириниң тунҗиси. Аписи илгири педучилищени тамамлап, башланғуч мәктәптә муәллимә болуп ишлигән екән. Колхоз трактористи Рәһим билән баш қошуп, бирәр жилдин кейин тунҗиси Рәһан туғулупту, шу пәрзәнт тәрбийиси билән бәнт болғачқа, устазлиқтин ваз кечишкә тоғра кәпту. Меһманбүви муәллимлик вәзиписини атқуруп, балиларни оқутушни давамлаштурмақчи болғинида, Рәһан он бир айға тошатошмайла, иккинчи пәрзәнди Иманбүви дунияға кәпту. У иккисини дәм турғузуп, маңғузуп үгәткичила, йәнә новәттики бириниң кәйнидин бири туғулуверипту. Кәримҗан, Һакимҗан, Мәсимҗан, Һашимҗан, Җаһанбүвиләр икки яш пәриқ билән туғулупту... Меһманбүви, балилири йәттә яшқа толуп, уларни дәсләп мәктәпкә апарғинида өзиниң бир чағлардики арзулуқ мутәхәссислиги ядиға чүшүп, әпсуслинатти. Дилини мискинлик чулғап, ғерипсинип:

— Муәллимлигимни ташлимиғинимда, өзәм оқутаттимкән! Уһ, силәр оқуп адәм болсаңларкән, — дәп зор үмүт билән ейтатти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Муәллимлик мутәхәссисликни ташлап кәткинигә гайида қаттиқ рәнҗигинидә:

— Исит, сәнләрни дәп гүлдәк өмрүмни күлдәк қилиптимәнкәнғу. Устазлиғимни қилип жүрүвәргиним миң әла әмәсмеди?! Силәрни тәрбийиләймән дәп немә раһәт көрдүм? Исит, исит өмрүм, исит! — дәп териккинидин йәрни тепип кетиду. Лекин Меһманбүвиниң аччиғи тез тарқайду. У терикиватқан пәйттә униңға гәп қилмисила болди. Бираз котулдап, андин бесилиду. Улуқ кәлгән кәлкүн сүйидәк дәсләптә вәһимигә селип, кейин пәсийип, жим болуп қалиду. Тосқунлуқ қилмайла өз әркигә қоюп бәрсә, купайә. Һәммиси өз орниға чүшиду. Түрүлүп кәлгән ғулғула һислирини, ичтики ғәшликни тарқитивелиш имканийитини бериш керәк, халас.

Реһанниң дадиси Рәһим болса Худайимниң берип қойған бир мөмүни. Кишиләр шу кәмгичә униңдин ошуқчә бир гәп, сөкүш аңлиған әмәс. Униңға пәқәт оқәт болсила болғини, ишләвериду. Зерикмәйду. Колхозниң қайсила ишиға болмисун у тәйяр, қандақла ишқа буйримисун униңдин "яқ" дегән гәпни аңлаш мүмкин әмәс. Рәт қилиш дегән гәпмекән, һәтта өзини ишқа буйримиса өзгиләрдин рәнҗип қалиду. Колхоз рәһбәрлири униң шундақ ишқа дегилик екәнлиги үчүн, дайимлиқ һөрмәт қилишиду. Рәһимгә қандақла ишни жүклимә, көңүлдикидәк тиндуруп қайтиду дәливәр. Орунлалмай қаламдекин дәп әндишә қилиш бекар. Әмгәк үчүн туғулғанкән дәйду мундақ адәмләрни.

Меһманбүвигә Рәһимниң һәммә тәрипи яқиду, лекин әшу бир буйриған иштин қайтмайдиғанлиғи бәзидә рәллә қилиду. Ундақ пәйтләрдә Рәһимниң азду-тола аялидин дәшнәм йәп қалидиған пәйтлириму болиду.

— Һәй, ишләп жүргән башқиларма саңа охшашлиду? Әнди бу колхозниң ишини дәп өйни унтупла қалған барму?! Әшу көк трактор болсила боламдекән? Өй барғу, бала-жақа немә қиливатиду, немә йәп, немә қоюватиду, чаттиғи йоқа. Вай, қандақма қилармән. Монулар житим болмиғандекин, атисини көрүп әркиләп, ойниғуси келиду. Бар жаһан саңа бир тийинликәнғу, қәлпәтиңгә келәр әмәс. Шунчиму гас, үндүмәс болувалған барму, Худайим. Бар, барә! Әшу трактор саңа бақи болса, қучақлап ят, пәркайим йоқ! — дәп кинайә қилиду. Рәһим бешини татлайду, жим-жит. Туруп "ehe" дәп күлүп қойиду, халас. Меһманбүви буниң әшундақ үндүмәслигигә оғиси қайнап кетидиғиниму бар. Зәрдә билән уни кайип:

— Һәй, саңа гәп өтәттиму?! Әшундақлиғиңни билип һәммиси сениң бойниңға минивалғандә. Сән немә, тикләп қойған мом немә? Мом яғач қозғалмайду, сән болсаң мидирлайсән, пәрқиңлар шу. Сенима адәм дәйдекәнғу, Худайим...

— Қойсаңа, хотун. Немәң йетишмәйду? Балилар ач-ялиңач қеливатамду? Қосиғи тоқ, кийими пүтүн. Әйнә гөш бар, ун йетәрлик. Көктат дегиниңгә хар әмәсмиз. Пулдинма қолумиз қуруқ әмәс, колхоз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

һечнәрсини аяватқини йоқ. Шуниңға шүкри керәк, — дәп тәсәлла бәрмәкчи болиду.

— Һәй, қапақ, қосақ тоқ, кийим пүтүн болса купайимекән? Пулға бәхтиңни сетип алаттиңму? Атилиқ меһирниң немә екәнлигини чүшинәмсән өзәң? — дәп техиму қийиқлишиду Меһман. Мәмүн ата хотуниниң тәнисигә тән берип, әйипкар бала охшаш көзлирини мәл-мәл пилдирлитип олтириверiду. Күнниң қизиғинида тартилип қалидиған булақ сүйидәк, Меһманбүвиниң аччиғиму пәсийиду. Туруп Меһманбүвиниң бу аддий-саддә кишигә ичиму ағрийду. Растә, бечариниң әйиви немә?

— Саңа ейтқан гәптин пайда йоқ. Униндин берип қара ташқа ейтқиним миң әла. Әшундақ ушшуп турувелип йеңиду. Чиққина маң талаға, ичимни пушармай, — дәп балилирини қоғлиғандәк Рәһимниму сүрүп чиқиду. Ума шуни күтүп турғандәкла, ғипла қилип ишиктин чиқип, “уһ” дәп улуқ-кичик тиниду. Аялиниң боран-шувурғининиң түгигинигә хурсән болиду. Андин кейин Меһманбүвиниң өй ичидә немә дәп, немә қойғинини төрт тамдин башқа һечким билмәйду. Дәрт-пуғани қанғичә вайсап, кейин һерип, тохтайду.

Соал вә тапшуруқлар

1. Язғучиниң һаяти вә иҗадийитигә презентация тәйярлаңлар.
2. Парчиниң мәзмунини кластер арқилиқ ечип бериңлар.
3. Ақ булутларниң Рәһанниң тәғдиридики орни һәққидә пикирлишиңлар. Мәтиндин мисал кәлтүрүңлар.
4. Аилә әзалириниң Рәһанға болған мунасивити һәққидә ейтип бериңлар.
5. Рәһан билән тәбиәт көрүнүши арисидики мунасивәтни еniқлаңлар.
6. Тәбиәтниң Рәһанниң һаятидики орни вә роли һәққидә синипдашлириңлар арисида соалнамә жүргүзүңлар.
7. Язғучиниң бәдиий васитиләрни ишлитиштики маһаритини еniқлаңлар. Жәвавиңларни мисаллар билән дәлилләңлар.
8. Рәһанниң ата-анисиға “Персонаж қияпити” усули арқилиқ тәриплимә бериңлар.
9. Уларниң мижәзи-хулқи силәргә яқтиму? Ата-анаңларниң силәргә болған мунасивитини Рәһанниң ата-аниси билән селиштуруңлар.
10. Дадисиниң ишни дәп балилириниң тәрбийисигә көңүл бөлмигинигә силәрниң көзқаришиңлар қандақ? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
11. Әмгәк һәққидики мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.
12. Рәһанниң тәсәввуридики ақ булутларға рәсим сизиңлар.

45-дәрис

Уларниң балилириниң мижәз-хулқи, меңиш-туруши, чирай-шәкли асман билән йәрдәк пәриқ қилиду. Рәһан кам гәп, жугач, қәғиш дегәнни билмәйду. Униң мижәз-хулқи атисиға охшап кетиду. Һәтта өй ичидә авазиниң қаттиқ чиққанлиғини шу кәмгичә аңлиған бирси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йоқ. У әтигәндин та кәч киргичә өйдә олтарсиму, бу өйдә бирси бардәк туюлматти. Униңдин җавап сорисаң, авази, су астидин чиқиватқандәк, аранла аңлиниду. Рәһанниң қәдди-қамитиму анчила бир көзгә челиққидәк әмәс. Униң чирайини алғай көзлири бузуп туратти.

Иманбүви болса тамамән әксичә, тәл-төкүз, чирайлиқ қара көзлири, үнчидәк қатар ақ чишлири, непиз ләвлири зиба бойиға һесапсиз һөсүн қошуп, көргән кишиниң амрақлиғи келидиған. Өзи тетик, һәрикәтлири чаққан, көзқарашлири өткүр. У, болупму, тилға пишшиқ, һазиржавап. Мошу сәвәптинмекин, һәрһалда ата-анисиниң меһир-муһәббити Рәһанға қариғанда Иманбүвигә күчлүгирәктәк билинәтти. Әсли, өйдә чоңларға нисбәтән кәнҗисигә ата-анисиниң диққити, етивари бесимирақ болуши тәбиий. Ата-ана кәнҗисигә амрақлиқ һислирини көпирәк изһар қилишидиғу. Шуни Рәһан чүшинәмду яки ундақ нәрсиләргә бепәрвалиқ билән қарамду, һәрһалда, рәшқ қилматти. Ата-анисидин өзигә нисбәтән ошуқчә диққәт-етивар, меһир-муһәббәт тәләп қилип кәтмәтти. Әксичә, уни өз әркигә қоюп, униң асман билән, ақ булутлар билән сирдишиш, достлуқ-илтипатлириға дәхил йәткүзмәслигини халатти.

Рәһан синиптиму анчила бир көзгә челиқивәрмәтти. Өзи билән өзи, дайим шүк, тәнһа. Рәһанниң әң бир есил истиги — синипдашлириниң униң көзигә қаримаслиғи, диққәт қилмаслиғи еди. Улардин өз нәзәрини қачуруп, йошуратти. Синипдашлирила әмәс, муәллимләргима тик қарап гәп қилған әмәс, дәрисләрдә җавап бериватқанда, дайим көзини қачуруп, қаримасқа тиришатти. Устазлириму қизниң бу мәйиплигини чүшинип, әһмийәт бәрмәскә һәрикәт қилишсиму, бәзидә Рәһанға бирәр ярдәм бериш нийитидә сәмимийәт билән:

— Ата-аниңиз шәһәргә апирип, дохтурларға көрситип кәлсә хоп болар еди. Бәлким бирәр шипасини тапар, болмиса көзәйнәк буйруп берәр. Сиз уларға ейтиң, — дейишәтти.

Рәһанниң ата-аниси, улар демисиму, қизни дохтурларға көрситиш лазимлиғини яхши билидиған. Бу наһайити муһим мәсилә болуп, уларни көп ойландуридиған, лекин әмәлгә ашмайдиған. Шу "шәһәргә апириш мәсилиси" гәп болуп жүрүвәрдидә, күн кәйнидин түн новәтлишип, күнләрни җәмләп ай тошуп, жилларға улишип, жилларму бир-бирини сүрүп вақит өтүвәрди. Рәһанму синиптин-синипқа көчүп, өсүвәрди. Дохтурға көрситиш, көзәйнәк елип бериш мәсилиси һавада есилип қалғандәк, орнидин һеч силҗимиди. Күнләрниң биридә, Рәһанниң аписи новәттики аччиқлириниң үстидә Рәһимҗанға:

— Ишини чеккисигә теңип, көк тракторини өткүзүп беріңі! Болди, һәммисиниң чеки бар. Әнди йетәр! — дәп бирдин чорт үзүвәтти. Бу һөкүм. Меһманбүвиниң икки қилишқа болмайдиған муқум-чоқум қарари. Меһманбүви бүгүн раса қайнап кәткән болса керәк, әтималим, овҗиға елип бесилар әмәс. Худди "еғир артиллериядин" снаряд яғдурғандәк, тил дегиниңниң нәччә хил сәнъитини намайиш қилмақта еди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Бу немə? Колхозда ишлисə, отпуска болмамдекəн?! Һөкүмəтниң қануни һəммигə бирдəкту? Өз һоқуқуңни тələп қилишиң керək! Һəммиси өзəңдин... "Қилмаймəн ишиңни!" десəң бир еғиз гəп. Ташлап берип, кетиверишни биləмсən?! Буниң орнида мəн болсамди, накашки. Исит, исит! Болди! Йəтти! Мону қизни шəһəргə апирисən! Дохтурға көрситип, мошу қетим көзəйнək елип бəрмигинчу! У чағда һəммə түгиди дəливəр! Бирə тола йə нери, йə бери болимəн!

Меһманбүви жим болуп қалди. Буси Рəһимгə қойған шəрти. Рəһим хижалəтчиликтин немə дейишини билмəй:

— Бопту, бопту... Апирай... Бошинай, — дəп икки ойда арисалда болуп қалди. Андин: — Мону чəп чепиш аяқлишидиғанға икки-үч күн қалди. Шу пүтсун, тракторни өткүзүп беримəн. — У өзиниң жүрəт қилғиниға өзи һəйран. Барлиқ сөз ейтилип болғандək, иккилиси унчуқмай хелиғичə туруп қелишти.

Чəп чепишму аяқлашти, андин ома башланди. Ома бесиқти дегиничə, көмүқонақ жиғишқа кириштн, шуниңға улушупла Рəһим күзлүк йəр һайдашқа кириштп кəтти. Бу чаққа қədəр мəктəптə оқуш башланғач, Реһанни оқуштин қалдурмаслиқни ойлишип, қишлиқ тəтилдə шəһəргə апириш қарар қилинди. Қишлиқ тəтил вақтида Рəһим қишлақтики қораларға чəп, силос тошуш билən бəнт еди. Чолиси тəгмиди. Əтиязлиқ тəтилдə чоқум баридиғанлиғиға вədə бəргən, лекин у чағда йəр һайдаш, уруқ чечиш мəвсуми бир саат бойнини бурушқа имканийət бəрмиди. Жил бойи пүтмəйдиған деханларниң мəвсүмлүк əмгигидин Рəһимдəкləрни бирəр күн бошитиш мүмкинму? Бəлки Рəһим өзи иштин қол үзүшни халимайдиғанду. Чүнки бирдəм бекар болуп қалса, өзини қойидиған йəр тапалмай, вəс-вəскə чүшидиған. Шу чағ қолиға ара-гүжək, йə палта алса рəһətлинип, өзини тетик һис қилидиған. У һətта бир қетим колхоз тəрипидин "Дəм елиш өйигə путевка билən əвитилгəнди. У икки күн өзини зорлап аран чидиди, үчинчи күни əтигən туруп, һечкимгə ейтмастинла, оғриликчə қечип кəткən. Адəмləр бекарчиликтин зерикмəмду, қандақчə дəм елип ятиду?" — дəп һəйран болатти.

Меһманбүви йənə бир қетим зəрдиси қайнап, Рəһимгə бар тənə-таписини төкүп, пуханидин чиққинида, униң кайиш-вайсиш мəзмуни төвəндикичə болған еди:

— Һəй, буниң тенима, жənима төмүр! Я, Алла, кишиləр мундақ "һардим-талдим, ағридим" дəп банилап бирəр күн болсима арам елишқа тиришатти. Бу болса кəч келип, əтигən туруп өйдин қечишқа алдирайда. "Əтиси кетəр əглигим, кечиси келəр ləглигим..." Тойдума, сениңдин. Һəммисидин ғəриқ тойдум! — дəп яғлиғини чигип, орнидин туруп растинла бу өйгə қайтип кəлмəйдиған киши охшаш талаға қарап маңиду. Шу пəйт марап турушқандək балилири "һай!" дəп чуқан селип, жиғлишип анисиға йепишиду. — Мошу чечəкləрғу,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

болмиса гүл өмрүмни күл қилаттимму... — дәп балилириниң кәнҗиси Җаһанбүвини қолиға алаттидә: — Пул тапсила һесапмекән?! Ундақ пулни чекәңгә таң! — дәп җим туруп қалатти. Рәһимдин җавап болмиғандин кейин: "Саңа ейттиң немә, ташқа ейттиң немә?! Гөш!" — дәп лассидә олтирип қалиду. Өйдә узаққичә сүкүнат һөкүм сүриду. Шу чағ йәнә өзи чидимайдудә, қапиғиға қарап тәлмүрүп турушқан балилириниң бирәсини силкишләйду. "Көзлирини мөл-мөл қилишип, ичимни пуширида бу пешкәлләр! Маң, талаға чиқишқина ичимни иләштүрмәй!" — дәп һәммигә иҗазәт бәргән рай билдүриду. Балилар талаға меңишиду, шу опур-топурға арилишип Рәһимму чиқип кетидудә, ишиға раван болиду. Төрт там ичидә йәнә Меһманбүви терикип, боғулиду. Убдан ичи-қарнидики ғәшни төкүп болғинида, йениклишип:

— Һәй, Һашим, Мәсим, Һаким, овваш Кәрим! Отун кәслә! Җаһан, Имһан, овваш, Реһан! Укаңни ал, мән хемирға тутуш қилай. Имһан, гөш тоғра! — дәп, өйниң күндиликтики тирикчилигигә киришиду. Һаят өз қелипиға чүшкәндәк, аш етиш, нан йеқиш, кир жуюш, өйни тазилаш билән мәшғул болушиду. Сөрүнләшкән өйгә иссиқлиқ толуп, җанлинип, татлиқ аш-таамниң һиди димиғиңни ғидиқлайду, өйдә хатирҗәмлик орнайду. Адәмләргә керәклик хатирҗәмлик, меһриванлиқ вә течлиқ!

Бу аилиниң, көңүлсиз хүнүк пәйтлиридин, шад-хорам, көңүллүк өткән дәқиқилири нурғун. Улар қувалишип, һаятниң ләззитигә, раһитигә ғәриқ болидиған чағлар һәдди-һесапсиз. Әшундақ шадиманлиқ, бәхитлик дәқиқиләр өмүрдики бәзибир хүнүк, мискин пәйтләрни көңүлдин сүрүп чиқип, хатирәңдин өчиришкә ярдәм қилиду.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини "Вақиәләр тизмиси" усули арқилиқ ечиңлар.
2. Көзиниң мәйиплиги Реһанниң мижәз-хулқиға тәсир йәткүзүши мүмкинму? Җававиңларни дәлилләңлар.

3. Синипдашлириниң Реһанға болған мунасивити қандақ? Мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
4. Колхозниң ишиға бола ата-анисиниң Реһанни дохтурларға көрсәтмәй келиватқанлиғиға силәрниң көзқаришиңлар қандақ? Пикирлишиңлар.
5. Рәһимниң әмгәкни аилидин артуқ көргәнлиги дурусму?
6. Реһанниң аписиниң Рәһимгә рәнҗиши орунлуқму? Пикирлишиңлар.
7. Язғучиниң қәһриманлар портретини сизишта қандақ бәдиий васитиләрни ишләткәнлигини еniқлаңлар. Җававиңларни мисаллар арқилиқ дәлилләңлар.

8. Парчидә "Әтиси кетәр әглигим, кечиси келәр ләглигим" дегән мақал орунлуқ ишлитилгәнму? Пикирлишиңлар.
9. "Реһан үчүн аилиси иссиқ уга болаламду?" мавзусиға эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

46-дәрис

Аилә үчүн, болупму ата-ана үчүн, пәрзәнтниң дунияға келиши чәксиз хошаллиқ, әлвәттә, вә Рәһим мундақ тойларни толиму дағдуға, сәлтәнәт билән тойлайду. Мал союп, жуттики қери-яш аялларни қоймай бөшүк тойға тәкши тәклип қилиду, аяллар узап, кәчтә өз қурами жутдашлири әр-аял болуп зияпәткә келишиду. Кәч көңүллүк өтиду, нахша ейтип, уссул ойнишиду, һәр қетимқидәк ата-аниниң йеңи пәрзәндигә коляска соға қилишиду. Балилар туғулувәргәч, уларниң бөшүк тойиға һәдийә қилинған коляскиларниңму сани өсүвәрди. Узун сани йәттә. Һәммиси йеңи, дукандин елинған пети, тап-таза. Уларниңму тарихи бар. Момайлар рәсмийәт бойичә наресидини чөмүлдүрүп, бөшүккә бөләйду. Йәттә балисиниң бириму коляскиға чүшкини йоқ. Шуңа, коляскиларму шу һәдийә қилғиничә өйдә туривәрди. Бәлким, Меһманниң мәйлигә бақса, у коляскилар коллекция болматти. Лекин, Рәһим достлириниң соғисини чин дилидин қәдирлигәчкә, у коляскиларниң жиғилип қелишиға сәвәпчи болди. Имһанбүви туғулуп иккинчи коляска соғиға кәлгәндә, Меһман бир күни Рәһимгә:

— Мону коляскиларни немә қилимиз? Бәзиләргә һаҗәт болуватса керәк, әву тағамларниң келини бошиниптекән, дукандин коляска тапалмапту. Сетип бериңлар дәйду. Бекардин-бекар турғичә сетиветәйли, — деди.

— Пул һаҗәт болуп қалдиму? — дәп тәәҗҗүп билән аялидин сориди Рәһим.

— Яқ-ә, бекар туриду, андин херидар болуватқанлар...

— У гәпни қой. Коляска керәк адәм тапиду. Булар бекар турғини йоқ, достларниң соғисиғу?! — дәп соал нәзәридә Меһманға қариди Рәһим.

— Шундима, бошқа орун тутуп, топа бесип турғичә дәймәна.

— Сән уларни топа бастурма. Һәр күни бир сүртүп, тазилап тур. Орун тарлиқ қиливатса, башқа бир бөлмә ясашқа чамим келиду. Бу гәпни башқа тәкрарлима, — дәп Рәһим коляскилар һәққидики гәпни чортла үзүвәтти. У ейтқинини қилди. Күзгә таман қоли иштин сәл бошиғинида, төрт бөлмә өйниң яндаш темиға қошлапла бир еғиз бөлмә, алдиға коридор ясап, түгитивалди. Бу чағда уларниң үчинчи пәрзәнди туғулуп, бөшүк тойға достлири йәнә бир коляска һәдийә қилишқанди.

Коляскиларниң сани бәшкә йәткәндә, Меһманбүви йәнә коляскилар һәққидә тәсадипи гәп қозғап қалди. Чүнки Меһманбүвиниң кичик аписиниң қизи бошанған. Шуларға бир коляскини соғиға апирайли дәп Рәһимгә ейтиведи, ата жирақни, келәчәкни молҗа қилидиғанлиғини еник чүшәндүрди.

— Кичик апаңниң қизиға соға керәк болса, дукандин алайли.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Һәй, монуларни сүрләп немә қилимиз? — бир әмәс, икки әмәс, баққидәк бәш.

— Һәй, хотун, бу коляскилар мениң балилиримниңғу.

— Һәй, қайси бири униңда йетип кетиведи?

— Ятмиғини билән әшуларға атап берилгәндә. Өзлири ятмиса, уларниң балилири ятар, һә бизниң нәврилиримиз болиду, шуларни ятқузимиз. Шу нәврилиримизниң бөшүк тойиға иккимиз мошу коляскиларни соға қилип елип баримиз. Аңлаватамсән, хотун. Ғәм йемә, у күнму жирақ әмәс, аманлиғимизни бәрсә, нийитимизгә йәтсәк, арман йоқ!

Меһман Рәһимниң көзлигән мәхситини чүшәнгәндәк болди. Шуниңдин кейин бу коляскилар тоғрилиқ әр-хотун арисида гәп-сөз болғини йоқ. Коляскилар һәққидә мәлә ичидики сөзмәнләр арисида бир қетим сөз-чөчәк болғинима бар. Бир күни Меһманбүвиниң хошниси, яш жуган Селимәм чай-туз сорап кирип, тәсадипи коляскилар турған бөлминиң ишигини ечип:

— Мону өйүңларда немә баруй? Задила ачмайсиләрғу, — дәп Меһман үлгәргичә, ишикни ечип кирип кәтти. Бөлмигә толған коляскиларни көрүп һәйран қалди: — Һой, буларни неманчә жиғивалдиңлар? Нәдинара шунчә? — дәп соал астиға алди. Меһманма чандурмайла:

— Балиларниң дадиси устиғу, әтә-ахшими қураштуруп ясайду! — дәп чиқтидә, өзиниң тапқурлуғиға қақахлап күлүвәтти. Селимәм бирнәрсини пәмлигәндәк болди вә унчуқмиди. Кейинирәк бу гәпни башқа әстәр билән "Рәһим коляска ясап, сатидекән. Қачанла болмисун Меһман очум-очумлап пул тутуп, хәшләйду. Башқилар охшаш улар қәриз сориғинини билмәймиз. Мунчә пул нәдин десәм, қошумчә оқәт қилидекән әмәсму", — дәп, зерикип сөз-чөчәкни тәхсигә елип тәхсим қилип жүргән бәзиләрниң ағзиға бир әмәк тепип бәрди. Бу гәп конириғичә еғиздин-еғизға көчүп жүрди. Кейин ума унтулуп кәтти. Коляскилар өз орунлирида турувәрди.

Рәһимни район, облус мәркизидә өткүзүлидиған кеңәшмә, слет, мәжлис вә һаказиларға илғарлар сүпитидә қатнаштуруп туридиған. Һәр қетимдила Меһманбүви буниңға муһим жавапкәрлик билән әһмийәт берәтти. Рәһимниң көйнәк, костюмлирини дәзмаллап, янчуғиға йеңи қол яғлиқ селип, орден-медальлирини чирайлиқ рети билән қадап, ясап-пәдәзләп йолға атландуратти. У дайимлиқ галстукни өзи бағлайдиған. Рәһимни кийиндүрүп болуп, сәл алдиғарақ берип бир нәзәридин кәчүрәтти. Тәнтәнилик вә жиддий қияпәттики башқила бир киши болуп көрүнгән Рәһимгә пәхирлинип қалатти. Рәһимни ясап-кийиндүрүветип шәһәрдин елип келидиған нәрсиләрни униң қулиғиға қуюп, йенип-йенип тәкрарлайдиған:

— Һиндийский чай! Һә әтләс, тола қелинини алма, непизариғини, тутуп, көрүп ал. Мону балиларға тор иштан, жуқуриси билән қошуп,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

жуму? Қизларға һалқа қараштур, тазисидин алғин, йәнә жа болуп жүрмисун, тәкшүртүп көргин. Мақулма? Вай есим қурисун, балиларниң һәммисигә аяқ-кийим қараштур. Мону ичиндики янчуққа бөлүп, бәш йүз сом салдим, тиңша! Ағзини булавка билән қадап қойдум. Пәхәс бол! Һә, растла, апамларға мәсә билән калаш. Чүшәндиңму?

— Өзәңгичу? — дәйду Рәһим худди һәммисини һәл қилип келидиған кишидәк һежийип.

— Мени қойсаң, балиларға алсаң, болди! — дәп қаршилиқ көрситиду аяли. — Мән керигимни мәшәдиму тапимән. Әшу ейтқанлиримни әкәлсәңму ғенимәт!

Рәһим бешини еғитидудә, сәпәргә атлиниду. "Заказлар" шу гәп бойичила қалиду. Рәһим һәтта ахчини турмақ, булавкисиниму ечип қоймайду. Шу селинған петичә қайтип келиду, халас. Униң дунияда өч көридиғини дукан арилаш, худди биразаптәк билиду. Чапсанирақ мәжлис түгәп, йезиға кетишкә тақити йәтмәйду. У өз қорасиға кириши билән дилида хатирҗәмлик орниғандәк һис қилиду. Икки қолини пуланлитип өйигә кириши билән чуқиришип йепишқан балилирини четидин бир-бир сөйүп, кичик қизи Жаһанбүвини қучиғиға алиду. Қуруқ қол қайтқиниға Меһманбүви әпсусланғини билән, кайишниң орни йоқлиғини сезип, унчуқмайду.

— Базарғиғу киргәнсән? Әң болмиса бирәр кило кишмиш алғач кәлсәңмиғу.

— Сән кишмиш керәк демидиңғу... — дәп хижаләтликтин немә қиларини билмәй, аялиға мәл-мәл қарайду.

— Һәй, саддә, сени әвәткичә бу колхоз, мени әвәтсичу.

— Әндики қетимда сән бар! — дәп тепилған еқилға чин дилидин хурсән болуп қалиду Рәһим. — Мону гиләмни соға қиливеди, көтирип аран йәткүздүм. Бир азап екән, — дәп өзини ақлимаққа банә издәйду.

— Саңа гиләмдин башқа нәрсә бәрмәмду? Бәш-алтисини илгири еливедиңғу, — дәйду Меһманбүви ичидә бир йери ечишқандәк болуп.

— Әнди, бәргәндикин, рәхмәт дәймиздә. Бәрмисә, қандақ қилаттуқ? Артуқлуқ қилмайду, хотун. Бу гиләмләрнимичу, балилиримниң тойида бир-бирдин соға қилимиз. Тохта, алдирима, — дәйду, саддилиқ билән. Рәһимниң барлиқ ой-пикри, мәхсити шу пәрзәнтлиригә қаритилған. Пәқәт шуларниң келәчиги вә ғеми. Һәр-бир ата-аниға хас хисләтқу бу.

Меһманбүви әриксиз, өзгиләр алдида чандурмаслиқ үчүн, дурру дуканға қарап жүгрәйду. Рәһимни кәпту дәп киргән холум-хошна, уруқ-туққан, әл-ағиниләргә һечнемини чандурмай "Рәһимниң базарлиғи" дәп татлиқ-турум, йеза базаридин алған мевә-чевиләрни дәстиханға қойиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп чиқиңлар. “Һекайә хәритиси” усули арқилиқ мәзмунини ечиңлар.
2. Парчидә миллий тойлардин қайси той тоғрилиқ гәп болиду?
3. Рәһим балилириға соға қилинған коляскиларни немә мәхсәттә сақлайду? Өз ойлириңлар билән бөлүшүңлар.

4. Өзәңларниң аиләңлардики әньәниләр һәққидә ейтип бериңлар.
5. Рәһимгә тәриплимә бериңлар. Бу образға силәрниң көзқаришиңлар қандақ? Жававиңларни дәлилләңлар.

6. Меһманбүвигә тәриплимә бериңлар. Униң обризи силәргә яқтиму? Жававиңларни дәлилләңлар.
7. Реһанниң аилисини бәхитлик аилә дейишкә боламду? Жававиңларни дәлилләңлар.

8. “Бәхитлик аилә” ибарисигә синквейн түзүңлар.
9. “Реһанниң бәхитсиз болушиға униң мәйиплиги әйипликму яки аилисиму?” мавзусиға эссе йезиңлар.

47-дәрис

Реһан мәктәптә анчила бир көзгә чүшкидәк әлачи оқуғучилардин болмисиму, яман оқумиди. Қизниң дәсләп синип босуғисини атлиғинидин башлап зор армини көзәйнәк тақаш. Зоқи билән у дайим көзәйнәк тақиғанларға қарайдиған, өзиниму әшундақ көзәйнәк тақап жүргәндәк тәсәввур қилатти. Лекин вақит өтивәрдидә, көзәйнәк тақаш арман болуп қаливәрди. Реһан бираз чоң болғансири, у арзусиниң ялқунлуқ отлири хирәлишип өчүшкә башлиди. Һазир болса, у үмүтидин ваз кәчкән еди, чүнки, “көзәйнәк тақимақ әләслигини паш қилип, әйивини чандуруп қойиду”, дәп ойлатти. Шуниң үчүн у әнди көзәйнәк тақаштин қорқатти.

Реһанниң көзлири алғай болғини билән, көзи сақ кишиләр көрәлмигән көк асмандики нәччә хил сехирлиқларни көрәттидә, раһәтлинәтти. Бепаян асмандики ақ булутлар әксидә, нә бир қизиқларни тамашә қилип, нәччә хил, рәңму-рәң бояқларни көрүп қаттиқ тәсирлинәтти. Шу һислар қолиға бояқ елип, рәсим сизишқа дәвәт қилди. Реһан хиялидики чәксиз мәнзириләрни реал қәғәзгә сизип, әкис әттүрүшкә тиришатти. Қиз өзи сизған рәсимләрни һеч кимгә көрсәтмәй, йошуруп жүрди. Наһайити мәхпийәт билән, пәхәсликтә астин тиқивәтсиму, ахири Һакимҗан униң рәсимлирини асанла қолға чүшәрди. Тепип елипла, өзи көрүп, яндуруп орниға қойса бир нәридиғу, кичик укилирини жиғип, һәммисигә рәсимләрни таритип бәргән, шу бир чуқан үстидә Реһан кирип қалса болмамду.

— Мону рәсимдикиләрниң һәммисиниң көзи алғайкән! — дәп Һакимҗан шаңхони башлап бәрди. Укилири бир-бир қериндаш тутуп, рәсимләрни өзлиричә “түзитип”, адәмләр қияпитини техиму

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бәтбәшәр қилишивататти. Уларниң күлкисидин там-торус асманға көтирилип, ләң-лүң қимирлаватқандәк туюлди Рәһанға. — Һәммиси қиңғир-сиңғир... Түз бирсиму йоққән, — дәп Һакимжан қоллап-қувәтлиди. Қанчә бир сәвирлик қилишқа тиришсиму, Рәһан укилириниң рәсимләрни сизип-бояп, харлаватқиниға чидалмиди. Уларниң қоллиридин рәсимләрни жулуп алдидә, житип-житип очақта көйүватқан отқа ташлавәтти. Өзини болса талаға атти.

Мана, шуниңдин кейин Рәһан рәсим сизишниму қойди. Лекин һечнәрсигә қизиқмай, һәвәсләнмәй, бекардин-бекар жүрүш қиз тәбиитигә ят еди. Рәһанда әнди йеңи бир қизиқиш пәйда болди. У тикип-сөкүшни яқтуруп қалди. Анисиниң нәччә жиллардин бу ян бекар турған қол машинисиға кейинки вақитларда арам бәрмәй, конаяған нәрсиләрни сөкүп, қайта тикип, бар вужуди билән берилип кәтти. Бу ишта қоли әплик екәнлигини Мәһманбүви байқап қалған. Шуңа қизиниң бу һәвәсини қоллап-қувәтлиди.

— Рәһан, қизим, бу һәвәсиң интайин яхши. Қариғина, укилириңға бир убдан кийим-кечәк тикип бәрдиң. Һәммисигә шундақ яришип турида. Тикинчилик қизларға раса лайиқ кәсип, қизим. Бу һүнәр яхши һүнәр, ташлима! — дәп жәкилиди.

Шу жили Рәһан сәккизинчи синипни түгитивататти. Район мәркизидә ечилған кәң профильлиқ техникилиқ училищеға курсантлар қобул қилиш тоғрилиқ елан мәктәп коридориға илинғинини оқуғучилар көрүп, бир группа қизлар, шулар жүмлисидин Рәһанму тикинчи болушқа қарар қилди. Ата-ана болса, Рәһанниң бу қararини йәкдиллиқ билән хоп көрүшти. Училище кәң профильлиқ механизаторлар, яғашчилар, тикинчи кәспи бойичә мутәхәссисләр тәйярлайдиған. Механизаторлуққа, яғашчилиққа бирнәччә оғул балиму йолланма алди. Рәһанлар шу язда кәспий-техникилиқ училищениң курсанти болған еди.

Училищеда йеңи селинған оқуш корпуси, ишханилар бар болуп, курсантларға йемәк-ичмәк, кийим-кечәк бепул берилип, улар ятақхана билән тәминләнгән.

Рәһан бу йеңи шараитқа тезла үгинип кәтти. Қизни өз вақтини халиғиничә әркин пайдилиниш һоқуқи бәхтияр қилған. У илгири өзини қандақту тәнһа, ялғуз сезинәтти вә шу бир ялғузлуқтин дәһшәтлинәтти. Бу йәрдә Рәһан ялғузлуқни сәзмәтти, вақитму қандақту мәзмунлуқ, көңүллүк өтүвататти. Ятақханида ялғуз қалғинида, зерикиш дегәнни билмәтти. Биллә яшайдиған қизлар киноға яки мәдәнийәт сарийида болидиған танца кәчлиригә беришни яқтуратти. Рәһанниң ундақларға пәқәтла хушти йоқ, қизиқмайду. Ятақханидики достлири кино яки танциға кәткәндә, у өзигә әмәк тепип, шу бир һәвәсигә бар вужуди билән бериләтти. Рәһанниң йеңи һәвәси кәштә бесиш болуп, шу мәшғулати кейинки вақитларда дилини чирмап алғанди. У кәштилиригә алаһидә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

иждиһат билән хилму-хил нәқишләрни җәмләйдиған. Өзиниң қәлбидики есил хияллиридин туғулған гөзәлликләрни шу нәқишләр билән ипадә етишкә тиришатти. Көп өтмәй, Рәһанниң бу һүнири "һәқиқий сәнъәт" болуп, кишиләр еғизиға чүшти. Қиз қабилийитигә хуштарлар, мухлислар, һәтта хәридарларму пәйда болди. Рәһанниң кәштичилик даңқи өз жутдашлириниң қулиғиға йәтти. Лекин бу әрзән шан-шәрәпкә Рәһан анчила бир мәғрурланғини йоқ. Рәһан әң есил хияллирини җәм қилидиған һекмәт яратмиғанлиғиға әпсуслинатти.

Рәһанниң даңқини әл ичигә яйған бу һүнирини, қизиниң һәвәсини аписи Мәһман қоллимиған еди. Ана үчүн пәрзәнт ғәмхорлуғи әла. Кәштә бесиш адәмдин наһайити диққәтчанлиқни, тикилип қарашни тәләп қилидиғу, бу һални Мәһман яхши чүшинәтти. Шуңа, қизиниң алғай көзлири техиму мәйиплинип, кор болуп қаламдекин дәп әнсирәтти. Шуңа өз тәшвишлирини изһар қилип дәсләптә Рәһанға язди, шу бир керәксиз нәрсидин ваз кечишини тәләп қилди. Рәһан ана һөкүмигә қайил болушни халисиму, шу бир өзи яқтуруп қалған әмигини, ишқивазлиғини ташлалмайдиғанлиғиға көзи йәтти. У кәштә бесишни давамлаштуривәрди. Күнләрниң биридә, дәм елип қайтиш үчүн Рәһан мәлисигә кәлди. Немишкиду, өз өйи униңға ятсинғандәк, өмсүлә көрүнди. Өзиниң ятақханиси әҗайип иллиқ көрүнәтти. Аниси бир әплик пәйт тепип:

— Қизим, — дәп юмшақ аваз билән мураҗиәт қилди. — Биз сениң кийим тикиш кәспини егиләшкә болған хаһишиңға растинла хошал болуп жүрәттуқ. Әлвәттә, қиз балиға наһайити керәк, интайин лайиқ кәсип. Бирақ сән ағриқчан, өзәңни ая. Һәрқандақ ушшақ-чүшшәк нәрсиләргә көңүл бөлүп, қизиқиверишниң һажити йоқ. Көз дегән көз, униңсиз өмүрниң немә қизиғи бар? Кәштә тикиш оюнчуқ әмәс. Асан нәрсә демә, Рәһан. Шу бир кәштивазлиқни қой! Әң яхшиси, кийим тикишни егәллисәң, ғениməт!

— Әнди, бош вақитларда... — дәп банә-сәвәп ейтмақчи болуведи, ана авазини көтирип:

— Бош вақтиң болса, кийим тик. Мону укилириңға кийим тиксәң яман боламду? Мениң ейтқинимға қулақ сал! — дәп гәпни кесивәтти. Рәһан артуқ нәрсә ейтқини йоқ. Анисиниң тәшвиши асаслиқ екәнлигигә көзи йәтсиму, лекин кәштә бесиштин ваз кечиш хиялидиму йоқти. Рәһан бала вақтидинла өз сирини мәхпий тутуп, өзгигә ашкарә қилишни халиматти. Һелиму, шу өзигә хас адәт бойичә дилидики можут хиялға өзгисиниң арилишишини яқтурмиди.

Рәһан ятақханисиға қайтип кәлгән күнидин башлап, йеңи бир илһам, күч-қувәт билән дилида қайнап, әмәлиятта өз әксини тапалмайватқан рәсимни өзиниң бу кәштисидә ипадә қилишқа тиришти. Берилип ишләш нәтиҗисидә булутларни ақ тогадәк пүркинип, шат-шадиман бекишип уссул ойнишиватқан қиз-жигитниң кәштидики әкси нурғун көргүчи-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тамашибинларни қайил қилди. Рәһаннің һәқиқий қабилийитигә, һүниригә, сәнъитигә улар апирин дейишкән еди. Шу тамашибинлар қатарида Рәһанбүвиниң бир жутлиғи, училищеда кәң профильлиқ механизатор мутәхәссислигини егәлләш үчүн оқуп жүргән, келин қара қашлиқ, доғлаң, кийгән кийимлириму келәңсиз болуп көрүнидиған мәмүн жигит... Әнвәрму болидиған.

Соал вә тапшуруқлар

1. Мәтинни оқуп, мәзмунини кластерниң ярдими билән ечип бериңлар.
2. Рәһаннің кәштә тоқушқа болған қизиқишиға анисиниң көзқариши қандақ? Жававиңларни дәлилләңлар.
3. Немә сәвәптин Рәһанға өз өйи сөрүн көрүнди? Ойлириңлар билән бөлүшүңлар.
4. Мәзкур повестьтин берилгән парчидин чүшәнгиниңларни "көзқараш — сәвәп — мисал — хуласиләш" усули арқилиқ муһакимә қилиңлар.
5. "Алтә немишкә? " усули арқилиқ соал-жавап жүргүзүңлар.
6. "Ойлан, жүпләш, пикирләш" усули арқилиқ һүнәр-кәсип һәққидә мақал-тәмсилләрни тепип йезиңлар.
7. Силәр қандақ һүнәргә қизиқисиләр?
8. "Һәр кәсипниң өз гөзәллиги бар" мавзусиға эссе йезиңлар.

48-дәрис

Зунун Қадирий
(1912—1989)

Зунун Қадирий — көрнәклик язғучи вә драматург. У 1912-жили Тарбағатай вилайитиниң (ХХЖ, ШУАР) Дүрбилжиң наһийәсидә туғулған, у үч яшқа толғанда аилиси Ғулҗа шәһиригә көчүп барған. З. Қадирий тоққуз йешидин башлап, дәсләп диний мәктәптә, кейин пәнний мәктәптә оқуған. 1935-жили Ғулҗа шәһиридә ечилған оқутқучиларни тәйярлайдиған бир жиллиқ курста, кейин Үрүмчидә йеза егилик алий оқуш орнида билим алиду. Зунун Қадирий яш чеғидила маарип-ақартиш вә сәясий ишларға паал арилишиду. 1944-жили Илида Үч вилайәт инқилави партлиғанда "Күрәш", "Иттипақ" журналлирида муһәррир болуп ишләйду. Кейин З. Қадирий муәллимлик қилиду. 1957-жилдин Шинҗаң-Уйғур Автоном Районлуқ әдәбият-сәнъәт бирләшмисиниң рәиси болған. Әдип 1989-жили Алмутида вапат болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Язғучиниң иҗадийити драма йезиштин башланған. Биринчи әсәри "Җаһаләтниң җапаси" 1937-жили сәһнидә қоюлған еди. З. Қадирий бирнәччә драма әсәрлирини яратқан атақлиқ драматург.

30-жилларниң иккинчи йеримидин Шәрқий Түркстанда драматургия иштик сүрәттә тәрәққий етишкә башлиди. Драматургия өз дәвридә әң тәсирчан саһа болған еди. Чүнки хәлиқниң бесим қисми саватсиз болғачқа, һаяттики муһим вақиәләрни, шу жүмлидин езилишни, адаләтсизликни, қалақлиқ-хурапатлиқни әйни өз келипида көрситишкә драматургия оңушлуқ еди.

30-жилларниң иккинчи йеримидин тәрәққий етишкә башлиған бу саһа бүгүнки тәнда чоң өрләш йолини бесип өтти. Драматургияниң әйнә шундақ риважлинишиға бағлиқ театр сәнъитиму өсүп, хәлиқ һөрмитигә сазавәр болған спектакльларни яратти. Драматургияниң келиплишип, тәрәққий етишидә З. Қадирийниң үлуши зор. Драматургниң "Ғунчәм", "Гүлниса", "Той", "Учрашқанда" охшаш әсәрлири алаһидә орунда туриду. Бу әсәрләрдә хәлиқ һаятиниң муһим вақиәлири жуқури бәдиийликтә намайән қилинған.

З. Қадирий драматургиядила әмәс, шундақла һекайә вә мәсәл жанридиму көплигән әсәрләрни яратқан. Бу жанрларға язғучи 40-жилларниң ахиридин башлап мураҗиәт қилған. Болупму униң һекайә жанридики әсәрлири алаһидә әһмийәткә егә болди. Һаят вақиәлирини алий маһарәттә тәсвирлигән язғучиниң һекайилири вәтән әдәбиятидики дәсләпки һекайиләрдин еди. Шуңлашқа З. Қадирий Шинҗаң-Уйғур әдәбиятида һекайә жанриниң асасини салғучи вә тәрәққий әткүзгүчи сүпитидә чоң абройға егә. Униң "Чиниқиш", "Мағдир кәткәндә", "Родупай", "Муәллимниң хети", "Гуман" вә башқиму һекайилири кәң китапхан аммисиға яхши мәлум.

Мәсәл йезиштиму З. Қадирий башламчиларниң бири болди. "Жүҗә билән сеғизған", "Қошчи билән чашқан", "Қаға билән кәптәр", "Илан билән пақа" вә башқа мәсәллири бу саһадиму язғучиниң таланти вә маһаритини тонутти.

Жуқурида ейтилғанлардин көрүнүп туридуки, З.Қадирий һәрхил жанрларда үнүмлүк қәләм тәврәткән атақлиқ әдипләрниң биридур. Язғучиниң драма әсәрлири вә һекайилири бирнәччә қетим Хитай Хәлиқ Жумһурийитиниң алий дәриҗилик мукапатлири билән тәғдирләнгән.

З.Қадирийниң әң даңлиқ вә жуқури мукапатларға егә болған әсәри "Ғунчәм" драмисидур. У 1941-жили Ғулҗида йезилған һәм шу мәзгилләрдә сәһниләрдә қоюлған. Бу дәвирдә уйғур хәлқиниң тарихий Вәтини Шәрқий Түркстанда (һазирқи Шинҗаң-Уйғур Автоном Районида) хитай әзгүсигә қаршилиқ таза күчийиватқан еди. Чүнки шу жиллардики хитай һөкүмдари Шиң Шисәй бурунқи аз-тола демократик сәяситидин йүз өрүп, миңлиған адәмләрни наһәқ тәқипләватқан — қамаққа еливатқан, өлтүрүватқан жиллар еди. Ахири 1944-жили

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Или тәвәсидә Үч вилайәт инқилави партлап, хәлиқ азатлиқ үчүн көтирилиду. Бу инқилап хитай әзгүсинила әмәс, шундақла Шәрқий Түркстанда нәччә әсир һөкүм сүргән феодал түзүминиму ағдуруп ташлиди. Үч вилайәт инқилавида асасий һәрикәтләндүргүчи күч — деханлар аммиси еди. "Ғунчәм" драмиси әйнә шундақ шараитта яритилди. Униңда деханларниң помещик-байлар зулумиға вә қалақ иҗтимаий өмүр рәсим-йосунлириға қарши чиқиши асас қилинди. Шу сәвәплик Үч вилайәт инқилавиниң йүз беришидә "Ғунчәм" драмисиниң тәсири болди дейишкә болиду.

"Ғунчәм" драмиси үч пәрдилик, бәш көрүнүшлүк чоң әсәр. Драминиң вақиәси бай помещик Өмәр шаңиюниң кәмбәғәл дехан Зориханниң ялғуз қизи Ғунчәмни зорлуқ билән қул қилишқа интилиши, Ғунчәм вә униң сөйгән жигити Нурумниң бу зорлуққа қарши турушидин ибарәт. Мана мошу қариму-қаршилиқ өтмүш һаят көрүнүшлири асасида тәсвирләнгән.

Биринчи пәрдидә атисидин житим қалған Ғунчәмниң вә аниси Зориханниң кәмбәғәл турмуши, ғәм-әндишилири көрситилиду. Уларниң тирикчилиги дадисидин мирас қалған алмилиқ баққа бағлиқ, шу бағдин алған һосул билән күн кәчүриду... Бирақ шу күн көрүш мәнбәси болған бағни суғиришқа су берилмәйду, у бағни күтүшму уларға оңай әмәс, униң үстигә Өмәр шаңиюниң оғли Сейит бағниң алмилирини оғрилап арам бәрмәйду. Ғунчәмләр өзлиригә охшашла кәмбәғәл дехан балиси Нурумға тайиниду. Нурум болса турақлиқ иши йоқ, яллинип ишләп жүргән житим. Зорихан Нурум билән Ғунчәмниң бешини қошуп қоюшни арман қилиду. Зорихан Нурумға мәлидә түзәгирәк бир иш тепип беришқа тиришиду. Шундақ бир еғир пәйттә буларниң өйигә Өмәр шаңию келиду. Мәхсити — бағни көрүш. Өмәр Нурумни яхши вәдиләрни берип ишқа алиду. Ғунчәм билән Нурум бир-бирини чин сөйиду, улар иккисила пак виждан, гөзәл арзу-арманлар илкидики яшлар.

Иккинчи пәрдә көрүнүшлиридә Өмәр шаңию вә униң аилиси көрситилгән. Өмәр шаңию вә аяли Шәрван Ғунчәмни һәм бағни қолға чүшириш үчүн Ғунчәмни оғли Сейитқа елип беришни мәхсәт қилиду. Зориханниң ағрип вапат болуши бу рәзил мәхсәткә дәп келиду. Өмәр шаңию нәзир-чираққа аз-тола хиражәт чиқирип, Ғунчәмни өйигә әкеливалиду. Ғунчәм "ғәмхорчиларниң" һарам ойлирини уларниң сөһбитидин тәсадипи аңлап қалиду. Ғунчәм өз өйигә кәтмәкчи болиду. Амма Өмәр шаңию ялған һөжҗәтләрни тоғрилап Ғунчәмгиму һәм униң өйи, беғиғиму егә болувалған. Нурум билән иккиси бу адаләтсизликкә қарши турушқа бәл бағлайду. Нурум язичә кечә-күндүз ишлигән иш һәққини елип Ғунчәмни қутулдурмақчи болиду. Бирақ Өмәр шаңию униңға һечнемә бәрмәйду. Нурум Өмәр шаңиюниң һарамлиғини, қара нийәтлигини қорқмай бетигә басиду. "Уятсизлиқ, наһәқлиқ, төһмәт, хиянәт, бузуқчилиқниң устилири, һелигәрлигиңларға ләнәт", — дәп

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әйипләйду. Шаңию Нурумни ямулға қамитиду. “Бизму әнтимизни алидиған бир пәйт келәр!” — дәп Нурум отлуқ нәпритини һәм қәтъий қаршилиғини билдүриду.

Үчинчи пәрдидә вақиә Өмәр шаңию Ғунчәмни оғлиға зорлап бериш тойини өткүзүши билән башлиниду. Нурум бирқанчә кәмбәғәлләр билән ямулдин қачқан. Улар әнди очуқ қаршилиқ йолиға чүшкән. Шаңию улардин хелә әнсизликкә чүшиду. Нурум достлири билән Ғунчәмни қутулдурмақчи. Буниңда уларға Өмәр шаңиюниң өй хизмәтчиси Патәмхан ярдәмлишиду. Келишим бойичә Нурумлар Патәмханни бағлап қоюп, Ғунчәмни апкечип кетиду. Буниңға той қатнашчилириниң бәзилири хошал болса, бай тәрәпләр, әлвәттә, әпсуслиниду. Өмәр шаңию қачқунларни қәйәрдин болмисун тепишқа буйруқ қилиду. “Хәп, Нур, бир қошуқ кениңни ичмисәм, тохтап тур!” — дәп һәс-һәскә чүшиду.

Үчинчи пәрдиниң иккинчи көрүнүши — әсәрниң түгәнҗә (кульминация) қисми. Қачқунлар тутулған. Ғунчәм Өмәр шаңиюниң өйигә тутқун қилинған. Нурум қамақта. Ғунчәм еғир ағриққа дучар болған, җисманий азапланған болсиму, баш әгмәйду. Өлүм алдида ятқан Ғунчәмни байниң оғли Сейит қолидин кәлгичә һақарәтләп, пешайвандин домулитип чүширип, чугулуп кәткән чачлиридин тутуп сөрәп һойлидики ғазаңлар үстигә ташлайду. Патәмхан билән униң оғли Мәшрәп бу азап-хорлуққа ара чүшүватқан пәйттә кирип кәлгән Өмәр шаңию уларни һақарәтләп, он нәччә жил ишлигинигә һечнемә бәрмәй қоғлайду. Ғунчәмниң әһвали һаман начарлишиду. Нурумларниң йәнә ямулдин қечип кәткәнлигини хәвәрләп, қачқунларни тутушқа ярдәм қилишни өтүнүп кәч түндә яйилар йетип келиду. Һәммә қачқунларни тутушқа атлиниду. Нурум достлири билән һәрқанчә ховуп-хәтәргә қаримай Ғунчәмни қутулдуруш үчүн шаңиюниң һойлисиға келиду. Ғунчәм сөйгән яриниң қолидин бир жутум суму ичәлмәй, униң қучиғида жан бериду. Ғунчәмниң өлүми көпчиликниң ғәзивини техиму күчәйтиду. Бу ғәзәп драминиң ахирида барчә деханлар бирлишип ейтқан хорда мужәссәмләнгән.

Қисас бизгә қарар болсун,
Ғәзәпләр зулпиқар болсун!
Пачақлансун зулум тәхти,
Адаләт бизгә яр болсун!

Жуқурида хелә тәпсилий ейтилған вақиәликниң әсәрдә тәсвирлиниши жәриянида бирқанчә персонажларниң мүҗәз-хулқи вә ишәмәли билән қияпити көрүниду.

Баш қәһриманлар Ғунчәм вә Нурум адаләтликкә интилишлири, арман йолидин таймаслиғи вә зулумға очуқтин-очуқ қарши чиқиши билән алаһидә пәриқлиниду. Бу пәзиләтлири һәдди-һесапсиз һақарәт, азапларни мәрданиларчә баштин кәчүриду. Амма улар роһий паклиғиға кир тәккүзмәйду, муһәббитигә болған садақәтлигидин қилчә ағмайду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әксичә улар есил пәзиләтлирини техиму мустәһкәмләйду, һаман өсүп, чиниқип бариду. Әсәрниң бешида улар һаят вақиәлири үстидә көп ойланмиған, қийинчилиқларға төзүп жүргән болса, драминиң ахирида адаләтсизликкә вә зулумға мәрданиларчә қарши чиққан яшлар болуп йетилиду.

Өмәр шаңиюниң обризи драма вақиәлигидә асаслиқ орунға егә образ. Униң зораванлиғи вә адаләтсизлиги һәммә вақиәләрниң, Ғунчәмдәк пак қизниң өлүминиң сәвәпчиси. Өмәр шаңию қув-һелигәр, рәһимсиз қанхор адәм сүпитидә гәвдилиниду. Бу образ һөкүмдар синип бай-помещикларниң типик обризидур.

Драмида жуқурида шәрһиләнгән образлардин башқиму персонажлар көрситилгән. Меһриван һәм қорқумсиз Патәмхан, залим һәм һакавур Шәрван, шаңиюниң һәрқандақ қара ишлирини әмәлгә ашуридиған ялақчи Басит образлирини алаһидә аташқа болиду. Айрим эпизод-лардила бирәр хислити билән көрүнидиған Зорихан, Өмәрниң оғли Сейитлар образлириму ярқин тәсвирләнгән.

“Ғунчәм” драмисида Зунун Қадирийниң һаят вақиәлирини чинлиғи вә мурәккәплиги билән тәсвирләштики, қәһриманлар характерини ечиштики маһарити жуқури дәриҗидә намайиш қилинған.

Драмидин елинған парчида һөкүмран синип вәкиллириниң әмгәкчи хәлиққә салған зулум-зорлуқлири көрситилиду.

Соал вә тапшуруқлар

1. Төвәндики схемиға асаслинип, язғучиниң һаяти вә иҗадийити һәққидә сөзләп бериңлар.

2. “Ғунчәм” драмисиниң йезилишиға қандақ дәвир һәққанийити асас болди? Ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар.
4. “Ғунчәм” драмисиниң асасий идеясини еniқлаңлар.
5. “Ғунчәм” драмисида феодаллиқ түзүмниң сәлбий көрүнүшлири қандақ әкис етилгән? Пикирлириңлар билән бөлүшүңлар.
6. З.Қадирий иҗадийитидә “Ғунчәм” драмисиниң асаслиқ орун егиләй-диғанлиғиниң сәвәви немидә дәп ойлайсиләр. Жававиңларни дәлил-ләңлар.
7. Интернет ресурслардин вә қошумчә мәнбәләрдин пайдилинип, “Зунун Қадирийниң әдәбиятта тутқан орни” мавзусиға доклад тәйярлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

49-дәрис

“ҒУНЧӘМ” ДРАМИСИ

Ғ у н ч ә м — ишчан қиз, 17 яшларда
Н у р у м — ишчан жигит, 20 яшларда
З о р и х а н — Ғунчәмниң аниси, 50 яшларда
М ә ш р ә п — шаңиюниң малийи, 30 яшларда
П а т ә м х а н — Мәшрәпниң аниси, 48 яшларда
Т у р ғ а н — ялланма дехан, 25 яшларда
А м а н т а й — шаңию малчисиниң оғли, 20 яшларда
А з н и б а қ и — кәмбәғәл дехан, 50 яшларда
Я қ у п — кәмбәғәл дехан, 35 яшларда
Ө м ә р ш а ң и ю — помещик, 45 яшларда
Ш ә р в а н — Өмәр шаңиюниң аяли, 38 яшларда
С е й и т — Өмәр шаңиюниң оғли, 17 яшларда
Б а с и т — әлликбеши, 40 яшларда
Һ а к и м б а й — һаллиқ дехан, 45 яшларда
Я й и л а р, ә р-а я л д е х а н л а р , ж и г и т л ә р

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи көрүнүш

Ғунчәмниң дадисидин қалған һойла, сәһниниң арқа тәрипи алмилиқ бағ болуп, һойла билән бағни талда тоқулған қаша айрип туриду. Сол тәрәптә өйниң ишиги вә пәнҗириләр көрүниду, униң алдида чечәклигән кава бариңи. Ғунчәм баранда қеқилип кәткән алмиларни севәткә терип жүрүп нахша ейтиду:

Алмилар пишай дәпту
Шах-шехида мәй болуп.
Яр биздин яманлапту
Булут тосқан ай болуп.

Мән бараймекин унда,
Яр келәрмекин мунда.
Ярға яр керәк болса,
Қол селип келәр мунда.

(*Қолида тоғач Зорихан кирип келиду*).

З о р и х а н — Немә қиливатидиғансән, қизим. От-яшларни от бесип кетипту, иккилән бир болуп отавәтсәк болатти.

Ғ у н ч ә м — Боранда қеқилип кәткән алмиларни қақ селиветәй.

З о р и х а н — У...й, пайдиси йоқ ишни қоюп турсаңчу. Уни бекар вақтиңда қиливаларсән. Авал мону от-яшларниң иши зөрүр әмәсму. Отқа чеқилдуруп қойсақ, шунчә қилған әмгигимиз зайә болуп кетиду.

Ғ у н ч ә м — Һәш-пәш дегичә мону севәттикини жайлаветимән. Иссиғиң ешип қалғанда, қақ су чилап беримән әмәсму, апа. Шу вақитта хой иш қиптекәнсиз, қизим, дәп қаласән.

З о р и х а н — У сөзүңгу раст, қизим. Бизниң башқа деханчилиғимиз болмиғандикин, от-яшлиримизға яхширақ қарисақ болиду. Алди билән қосақ тойидиған ишқа жүгрә, мақулму. Алмиларни суғирип, бағниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шорилирини тораш керәк еди. Һелиқи әркә-тайтаң байвәччә һелитинла пишмиған көк алмиларни оғрилашқа башлапту. Хойма тоюп кәттимғу шу Өмәр шаңиюниң шумлиридин.

Ғ у н ч ә м — Алма биләнла қанаәтлиниду дәмсән уларни, түнүгүн кәчқурун гугум чүшкәндә боран чиқишқа башлидиғу...

З о р и х а н — Һә-ә...

Ғ у н ч ә м — Боран алмиларни қеқивәттимекин, қарап бақай дәп баққа чиқсам, Сейит дегән маңқиси шоридин чүшүп катәктин тоху оғрилаватиду. Гәжгисигә йоған чалма билән бирни қойдум.

З о р и х а н — Өлтүрүп қоюп балаға қалма, у жувайнимәкни йәнә.

Ғ у н ч ә м — Бешини йесун һарам тамақ, техи ағзини яман қилип, урғили келиватиду. Көсәй билән дүмбисигә бирни қойиведим, ешәктәк жиғлаватмамду (*күлүп кетиду*).

З о р и х а н — У өктәмләрниң дәстидин қандақму күн көрәр киши.

Ғ у н ч ә м — Һә боптула, дәп қоюп бәрсәң, бешиңға чиқивалиду. Бекар тәләп, тоймиғурларниң жажисини бериш керәк.

З о р и х а н — Биз қандақ жажисини берәләймиз. Есиндин чиқтиму, булту алмилар әндила пишай дегәндә, шу Сейит дегән мерәз кечиси төрт лөкчәкни әгәштүрүп кирип немә қилған? Бизни қаңғир қахшитип, көзимизчә алмиларни қеқип, тағар-тағарлап еп чиқип кәттиғу. Әлликбешиға әризә қилсам, шаңиюға бар дәйду. Шаңиюға барсам, "болди, мән униң әдивини берип қояй" дәп йолға салди. Буланчи болса — балиси, сорақчи болса — дадиси, бизниң дәрдимиз нәгә йетиду дәйсә.

Ғ у н ч ә м — Һелиму дадам рәмити мошу бағни қилип қоюптекән, болмиса қандақму қилаттуқ.

З о р и х а н — Дадаң өзи кәмбәғәл болған билән кишиниң һәққидин қорқидиған, инсаплиқ, ишчан адәм еди, қоли гүл едидә у рәһмәтликниң, тиккән көчити зайә болмай тутатти.

Ғ у н ч ә м — Бағвәнкәндә, дадам.

З о р и х а н — Уста бағвән еди. Мошу алмиларниң көчәтлирини худди кичик балини пәпиләп чоң қилғандәк өстәргәнди. Товва! Дунияда һәжәп инсапсиз адәмләр бардә, улап қойған көчәтләрни оғрилап яки зитлишип ташлаветип шу рәмәтликни қахшитатти.

Ғ у н ч ә м — Шунчә йәрлири бекар туруп өзлири бағ қилмайдекән, хәқ бағ қилса көрәлмәйдикән. Ичидә оға қайнайдиған адәмләрдә.

З о р и х а н — Мана шу Басит әлликбеши шундақ ичидә оға қайнайдиған адәм. У бурундинла бизгә өч.

Ғ у н ч ә м — Арписини хам орғанмекәнмиз униң?

З о р и х а н — Бир күни жамаәт жиғилған йәрдә дадаң уни ғалчидин ғалчиға селип, бәгләрниң тапинини ялайдиған ялақчи, хошамәтчи дәп таза тиллаптекән. Шундин бери бизгә қәвәтла өчлүк қилиду.

Ғ у н ч ә м — Хой иш қиптекән дадам.

З о р и х а н — У күни Басит силәр һашарға бармидиңлар, өстәндә су аз, һазир силәргә су берәлмәймиз дәп валақлайду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғ у н ч ә м — Йүзләп хо йери барларниң етизлирида тешип аққан су һәҗәп биздәк кәмбәғәлләрниң бирнәччә ғулач ериғини айлинип чиқип кетишкә йәтмәйдекәна.

З о р и х а н — Өйдә әр киши болмиғандики ажиз дәп бозәк қилидудә бизни, жувайнимәк көпкүрләр. Мошундақ ишниң бесиқ вақтида Нурум нәдә жүридиғанду? Хелә күн болдиғу шу бала өйгә кәлмигили.

Ғ у н ч ә м — Бүгүн он бәш күн болди.

З о р и х а н — Товва, немә қилип жүридиғанду?

Ғ у н ч ә м — Аңлисам, лапқутлишиватқанларниң арисида ишләп жүриду дәйду.

З о р и х а н — У лапқут өткүзгәнләрни биз қәйәргә әкелип ишлитәрмиз.

Ғ у н ч ә м — Апа, Нурумни башлап келип ерикларни чаптурсақ болмамду.

З о р и х а н — Раст, шуниңға дәйдиған гәплиримму бар еди. Тохта, мән берип тепип келәй. Ғунчәм сән гүлләрниң түвини юмшитип тур, Нурум келип қалса су башлитип келимиз.

Ғ у н ч ә м — Мақул, чапсанирақ кәлгин, апа (*Зорихан чиқип кетиду*). Өзичә мәндин сир йошуруп жүриду. Апамниң дәйдиғиниму, Нурум иккимизниң дәйдиғинимизму бир гәп... Нурумниң биздин көңли ағрип қалдимекин, сәл өзини чәткә тартишқа башлиди. Як, мәндин көңли ағриғидәк һеч иш өткән йоқ... Дили яман назукчу Нурумниң (*йеник шамал соқиду вә булбул сайрайду*). Уһ... булбул! Әҗәп салқин шамал чиқти. Шундақ чирайлиқ чағларда Нурум билән биллә етизларда кәчкичә ишлисәк, өткән күнләр билинмәс еди (*гүлләрниң түвини юмшитип нахша ейтиду*):

Бағлар ара шамал учуп сени әсләтти,
Гүлләр ара булбул сайрап сени көрсәтти.
Көзни тикип Нурум саңа жүригим тәшна,
Яр-яр дәп кечә-күндүз бақтим йолуңға.
Ярим билән биллә өскән биз бу мәлидә,
Башта көйүп вәдә қилған чимәнликләрдә.
Ойнап-күлүп биллә ишләп жүргән чағлирим,
Сәһәрләрдә етиз арилап сени сеғиндим.

(*Зорихан билән Нурум кириду.*)

Н у р у м — Течлиқмусиз, Ғунчәм?..

Ғ у н ч ә м — Өзиңиз течлиқму?

З о р и х а н — (*Нурумға қарап*) Олтар балам. Еһ... һерип кәттима. Азрақла маңсам, жүригим селип, өпкәм ағзимға тиқилипла қалидиған болдум. Ғәнчәм, сән баққа чиқип чай қайнатқина (*Ғунчәм йәр астидин Нурға қарап күлүп қойиду*).

Ғ у н ч ә м — Чай алғач кәлдиңму?

З о р и х а н — Содигәр дегәндә инсапму йоқ. Мана мошунила бәрди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Н у р у м — Кимдин алдиң, чоң апа?

З о р и х а н — Бу мәлидә қанчә дукан бар дәйсән. Әшу Һашим байниң дукинидин.

Н у р у м — Өтүп кәткән жазанихор у. Ким қилтаққа чүшәркин дәп марапла туриду.

З о р и х а н — Худайим өзи инсап бәрсун... Уни қоюп турайличу, мениң саңа дәйдиған бир гепим барди қара, Нурум! Сәнму у йәр-бу йәрдә аварә болуп жүрмә. Биз болсақму ялғуз, сениңму биздин башқа кимиң бар? Мән болсам керип қалдим, униң үстигә күндин-күнгә кесәл чеқип кетип бариду. Апаң рәһмәтлик жан үзүш алдида маңа вәсийәт қилип: "Дунияда һәдә, саңа оғлум қалди. Авал худаға, иккинчидин, һәдә, саңа тапшурдум. Өзәң бала-қулун қиливаларсән" дегәнди (*көз яш қилиду*). Сән болсаңму чоң болдуң, Ғунчәмму чоң болуп қалди. Әнди иккиңларниң бешини бир қилип қояй десәм, мәндә артуқ бирнемә йоқ. Йә сән ишләп түзүгирәк бирнәрсә тапалмидиң. Униң-буниңға бекарғила қаришип берип жүриду дәп аңлаймән. Бир кечидила пәтә оқутуп қояй десәм, хәлқи аләмниң ичидә сөз-чөчәккә қалиду киши. Һеч болмиса тойниң аш-сүйи үчүн бирәр топақ, бирәр хо гүрүч, шуниңға йәткидәк яғқа пул тапсақ, бизму бағниң һосулини жиғиштуруп қәнт-гезәк, жиртиш үчүн рәх-пәх алсақ, "әжәп убдан болди" дегидәк бир той қилип, иккиңларниң бешини бир оңлап қойсам дәймәна, балилирим (*баққа қарап*), Ғунчәм, чейиң қайниған болса, әкәлгинә...

Ғ у н ч ә м — Мана һазир (*Зорихан жоза қоюп дәстихан салиду. Ғунчәм әткән чай етиду*).

З о р и х а н — (*Нурға чай қуюп берип*) Нурум, сән чай ичип тур. Мошу мәһәллидә ишләшкә саңа лайиғирақ бир орун бармекин, сүрүштүрүп бақай. Чейиңни ичип болуп алмиларға су келидиған ериқни қиривәткинә.

Н у р у м — Болиду, чоң апа.

Ғ у н ч ә м — Қени ичиңә, Нурумка. Кичиккинә қаймиғидин... Сиз бизни унтуп қалдиңиз һә...

Н у р у м — Сиз унтумисиңизла болаттиғу.

Ғ у н ч ә м — Һә шуниң үчүн қечип жүрүпсиздә, қанчә күнләр өтүп кәтти. Әсләпму қоймаптимән, зади бағрим қаттиқчу мениң, сеғинишни билмәймән.

Н у р у м — Әжәп әгитмә гәпләргә уста болуп кәттиңиза, Ғунчәм. Кечә-күндүз мениң хиялим силәрдә.

Ғ у н ч ә м — Вай, техи, устилиқ дегән мана.

Н у р у м — Немә устилиқ бар дәйсиз бу гәптә. Растини ейтсам, мошу күнләрдә бирла хошаллиғим бар. У болсиму пәқәт сиз. Мениң жүригим сизниң хиялиңиз билән яшириду. Сизгә қарап олтарғум келиду.

Ғ у н ч ә м — Вай, техи, әмсә немишкә өзуңизни биздин чәткә тартисиз. Көңлуңизни йә мән ағритип қойдумму?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Н у р у м — Сиздин немишкә көңлүм ағрисун һә... Йәнә берип тақишидиған йери пул екәндә. Пул тепиш керәккән, Ғунчәм.

Ғ у н ч ә м — Вайй әй, җан болса җаһан, аш болса қазан. Пул-пул дәп биз дукан ачаттиқму...

Н у р у м — Сиз ундақ дегән билән апиңизниң гепи башқа.

Ғ у н ч ә м — Апам сизни мәндинму бәк яхши көриду.

Н у р у м — Тоғра ейтисиз. Мәнму уни яхши билимән. Һәммимизниң ойиғу бир. Бирақ чоң апамниң егиз бир давани бар. Шу иккимизни бирләштүрмәй тосап туриду. Мана шу давандин чиқиш тәс болуватиду.

Ғ у н ч ә м — Мени сиздин қачуруватмайдиғу?

Н у р у м — Сизни мениң билән көрүштүрмәйватиду дегән сөз әмәс.

Ғ у н ч ә м — Әмсә немә дегән сөзиңиз бу?

Н у р у м — Мевә пишқан, гүлләр ечилған. Өзәң бағвән туруп, гүлини қисмай, мевисиниң шәрбитини тетиялмайватисән, әгәр мевигә қурут чүшсә, ишниң түгигини.

Ғ у н ч ә м — Қизиқ гәп қилисиз. Бағвәнни гүл үзүштин, мевә йейиштин ким тосап қойиду?

Н у р у м — Апиңиз. Шәйтан қиз һечнемини билмәс болувалғинини қара. Апа, бизни аварә қилма десиңиз болмамду.

Ғ у н ч ә м — У... апам сизни қандақ тосап қойди?

Н у р у м — Раст шундақ. Гүлни үзсәң тавар яғлиққа ора дәйду.

Ғ у н ч ә м — Паһ, гәплирини, қув, яман қув, тохтап турең (*өйгә кирип кетиду*).

Н у р у м — Немә қилидиғанду бу қиз. Һәммини билип туруп адәмни гәпкә салидудә. Бу бечариму қандақ қилиду. Анисиға бир немә дәй десә, йәнә алла-калла, мени өлтирисиләр дәп вай салиду. Маңа бирнемә дәй десә, әһвалимни билип туриду. Оттурида хиҗаләт әқиллиқ қиз (*Ғунчәм бир махорка халта, чөрисигә гүл тиккән бир қол яғлиқ елип чиқиду*).

Ғ у н ч ә м — Мана сизгә тавар яғлиқ, гүл оравелиң. Маниңда һәр қетим тамака чәккәндә, тиккән кишини әсләп қоярсиз.

Н у р у м — Рәхмәт, сиз немишкә аварә болидиғансиз. Алминиң ериғини чепиветәйчу (*кәтмәнни елип баққа чиқиду*).

Ғ у н ч ә м — Бечарә Нурум, таза хиҗаләтчиликтә қалдидә. Униң үстигә апамниң адәмгәрчилигиниң қаттиқлиғи, һә десә "мән хәқтин қалаттимму" дәп аброй талишиду. Чай ичиримән, босут апиримән дәп жүрүпмиғу дадамдин қалған бәш-алтә хо йәрни сетип болди. Кәмбәғәл болғандикин Нурум дегәндәк чоң той бизгә чиққили болмайдиған бир давандә (*Ғунчәм өйгә кирип кетиду. Нурум нахша ейтиду*):

Каккуклар келип қонди
Яшарған терәкләргә.
Яримни көрүведим
От кәтти жүрәкләргә.

Ечилди сунуқ көңлүм
Қип-қизил қизил гүлдәк.
Қачанғичә жүрәрмиз
Каккук билән Зәйнәптәк.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғ у н ч ә м — Нахшиниң қизиқлиғини. Нурум әҗәп нахша ейтидудә, дутарниму қәвәтла чирайлиқ чалиду. Тохта, апам кәлгичә бирдәм дутар чалдурайчу (*бақ-ка жүгрәп чиқип*). Нурум бу йәргә келиңа, бир гепим бар.

Н у р у м — Һә, дәвериң, қулиғим сиздә.

Ғ у н ч ә м — Яқ мәйәргә кәлсиңиз, андин кейин дәймән.

Н у р у м — Һә, мана кәлдим. Немә дәйсиз?

Ғ у н ч ә м — Наһайити қизиқ гәп дәңа! Жүрүң, бараңда сөзләп беримән.

Н у р у м — Қандақ гәпту у (*Ғунчәм тумар-мончақлар есилған дутарни әкелип, Нурумға тутқузиду*).

Ғ у н ч ә м — Мана мениң гепимни мошу дутарниң тарлири сөзләп бериду.

Н у р у м — Һәй, шәйтан қиз, мени алдапсиздә!

Ғ у н ч ә м — Һеч алдиғиним йоқ. Узун болди сизниң нахшилириңизни сеғиндуқ.

Н у р у м — Сиз уссул ойнисиңиз, чеп беримән.

Ғ у н ч ә м — Мәйли челиң. Ойнаймән.

(*Нурум дутар челип нахша ейтиду, Ғунчәм уссул ойнайду*):

Сәһәрдә шамал чиқса,
Гүл шехи еғаңлайду.
Ғунчәмниң бойи зилва,
Булбул қондуралмайду.
Ярниң беғи алмилиқ,
Алмиларни үзмидуқ.

Ишқи йолиға кирип
Һечнемини сәзмидуқ.
Ярниң беғида ләйли,
Маңа бармекин мәйли.
Болса-болмиса мәйли,
Мән ярниң қәләндәри.

(*Ғунчәм қапиғини түрүп, уссулдин тохтап қалиду.*)

Н у р у м — Һой, немә болди, Ғунчәм?

Ғ у н ч ә м — Дәйдиғанни дәвелип, йәнә немә болди дегинини.

Н у р у м — Мән немә дедим сизгә?

Ғ у н ч ә м — Сиз мени техичила синиялмай жүрүпсиздә? Әслидә өзиңиздә ишәнч йоқ.

Н у р у м — (*дутарни қоюп*) Немишкә ишәнч йоқ. Зади немә болғанлиғини чүшәнмәй қалдимғу.

Ғ у н ч ә м — Ярниң беғида ләйли, маңа бармекин мәйли... Мәйли барлиғини көрүң дәп жүригимни йерип бәрсәм, болаттиму, нан дәссәп берәйму?

Н у р у м — Һә... шуниңғиму хапа боламду киши. Бу хәлиқ нахшисиғу. Уни мән сизгә атап чиқарғиним йоқ.

Ғ у н ч ә м — Әмсә немишкә маңа қаритип ейтисиз?

Н у р у м — Әнди чеқишип, муһәббәт болсун дәп ейтип қойдумдә. Маңа қараң, Ғунчәм.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғ у н ч ә м — (*қаримастин*) Тутмаң мүрәмни (*Нурум Ғунчәмгә қарап туруп нахша ейтиду*):

Гүлүм ғунчә, гүлүм ғунчә.
Немә қайрилисән шунчә.
Пуғанда булбулуң дайим
Ечилсаңчу күлүп ғунчә.

(*баг ичигә маңиду*)
Гүлүм ғунчә, гүлүм ғунчә,
Немә көйдүрисән шунчә.
Қешимда турмидиң бирдәм,
Мениң көңлүм ечилғунчә.

(*Ғунчәм ногайда су елип, Нурумға чечип қачиду. Нурум Ғунчәмни қоғлап чиқиду.*)

Н у р у м — Әнди мән чачсам, қандақ қилисиз?

Ғ у н ч ә м — Мәйли чидиғанға чиқарған.

Н у р у м — Йәнә ала күчүкләр келип қалмисун.

Ғ у н ч ә м — Болди, уни тәгимәң.

Ш а ң и ю — (*сирттин*) Зорихан, һай Зорихан, қайсиңлар бар? Һой...

Ғ у н ч ә м — Вийәй, кимду бу? (*Жүгрүп баққа кирип кетиду. Шаңию кириду*).

Ш а ң и ю — Нур? Сән бу йәрдә екәнсәнғу. Қандақ әһвалиң?

Н у р у м — Яман әмәс, шаңиюка. Қандақ өзлири, убдан турдилиму?

Ш а ң и ю — Худаға шүкри, саламәт. Зорихан нәгә кәтти?

Н у р у м — Бир йәргә берип келәй дәп һазир чиққан еди (*Зорихан кирип келиду*).

З о р и х а н — Әссалам. Шаңиюниң қәдими бу яққа йетип қаптиғу...

Ш а ң и ю — Силини йоқлап өтәй девидим. Әһваллири яхшиму, саламәт турамдила?

З о р и х а н — Яман әмәс шаңиюм. Иш қилип тирикчилигимиз кетип бариду (*Нурумға қарап*). Олтар, балам.

Ш а ң и ю — Яхши, яхши. Нәгә берип кәлдила, Зорихандә?

З о р и х а н — Қериғанда мошу балиларниң ғеми. Нурумни бир йәргә ишқа турғузуп қояй девидим. Һеч епи кәлмәй туриду.

Ш а ң и ю — Силәр билән ширәм болсиму туққанчилиғимиз бар, биз туруп, Нур кимләрниң алдида сарғийип жүриду. Мана, житимларға өзүмиз ата болумиздә!

З о р и х а н — Рәхмәт шаңиюм шунчилик дегәнлиригә.

Ш а ң и ю — Бизниң жуқурики мәһәллидики жаңзида ишләйдиғанға раса бир оғул бала керәк. У йәрдә бузулуп-чечилип ятқан нәрсиләрниң сани йоқ. Нур берип бизниң орнумизда егидарчилиқ қилсун. Йиллиғини убдан қилип кесип қояйли. Қандақ дәйдила?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

З о р и х а н — Таңәй, Нурум өзи немә дәйдекин?

Н у р у м — Шаңиюм өзи атидарчилиқ қилимән дәйдиғу, мәйли ишләп берәй. Бирақ йиллиқ турмаймән. Чаңгуң турай.

Ш а ң и ю — Чаңгуң турушниң вақти өтүп кәттиғу?

Н у р у м — Әмди қалғинини өзуңиз билисиз. Иш қилип чаңгуң һесавида қар чүшкичә дегәндәк, ишләп беримәндә.

Ш а ң и ю — Һә, мәйли әмсә. Алтә ай дәп қояйли.

З о р и х а н — Алтә ай, қени униңға қанчилик бирнемә берила, шаңиюм?

Ш а ң и ю — Башқилар сәккиз айлиқни сәксән тәңгә пул, икки хо буғдай, бир қур кийим-кечәккә турди. Уруқ-туққан болғандин кейин Нурға икки айға қаримастин шундақ беримиздә. Әлвәттә қойнуңдин төкүлсә қончуңға дегәндәк, силәргә кәтсә мәйли әмәсму...

З о р и х а н — Уғу шундақ. Әмди әшу сәксән тәңгигә кичигирәк болсиму бир кала кәлмәсму?

Ш а ң и ю — Калини немә қилидила?

З о р и х а н — Яқ, әмди дәймәндә.

Ш а ң и ю — Әгәр сеғип ичимән десилә бизниң үч-төрт кала туғупту. Бирәсини әкелип сеғип ичәрсиләр.

З о р и х а н — Вайәй, кишиниң жанлиқ мелини тутамдиған. Жан бар йәрдә қаза бар дәп бирәр хейим-хәтәр болуп қалса, түгимәсла чатақтә!

Ш а ң и ю — Әгәр калини сеғип ичиштин қорқсила, Нурниң ишлигән пулиға чеқип күздә бирәр кала бериветәрмиз.

З о р и х а н — Һә мана бу дурус. Шундақ болсун, шаңиюм.

Ш а ң и ю — Нәдики немиләргә хелә нәрсиләрни айимаймән. Нур дегән өз әмәсму. Әгәр яхши ишлисә, бизниң отақчиниң раса қизи бар, четип қойимән. Иккиси бир болуп һәммә ишни башқуриду десилә.

З о р и х а н — (*аңлимасқа селип*) Нурум, чай қайнидимекин чиқип бақкина (*Нурум бақ қа маңиду*).

Ш а ң и ю — Болди, аварә болмисила, чайға тавим йоқ.

З о р и х а н — Аран бир кәлгәндә чай-пай ичип кәтсилә, шаңиюм.

Ш а ң и ю — Төвәнки мәһәллидә тойда, нәзирдә болдуқ. Силәрниң әлликбеши чайға чақириптекән. Әнди чайни нәгә ичимиз?

З о р и х а н — Шундақ болсима, кәмбәғәлниң еши чишқа дора дәптекән.

Ш а ң и ю — Бизниң чишимиз техи өткүр, дора лазим қилмайду...

З о р и х а н — Устиханни чайнисилиму өтидикәндә.

Ш а ң и ю — (*зәһәрлик күлүп*) Қуруқ гәпни қоюп, бағниң алмилирини бир қатар көрүп бақайли, жүрсилә.

З о р и х а н — Жүрсилә, жүрсилә, көрүп бақсила.

Ғ у н ч ә м — (*чечилип кириду*) Бешиңни йәйдиған. Адәмгә неманчила тикилип қарайдикинә. Худди бир ач қалған бөриниң өзи. Мән өз ишим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

билән аварә болуватсам, “немишкә алдимға келип салам қилмайду” дәватмамда. Хошамәт қилип нәгә бараттим. Мән униңға яхши көрүнүп ағича хеним болушни халаттимму (*Нурум кириду*).

Н у р у м — Ғунчәм, қапиғиңиз чүшүп кетиптиғу?

Ғ у н ч ә м — Як, һечнемә болмиди... Шундақ қилип йәнә кетидиған болдуңизма?

Н у р у м — Мениңчә болса сиздин бирдәмма айрилғум йоқ. Момайниң тәливи шундақ болуватиду.

Ғ у н ч ә м — Шаңиюниңкидин башқа йәрдә ишлисиңиз болмамду?

Н у р у м — Башқа йәрдә ишләйдиған орунниң тайини болмиса, вақит бекар өтүп кетип бариду. Амалниң йоқи, бәш-алтә ай дегән һеч гәп әмәс.

Ғ у н ч ә м — Мәйли әмди. Апамниң дегиничә болсун (*Зорихан кириду*).

З о р и х а н — Шундақ қилип шаңиюниңкигә баридиған болдуң. Уларниң чишиға тәгмәй, дегинини қилсаң, бирнәрсә алғили болиду. Өзиму дәватидиғу.

Н у р у м — Аңлидим.

З о р и х а н — Һә, келишмигән ишларға арилашмай, бәңвашлиқ қилмай, силиниң раст, хоп дәп қойсаң, сәндин һечнәрсә кәтмәйдиғу.

Ғ у н ч ә м — Хоп-хоп дәпла турса, һәммиси боюнға минивалиду.

З о р и х а н — Сән теч тур. Саңа гәп қиливатқиним йоқ. Өзәңму һакавур болуп кетип барисән. (*Нурумға*) Иш қилип, партақ күнүңни йәткүзүп дегәндәк бирнәрсә жулуп кәл. Биздә йетәрлик йәр-су, қош жабдуқ болса, сени берәттимму, женим балам. Вай, Худа..

Ш а ң и ю — (*кириветип*) Алмилар бийил таза боптудә. Һай-пай, Ғунчә қиз тазим қени. Өзиниң туққанлиридин қачамдекән ахмақ.

З о р и х а н — Һой, Ғунчәм, шаңию даданға тазим қил, сәт болиду (*Ғунчәм сус тазим қилип, өйгә кирип кетиду*).

Ш а ң и ю — Һә, қиз бала дегән әдәплик болидиған... Хош, Нур, қандақ қилидиған болдуқ, һазир маңамсән?

Н у р у м — Болиду, маңимиз.

З о р и х а н — Мәйәргә киргинә, Нурум (*Зорихан бақ-ка кириду*).

Ш а ң и ю — (*өз-өзигә*) Бу хотунниң яхши икки нәрсиси бардә: бири алмилиқ беғи, бири қәләм қаш қизи. Һәр иккисини әпләп қолға кәлтүрүш керәк. Мән шуниңғичә сәп салмай жүрүптимәндә, тимақта тохтиғидәк бала бопту әмсә бәччәғәниң қизи... Бу хотун қосиғида қизини Нурға бәрмәкчи охшайду. Нурни қаримиғимға иливалғиним хелә иш болди. Әмди мошу сөзмән хотунни көздин йоқатсам, қизиму, беғиму нәгә бариду? Өз йеғиға өз гөшини қоруймиздә. Мошу гүллүк бағдила бу чирайлиқ қизчаққа өй тутуп беримиз.

З о р и х а н — (*өйдин чиқип*) Силини сақлитип қойдумму. Нурумниң бирнәрсилирини жайлап йолға салайли дәватимиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ш а ң и ю — Яхши-яхши, бопту. Әлликбешинин өйидә менің етим бар. Мән кетиверәй, Нур арқамдин барсиму болиду.

З о р и х а н — Узитип қояй...

Соал вә тапшуруқлар

1. Берилгән парчини рольларға бөлүп оқуп чиқиңлар.
2. Төвәндики планға асаслинип, парчиниң мәзмунини ечип бериңлар:
   а) Ғунчәмниң аилисиниң турмуш-тирикчилиги.
   ә) Нурумниң бәхитсиз тәғдири.
   б) Зориханниң армини.
   в) Шаңиюниң Ғунчәмләрниң өйигә келиштики мәхсити.

3. Парчигә асаслинип, Нурум билән Ғунчәмниң тойи немә сәвәптин кечиктүрүлгәнлиги һәққидә пикирлишиңлар. Мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
4. Парчидә гәп болған урп-адәтләр бүгүнгичә сақланғанму? “Күтүш дәриғигә” тизимлап чиқиңлар.

5. Феодаллиқ түзүмдики синипий тәңсизлик қайси эпизодта тәсвирләнгән? Жававиңларни дәлилләңлар.
6. Парчидә ишлитилгән мақалларни вә фразеологиялик бирикмиләрни тепип, уларниң немә үчүн ишлитилгәнлигини дәлилләңлар.

50-дәрис

ИККИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи көрүнүш

Шаңиюниң мәһәллә ичидики һойлиси. Сәһниниң сол тәрипидә түврүк вә яғачлири ойма нәқиш билән зенәтләнгән пешайван билән бирқанчә өйниң ишик-пәнҗирилири көрүниду. Сәһниниң оң тәрәп жуқурисида шаптуллуқ, төвәнирәгидә жирақтин бедә бесилған лапас көрүнүп туриду. Арқа тәрәптә терәклик бостан, һойлида бир түп қери қарияғач. Вақит күз. Шаңию билән Шәрван ағича сөһбәт қиливатиду.

Ш а ң и ю — Мана өзәң ейтиватисән. Мал-мүлүк дегәнни бир яқтин хәшләвәрсә, түгәйду. Униң үчүн бир яқтин топлап, бир яқтин хәшләш керәк. Мениң дегиним — Зориханниң беғи мошу мәһәллидә бирла баг. Шуни өзүмизгә қаритивелишимиз керәк. У хотун һазир еғир ағриқ, бәрибир сақиялмайду. Әгәр қизи бизниң қолумизда болса, қулдәк ишлитисән. Беғиму бизниң мүлкимизгә қошулиду әмәсму, немишкә планлиримниң тегигә йәтмәйсән?

Ш ә р в а н — Планлириниң тегини убдан билимән, бир чоқмақта икки пахтәкни жиқитиш.

Ш а ң и ю — Һә, бәлли, мана шу, әқиллиқ хотундә сән.

Ш ә р в а н — У планни башқичәрәк йол биләнму әмәлгә ашурғили болиду.

Ш а ң и ю — Мәсилән қандақ, қайси йол билән?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шәрван — Ғунчини күндәшликкә әмәс, келинликкә дәп қолға чүширимиз. Иш техи асан болиду.

Шаңию — (*бираз жим*) Мана қара, ма гәпни...

Шәрван — Үниң ичиңгә чүшүп кәттиғу?

Шаңию — Мениң көңлүм чүшүп қалған болса, дурус боламду. Буни қандақ қилисән?

Шәрван — Кимни көрсә чүшиверидиған қандақ сараң көңүлкән у?

Шаңию — Болди, ағзиңға қарап сөзлә, уни ойлишип көримиз.

Шәрван — Ойлишип көридиған һечнемиси йоқ. Көңлүм-көңлүм дегән гәплири мәшәдә қалсун. Силиму еғизлириға егә болсила, қалған ишни өзәм жайлаймән.

Шаңию — Хош, шундақ қилип, мениң тәливимгә көнмидиң. Бу йәрдә йәнә бир мәсилә бар. Нур бу ишиңға путлишиду. Нур билән Ғунчә бир-бирини өлгидәк яхши көриду. Зориханму қизини Нурға бәрмәкчи. Буни қандақ қилисән?

Шәрван — Шу қапиғи яман гадайғиму қарамду киши. Ғунчидәк қизниң ундақ ялаңғидақларға зайә екәнлигини һәрқандақ киши билмәмду?

Шаңию — Тоғра, бизла Ғунчини Сейитқа елип беримиз десәк, жут мәтивәрлири, әлвәттә, бизниң гепимизни қилиду. Шундақ болсиму, һәрһалда, Ғунчини Сейитқа некалиқ қилғичә Нурға уқтурмаслиқ керәк (*Мәшрәп кириду*).

Мәшрәп — Ака! Басит әлликбеши шаңиюкам билән көрүшәттим дәп дәрваза алдида туриду.

Шаңию — Қичқар (*Мәшрәп чиқиду, Шәрван өйигә кирип кетиду. Басит кириду*).

Басит — Бемәна бир вақитта келип, силини беарам қилип қойдумму немә!

Шаңию — Һәжәп сипайә болуп кетипсәнғу, Басит, олтар. Сениң пат-пат келип турғиниң яхши. Қуруқ кәлмәйсәндә, әлвәттә.

Басит — Бирақ бу қетим қуруқ келип қалдуқтә, шаңиюка, әпу сораймән.

Шаңию — Муғәмбирлик қилма.

Басит — Бүгүн болмиса, әтә болиду десилә. Пайда нәгә қечип қутулиду силидин. Иш қилип, хәлиқ ашлиғини елип болсун. Сатса пул болидиған нәрсиләр мәһәллидә көпәйсун. Андин бир варақни мундақ қилмаймизму (*қолини айландуруп, янчуғини көрситиду*).

Шаңию — Һә, шундақ болсундә, қуруқ гәп қулаққа хуш яқмайду.

Басит — Хатиржәм болсила, Баситни әлликбеши қилғиним һәжәп убдан бопту дәп қалидила (*орнидин туриду*).

Шаңию — Нәгә алдирайсән, олтар.

Басит — Вай есимдин чиқип қапту.

Шаңию — Һә, һә, унтуп қапсәндә, қени, немә гәп?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Басит — Һашим байниңкигә раса яйлавниң қимизи кәптекән, әндила икки чинидин ичип туруведуқ, мәзиннің қушначиси болуң десә, болуң дәп, мени Зориханниңкигә башлап барди.

Шаңию — Хош, немә бопту у йәрдә?

Басит — У хотун сәкратқа чүшүп қапту. Қизи "Нурумни қичқирип бериңлар, апам вәсийәтлирим бар еди дәп нәччә қетим сориди, шуниңға тартишиватиду" дәп жиғлайдекән. Мәзин шаңиюкамға ейтсила, Нурумға үч-төрт күнлүк рухсәт бәрсә, келип момайға егә болуп турса, яхши болиду, қизи болса ялғуз, — дәп мени бу йәргә әвәткән еди.

Шаңию — Баралмайду, һазир хаман вақтида Нурниң бешини қашлиғилиму чолиси йоқ. Берип ейт, биз егә.

Басит — Мақул. Шаңиюкам өзи егә болидекән, ғәм қилмисун дәймән (*маңиду*).

Шаңию — Тохтиғина, Басит, саңа бир мәслиһитимиз бар. Зориханниң қизини бизниң Сейитқа елип бәрсәк дәп, Шәрван билән мәслиһәтләшкән едуқ.

Басит — Bah, наһайити яхши гәп екәнғу, тәлийи бар қиз екән. Силигә келин болса, беши асманға тақишидудә.

Шаңию — Лекин у хотун қизини Нурға бәрмәкчи, вәсийитиму шу тоғрилиқ болуш керәк. Зориханниң өлүм мәрасимида жамаәт алдидин өткүзүп, қизниң бешини бағлавелиш керәк. Ғунчини бизниң егидарчилиғимизға тапшуруш керәк. Сән буниңға күч чиқарсаң болиду.

Басит — Әлвәттә, жәнимиз пидадә бизниң.

Шаңию — Андақ болса, биз буни Нурға уқтурмаймиз.

Басит — Болиду, болиду. Бирақта қулақтин-қулаққа аңлинип хәвәр йетип қалармекин.

Шаңию — Мана шуниң үчүн қандақ қилиш керәк... (*өйдин Шәрван чиқиду*).

Шәрван — Шуниңғиму баш қатурамду?

Басит — Шәрванәм, сиз аңлап туруптекәнсиздә.

Шәрван — Яйлавдики атлардин 3—4ни әкелимиз дәвататтилиғу. Нурни шуниңға чиқармамдила.

Шаңию — Әқлимгә кәлмәпту. Нурни қичқарт.

Шәрван — У бүгүн мошу бағдила қорай оруватиду (*баг тәрәпкә маңиду вә Нурни чақиртиду. Нур қолиға оғақ тутуп кириду*).

Шаңию — Қорайни оруп болдуңму?

Нурум — Яқ, техи йеримини оруп болдум.

Шаңию — Неманчә аста, чапсан орусаң болмамду?

Нурум — Торғай чоң чиллиғанда келип орушқа башлиғандим, мошу ваққичә дәм алмай оруватимәнғу. Сәккиз холуқ бағниң әтрапидики қорайғу, уни "суф" дәпла жиғиветидиған жадугәр әмәсмән.

Шаңию — Тәнә гәпни үгәнмәй, нанни һалаллап йейишни үгиниш керәк.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Нурум — Әнди немә иш қилип бәрсәм болидекин таң.

Шаңию — Уссул ойнап бәрмәйсәндә, ишләп берисән.

Нурум — Язичә қилған ишларға қарап гәп қилайли. Таң сәһәрдә туруп, әл ятқичә ишлигәнлиримиз йәнә силәрни қанаәтләндүрмигән болса, һесавимизни бериң, чиқип кетәйли.

Шәрван — Вай-вуй, чиқип кетимән дәп қорқутмақчимусән? Саңа охшаш пайтимини тәтүр оравалған күрмиңи иш тапалмай жүриду.

Нурум — Болди, Шәрвандә, сиз зәһириңизни салмисиңизму, шаңиюкамниң гепи йетиду.

Шәрван — Һуй, сесиқ гәпни кимдин үгәндиң!

Нурум — Силәрдин.

Шаңию — Болди, бемәна гәпни қоюш. Нур, сән һазир яйлаққа маң, атлардин төртни әкелип, мәйәрдики атлар билән тулуққа қошуңлар.

Нурум — Бизму адәмдә, қиңғир гәп қилмай, түзла гәп қилса, аңлаверимиз.

Шаңию — Болди, такалашмай баривәр (*Нур чиқиду*).

(*Мәшрәп кириду*).

Мәшрәп — Мәзин "Зорихан түгәп қалди, шаңиюкамға ейтип қой" дәйду.

Шаңию — Өзи қени?

Мәшрәп — Кәтти.

Шаңию — Кәтти?

Мәшрәп — "Нурум кәлмисә болмайду, униңғиму дәп қой" деди.

Шаңию — Болди, сениң ишиң болмисун. Немә безирип турисән? Чиқ, жүгү! (*Мәшрәп баққа чиқиду*). Зориханниң бир күнлүк мәрасимиға мән пул хәшлишим керәк. (*Баситқа*) Сән ахирәтлик нәрсилирини елишқа ярдәм қил.

Басит — Болиду, биз тәйяр.

Шәрван — Хәшлигән пулни кам яздуруп қоймисила, жиқ-жиқ көрситип жутниң сәмигә селип қойсила.

Шаңию — Сән үгәтмисәңму, биз уни уттиривәтмәймизғу.

Иккинчи көрүнүш

Баштики көрүнүш. Ғунчәм пешайванда муңлинип олтириду. Патәмхан икки челәкни көтирип кириду.

Патәмхан — Жәним қизим, йәнә шумшийип олтирипсәнғу. Аһ уриваәрсәң, кесәл болисән.

Ғунчәм — Патимдә, демисилиму жүрәкниң теги зедә болуп кәтти.

Патәмхан — Арилап биз тәрәпләргә берип, көңүл көтирип кәлсәң, болмасмеди!

Ғунчәм — Вайәй, Патимдә, баққа кирип бираз йоқап кәтсәм, кәйнимдин бөжиләрдәк маришип жүридиған болди бу һазазуллар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Патәмхан — Товва, сән буларниң сетивалған қулимедиң?

Ғунчәм — Худди торға чүшкән бир қушқа охшаймән. Патимдә, Нурум вақит тепип маңа бир йолуқуп кәтсун. Хапа болмай дәп қойсила.

Патәмхан — Болиду, хатирҗәм бол (*чиқип кетиду*).

(*Ғунчәм хиял сүрүп олтарғанда, Шәрван уйқидин ойғанған һалда әснәп ичкиридин чиқиду*).

Шәрван — (*челәкләрни көрүп*)У лалма хотун өзи қени?

Ғунчәм — Жаңзиға қайтип кәтти.

Шәрван — Шунчивала калидин чиққан сүтниң һәммиси мошумекин?

Ғунчәм — Силәрниң калилириңларниң сүтини мән нәдин биләй?

Шәрван — (*тәнә қилип*) Вай назугумәй, бурун билмигән болсиңиз, әнди билип қаларсиз.

Ғунчәм — Мән бу йәрдә турмаймән.

Шәрван — Нәдә турисән?

Ғунчәм — Өз өйүмгә кетимән.

Шәрван — (*заңлиқ күлкә билән*) Чөшүрини хам санап жүрүпсән. Мән саңа яхшилиқчә ейтип қояй, Нурни есиңдин чиқиривәт. Әнди мошу өйниң адими болисән. Кирпидәк түгиливалмастин, жүгрүп жүрүп ишләп, мошу өйниң бир парчә ненини һалаллап йейишни үгәнгиниң яхши.

Ғунчәм — Силәрму санимай сәккиз демәңлар! Мән һечқачан дегиниңларға көнмәймән.

Шәрван — Дәни көндүридиған өй бу. Сән нәгә баралайсән?

Ғунчәм — Мән өз өйүмгә баралаймән. Беғимда әркин жүрүп ишләп, өзәмниң ненини йәләләймән...

Шәрван — Асмандики ғазниң шорписиға нан чилап жүрүпсән.

Ғунчәм — Мән силәргә сетилип кәткән қул әмәс.

Шәрван — Немә екәнлигиңни көрситип қойимән (*алдирап өйгә кирип кетиду*).

Ғунчәм — Сениң у маңқа байвәччәңгә өлүгүмма тәгмәс. Нурумниң беши аман болса, мени сән залимниң алдида сарғайтип қул қилип қоймас (*улуқ-кичик тинип*). Худайим бизни өз өйүмиздә ата-анимизниң чириғини йеқип, шундақ чирайлиқ беғимизда хошал-хорам биллә өткүзүшкә йәткүзәр (*Шәрван қолида хәт көтирип чиқиду*).

Шәрван — Мана маву тилиңдин бәргән һөжҗәтни оқи. Һә раст, сән сәралиқ хәт тонаттиңму, қулақ сал, оқуп беримән. “Тил хәт. Тарихий һежрийә 1332-жил маһи шәбанниң 24-күни әрди. Мәнки, Сидиқахунниң қизи Ғунчәм, жут каттилириниң алдида өз тилимдин ушбу һөжҗәтни беримән. Апам Зориханниң өлүми мәрасимиға жут атимиз Өмәр шаңиюм тәрипидин 230 тәңгә хиражәт қилинди вә йәнә йәттә нәзири үчүн 125 тәңгә хиражәт қилинди. Ушбу пуллар бәдилигә ата-анамдин қалған өй-жай вә беғимни шаңию акамға рәһна терақисидә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тәсәрруп қилишқа тапшуримән. Бу қәризлиримни төләп болғичә шаңию акамниң вәслигидә болуп, көрсәткән йоли билән маңимән. Иҗазәтсиз һеч қаяққа кәтмәймән". Мана бу өзәңниң қоли, мана Хатип ахунум, Һашимбайларниң гувалиқ тамғилири. Сән аллиқачан бизниң ихтияримизға өтүп кәткән. Һой, асмандин чүшкән көк мончақ, маву сүтләрни әкирип пиширип қой (*Ғунчәм челәкләрни көтирип өйгә кирип кетиду*).

(*Жирақтин Нурниң нахшиси аңлиниду. Ғунчәм чиқип тиңшап, баг тәрәпкә маңиду. Нур кириду*).

Ғунчәм — Нурум!

Нурум — Ғунчәм! Теч турамсиз, әһвалиңиз яхшиму?

Ғунчәм — Бу йәрдики әһвални уққансиз?

Нурум — Патимдәм һәммини ейтип бәрди. Сизниң мәшәгә келип қалғиниңиз наһайити яман болди.

Ғунчәм — Сахтипәз шаңию жут алдида: "Қиз бала дегән пүтүн бир қорада ялғуз қалса, болмайду. Атисиниң орнида атидарчилиқ қилимиз, анисиниң қирқи тошқичә бизниңкидә туруп турсун" дәп әкеливалди. Мана әндизә Шәрван мени келин қилип, қул қилиш үчүн 3—4 күн ичидә оғлиға нека қилдурмақчи.

Нурум — Жадугәр, ухлап чүш көрүветипту.

Ғунчәм — Товва қилдим, Худайим, сиз техи бу өйдики ипласлиқларни таза көрмидиңиз. У күни шаңию билән ағча ичкәрки сарайда вақиришип кәтти. Немә жедәлкин дәп қулақ салсам, атидарчилиқ қилидиған мерәз "Оғлум унумиғандин кейин уни шәһәрдин өйләймән, сән буни маңа тоқаллиққа елип берисән" дәп вай селиветипту. Мән бу уятсизлиқларға қандақ чидаймән? (*Көзидин яш ақиду. Нурумниң икки мүрисидин тутуп*) Мән мундақ адәмләрниң арисида һәргиз туралмаймән. Жүригим езилип кәттиғу, Нурум.

Нурум — (*гәзәп билән*) Адәм сүрәтлик бөриләр. Женим тенимда есән болса, мән сизни һечқачан бу қара нийәтләрниң алдида хар қилип қоймаймән. Мениң ишимму аяқлашти. Бу кәчқурун шаңию билән һесаплишип, әтә иккимиз өзүмизниң беғиға кетимиз.

Ғунчәм — Қараң, Нурум, бу йәрдә йәнә бир гәп бар.

Нурум — Қандақ гәп?

Ғунчәм — Шәрван "сән бизниң ихтияримизға өтүп кәткән. Бу йәрдин һеч йәргә кетәлмәйсән. Бағлириңму бизниң һесавимизда, мана тилиңдин бәргән һәжжитиң" дәп бир мөһүрлүк хәтни көрсәтти.

Нурум — Сиз шундақ дәп һәжжәт бәргәнму?

Ғунчәм — Мән мәшәгә кәлгән күнниң әтиси шаңию жут чоңлиридин 5—6 кишини чайға чақирип, шуларниң алдида "гөрдә теч ятсун дәп апиңизниң өлүм мәрасими, йәттә нәзиригә қилинған хиражәт үчүн бир парчә һәжжәт қилип қойдуқ. Бармиғиңизни бесип қоюң" девиди, бесип қойдум. У чағда мән униң бешимни бағлавалидиған бир мөһүрлүк хәт болуп келишини нәдин биләй?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Нурум — Һөҗҗәткә қанчилик пул йезилипту?

Ғунчәм — Үч йүз нәччә тәңгә.

Нурум — Үч йүз нәччә тәңгә? Ялған!

Ғунчәм — Шу қәризиң үчүн беғиң бизгә рәһна дәйду.

Нурум — Сетилған өй-җабдуқларниң пули нәгә кетипту? Һелигәрләр! Қени һесаплишип көрәйличу. Шу чағда һәммиси ашкарә болиду. (*Баг тәрәптин кәйни-кәйнидин икки чалма чүшиду. Нур синчилап қарап*) Шордин бир киши чүшиватиду. Бу йәрдә бир сир бар. Сиз кирип кетиң. Мән мөкүп турай. (*Нур мөкиду. Ғунчәм ашханиға кирип кетиду. Һ ашимбай қариягачниң далдисиға келип көрүнүп, үшқетип йоқап кетиду. Бираздин кейин вақирашқан авазлар, иштниң қавашлири аңлиниду, Шәрван қариягачниң йениға кәлгәндә, арқидин кәлгән Нурға есилиду*).

Шәрван — Һой лалма, сән бу йәрдә немә қилип жүрисән? (*Нур иштириветиду, Шәрван жиқилиду*). Вайй әй, вайй әй, вай жан...

Нурум — Лалма дәп саңа охшаш күрсүккә киргән қанжуққа ейтса болиду.

Шәрван — Тилиң қурғур, вай бешим.

Мәшрәп — (*жүгрәп кирип*) Немә болди, немә болди?

Шәрван — Һәй Мәшрәп, тут маву дәйүзни.

Нурум — Сән нери тур, алжиған, бекар уруветимән.

Мәшрәп — Һу, һу... маниң пәйлини.

Нурум — Көрдүңгу ғожайинлириңниң карамитини. Маңа сири ашкарә болди. Шәрмәндиси чиқти. Мана қолға чүшти (*дәл шу пәйттә шаңию қилич асқан бир яйи билән кирип келиду*).

Шаңию — Һә, немә қолға чүшти, һә бу немә иш!

Шәрван — (*икки қоли билән йүзини тутуп*) Вай шоримәй, тилиң қурғур йүзсиз. Буниң пәйли яман. Вақтида чиқириветәйли десә, унумайду, мана әһвал, мана шәрмәндә.

Шаңию — Қени, немә гәп?

Шәрван — Қалған-қатқан шаптулилар болса алай дәп бақ қа кирсәм, маву йүзи қара мөкүп турүптекән, түүксиз чиқипла маңа зорлуқ қилмақчи болди. Қачсам, қоғлап келип уруватиду (*жиғлап*). Һелиму яхши Мәшрәп кирип қалди. Болмиса мени өлтүрүветәтти.

Нурум — Яалла, яалла (*яқисини тутиду*).

Шаңию — Һой тузкор қилидиған мунапиқ, бу немә қилғиниң?

Нурум — Шаңиюка, һәқиқәтни сүрүштүрүп иш қилиң.

Шәрван — Бу дәйүз йәнә маңа төһмәт қилип қутулмақчи.

Нурум — Әстәхпурулла, мана қараңлар! Бала чаплашқа немә дегән устилиқ һә!

Шәрван — Һой Мәшрәп, сән сөзлигинә.

Шаңию — Сән немә көрдүң?

Мәшрәп — Атқа бедә тоғраватсам, вараң-чуруң чиқип кәтти. Бақ қа кирсәм, Нур һәдәмгә есиливапту.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Нурум — Сетилған ялақчи! (*Шаңиюға қарап*) Бу йәрдә киши бар, мени ялғуз өйгә әкирип сораң. Һәммини ейтип беримән.

Шаңию — (*Шәрванға*) Сән өйгә кирип кәт. Бу мунапиқ билән өзәм сөзлишимән. Һәй Мәшрәп, сән берип ямулдин Баситни башлап кәл (*Мәшрәп чиқиду*). Сән ақ адәм екәнсән, ишиң жаңзида турса, бу йәргә немә дәп кәлдиң?

Нурум — Жаңзида ишим түгиди. Әнди һесаплишип, һәққини елип кетимиз.

Шаңию — Кетимиз, техи "мән" әмәс, "биз" дәп қойисәнғу. Сениң мәндә һеч һәққиң қалмиди.

Нурум — Мениң язичә ишлигән һәққим нәгә кәтти?

Шаңию — Язичә тамака чекимән дәп 20 тәңгә алдиң, ат апқаштуруп бир һарвуни сундурдуң, төрт таға буғдайни оғриға алдурдуң. Мошуларниң һәммиси гәдиниңдә туруп, мәндә немә һәққиң қалмақчи? Һесаплашсаң, төләйдиған пулуңни тәйярлап қой.

Нурум — Уқулди, силәрниң немә иш қилидиғиниңлар. Чоң апамниң һесавиму шундақла әпләп, тоқумдәк ямалған екәндә!

Шаңию — Чоң апаңниң һесавини қоюп, авал өзәңни бил, мутиһәм, бузуқ (*Мәшрәп, Басит кириду*).

Нурум — шаңиюка, авал пешаниңизни силаветип, андин кейин қилиң у гәпни.

Шаңию — Немә, немә дедиң?

Нурум — (*тәнә қилип*) Жанаплири немә аңлиған болса, шуни дедим.

Басит — Һой, наинсап, тарт тилиңни, беһөрмәтлик қилма.

Нурум — Һөрмәтлик әлликбеши, инсап қилишни шаңиюкамға ейтсиңиз, адаләт болиду.

Шаңию — (*Мәшрәпкә*) Ағамча әкә! Мән бу һарамзадигә адаләтниң немә екәнлигини көрситип қояй.

Яйи — Бурниниң бези өсүп кәткән немекән бу, жажисини берип қоюш керәк буниң (*Мәшрәп ағамча әкириду*).

Шаңию — Бағлаңлар бу қара нийәтни (*Басит яйи билән бағлашқа тутунғанда, Нур яйини иштириветиду, Баситни бир муш билән жиқитиду*).

Нурум — Немә гунайим үчүн бағлайсән мени? Язичә ишләп бәргиним үчүнму яки Ғунчәмгә қурған тузақлириңни йошуруш үчүнму? Һәй, шаңию, кимниң қара нийәт екәнлиги һәқиқәт алдида, пүтүн хәлқи аләм алдида ашкарә болиду.

Шаңию — Қорққанчақлар, немә қарап турисән, бағла! (*Нурға йеқин келип қамча салиду*).

Яйи— (*қилични суғирип*) Һәй оғри, қаршилиқ қилсаң, чапимән.

Нурум — Қолуңдин кәлгинини қилиш (*һәммиси Нурумни тутуп бағлайду*).

Шаңию — Апарғин, қарияғачқа бағла.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Нурум — Қолуңдин кәлсә, асминиңни ташлавәт, һәқиқәт егилиду, сунмайду.

Шаңию — Ур мунапиқни (*яйи Нурумни қамчилайду, өйдин Ғунчәм жүгрәп чиқиду*).

Ғунчәм — Нурум! (*Яйиға есилип*) Һой жаллат, уруп өлтириветәмсән бечарини, немә қилди силәргә шунчә?!

Шаңию — (*Мәшрәпкә*) Қизни өйгә тарт.

Ғунчәм — Шаңию ата, Нурумни қоюветиң.

Нурум — Ялвуруш өлүмдин яман, Ғунчәм. Бизму әнтимизни алидиған бир пәйт келәр.

Шаңию — (*Ғунчәмгә*) Тез йоқал. Бу уятсизниң йениға кәлгүчи болма. (*Мәшрәпкә*) Немә қарап турисән? Апар өйгә (*Мәшрәп Ғунчәмни қолидин тартип өйгә елип кетиду*).

Нурум — Уятсизлиқ, наһәқлиқ, төһмәт, хиянәт, бузуқчилиқниң устилири, һелигәрлигиңларға ләнәт!

Шаңию — Ур ағзиға!

Нурум — Ур, залимлар, қенимизни ич!

Басит — Нур, тилиңни тарт дәймән. Бекар таяқта өлүп кетисән.

Шаңию — Тохтап тур, мән саңа өзәмни бир тонутай. Сән гәдәнкәш кимгә қарши чиққиниңни шу вақитта билисән! Басит, жүгү, һелиқи Азнибақи билән Яқуп дегән гәдәнкәшләрни һайдитип кәл. Маву мунапиқни қошуп, үчини ямулға қамитип қояйли.

Соал вә тапшуруқлар

1. Берилгән парчини рольларға бөлүп оқуп чиқиңлар.
2. Шаңию билән Шәрван өзлириниң яман нийитини әмәлгә ашуруш үчүн немә қилиду?
3. Нурумниң Шаңиюға бәргән жаваплиридин униң мижәз-хулқиға хас қандақ хисләтни байқидиңлар? Жававиңларни дәлилләңлар.
4. “Яманға йолуқсаң, ялиси, қазанға йолуқсаң, қариси” дегән мақал берилгән парчиниң мәзмуниға мас келәмду? Жававиңларни дәлилләңлар.
5. Бу көрүнүштики образларға тәриплимә бериңлар.

Образлар	Тәриплимә	Мәтиндин дәлил

6. Ғунчәмниң қайси хислити силәргә яқти? Мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
7. Шаңиюниң Ғунчәмни өйгә әкивелишидики мәхсити һәққидә пикирлишиңлар.
8. Ғунчәмниң Шаңиюниң қилтиғиға чүшүшигә немә сәвәп болди? Мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
9. “Чин сөйгү тәғдиргә беқинамду?” мавзусиға эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

51-дәрис

ҮЧИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи көрүнүш

Өмәр шаңиюниң иккинчи пәрдидики һойлиси. Кәч кирип қалған мәзгил. Меһманханиниң гүллүк пәнҗирилиридин чирақ йоруғи чүшүп туриду. Айван, пешайвандики егиз чирақданлар үстигә қара чирақлар йеқилған. Һойлиниң бир четидә қазанлар есиқлиқ, самоварлар қоюлған. Айван ишиги алдида Өмәр шаңию, Басит вә Һашимбайлар сөһбәтләшмәктә.

Һ а ш и м б а й — Шундақ қилип, Нурларниң һечбир дериги болмидиму, шаңиюка?

Ш а ң и ю — Шу қачқанчә йоқалсила болдиғу, һарамзадиләр.

Һ а ш и м б а й — Қиз талалиқ қилғучиму өзлири, оғул өйлигүчиму өзлири болдила, шаңиюка.

Ш а ң и ю — Башқа гәпни қойили, хош, Һашимбай, җамаәт жиғилип қалди.

Һ а ш и м б а й — Бу тойни наһайити бехиллиқ билән өткүзүватисиздә. Һеч болмиса, Хатим ахунум билән Лозуң бегимгә бирдин тон япсақ болатти.

Ш а ң и ю — Уму болуп қалар. Һелиму үч-төрт күндин бери жутқа аш бериватимиз (*дап-думбақ, өлән авазлири аңлиниду. Той башлиниду*).

П а т ә м х а н — (*бош аваз билән*) Һә, Турған, ишиңлар қандақ?

Т у р ғ а н — Җайида, шаңиюниң үч етини егәрләп күзләктин әски тамға апирип қойдуқ.

П а т ә м х а н — Нурлар һазир қәйәрдә?

Т у р ғ а н — Нур билән Амантай бағда мөкүп ятиду. Һелиқи ишни тоғрилидиңизму?

П а т ә м х а н — Һә мән қиз йәңгиси болуп тайинландим.

Т у р ғ а н — Яхши, җайида.

П а т ә м х а н — Я Алла, туюп қалса қандақ қилармиз. Шаңию һәммимизниң қенини ичидудә.

Т у р ғ а н — Хатирҗәм болуң. Биз сизгә гәп кәлмәйдиған қилип, ишни тоғрилаймиз.

П а т ә м х а н — Немә болса мәйли, силәр сәгәк болуп туруңлар. Сейит өйгә киргичә мән Ғунчәмни башлап чиқимән.

Т у р ғ а н — Һә, бәлли, җайида (*талаға чиқип кетиду. Ташқирида қизниң жиға авази, кишиләрниң авазлири аңлиниду. Икки әр киши Ғунчәмни зилчиғә селип көтәргән һалда, бирқанчә аяллар кириду. Патәмхан, йәнә үч хотун чин қичқириду . Һойлидики қариғачниң далдисиға келип, ичкирини тиңшайду*).

Н у р у м — (*тәнә билән*) Жиғлима қиз, хошал болғин тойлишиңдур, алтун бойлуқ гүл жигит сирдишиңдур. Алвастилар!.. Ким билән ким

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

сирдаш екәнлиги һазир ашкарә болиду. Жазанихорниң маңқиси һечқачан Ғунчәмгә “алтун бойлуқ гүл жигит” болалмайду (*Патәмхан ичкиридин чиқип этрапиға әнсирәп қарайду*). Патимдә, Патимдә.

П а т ә м х а н — Нурумму сән?

Н у р у м — Һә-ә.

П а т ә м х а н — Тәйярму силәр? Турғанлар қени?

Н у р у м — Һә-ә, тәйяр. Күтүп туримиз.

П а т ә м х а н — Ғунчәм әнсирәп бөләкчила бесәрәмжан болуватиду.

Н у р у м — Мошу пәйт әмәсму?

П а т ә м х а н — Йәнә азирақ сәвир қилиңлар, ботқа ашму ичилип болғанду. Кишиләр бираз селиксун (*ичкиридин меһманлар чиқиду. Нурум өзини далдиға алиду. Патәмхан кирип кетиду*).

Б а с и т — Ағича әтә һәммиңларни чиллаққа келип беришиңларни тәклип қилди.

Қ а й т қ у ч и л а р — Убдан болиду.

Н у р у м — Әттәңәй әмди чиқса болатти (*Амантай келиду*).

А м а н т а й — Нур не болып жатыр?

Н у р у м — Тит... Әнә улар чиқип келиватиду (*Патәмхан той кийими билән безәлгән Ғунчәмни башлап келиду*).

Ғ у н ч ә м — Нурум!

Н у р у м — Жәним Ғунчәм, болди жиғлимаң, сиз үчүн жәним пида. Немә болди йөтилип қапсизғу?

Ғ у н ч ә м — Жүригим...

П а т ә м х а н — Болди балилирим. Қечиңлар.

Т у р ғ а н — Патимдә балаға қалмаслиғиңиз үчүн сизни бағлап қоюп кетимиз.

П а т ә м х а н — Вай, тапқан әқлиңлардин өргиләй. Сейитни елип келиватиду. Чапсан болуңлар (*қолини арқисиға қилип туриду. Униң қолини бағлап вә ағзини теңип, қариягачқа бағлишиду*).

Ғ у н ч ә м — Жәним Патимдә, қилған яхшилиғиңизни өлсәмму унтумаймән. Хош, тирик болсақ бир күни учришармиз (*ташқиридин келиватқанларниң авазлири аңлиниду*).

Т у р ғ а н — Палакәт басти, қечиңлар. Амантай сән алдида етиз арилап маң. Мән кәйниңлардин байқап маңимән.

Ж и г и т қ о л д и ш и — Сейитжанни қизиниң йениға әкирип қояйли (*жигитләр ичкиригә кирип кетиду. Бираздин кейин вараң-чуруң көтирилип, жигитләр қалаймиқан чиқишиду*). Қиз нәгә кәтти һә?!

Һ е з и м — Көшүгидә болмиғандин кейин жәнини бир яққа алдидә у қиз...

Ж и г и т б е ш и — Жәнини бир яққа елип, бирси уни боғузлавататтиму. Ағзиңға беқип сөзлә.

Һ е з и м — Һой, мән Һашимбайниң иниси дәп тола йоған сөзлимә, қачқанду дегән гәп.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

"Ғунчәм" спектаклидин көрүнүш

Ж и г и т л ә р н и ң б и р и — Гәп талашмаңлар, қизни издәш керәк.

Ж и г и т қ о л д и ш и — Маяққа келиңлар. Йәңгиси мәйәрдә бағлақлиқ туриду.

Ш а ң и ю — Немә гәп, бу қандақ иш. Йешиңлар буни. Һой, жәддал, қиз қени, сени ким бағлап қойди?

Ш ә р в а н — Һой лалма, жавап бәрмәмсән?

Һ е з и м — Буруқтум болуп һалидин кетипту. Йәнә сорақ сораверәмсиләр Патимдәмдин.

Ш а ң и ю — Сән бу йәрдә немә қилип жүрисән? Йоқал һойламдин!

Һ е з и м — (*чиқип кетип берип өз-өзигә*) Әқиллиқ қиз өз жайини тепипту...

Ш ә р в а н — (*йәңгисигә*) Өзлири нәдә қалдила?..

Й ә ң г ә — Патәмхан Ғунчәмни һажәткә ачиқип кәткәнди.

Ш ә р в а н — Бу пәқәт Нурниң иши, Ғунчәмни пайлап туруптекәндә дәйүз.

Ш а ң и ю — Хәп, Нур! Бир қошуқ қениңни ичмисәм тохтап тур! Мәшрәп, Баситни қичқар, пүткүл онбешилири билән атлансун! Жүгү, сән Һашим акаңни қичқирип кәл. Силәрму атлириңларни тоқуңлар. Йәрниң қәригә кирип кәткән болсиму, сөрәп чиқиш керәк. Әстахпурулла!... Бу немә дегән рәсвачилиқ һә?!

Иккинчи көрүнүш

Өмәр шаңиюниң һойлиси. Кәч күз. Дәрәқләрниң сериқ йопурмақлири у йәр, бу йәрдә догиланған. Ғунчәм еғир сил кесәл билән ағриқ. Униң биләклиридики вә үзидики ярилири сақаймиған. Ғунчәм пешайванда бир парчә бора үстидә олтириду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғ у н ч ә м — Уһ, жеким (*калтә йөтилип, мәйдисини тутиду*). Рәһмәтлик апа! Шум пешанә қизиңни немишкиму туққан болғедиң. Қизим мошундақ қара күнләрдә қалар дәп ойлимиғансән. Әгәр ойлиған болсаң, Нурум иккимизниң бәхтини чоң той қилимән дәп тосап қоймасediң. Хәйир, қорунма апа! Йәрлигиңдә теч ят... Нурумлар солақта немә күнләрни көрүватидиғанду?.. Исит төләйсизлик... Уһ, жүригим.

Ш ә р в а н — (*Патәмхан билән ичкиридин чиқип*). Дунияда һәрқанчә ахмақ болса, сениңчә болмас. Қанчә күн ачтин ач қотанға солинип калилар билән яттиң, ишттәк сөрәлдиң, қарияғачқа есилдиң, өлгидәк қамча йедиң, йәнә Нурни ағзиңдин чүшәрмәйсән...

Ғ у н ч ә м — Нурум мениң булбулум, мән униң бағри, қан ғунчиси. Тилим сөзгә келидекән, мән уни ағзимдин чүшәрмәймән.

Ш ә р в а н — Тилиң кесилмисун йәнә...

Ғ у н ч ә м — Әмди қорқидиған һеч йери қалмиди. Тилимни кесивәтсәңлар дилимда яд етимән.

Ш ә р в а н — Мән ара болмисам, шаңию атаң атқузиветәтти. Нур өмүрлүк солаққа һөкүм қилинип тирик қалди. Сән солаққиму чүшмәй, таяқ йәп қутулдуң.

Ғ у н ч ә м — Силәрниң қолуңларда хар-зар болуп қалғичә өлгинимиз артуқ еди.

П а т ә м х а н — (*көзини чимчиқлитип*). Чоңлар билән гәп талишип немә қилисән, қизим.

Ш ә р в а н — Тирик қалғиниға шүкри қилмайду... Шаңию атаңдин дуга ал, ериңниң айиғиға жиқил, қилған гуналириңға товва қил. Шу чағдила сақийисән...

П а т ә м х а н — Булар надан, техи яш, яхши-яманниң тегигә йәтмәйду. Мошу балиниң әһвали күндин-күнгә осаллишип кетип бариду. Әлвәттә, ажизниң қаяши ажиз. Мошуниң астиға бир көрпә селип, бешиға бир ястуқ қоюп бәрсәк болатти.

Ш ә р в а н — Қилған яхшилиқниң қәдрини биләмду бу бузуқ.

П а т ә м х а н — Бу билмисә, Худайим өзи биләр, әмди бир кәңчилик қилсила, хеним ағича...

Ш ә р в а н — Бопту. Сейитниң һожрисидин бир көрпә-ястуқ ачиқип бериңлар. Мән мәслиһәт чайға кәттим Һашимбайниң өйигә. Мәшрәп һойла-арамға яхширақ қарисун.

П а т ә м х а н — Убдан, мән дәп қояй (*ичкиригә кирип, көрпә-ястуқ ачиқиду*).

Ғ у н ч ә м — Бекар қилдила жеким Патимдә буни.

П а т ә м х а н — Жениң қийнилип кәтти, балам. Пут-қолуңни сунуп, юмшаққина бирдәм арам ал.

Ғ у н ч ә м — Мән бәрибир бу кесәлдин сақийип кетәлмәймән, Патимдә. Кашки Нурумни бир көрсәм.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

П а т ә м х а н — Бу бағри ташлар сениң көз яшлириңға қаримиди. Ah-зариң бир күни Тәңригә йетәр, Нурниму көрүп қаларсән. Тола hәсрәт чекивәрмә, қизим, өзәңни ая... Қачқанчә қутулуп кәткән болсаңларғу, мунчә азапларниму көрмәс единлар.

С е й и т — (*қәпәздә кәклик көтирип кирип*) Мәшрәп, hай, Мәшрәп, қени сән, чапсан маң!

М ә ш р ә п — (*баг тәрәптин кирип*) Немә болди, алтун тошқан тутувалғандәк вақирайсәнғу.

С е й и т — Хушхәвәр. Мениң кәклигим Баратниң кәклигини қачурди.

М ә ш р ә п — Hә, шумеди, мән техи... (*чиқип кетиду*).

С е й и т — Хошаллиғимни сән қәләндәргә ейтқан исит ағзим. Бу өлүккә мениң пәй ястуғумни ким қоюп бәрди?

П а т ә м х а н — Апаң.

С е й и т — Бекар гәп, бу пәснің қизиниң мениң ястуғумға бешини қоюшини апам рава көрмәйду.

П а т ә м х а н — Hой, hәрhалда Ғунчәм сениң некаhиндиғу.

С е й и т — Нур билән қачқан бу бузуқни мән аллиқачан қоювәткән. Гәп қил, hәй өлүк!

Ғ у н ч ә м — (*гәзәплинип*) Саңа гәп қилидиған тилим йоқ, ал мерәз ястуғуңни, чекәңгә таң (*бар күчи билән ястуқни Сейитниң бешиға етип дүм чүшиду. Сейит Ғунчәмниң яқисини икки қоли билән тутуп тизландуриду*).

С е й и т — Қанитиңни мана мошундақ сиқип, жениңни чиқириветимән, сил кесәл өлүк.

П а т ә м х а н — Бу балини сил қиливәткән өзлири әмәсму? Әмди өлтүрәй дәмсән бечарини, қоювәт, hой ғәлвә.

С е й и т — Мана қоювәттим (*Ғунчәмни пешайвандин төвәнгә иштириветиду*). Мана әмди сақийисән. Hа, hа, hа...

П а т ә м х а н — Вай, Худайимәй, әмди қандақ қилармән (*жүгрәп берип Ғунчәмни йөләп олтаргузиду*). Hой, берәhим, қилғулуқни қилип йәнә күлисәнғу. Су әпкә.

С е й и т — Техи мән буниңға су әкелип беримәнму?! (*Төвәнгә сәкрәп чүшиду.*) Мән буни hазир hошиға кәлтүримән (*Ғунчәмниң икки чечидин тутуп қариягачниң түвигә сөрәп әкелиду*).

П а т ә м х а н — Вай, Худайимәй. Мәшрәп, вай, Мәшрәп!

С е й и т — Мана сениң орнуң мәшәдә. Ғазаңниң үстидә юмшақ ят.

П а т ә м х а н — Ғалҗир ишт (*Сейитниң качитиға бир шапилақ уриду*).

С е й и т — Вай, вай, вай, дәллә (*Патәмханниң яқисидин сиқип*) урушни билмәйдекәнсә. Мана, мана (*Мәшрәп чиқиду*).

М ә ш р ә п — Hай маңқа, апамни қоювәт (*Сейитни уруп, иштириветиду. Сейит жиқилиду*).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

С е й и т — Тохтап тур, сән хунисиларниң бурнининиң безини алмисам.

П а т ә м х а н — Худа жажаңни бәрсун залимлар (*сирттин Шаңию билән Баситниң авази аңлиниду*).

Ш а ң и ю — (*кириду*) Йәнә немә гәп?!

С е й и т — Маву қәләндәрләрниң иккиси бир болуп уруватиду. Маву дәллә бизни залимлар дәватиду.

Ш а ң и ю — Залимлар?! Һим... Сән лалма хотунниңму нийити бузуқ. Йоқал мениң өйүмдин. Сән родупайму апаң билән чиқип кәт бу йәрдин. Нәрсилирини ачиқип ташла!

М ә ш р ә п — Сениң өйүңгә қәдәм басқичә, бирақла дозаққа қәдәм бесиш керәк.

П а т ә м х а н — (*Ғунчәмниң чачлирини түзәп*) Исит, егә-жақиси йоқ қизим. Әжәп хорландиң. Биздинму айрилидиған болдуң. Көзүңни ачқина, дидар көрүшүвалайли.

Ш а ң и ю — (*ичкиридин ишик алдиға чиқип*) Һәй, лалмилар. Иштму қоғлиса кетиду, немә безирип турушисән бу йәрдә, кәт дегәндин кейин кетишмәмсән.

М ә ш р ә п — Жүр апа, он нәччә жил ишләп, ахири иштқа айлиниптимиз, кетәйли.

Ш а ң и ю — Йоқал дедим, йоқал! (*Патәмхан билән Мәшрәп чиқип кетиду*). Саңа охшаш ялаңғидақлардин бири кәтсә, миңи келиду (*өйгә кириду*).

(*Ғунчәм чачлири чугулған, көзлири қорқунучлуқ түс алған һалда бешини аран көтирип әтрапиға әнсизлик билән қарайду. "Су, Су!" дәп калпуклирини ялап, қолини созиду, бешини йәргә йәнә қойиду. Сирттин аяқ тивиши вә иштларниң қавашлири аңлинип, дәрваза қеқилиду. Сейит ичкиридин чиқиду.*)

А в а з л а р — Биз, биз, дәрвазини ач! Биз ямулниң кишилири, зөрүр иш билән кәлдуқ (*милтиқ, қилич асқан икки йиг кириду*). Шаңиюкам барму?

Ш а ң и ю — Һә, бу кечидә йәнә немә гәп?

Я й и — Нур ағиниси Турған, Амантайлар ямулдин қачти. Бүгүн икки күн болди.

Ш а ң и ю — Әмди қандақ қилдуқ бу касапәтләрни.

Я й и — Бәзи мәлуматларға қариғанда бу оғрилар бүгүн кәчқурун мошу мәһәллә тәрәпкә өтүп кетипту. Шаңиюка, әлликбешилар ярдәм қилмиса болмиғандәк туриду. Биз наһайити аварә болуп кәттуқ.

Ш а ң и ю — (*Сейитқа*) Жүгү, маву жигитләрни Баситниңкигә башлап бар, онбешиларни жиғип мәһәллиниң әтрапини излитип бәрсун. Қачқунларни нәдин болса тепиңлар, немә дегән әнсизлик һә (*Ғунчәм тәрәпкә қарап*). Һәммә бала сениң касапитиңдин болуватиду (*өйгә кирип кетиду*).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғунчәм – Һә, һә (*сәкрат һалитидә икки қоли билән чечини қармайду. Нур баг тәрәптин марап келиду*).

Н у р у м — Ким бар бу йәрдә?

Ғ у н ч ә м — Ah... Нурум! (*Бир қолини созиду.*)

Н у р у м — Ғунчәм, женим Ғунчәм! Тартқан азаплириңизни Патимдәмдин аңлидим. Лапастики бедигә от қоювәттуқ, бу иланчаянларниң угиси көйүп күл болсун. Маңа қараң, елип кетимән... Ғунчәм (*бешини көтирип жан үзгинини билиду. Қалпиғини елип Ғунчәмниң бешиға қоюп орнидин туриду. Турған билән Амантай қоллирида пичақ тутқан һалда кириду*). Мениң қучиғимда жан үзди. Исит ечилмай тозған Ғунчәм...

(*Нурниң достлири, деханлардин бирнәччә киши, Мәшрәп вә аниси бирлишип ейтиду*):

Үзүлди риштидин үнчә,
Ечилмай тозиди ғунчә.
Жаһан йоқсулға гөр болди,
Заманниң ховуплуғи шунчә.

Қисас бизгә қарар болсун!
Ғәзәпләр зулпиқар болсун!
Пачақлансун зулум тәхти,
Адаләт әлгә яр болсун!

Соал вә тапшуруқлар

1. Берилгән парчини рольларға бөлүп оқуп чиқиңлар.
2. Драмидики асасий тоқунуш һәққидә "Белиқ скелети" усули арқилиқ ечип бериңлар.
3. Аддий хәлиқ вәкиллириниң һөкүмранларға болған қаршилиғи қайси эпизодларда әкис етилгәнлигини мәтиндин тепип дәлилләңлар.
4. "Ғунчәм" драмисидики образларға "Персонаж қиялити" усули арқилиқ тәриплимә бериңлар.

5. Нурумниң қайси хислити силәргә яқти? Мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
6. Төвәндики жәдвәлни толдуруп, жававиңларни дәлилләңлар.

Қәһриманлар	Мижәз-хулқи	Силәрниң көзқаришиңлар	

7. Ахирқи хорда қандақ идея ипадиләнгән? Пикирлишиңлар.
8. Мәзкур драмидин чүшәнгиниңларни "көзқараш — сәвәп — мисал – хуласиләш" усули арқилиқ муһакимә қилиңлар.
9. Өзәңларға яққан эпизодни сәһниләштүрүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ӘДӘБИЯТ НӘЗӘРИЙӘСИ: ДРАМА ӘСӘРЛИРИ

Драма (*грек. драма — һәрикәт* сөзидин) драматик түргә мәнсүп жанрларниң бири. Драминиң өзигә хас хусусийәтлиридин әң муһими — уларниң сәһнидә ижра қилинишидур, сәһниләштүрүлүшидур. Драматик әсәр сәһнидә қоюлмайдиған болса, у һәқиқий бәдиий әсәр дәриҗисигә көтирилмәйду. Башқичә ейтқанда, драматик әсәр сәһниләштүрүлгәндила өзиниң һаятий-бәдиий вәзиписини толуқ әмәлгә ашуралайду. Заманивий шараитта актерларниң маһарәтлик ижрасисиз, безәкләрниң ениқлиғисиз, музыка вә йоруқлуқниң ярқинлиғисиз мукәммәл драма әсәрини тәсәввур қилиш қийин. Мошу ейтилған амиллардин ташқири драма әсәрлири муһим өзгичиликләргә егә. Бу өзгичилик әң алди билән драма әсәридә һәр персонаж өз характерини өзиниң сөзлири вә һәрикәтлири арқилиқ ачидиғанлиғида.

Драма әсәрлиридә көрүнүш тепишқа тегиш болған һәрикәтләрниң асасида тоқунуш (конфликт) ятиду. Мошу тоқунушниң ечилиши асасида вақиәләр риважлинип бериши керәк, шу жәриянда персонажларниң характериму һәртәрәплимә ечилип, муһим қир-сири билән көрүниду. Мәсилән, "Анархан" драмисиға Султанбайниң кәмбәғәл Сайитниң қизи Анарханни аял қилип елиш мәхситидики һәрикәтлири асас қилинған. Һөкүмран синип вәкили Султанбай вә униң әтрапидикиләр бу мәхсәткә йетиш үчүн һәрхил пасиқ ишларни, зораванликларни қилиду. Өз новитидә Сайит, Анарханлар бу зулумлуққа қаршилиқ қилип бақиду. Вақиәләрниң йүз бериши жәриянида һәр икки қариму-қарши тәрәптики персонажларниң мижәз-хулқи намайән болиду. Һөкүмран синипниң зораванлиғи, уятсизлиғи, һарамлиғи, адаләтсизлиги паш қилинса, Сайит вә униң әтрапидикиләрниң паклиғи, мәнивий жуқурилиғи, меһриванлиғи көрүниду.

"Анархан" драмисидики һәммә персонажлар жуқурида ейтилған тоқунуш қайнимиға қатнишиду. Һәммә мажраниң оттурисида турған һәм шуниңға сәвәпчи болғанлар билән бир қатарда иккинчи планда туридиғанларму һәрхил дәриҗидә тоқунушқа бағлиқ көрүниду. Мәсилән, һәм Султанбайларниң, һәм Сайитларниң тәрәпдари болидиған Бәхтия болсун яки бай қизи Майимхан болсун шу чигичлиниватқан қарши туруш муһитини ениқ көрситишкә хизмәт қилиду. Қолидин һечнемә кәлмәйдиған, амма тоқунушқа арилишип қалған Бәхтия һәм күлкилик, һәм хиҗаләтлик әһвалда болуп, адаләтсизлик һөкүм сүргән вақиттики илажисизликни ипадиләйду. Әнди Анарханниң — "Һәтта ач қалсақ, бирәси бир парчә нан берәй демәйду", — дегән сөзигә бай қизиниң "Вийййәй, нениңлар йоқ болса, биз охшаш күндә полу йесәңлар болмамду?" — дейишидә һечбир қийинчилиқ көрмигән, әркә өскән саддә қизниң беғәм мижәз-хулқи байқилиду. Мундақ қаримаққа бу персонажларниң асасий тоқунушқа мунасивити аздәк, һәтта йоқтәк

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

болғини билән улар умумий әһвални кәңирәк көрситишкә хизмәт қилиду. Башқичә ейтқанда, драматик әсәрләрдә вақиәләрниң бирлиги болуши керәк, һәммә вақиәләр бир мәхсәт-нишанға қаритилиши лазим. Һәрикәт, вақиә бирлиги әдәбиятниң башқа түрлиридиму (лирика, эпикидиму) можут, чүнки униңсиз әсәр айрим-айрим парчиларға бөлүнүп кетиду вә уни әсәр дейишкиму болмас еди.

Сәһнә әсәрлиригә хас йәнә бир өзгичилик, вақиәләр кәскинликтә, өткүр һалда риважлинип бариду. Әсли һәрқандақ вақиә, көрүнүш драматик болувәрмәйду. Мәсилән, икки киши бирнемә үстидә аддийла гәп қилишса, буниңда драматик хусусийәт йоқ. Әнди бәс-талашқа чүшкәнләр өз ара нийәт-һәрикәтлирини бирәр жәһәттин бесим қилишқа тиришса яки мижәз-хулқидики назук тәрәплиригә тәгсә, йә пикир-қаришиға қарши чиқса, шуниң нәтижисидә үстүн болушқа интилса, драматик әһвал пәйда болиду. Шуңлашқа драма вақиәлиги таллашни, илғашни тәләп қилиду. Башқичә ейтқанда, драма әсәридә вақиә кәскин һалда, сөһбәт қизғин муназирә һалда болуп, сөзгә қатнашқучиларниң мәвқәси, әхлақий мунасивәтлири баричә очуқ көрүнүши керәк. Чүнки бу хил муназиридә түрлүк пикир-инкаслар, көзқарашлар ипадә қилиниду. Демәк, драмида бирәр һаятий вақиә баштин-аяқ тәпсилий тәсвирләнмәйду, бәлки адәм һаятиниң, қәлбий һалитиниң муһим нуқтилири әкис етилиду.

Жуқуридики өзгичиликлиригә бола әдәбиятниң башқа түрлиригә нисбәтән бәзидә драма әсәрлири кишиләр аң-сезимиға, һис-туйғусиға күчлүгирәк тәсир көрситиш имкан ийитигә егә.

52—53-дәрисләр

III ЧАРӘК БОЙИЧӘ ӨТКӘНЛӘРНИ ПИШШИҚДАШ ҮЧҮН ТАПШУРУҚЛАР

I. ТЕСТ. Тапшуруқларни оқуп, тоғра жававини бәлгүләңлар.

1. **Тарихий шәхсләр әкс етилгән әсәр:**
   А. “Жағистайлиқлар”;
   Ә. “Сехирлиқ ақ булутлар”;
   Б. “Көч-көч”.
2. **“Көч-көч” романидики қәһриманлар:**
   А. Веливай, Садиқ, Тайир хәлпәм;
   Ә. Садиқ, Рәһан, Ғунчәм;
   Б. Адаләт, Мәшрәп, Маһмут.
3. **Зит чүшәнчә, пикир вә һиссиятларни ипадиләйдиған тәсвирий васитә:**
   А. Охшитиш;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ә. Антитеза,
Б. Эпитет.

4. “Надамәт” поэмисидики қәһриман:
А. Якуп Рәһманов;
Ә. Садиқ;
Б. Мәшрәп.

5. Савутҗан Мәмәтқуловниң туғулған жили:
А. 1942-жили;
Ә. 1940-жили;
Б. 1941-жили.

6. “Надамәт” әсәриниң муәллипи:
А. Д.Ясенов;
Ә. С.Мәмәтқулов;
Б. Ш.Шаваев.

7. Зунун Қадирийниң драмиси:
А. “Лашманлиқ”;
Ә. “Анархан”;
Б. “Ғунчәм”.

8. Ж.Босақовниң туғулған жили вә жути:
А. 1918-жили Алмута шәһири;
Ә. 1920-жили Яркәнт шәһири;
Б. 1918-жили Яркәнт шәһири.

9. “Ғени батур һекайилириниң” муәллипи:
А. Й.Мухлисов;
Ә. Ж.Босақов;
Б. Д.Ясенов.

10. Ш. Шаваевниң әсәрлири:
А. “Көч-көч”,“Сехирлиқ ақ булутлар”,“Билал Назим”,“Йоқалған қәләм”;
Ә. “Йоқалған қәләм”, “Сехирлиқ ақ булутлар”, “Билал Назим”;
Б. “Сехирлиқ ақ булутлар”, “Надамәт”, “Билал Назим”.

11. Ш.Шаваевниң әсәридики қәһриман:
А. Рәһан;
Ә. Ғунчәм;
Б. Шәрван.

12. Ж. Босақовниң әсәрлири:
А. “Қайнам”, “Надамәт”, “Көч-көч”;
Ә. “Муәллимләр, “Хәлиқ һапизи”, “Сәһәр сәлкини”;
Б. “Ғени батур ”, “Көч-көч”, “Сәһәр сәлкини”.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

13. Билал Назим образи әкис етилгән әсәр:
А. Й.Мухлисов “Ғени батур”;
Ә. Ж.Босақов “Көч-көч”;
Б. Д.Ясенов “Ахирқи дәқиқидә”.

14. “Ғунчәм” драмисиниң муәллипи:
А. З.Қадирий;
Ә. С Мәмәтқулов;
Б. Ж.Босақов.

15. 1944—1947-жиллардики миллий-азатлиқ инқилавиниң қатнашчиси:
А. Веливай Йолдашев;
Ә. Ғени Батур;
Б. Садир палван.

16. Яқуп Рәһманов образи әкис етилгән әсәр:
А. “Ғени батур һекайилири”;
Ә. “Надамәт”;
Б. “Ахирқи дәқиқидә”.

17. “Надамәт” әсәриниң жанри:
А. Поэма;
Ә. роман;
Б. ғәзәл.

18. 1881—1883-жиллири хәлқимиз тарихида йүз бәргән пажиә:
А. Лашманлиқ вақиәси;
Ә. Ату пажиәси;
Б. Көч-көч вақиәси.

19. “Ахирқи дәқиқидә” әсәриниң муәллипи:
А. Д. Ясенов;
Ә. С.Мәмәтқулов;
Б. Й.Мухлисов.

20. “Көч-көч” әсәриниң жанри:
А. Роман-эпопея;
Ә. тарихий роман;
Б. автобиографиялик әсәр.

II. Инша. “Ғунчәм” драмисидики Ғунчәм обризи”

“ЖҮТМӘС ИЗЛАР” ЛАЙИҺИСИ

III басқуч

Лайиһиниң үчинчи басқучи бойичә төвәндики тапшурмиларни орунлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Өзәңлар таллап алған шәхс тоғрилиқ йезилған бәдиий әсәрләрни оқуп чиқиңлар.

2. Оқуған әсәриңлардики тарихий шәхсниң бәдиий қияпитини униң тоғрилиқ тапқан материаллардики фактлар билән селиштуруңлар. Әсәрниң һәқиқий фактларға қанчилик дәрижидә асасланғанлиғи бойичә синипдашлириңлар арисида соалнамә жүргүзүңлар.

3. Өзәңларға яққан әсәргә қисқичә тәқриз йезиңлар.

4. Өзәңлар таллап алған тарихий шәхс һәққидә йезилған бәдиий әсәрләр бойичә китап конференцияси яки пикир-талаш өткүзүңлар.

5. Өзәңлар һәм достлириңлар өткүзгән чарә-тәдбирләрни фотоға һәм синалғуға чүширивелиңлар.

6. Лайиһиниң үчинчи басқучида елип берилған чарә-тәдбирләрниң қандақ әмәлгә ашқанлиғини Лайиһә күндилигигә тәрипләп йезиңлар.

54-дәрис

Қурван Тохтәмов
(1932–1988)

Қурван Тохтәмов 1932-жили Яркәнт тәвәсидики Садир йезисида дунияға кәлгән. Атиси Улуқ Вәтән урушида қаза болған яш бала һаятниң иссиқ-соғини баштин кәчүрүп, кичигидин әмгәк қилишқа мәҗбур болиду. Йәттә жиллиқ мәктәптин кейин Яркәнт педучилищесини вә Ташкәнттики Оттура Азия Дөләт университетини тамамлайду. Оқушни түгитип гезит редакциясидә, Уйғуршунаслиқ институтида ишлигән.

Қурван Тохтәмов дәсләпки һекайилири арқилиқла китапхан диққитини жәлип қилған еди. Өзи дехан аилисидин келип чиққачқа, униң әсәрлиридә йәргә муһәббәт бағлиған, йәрдин сахавәт алған адәмләр образлири гәвдилиниду. Язғучиниң “Бир түп алма”, “Банихан чоң апам”, “Жүрәктики дағлар” вә башқа көплигән һекайилиридә һаят һәққанийлиғи өз ипадисини тапқан. Язғучи өз әсәрлиридә кичигидә бешидин кәчүргән, көрүп-билгән һаятий вақиәләрни сәмимийәт билән тәсвирләп, һәрхил мүҗәзлик адәмләр характерини яритиду. У, болупму, аялларниң обризини яритишта өзигә хас маһирлиқ билән қәләм тәвритиду. Буниңға урушниң касапитидин атисидин кичик житим қелип, ана тәрбийисидә болуп, униң тартқан жапа-мәшәқәтлирини тән бөлүшкини сәвәп болса керәк. Язғучи “Жағистайлиқлар” романи вә “Таң йорувататти” повести арқилиқ шу дәвирниң реал картинисини бирқәдәр йорутуп берәлиди. Язғучиниң “Жағистайлиқлар” романи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мошу повестьлириниң қайта ишләнгән варианти болуп, униңда уруш һәққанийити кәң түрдә тәсвирлиниду. Уруш жиллири атилар, ширғуран жигитләр мәйданға атлинип, арқа сәпниң һәдди-һесапсиз еғирчилиғи йезида қалған қери-чүрә, аяллар, өсмүр-балилар зиммисигә артилиду. Жәңчиләр уруш мәйданида күрәшсә, арқа сәптә қалғанлар кечә-күндүз ишләп, ғалибийәт үчүн өз үлүшини қошиду. Язғучи арқа сәптики аяллар қәһриманлиғини оқуғучи ишинидиғандәк тәсвирләп, китапхан қәлбини тәвритиду. Һәр күни дегидәк "қара хәт" елип, әң йеқин кишилиридин айрилип, жудалиқ оти жүригини өртигән анилар һаятниң еғир синиғини баштин кәчүриду. Адәмләр мүҗәз-хулқиниң қир-сирлири мошундақ синақлар пәйтидә техиму рошән көрүниду. Романда өзлири дәрт-һәсрәткә петип турсиму, башқилар қайғусини бөлүшүп, рոһий мәдәт беридиған, дәвир жүкини һардим-талдим демәй көтәргән адәмләр билән бир қатарда, урушниң еғирчилиғидин пайдилинип, өз мәнпийитини ойлиған, мәнсәпхор, қара нийәтлик адәмләр образлириму тәсвирләнгән.

Етиз хаминидики қизғин әмгәктин башланған әсәр вақиәси көз алдимизға ирадилик адәмләрниң әшу қийин дәвирдики ишһәрикитиниң әйни ипадисини кәлтүриду, жүлмәрәп қалған уйғур йезисиниң һаятини тәсвирләйду. Етиз-ериқта йетип-қонуп, һәрқандақ еғир ишқа бәрдашлиқ берип, бәхитлик күнләрниң келидиғанлиғиға ишәнчә бағлиған Жәлил бовай, Адаләт, Данихан образлири әсәр вақиәсиниң дәл мәркизидә көрүниду.

Адаләт вә Данихан уруштин илгири колхоз ишлириға арилашмиған болсиму, уруш башлиниши билән етизға чиқип, башқилар қатарида әмгәк билән ғалибийәтни йеқинлаштурушқа бир кишилик һәссә қошиду. Улар соқиму һайдайду, һарвукәшлик қилип, ашлиқму тошуйду, қишниң күни тоңлап кәткән түгмән тешиниң музини чоқуп, уни маңғузиду. Мошуниңға охшаш еғир ишларни әмәлгә ашуруштики аялларниң ирадисини көрситиш әсәрниң баш идеясини тәшкил қилиду.

Романдин берилгән парчидә Адаләт вә Даниханниң кечики түндә хамандин ашлиқ тошуған пәйттә дуч болған жапа-мәшәқити әкис етилиду. Һарвуниң чеқи сунуп, Адаләт түндә ай далада тәнһа қалғинида, қанчә қорқмай десиму, әтрап униңға һәйвәтлик көрүнүп, тениға титирәк олишиду. Таңниң йорушини тақәтсизлик билән күткән Адаләт Даниханни көрүшигила һәммә қорқунуч артта қалиду. Язғучи мошу эпизод арқилиқ, бир тәрәптин, ишниң еғирлиғини көрсәтсә, иккинчидин, назук аялларниң һәммигә бәрдашлиқ берәләйдиғанлиғини көрситиду. Мәхсут охшаш ялихорларниң төһмити Адаләт билән Даниханниң ирадисини сундуралмайду, бәлки һаятта ақ-қарини айривелишқа үгитиду.

Жутдашлириниң көпини урушқа әвәтиветип, житимсирап қалған йезида аялларни башқуруп, керәк йәрдә яр-йөләк болған Жәлил бовай романда өзиниң пидакаранә әмгиги билән көрситилгән. У һәрдайим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

аялларниң тартиватқан жапасиға ортақлишип, уларға мәдәт бериду, етиздики данни исрапсиз жиғивелиш үчүн бар күч-ғәйритини сәрип қилиду. Адаләт билән Даниханни ашлиқ оғрилиди дәп әйиплигәндә, Жәлил бовай бу төһмәткә бар күчи билән қарши туриду. Пүтүн өмрини әмгәк билән өткүзгән Жәлил бовай аддий уйғур дехининиң бәдиий қияпитидур. Меһнәткәш Жәлил бовай бешиға кәлгән жудалиқни сәвирлик билән көтириду, чүнки у уруш жиллири мундақ дәрткә өзи охшаш миңлиғанларниң муптила болғанлиғини яхши чүшиниду.

Романда шундақла Гүләмхан, Зорәм охшаш көпни көргән момайлар, йеза кеңишиниң рәиси Һүрийәт, колхоз рәиси Мунир Шамшатов, һәрбий сәптин нака болуп қайтқан Һүсәйин образлири билән бир қатарда өзлириниң пасиқ ишлирини әмәлгә ашуруш үчүн инсаний хисләтлиридин айрилған Сейит, бригадир Мәхсут, Сидиқ образлири гәвдиләндүрүлгән. Шундақ қилип, мәзкур әсәрдә уруш жиллиридики һаят һәқиқити һәрхил мүҗәзлик адәмләр һаяти, иш-һәрикити арқилиқ көрситилгән.

"Жағистайлиқлар" романидики тәбиәт мәнзирисиниң, шундақла миллий урпи-адәтлиримизгә хас алий пәзиләтләрниң тәсвирлиниши әсәр қиммитини техиму ашуриду.

ЖАҒИСТАЙЛИҚЛАР

(*романдин парчә*)

Жуңғар теғиниң етәклиригә берип туташқан бепаян дала қоңур-серик рәңгә киргән еди. Ериқ-өстәңләрдә гирвәктин төвәнлигән сүзүк сулар ақмақта. Асманда топ-топ учқан қушларму күндин-күнгә азаймақта.

Көкини кәң ечип, һадуқ чиқирип, арам-худа ухлаватқандәк билингән әшу далада бирхил өскән икки түп қарияғач бар. Улар жирақ-жирақлардин қарийип көрүниду. Жағистайлиқлар әшу қарияғачларниң қачан тикилип, қандақ йоғирип қалғинини еник укмайду: бәзиләр Совет һөкүмити қурулғандин илгири бар еди бу қарияғачлар десә, гайи бир адәмләр оттузинчи жиллири Ғол ериқни бойлитип көчәт тикилгән, шуниңдин көкләп аман қалғини мошу иккисила дейишиду. Немишкиду, әшу қарияғачларни жағистайлиқларниң көпчилиги дегидәк сехирлиқ көриду. Уларниң путақлириға палта чепилған әмәс."Кечиси етизда ялғуз қалғанда, қош қарияғачниң йениға берип түнисәң, һечқандақ жин-алвасти йеқин йолимайду, һәтта бөриләрму келәлмәйду", дегән миш-миш сөзләрму бар йезида.

Етизда ишлигәнләр қайнақ аптапта, һәтта бәзидә кәчқурунлуқлири мошу йәргә келип арам алиду. Өп-чөридә буниңдин башқа салқин жай йоқ. Етиз мәркизи болғачқиму, һәр жили йеңи хаман мошу йәрдин анчила жирақ ясалмайду. Мана бу жилқи хаманму әшу қарияғачлардин он бәш — жигирмә метрчә күн петиш яққа жайлашқан еди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Баг буғдайлар догиланған хаманда “дүк- дүк” қилип икки тулуқ меңиватиду. Йәнчилгән буғдайни яғач ара билән пайхандаватқан Жәлил бовай пешанисидики тәрни йеңи билән сүртүветип, күнгә қариди. Үзини сус булут қаплавалғандәк билингән қуяш көпүп кәткәндәк көрүнгән қара тағ кәйнигә мөкүшкә дәрәқ бойи қапту. Шу тәрәптә парчә-парчә сәяқ ақ булутларму ләйлишип жүриду. Жәлил бовайниң көңли бирдин лассидә болди. Қизиған тениму дәрhал совуғандәк. Униң аптапта көйүп қаридап кәткән пешанисидә сизиқлар көпәйди, қелин қапақлириниң бир чети йепилипму қалди:

— Бүгүн кечә шамал йәнә чиқмай қаларму! Мону кигиз өйдәк чоқчарап турған топан қизишип, асти көкиришкә башлидиғу? Хәп, иссиқ язниң шамаллиқ айдиң кечилири йәнә келәрмиди?! — Күзәтчи әйнә шу хилдики тәшвишлик ойлирини үнлүк ейттидә, бу сөзлиримни бири аңлап қалмиғанду дегәндәк өп- чөрисигә алдираш қариди. Яғач ариға тайинип турған бовайниң пәришан көзлири таққа йәнә тикилди. Томуз күнлири егиз чоққилиридин қар кәтмәйдиған тағниң үстидә булут йоқ. У hазир қизғуч, қарамту, бәзи жайлири күмүч рәңдә — hәрхил жилвилинәтти. Сүйи әйнәктәк пақириған төвәнки көл тәрәпму очуқ.

Eh, адәм көңли қизиқтә?! Тәбиәт вә ташқи hадисиләр уни алиқиниға елип, худди бир жансиз оюнчуқтәк, hәр ян ташлайдиғу?! Мана бир-икки минут ичидила Жәлил бовайниң көңли hәрхил өзгәрди. У: “Бәлки, бу кечә шамал чиқип қалар: жут, житим-йесирниң риски харап болмас. Тағда булут йоққу”, дәп яңливаштин бирнәрсиләрдин үмүтләндидә, ишқа тез киришип кәтти.

Күзәтчи чечилип-йейилип кәткән буғдайни пахилини өрүп-жиғиветип, ат үстидә езилип-hерип қалған балиларға:

— Қени, hошшәрә батурлар! Тез-тез меңиңлар! Алим, саңа немә болди? Мону пахални сиртқа чиқириветип, хаманни бир қур сәрәмжанлаш керәк. Худа буйриса, бу кечә иш авуйду. Hаваниң райи яман әмәс, — деди.

Күзәтчи бовай дени айрилған пахални хаман сиртиға алдираш тошуди. Андин кейин йәрдики саман-топа арилаш буғдайни түргә билән түрүп, чоқчарап турған догиларға қошти.

Тулуққа ат мингән оқуғучи балилар мәлигә қайтти. Оқуғучилар новәт билән ишләватқачқа, әтиликкә тулуққа ат миниш үчүн башқа балилар кәлмәкчи. Күзәтчи иштин қол үзүп, дат басқан таразиниң үстигә келип олтириведи, мәлигә буғдай елип кәткән hарвуларниң авази аңланди. Hарвулар хаманниң ичигә кирмәй, саман өрдәлгән жайда тохтиди.

II

Жәлил бовай ериқтики муздәк суда үз-көзини жуюп, пахал билән йепилған кичик кәпиниң алдиға кәлди. У пахал үстигә селинған қара кигизниң үстидә бәдәшқан қуруши биләнла:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Һә, қизим, параң қил. Хош, мәлидә немә йеңилиқлар бар екән? Момайниң әвәткән соға-салимини өзәмгә бәргинә... Уни көрмигилиму талай күн болди. Балилардин хәт кәптиму? — деди.

Оттура бойлуқ, үзи толуқ, бир-бирсигә қошулған қашлири қоюқ, тени чиң Адаләт коридики әткән чайни биқинлири йәнчилгән җавурға әндила қуйғиливататти. У кигизниң четидә өрә турған һарвукәш дости Даниханға:

— Дана, әву түврүккә есип қойған түгүчни алғина, — деди. — Йол бойи бурнумға бир яхши пурақ келип, ағзимдин серик су ақти. Шәмшихан чоң апам қериғанда сени неманчила һөрмәтләйдекин таң, чоң дада. "Чапсанирақ апирип бәрсиңиза, иссиғида йәвалсун. Өй тамиғини сеғинғанду. Хелә заман болди мәлигә кәлмигили", дәп сениң ғемиңни қилида.

Шәмшихан чоңнам көк корини толтуруп кава мантисини әвәтипту. Манта анчила музлимған екән. Һим йепилған кора ағзи ечилиши биләнла, тәмлик ғизаниң хушпуриғи тариди. Җелил бовай туз-тәми бабида, кависи татлиқ, хемири непиз мантидин бир тал елип йедидә, андин ғизадин риза болғачқа:

— Пah, пah, адәмниң қәдригә йетидиған момайдә! — деди бешини қимирлитип. — Қоли мейизлик. Ярайду! Қизлирим, униңма мениңдин башқа кими бар?! Житим. Ата-аниси Ғулҗида қалған. Нahайити қарам, рәһимсиз бир акиси бар еди, униң бар-йоқлиғини һели билмәймән. Мону қулақ шуниң кесиридин чолақ болуп қалғандә. Һә, у узақ гәп, кейин ейтип берәй. Һазир қени, — Җелил бовай мантини һечкимгә бәрмәймән дегәндәк қолида тутуп турғинини әндила билдидә, сәл қисилип, корини дәстиханниң оттурисиға қойди. — Буни исситишниң һаҗити йоқ. Җавурға селип, мениңдин қисилмай, бемалал йәвериңлар. Етизда йегән тамақ қанчә көп болсиму, задила еғир кәлмәйду.

Күз асминида сансиз юлтузлар четидин йенишқа башлиди. Қараңғулуқ либасини кийгән бепаян етиз дәрһал уйқиға чөмгәндәк җим-җит.

Чай ичилип болғанда, Данихан:

— Чоң дада, байиқи париниңни ейтип бәргинә. Айиғи қалдиғу. Шуниң билән бу қулиғиңға немә болған? — деди.

Җелил бовай төвән саңгилиған бешини көтирип, күн чиқиш яққа қарап қоюп, өтмүштики бир вақиәләрни есиға алғандәк, үзини силап бир дәқиқә шүк туруп қалдидә, кейин силиқ бир үндә сөзини башлиди.

— ... Мән илгири башқа бир аялға өйлиниведим, балилирим. Лекин униң билән задила чиқишалмидим. Пәрзәнтму көрмидим. Ахири ажришип кәттим. Бойдақчилиқта сәрсан-сәргәрдан болуп жүргинимдә мошу Шәмшини учраттим. Униң җәдди билән мениң ата-бовилиримниң бираз туққанчилиғиму бар еди. Мән уларниң өйигә пат-патла келәттим. У чағда мән йезида, у болса, Ғулҗа шәһиридә яшатти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

... Күнләр өткәнсири, биз йеқинлишип қалдуқ. Шәмшиниң ата-аниси бизниң турмуш қурушимизға сәл көнгәндәк боливеди, лекин чоң акиси мутлақ унимиди. Акисиниңма дадиси охшаш қәдди-қамити зор, гәвирлик еди. Өйдикиләрниң һәммиси униңдин бәкму чөчәтти. Чоң оғлиниң сизған сизиғидин һечким чиқалмайдиған. Кейин уқсам: әшу алиқанат, синлисини бир байниң балисиға бәрмәкчи болуп, униң пул-дуниясини хелә йегән екән. Бизниң турмуш қурушимизға рази болған аниси: "Орус йеригә чиқип кетиңлар, у яқтиму уруқ-туққан, жут барғу, бағриға алар", дәп мәслиһәт бәрди.

Мошундақ күз күнлириниң биридә иккимиз Ғулҗидин бу яққа қарап қачтуқ. Бир йерим суткида, худая шүкри, Жағистайға теч-аман йетип кәлдуқ. У чағда бу жутта Совет һөкүмити қурулуп, дағ-дуға болуватқан екән. Жуқарқи мәлидә яшайдиған бир ата жәддимизниң өйигә чүштуқ. Әһвалдин вақип болған жут чоңлири нека қилип, бизни қошуп қойди. Той қилишқа чама нәдин?! Жут қойни кән екән бири қазан, бири чөмүч, йәнә бири чинә-қача бәрди. Орун көрпиму жиғилип қалди. Мидирлисаң, қир ашарсән, дегәндәк, оқәт илгири бесип, бир убдан тирикчилик қиливататтуқ, лекин бир кечиси йәнә худа урди. Ғулҗидики әшу калликесәр йетип кәлмәсму?! Мәлидикиләрниң алди йеңидин йетишқа башлиған мәзгил еди. У ишикни жалаққидә жулуп ечип, өйгә кирди. Қолида қара милтиғи бар. Биз аң-таң болуп қарап қалдуқ.

"Кепинсиз оғри, қолумға чүштиңму. Әнди тирик қутулалмайсән", дедидә, милтиғини маңа тәңлиди. Лекин атмиди. Әтималим, милтиқ үни чиқса, жут охинип кетип, сезип қалиду, десә керәк. Чишлирини ғучурлитип, көзлиридин от йенип, ғәзәп билән маңа етилди. Шәмши қорққинидин үнлүк жиғлашқа башливеди: "Какирима! Һәр иккиң бирдәк өлүсән, жум ағзиңни", дәп уни силкип-силкип ташлиди. Арқамға даживедим, милтиғини бойниға есип, хәнҗәр чиқирип маңа һүрпәйди. Мәнма һошумни жиғивалдимдә, пайлап туруп қолиға тәптим. Байқимай қалдиму, хәнҗәр қолидин қаңқип кәтти. Уни алмақчи болуведи, мән өзәмни униңға аттим. Иккимиз елишип кәттуқ. Өзәммиғу қавул едим у чағда. Вай, уму ейиқтәк күчлүк екән. Шундиму бирдин бой бәрмидим. Икки қетим көтирип йәргә атти. Қолумни тирәп тез туруп кәттим. Шәмши чеқирап жиғлаватиду. У адәм чақириш үчүн ташқириға жүгриведи, һойлидики супа йенида атлиқ турған йәнә бир йочун адәм уни тутувелишқа тас-тасла қапту. Һәдәң өйгә дәрһал қечип кирипту. Әтималим, уларниң ойи мени өлтүрүп, синлисини Ғулҗиға елип кәтмәкчи болса керәк.

Биз йәнә елишип кәттуқ. Қача-қомуч, жоза бит-чит болуп сунди. Қазан орнидин қозғалди. Шәмши бизни ажратмақчи болуп, ариға чүшиведи, уни әву калликесәр бир тепип, мантиға жалаққидә чүшәрди... Өпкәм ағзимға тиқилип, һасирап қалдим. Йәнә жан татлиқ, пүткүл ғәйритимни жиғип елишиватимән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бир чағда һүрпийип маңа дәрғәзәп билән етилған еди, қолиға қандақ кирип қалдекин, әйтәвир, мошу қулиғимни жулувалди.

Ташқиридин қаттиқ ушқетқан үн аңлиниведи, шу мәһәл мән униң мудһиш чаңгилидин оңайла бошап кәттим. У дәрһал ишик тәрәпкә қачтидә: "Тохта, бәрибир әжилиң мениң қолумда. Ахири бир қошуқ қениңни ичкиним ичкән", дәп муштумини көрсәтти, манта очақта туралмай ятқан сиңлисини еғизға алмайдиған тил билән һақарәтлиди. Мән қулиғимдин аққан қанни тутқан петим туруп қалдим. Аңғичә һойла ичи опур-топур болуп кәтти. Атларниң дүпүрлигән авазиму аңланди.

Биз һойлиға чиқип үлгәрмәйла, өйгә икки-үч адәм кирди. Болған әһвални қисқила ейттуқ уларға. Йезидикиләрниң туюп қалғини билип, қарақчи-бандитларму қачқан екән. Шу кечиси улар мәлә әтрапидин тепилмиди.

Әтималим, жаңгалға киривелип, әтиси чегаридин өтүп кәткән охшайду.

Хелә жилғичә қорқуп, чөчүп жүрдум. Шүкри, йәйдиған рисқим, көридиған күнүм бар екән, аман қалдуқ. Балиму таптуқ. Мана әнди улар бизниң жәнимизни қорғап, қан кечип мәйданда жүриду. Иш қилип аман болсун!..

Жәлил бовай чоңқур нәпәс елип, еғир тинди. Һарвукәш аялларму бовайниң қисқа һекайисидин тәсирлинип, жиммидә олтирип қалған еди.

Соал вә тапшуруқлар

1. Язғучиниң һаяти вә иҗадийитини "Гезит усулиға" асаслинип ейтип бериңлар:

Қ. Тохтәмовниң тәржимә һали	
Әсәрлири, уларниң асасий мавзулири вә қәһриманлири	
Илмий әмгәклири	

2. Парчиниң мәзмунини "Вақиәләр тизмиси" усули арқилиқ ечиңлар.
3. Жәлил бовайға тәриплимә бериңлар. Бовайниң қайси һәрикити силәргә яқти? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
4. Бовайниң баштин кәчүргән сәргүзәштлири һәққидә ейтип бериңлар.
5. Парчидин күз мәнзириси тәсвирләнгән эпизодни тепип, ишлитилгән бәдиий васитиләрни еniқлаңлар. Жәвавиңларни дәлилләңлар.
6. Мәтиндин Адаләтниң бәдиий қияпитини тәсвирләштә язғучи ишләткән бәдиий васитиләрни еniқлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

55-дәрис

Қача-қомучни тувақлири көйгән кичик қазанға селип қоюп, арқисиға қайтқан Адалət кигиз четидә олтардидә:

— Чоң дада, түнүгүн-бүгүн хамандин биздин башқа буғдай тошуған адәм болдиму? Һечким буғдай алмидиму? — дәп сориди.

Асмандин таш чүшкәндәк берилгән бу соал ғәплət бесиватқан күзәтчини "диңңидә" чөчүткән еди.

— Як. Һечким кәлмиди. Немә гәп? Бирәр нәрсини байқап қалдиңму, йә? Хаманда азайған чәш бармекән? Қериғанда бәзи нәрсиләрни сезәлмәй қалидекән киши. Көңлүңдә бир худук барғу? Очуқ ейт, қизим?

Күзәтчиниң көңли әндишигә толуп, ойи дәрру һәр ян көчкән еди. Уни сөзгән Адалət техиму әркинирәк сөзлиди:

— Анчила әнсирәп кәтмә, чоң дада, хамандин буғдай оғрилиған һечким йоқ. Мәлидин қайтип келиватсақ, әву бедиликниң қешидики өстәң барғу, һә, шуниң икки четигә буғдай төкүлүпту. Дана иккилән һарвуни тохтитип қоюп, таш-қум арисидики буғдайни сийпап алдуқ. Бизниң мишкапларниң һәммиси бежирим. Андақта бу буғдайни ким төкти?

— Немә дәйсән? Қандақ гәп бу? Бу йолда иккиндин башқа һечким маңмидиғу?! Өз гунариңни башқиға дөңгимә. Қанчиси суға еқип кәтти десәңчу?! Қосақ тойса, ечишини унтуп қалимиз, шундақ. Сениң болмиса, мошу болумсиз Даниханниңкиду...

"Ағримас бешимға — алтә таяқ", — дегән мана мошудә?! Адалət Жәлил бовайни кичиккинә буғдай үчүн мунчилик "вай селип кетәр" дәп ойлимиған. "Һәй, шу гәпни бекарға ейттиң", — дегәндәк Адалətниң пешидин тартти Данихан.

— Неманчила чачрап кәттиң, чоң дада. Бир очум буғдайға отқавап болмиғина, жут аман, хаман өз орнида. Өпкәңни басқина. Тола әңгизлик қиливәрсәң, нерваң қозғилип, әву күндикидәк ағрип қалисән.

— Һәй, сән Дана, нәдики йоқ гәпләр билән бешимни қочуп, мени қорқутмаяқ қой. Бир очум буғдаймиша техи! Зади шуни немишкә төктүң? Һой, йеқинда өзәң һелиқи Калинин бовайниң: "Ашлиқни чачмай-төкмәй жиғивалайли, урушниң тәғдири шуниңға бағлиқ", — дегән қутлуқ сөзлирини гезиттин оқуп бериведиңғу?

— Сәвир-тақәт қилғина, чоң дада. Шу буғдайниң кимдин төкүлгинини убдан биливалайличу, биздин көңлүңни хатиржәм қил. Мишкаплар тап-таза, әйнә көргин...

— Мошу хамандин чиққан буғдайду у?! Әнди дүшмән әкелип йолға төкүп қоймиғанду уни. Иккиң муғәмбирлик қилмай, гунайиңни бойнуңға ал. Мишкапниң ағзини бош бағлиғандә. Иккиңниң пичирпичири задила түгимәйдиған. Йолдима бир һарвуға чүшивалдиңдә иккиң...

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мундақ чағда Жәлил бовайға сөз қайтурмай, шуккидә турған адәм утиду. Күзәтчи әтиязда бир парчә нанға зар болған қийинчилиқлар, жәндә қан кечип, ач-зерин жүргән өз жутдашлири тоғрисида ейтти.

Ерик бойида чушақлиқ турған ат хаман тәрәпкә меңиведи, униң дүк-дүк қилған авазини аңлиған күзәтчи сөзини аяқлаштурмайла, орнидин тез туруп, шу яққа жүгәрди.

— Сәнма қизиқ, товва! Таваққа селип, алдиға қоюшқа алдириғиниңни, қара.— Данихан күзәтчи көздин жирақлиши биләнла, шу сөзләрни ейтти Адаләткә. — Сениңдин отчет соримиғандики, немишкә ейттиң уни? Өзүмиз кейин сүрүштә қилматтуқму? Әнди шу йәрни берип көрмигичә, бу әңгизниң көңли тинмайду.

— Ейтмай десәм — көңлүм қап-қара. Биз апарған буғдайлардин кам чиққини йоқ. Мишкаплар тап-таза. Бу йолда иккимиздин башқа һечким маңмиғиниму раст. Бу буғдай нәдин төкүлди? Астинирақ ойлап көргинә. Йә бирси кечиси хамандин буғдай оғрилиған болса, шу йәрдә мишкави йерилип кәттиму? Йә биринiң әттәй қәстәнлик билән ишлигән ишиму бу? Уни күзәтчигә, әлгә ейтмай, йошурушниң һажити қанчә? Биз немидин қорқаттуқ? Өзүмизгә ишәшлик, пакқу...

Йолға төкүлгән буғдайға дәсләп анчила әһмийәт бәрмигән Данихан, ойлап қариса, һәқиқәтәнму, униңда йошурун бир сир турғандәк. Әнди ума һәрхил гуман-тәшвиш илкидә қалған еди...

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчә мәзмунини постерниң ярдими арқилиқ ечиңлар.
2. "Төрт жүмлә" стратегиясини пайдилинип, парчиниң мәзмуни бойичә төвәндики тапшурмини орунлаңлар:
   а) Пикир — парчә бойичә пикриңларни йезиңлар.
   ә) Дәлил — өз пикриңларни дәлилләңлар.
3. Парчидики қәһриманларға "Қош диаграмма" усули арқилиқ тәриплимә бериңлар.
4. Силәргә Адаләт билән Даниханниң қайси хислити яқти? Жававиңларни дәлилләңлар.
5. Уларниң орнида силәр болсаңлар, растиңларни ейтаттиңларму, йә буғдайниң төкүлгинини йошуруп қалаттиңларму?
6. Мәтиндин язғучи ишләткән мақал-тәмсилләр билән турақлиқ сөз бирикмилирини тепип, уларниң орунлуқ ишлитилгәнлигини дәлилләңлар.
7. "Яхшилиқ үчүн ялған ейтса боламду?" мавзусиға эссе йезиңлар.
8. "Хамандики көрүнүш" мавзусиға рәсим сизиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

56-дәрис

Күз кечиси. Сирлиқ асманда тавақтәк көрүнгән толун ай барғансири егизликкә өрлимәктә. Дөң-қирлар сүт рәңгә киргән. Тағ тәрәптин келиватқан шамал һәммә нәрсини өзигә беқиндурғандәк гүр-гүр қилатти. Хамандики сүкүнатниң бузулғиниға хелә болған.

— Балилирим, тохтаңлар. Һелима җаһан иш қилдиңлар: қизишқан саманни бир қур сәрәмҗанлап алдуқ. Әнди буғдай қачилап, мәлигә меңишниң тәрәддутини көрүңлар, — деди Җелил бовай бир мәзгилдә һасирап, буғдай соруватқан икки аялға. Адаләт билән Данихан үстидики чаң-топини бир қур қеқиветип, бая тәрлигәндә йешивәткән калтәк чапанлирини яңливаштин кийди. Улар һәрбири әллик-атмиш килограммдин кам чиқмайдиған он икки мишкапқа буғдай қачилиди. Җелил бовай бир қолида көтиривалған фонарь билән таразини тәкшүрүп чиқтидә:

— Әнди байқаңлар, қизлирим. Түн-кечә дәп, йәнә иккиңлар бир һарвуға олтиривалмаңлар. Сәгәк болуңлар! — дәп, һарвукәш аялларни қайта-қайта агаһландурди...

Хамандин чиққан һарвулар тағ тәрәпкә бурулуп, чоң йолға чүшти. Йол қумсаңғу һәм ушшақ ташлиқ еди. Атларниң тақиси билән һарву чеқи ташқа тегип, от учқунлири чачратти. Тарақ-турук, ғач-ғуч қилған авазлар түн кечидә жирақларға аңлинатти.

Адаләтниң һарвуси алда келиватиду. Мишкапларниң үстигә азирақ чөп бесивапту. Адаләткә йолниң ойман-чоңқури задила көрүнмәтти. Униң әгир-қийсиғини билип көнүкүп қалған атлар өз әрки билән кетип бариду. Янту йәрләргә кәлгәндә, чөп үстидики Адаләт бир яққа сирилип, өзини аран-аран тутувалатти.

Бу кечә түзигирәк ухлимиғачқа, Адаләтниң непиз қапақлири еғирлишип, көзлири пат-патла илинип кетәтти, икки мүриси жүк артип қойғандәк еғир. Сәһәр уйқиси нәқәдәр шерин! Җим-жит, юмшақ йәргә кирип, бирәр саат ухлавалармеди?! Бәлки, үнима чиқмай шүк келиватқан Даниханму шундақту?!

Бир чағда Адаләтни уйқа бесип кәткән еди — у бирдин чөчүп-әндикип оханди. Қандақту бир қудрәтлик күч орнидин жулувелип, йәргә ташлиғандәк болди. Оң мүрә ташқа қаттиқ тәгди.

Адаләтниң беши зиңилдап ағратти. Тум қара көзлиридин яшму чиққан. Шүкри, төрт мүчиси сақ екән.

Даниханниң мүрисигә тайинип зорға турған Адаләт ғәзәплик сөзлиди:

— Мошу чақ начар, дәп нәччә қетим ейттима һелиқи гүлдүри бар, ямғури йоқ бригадирға. Чидайду-чидайду, дәп мошу күнгә йәткүзда. Әнди немә қилиш керәк? Ләңгәзиниң қозуқлириму сунупту...

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Терикип, қениңни қизитмиғина, у соғақ чөп бесивалғиниңни көрсә, һәммә гунани өзәңгә артиду. Униндин әқил-һошуңни жиғдә, қәйәрдә чақ бар, шуни ейт. Дәрһал берип, елип келәйли.

Адаләтниң беғида бир кона чақ бар екән. Униң есиға шу чақ кәлдидә, Даниханға ейтти. Һәр икки аял үстидики еғир бир жүкни елип ташлавәткәндәк сәзди өзини. Адаләт мәлигә бармақчи болуведи, лекин Данихан көнмиди униңға:

— Як, сән қал, мән барай. Белиң ағрип турса, дәм ал. Ат минишкә саңа қариғанда, һәрһалда мән чаққанғу?

Адаләт амалсиз мақул болди.

Данихан айқашқа торуқ атниң хамут-шилиясини еливетип, уни чаққа тартип мингиливататти:

— Ишт сени тонуйдиғу?! Апамни охатма. Укупла қалса, әндишә қилип, ағрипла кетиду, — дәп әскәртти Адаләт.

* * *

...Атниң туяқ тавуши барғансири жирақлашти. Әтрапни бирдинла еғир, сирлиқ жим-житлиқ оравалди. Һарвуға қетилған атлар бешини төвән саңгилитип, татлиқ уйқиға чөмгәндәк. Егиз көтирилгән Ай күзниң парчә булутлири арисиға киргән еди; йәр-жаһан яңливаштин қараңғулашти.

Һарву ләңгәзисини тутуп шүк турған Адаләтниң тени музлиғандәк шүркинип кәтти. У яғлиғини башқидин теңип, ширик чапининиң түгмилирини әтти.

Вақит гижиң өтмәктә. Қуруп, сарғийип қалған шивақларниң шилдирлишиму қулаққа бир түрлүк дәһшәтлик аңлинатти. Йол яқисидики топ-топ чиғлар бүккидә өскән йеза дәрәқлиридәк көрүнүватиду. Мошундақ пәйттә қачанду бир чағларда жин-шәйтан һәққидә аңлиған параңларниң адәмгә керикиздәк йепишивалидиғиничу?!

... Адаләт етизда һечқачан кечиси мундақ ялғуз қалмиған. У уруштин илгири бир-икки қетим келип, буғдайниң буйисини отиғини болмиса, һәтта етизда узақ ишлимигән. Мошу әтияздин бери етизериқтин кәлмәйду. Баһар күнлириниң биридә дәсләпки қетим соқиму һайдиған.

...Ериқ чепиватқан Адаләткә бир күни чүшлүги бригадир Мәхсут:

— Адаләт, сән әтидин башлап соқиға чиқ. Адәм күчи йәтмәйватиду, — деди.

Кәпә ичидә ондин ошуқ аял бар еди шу чағда. Адаләтниң әтиязниң серик шамилида пучулған чирайи өзгирип, гөшлүк мәңизлири пом нандәк қизарди.

— Мән... Мән соқини һечқачан тутуп көрмигәнғу? — Бирнәрсидин қорққан адәмдәк, үни титирәп чиққан еди Адаләтниң.

— Иш таллап, чамиға қарап оқәт қилидиған мәзгил әмәс һазир.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уруш һәммини үгәтти. Соқа һайдаватқан аялларму саңа охшашла. Чүшкичә Айшәм билән биллә бол, үгинисән. Чүштин кейин өзәң ялғуз һайда.

Бригадир: "Сөз шу. Орунлимасқа һеч илажиң йоқ", — дегәндәк қолини шилтигән. Униң қопал һәрикити билән "сән" дейиши (илгири сизләйдиған) Адаләткә қаттиқ тәсир қилған. Паңдида етилип жиғлиғусила бар. Лекин униң дәрдини ким чүшинәр?! Һәммигә чидаш, бәрдашлиқ керәк бу күнләрдә.

Әтиси Адаләт соқа һайдашқа наилаж чиқиведи. Илгири соқа тутмиған адәмгә бу йеник иш әмәс. Униңму жапа-мәшәқити көп. Төмүр тутқа қаттиқ бесилипла кәтсә, юмшақ йәргә чиши чоңқур чөкүп, атлар тарталмай қалиду. Тутқа бир тәрәпкә сәл-пәл қийсайсиму, чиши қинидин чиқип, йәр ала қалған. Божа орунсиз тартилипла кәтти — атлар айлинип, башқа яққа кетип қалиду. Соқини икки тутқисидин көтирип, илгәрки орниға яңливаштин селиши керәк. Бу асан әмәс. Айшәм соқини тутса, у ғулимайдудә, йәр бир қелипта һайдилиду. Атларму йол талашмай өз орнида маңиду.

Дәрһәқиқәт, мошу күни Адаләт сунтахта болған еди. Устиханлири өгә-өгисидин ажирап ағриди. Шу күни тамақму ичмәй, йетип қалған. Кечиси һарарити ешип, тәрләп чиққан. Үзи һүппидә ишшипму кәткән. Белини йәл чирмавалған. Әтигәнлиги уялғинидин пүткүл ғәйритини жиғип, орнидин туруведи. Көзидин чиққан яшни һечкимгә көрсәтмәй, яғлиғиниң учи билән сүртивәткән.

— Бүгүн өзәм һайдап көрәй. Һелима түнүгүн сизни раса аварә қилдим, — деди Адаләт әтигәнлик чайни ичиватқанда Айшәмгә.

Айшәм атларни соқиға қетишип берип, Адаләт билән бираз биллә маңдидә, андин өз ишиға кәткән.

Оңайдәк көрүнгән иш йәнә қийинлашти. Соқа тутқисини мәккәм тутуп, көксини егиз көтиривалған Адаләт путлишип жиқилди. Божа қолидин чиққан еди, атлар қуруқ соқини сөрәп бораздин чиқип кәтти. "Тр-р, һәй, тохта" дегәнгә көнәр әмәс. Адаләт икки қолини тирәп, нәм йәрдин зорға турған.

* * *

Раст, адәм қилған ишни, адәм қилидекән — әйнә шу қийинчилиқларму арқида қалди мана. Алда көрүнгән егиз тағниң чоққилири һәрқачан дәсләп хәтәрлик көрүнидудә, лекин униң үстигә чиқивалғандин кейин, хада ташлар хелидин бери тонуштәк, соқма йолларда меңиш асандәк билиниду. Адаләт үчүнму илгәрки ишлар худди шундақ еди һазир. У язлиқ буғдай орулғандин бери һарвукәш болуп ишләватиду. Бу һарвуни илгири чечи узун, қешидин һосма, мәңзидин сүнъий мәң кәтмәйдиған Хасийәтхан дегән жуган һайдиған. Униңдин һарвуни рәиснiң өзи Адаләткә елип бәргән еди. Шуниңдин бери икки аялниң оттурисида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

адавәт техиму күчәйди. Һәр ишниң өзигә чушлуқ җапа-мәшәқити барғу! “Һарвукәш-җапакәш” дәп бекарға ейтмиғандә конилар! Адаләткә ай далада ялғуз келиш һәммидин қийин болдидә; соқа һайдаш, су тутуш оңайла бир иштәк билинди. Униң қулиғиға күн чиқиш тәрәптин кимду бири қаттиқ вақириғандәк аңланди. Немишкиду, көзигә валлидә қилип янған отму көрүнди.

...Күн чиқиш тәрәптики кичиккинә жирадин өткәндин кейин, бир чағларда мал қишлиған қораниң пакалишип, бузулуп кәткән әски теми учрайду. Яз күнлири шу қораниң әтрапини егиз лойла кокат билән кәндир бесип кетиду. У йәргә адәмләр тола-терим бармайдиған. Шу тамниң ичидә алвасти түнигидәкмиш дегән параңму тарқиған. Өз вақтида Адаләт униңға ишәнмиведи. Һазир шу ойдурма гәпләр ядиға келип, бәжайики әшу қора тәрәптин униң тәсәввуридики чечи узун, чишлири һиңгайған, қақ сүйәк жин-шәйтанлар чуқуришип бесип келиватқандәк туюлди.

Адаләт икки көзини мәккәм жумуп, қулақлирини алиқанлири билән басти. Ғал-ғал титирәтти. Қандақту бир дәһшәтлик үн йәр астидин аңланмақта. Қорққанға қош көрүнгәндәк, һәммә нәрсә астин-үстүн болуп кәтти. Һарвулар, немишкиду төвәнгә қарап шохшуп кетип бариду.

Адаләт бирдин бужжидә тәрлиди. Шу мәһәл қәйәрдинду ухлап келип, кейин бирнәрсидин үркүп қачқан бир топ қуш униң үстидин пурридә учуп өтти. Бу һаләт Адаләт үчүн йәр силкинип, һава гүлдүрлигәндәк билинди.

У һарвуниң ләңгәзисини, мишкапларни тутуп, пүткүл ғәйритини жиғип, аста вақиримақчи болуведи, лекин үни боғулған, авази задила чиқмиди. Униң қолиға мишкап үстидә турған узун саплиқ қамча илишип, аяқ-қолиға жан киргән. “Йеқин кәлгән жин-шәйтанни урсиму бир мәдәттә бу қамча!”

Қеришқандәк мону таңниң йорумайватқиничу! Адаләт ялғуз турған атниң созусини валәктин қоли титирәп зорға чиқарди. У атниң яйлидин тутуп маңдидә, униң бешини мәлә тәрәпкә қаритип, туруп қалди.

Сәһәрниң соғ шамилидин аяқ-қоли музлашқа башлиди. Адаләтниң атниң яйлини мәккәм тутувалған қоли күйишипму қалған еди.

Шәриқ асмини сүзүлүп, юлтузлар шаланлашти. Япилақ дөңләр көрүнди. Өп-чөрини оравалған сүрлүк мәнзириму аста-аста ғайип-лашмақта еди. Аяқ-қолиға йеңидин жан кириватқан Адаләткә тақилиқ атниң туяқ тавуши аңланди.

Данихан чақни алдиға қоюп, гүгүсидин тутувалған екән. Адаләт уни көрүп, тар қәпәздин азатлиққа чиққан қуштәк сәзди өзини.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини “Вақиәләр теғи” усули арқилиқ ечип бериңлар.
2. Өсәрниң идеяси һәққидә пикирлишиңлар.
3. Төвәндики жәдвәлни толдуруп, жававиңларни дәлилләңлар.

Қәһриманлар	Тәриплимә	Мәтиндин дәлил	

4. Силәргә қайси қәһриман яқти? Жававиңларни дәлилләңлар.
5. Адаләтниң бәрдашлиғи әкис етилгән эпизодни тепип оқуңлар.
6. Күз кечисини тәсвирләштә ишлитилгән бәдиий васитиләрни еniқлап, мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
7. “Адаләт билән Даниханниң орнида мән болсам немә қилаттим?” мавзусиға эссе йезиңлар.

57-дәрис

“Күрәш” колхозиниң рәиси Мунир Шамшатов икки күн шәһәрдә болуп, Жағистайға ахшам кәч чиққан. Районлуқ партия комитетиниң бюросида униң адресиға тәнқидий сөзләр ейтилған.

Рәис бүгүн әтигән турдидә, етиз арилиди. Тап-таза күз асмини очуқ, салқин еди.

Мунир кона мәлиниң төвинидики өстәңдин өтүши биләнла, қулиқашқа атниң бешини көкирип турған күзгә буғдай шеңиға тартти.

Ахтамиға кириши биләнла, рәиснiң әтигәнлик салқинда музлиған үзидин қан тарқап, ақирип кәтти.

Немә дегән жавапкәрсизлик? Қип-қизил зияндашлиқниң әйни өзиғу? Күзгини мал чәйләп, рәсвасини чиқирипту. Бәзи жайларниң буғдийи үнмәй, ақ топа петичә қапту. Соқа үзә жирап өткән йәрләрму көзгә челиқиду. Бу мәнзирини көрүп, Мунир еғир, оңайсиз әһвалда қалди.

“Хәп, хәп! — У йәр-жаһанға сиғмай, һәс-һәслинип ечинатти. — Бригадир Мәхсутқа көп ишинишкә болмайдекәндә? Һәммиси жайида, план бойичә кетип бариду, — дәп ишәндүрди мени. Өзәмгиму аз? Өрә буғдайни жиғивелиш билән аварә болуп, бу яқларғиму толатерим кәлмидим. Райондикиләр: күзгә буғдайни теришкә йетәрлик көңүл бөлмидиң, ишқа салақ қаридиң, ички имканийәтләрни толуқ пайдиланмидиң, дәп раст ейтиду... ”

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мунир Шамшатов районлуқ партия комитетиниң бюросида өз адресиға ейтилған тәнқитни дәсләп анчила қобул қилмиған. Мана, у һазир һәқиқәт алдида әшу аччиқ тәнқитниң растлиғини иқрар қилиштин, өз гунасини бойниға елиштин башқа чарә тапалмиди. Жүриги қисилип, тенини соғ бир туйғу арилиған рәис шляписини қолиға елип, етини йетиләп күзгә буғдай терилгән шаңда бираз маңди. Һәқиқәтән, һайдалған йәрниң сапаси начар екән. Вақитниң бәкму қислиғи әләм қилатти униңға. Бурунқи иссиқ һавани әнди издәпму тапалмайсән. Жениңни жайла дегәндәк, әтиси-ахшими соғ күчийип қалди. Тәбиәтниң әшу һаләтлири Мунирниң көңлини ғәш қилип, вужудини сиқатти. "Өткән күнки тәнқит техиму бурунирақ болса, қанчә яхши еди — дегән ойларни хиялидин өткәзгән рәис: — район башлиқлиридин бирәси чиқип бу йәрләрни көрдимекин яки колхоз тәрәптин бирәси чиқип сигнал бәрдимекин?" — дегән тәшвишлик ойларғиму берилгән еди.

Жирақтики дөңләр кәйнидин көтириливатқан қуяшниң нури упуққа барғансири мол йейилмақта. Алтун рәңдики йопурмақларға чүшкән шәлдәмму әнди қуруған. Амма-лекин етиз ичи уйқидин техи оханмиғандәк: қарайған һеч нәрсә көрүнмәйду. Һәммә яқ еғир жимжитлиққа чөккән.

Ерик бойида өскән топ чиғанниң кәйнидә кәпә бар. Атқа қайта мингән Мунир шу яққа маңди. Кәпә турхунидин исму чиқматти. Шуңлашқа рәис: "Соқичилар бу йәрдин башқа яққа көчүп кәттиму?" — дегән ойғиму кәлгән. Яқ, хаталашқан екән.

Ериқтин "дүк" қилип сәкрәп өткән атниң авазини аңлиши биләнла, қазан бешини йеңидин тазилаватқан ашпәз аял рәиснiң қаяқтин кәлгинини билмәй, даң қетип туруп қалди. У кәпидә ухлаватқан соқичиларни охитишқа үлгирәлмиди. Ашпәз аял рәис билән һал-әһвал сорашқанда, тенәп-тәнтирәп жавап бәрди. Мунир аттин тез чүштидә, теми пака, қараңғу кәпиниң ичигә кирди. Бу йәрдә ончә адәм "хорхор", "пуш-пуш" қилишип, әркин ухлаветипту.

Һеч кимниң һазир охинидиған түри йоқ. Мунир аста ушқетти. Төр яқта ятқан доғлаң аял тәһийидин бешини биринчи көтириши биләнла, рәисни тонуди, әтималим:

— Вийәй, Муниркамғу? Һәй, Алим, Шөһрәт, Зивәм, туруңлар!

Ухлапла кетиптимизғу! Сизма охитивәтмәпсиздә, Зәйнәпхиндә?! — дәп һәммә гунани ашпәз аялға арттидә, орнидин тез турди. Лекин ашпәз аялму орунсиз гунани бойниға алғуси кәлмиди.

— Қара техи, қанчә қетим охаттим? Бешиңларни тәһийидин көтирәлмәй, мәс адәмдәк ятисиләр. Ахшам "һәй, ухлаңлар" десәм, чөчәк ейтишип олтардиңларғу...

Соқичилар четидин туруп, кәпә ичи опур-топур болди. Мунир ташқириға — таза һаваға чиқти. Бир чети ахтамиға берип туташқан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәйданда бузулған соқа, тирнилар у- бу йәрдә чечилип йетипту — һәрким жабдуқ-сайманни халиған йеригә ташлиған. Тап-тазила соқа чақлири лайға милинип, дат бесип кәткән. Колхозда һарву йетишмәйватса, кимду бири йоған сандуқ һарвуниң чақлирини чиқириветип, атлар үчүн боғуз йәйдиған оқур қилған. Әшу әһвалларни көрүп, хапа болған рәис техиму жәһилләнди: "Колхоз мүлки — дүшмәнниң жабдуғи әмәсқу?! Неужели мошу болуватқан рәсвачилиққа ичи ағрийдиған, "һай" дәйдиған бир адәм йоқ бу йәрдә?! Ушшақ-чүшшәкниң һәммисини ейтиш шәртму. Әйтәвир, мәлидин бир-икки күнгә бир яққа кетип қалсамла, һәрким өз билгинини қилиду... Дөндә қақийип, һәммә яққа қарап олтиришим керәкмекин?! Һелиқи бригадир Мәхсут нәдә жүриду? Күн мана көтирилип қалди, булар техи әнди орнидин туруватиду. Немә дегән?"

Һәс-һәсләнгән Мунир өз-өзидин пичирлап, кәпә алдида аста маңмақта еди.

Уйқидин турған колхозчилар үз-қолини жуймайла униң қешиға келип, һал-әһвал сорашти.

Бу йәрдә ончә адәм бар екән. Бәш адәм соқа һайдаветипту. Бригадирниң бәргән мәлумати бойичә алтә адәм еди. Төш янчуғидин чәтлири пуклишип қалған хатирә дәптирини алған рәис:

— Хасийәтхан қени? Ума соқа һайдиши керәктиғу? — деди жиддий аһаңда.

— У әкә-тәйтаң қочиғиң бир күн келип, ағрип қалдим дәп кәпидә яттидә, әтиси мәлигә кәтти. Шуниңдин бери қарисини көргинимиз йоқ. Бригадир өзи етиниң кәйнигә мингәштүрүп елип кәткән. Немә болғинини шу Мәхсутниң өзи билмисә, — дәп үзлүги бар чоруқ кийип, пақалчигигә теңилған мишкап парчиси үстидин тасма оравалған, йеши тохтиған адәм жавап бәрди.

Рәис техи ақ чач йеңидин арилиған бешини "һә, шундақ дәң", дегәндәк қимирлитип, бирнәрсиләрни алдираш язди.

Соқичиларниң ейтишичә: бригадир Мәхсут түнүгүн бу йәргә кәпту. Кәчқурундин қалдурмай нан, гөш йәткүзүп беримән дәп, мәлигә кәткән екән, техичә кәлмәпту. Ахшам кәпидикиләрниң көпчилиги дағ су ичипла йетип қапту. Уларниң бүгүн кәч турушиниң сәвәвиму шу екән. Соқичиларниң күнлүк нормисини орунлишиму начар. Пәқәт бирла аял бир гектардин сәл ашуруп һайдаветипту. Мунир буни аңлап, бир жайда теч туралмай, шляписини қолға алди.

Әтиязниң ямғур-йешинлиқ күнлиридима бир гектардин кам йәр һайдиған соқичи болмиған бу колхозда. Һазир ат семиз, һава яхши. Рәис соқичиларни четидин етини атап сөкүшкә башлиди. Район бойичә күзгә һайдаштин "Күрәш" колхозиниң арқида қалғанлиғиниму ейтти.

— ... Әнди һәр күни орунлиған нормаңларни өзәм алаһидә тәкшүрәймән. Силәр бу йәрни иш орни әмәс, дәм алидиған курортқа айландурувапсиләр... Бир гектар жигирмә сотидин кам йәр һайдайдиған

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

адәм болса, вот, колхозчиларниң вә Вәтән алдида өзи жававини бериду. Мана силәргә норма. Ләйғәзәллик қилип, вақитни бекар өткәзгән һорунларниң һеч қайсисини айимай, жавапқа тартқузимән... Дүшмәнни йеңиш, завод-фабрикиларда тинмай ишләватқан ишчиларни озуқ-түлүк билән тәминләш, әву ачарчилиқтин қаңғир қахшаватқан районлардики аһалини сақлап қелиш — силәргә, силәрниң адил һәм жүрәтлик әмгигиңларға бағлиқ. Әву таққа қараңлара, қар мәлигила йетип кәлди. Вақитни ғенимәт биләйли, укилирим. Аз күндә йәр тоңлайду, шуңғичә йәрни көпирәк һайдавалайли. Бригадирниң мону жавапкәрсизлиги тоғрисида алайтән сөзлишимиз.

Һәқ гәпкә һечким сөз қайтуралмиди. Һәмминиң беши гунакар адәмдәк төвән саңгилиди. Мунирниң мунчилик ғәзәплик, сүрлүк қияпитини һечким көрмигән илгири.

... Қаттиқ-қуруқ нан, қайнитилған кава, қөмүқонақ билән алдираш нашта қилған колхозчилар ишқа киришкәндә, саат тоққузға йеқинлашқан. Мунир соқичилар шивақ бесип көрүнмәй қалған ялғуз аяқ йол билән мәлигә қайтти.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини “Һекайә хәритиси” усули арқилиқ ечип бериңлар.
2. “Йәккә диаграмма” усули арқилиқ рәис Мунирға тәриплимә бериңлар.
3. Етиз мәнзирисини тәсвирләштә ишлитилгән бәдииий васитиләрни еniқлап, мәтиндин дәлил кәлтүрүңлар.
4. “Ишни жавапкәрлиқ билән орунлиди” дегән жүмлиниң мәнасини чүшәндүрүңлар. Силәр өзәңларға тапшурулған ишни қандақ орунлайсиләр? Пикирлишиңлар.
5. Әсәр немә сәвәптин “Жағистайлиқлар” дәп аталған? Пикирлишиңлар.
6. Мәзкур романдин берилгән парчидин чүшәнгиниңларни “көзқараш — сәвәп — мисал — хуласиләш” усули арқилиқ муһакимә қилиңлар.
7. “Жағистайлиқлар” романиниң тәрбийәвий әһмийити немидә дәп ойлайсиләр? Жававиңларни дәлилләңлар.
8. Әсәрдин алған тәсиратиңлар билән бөлүшүңлар.
9. “Арқа сәптики аялларниң ғалибийәтни йеқинлаштуруштики роли” мавзусиға инша йезиңлар.

58-дәрис

Долқун Ясенов
(1938—2005)

Долқун Ясенов (әдәбий тәхәллуси Учқун) 1938-жили һазирқи ШУАРниң (ХХЖ) Сүйдүң шәһиридә туғулған. Үрүмчидики педагогикилиқ институтниң тил-әдәбият факультетини түгәткәндин кейин,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ташкәнттики Оттура Азия Дөләт университетиниң журналистика факультетиға оқушқа әвәтилиду. 1961-жили оқушни тамамлап, Вәтәнгә қайтип бариду вә "Тарим" журналида ишләйду. 1968-жили Қазақстанға көчүп чиқип, "Коммунизм туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезитида хизмәт қилиду.

Д. Ясеновниң шеирийити мавзу җәһәттин һәрхил. У өз шеир, баллада, поэмилирида яңза-яңза мавзуларни өзигә хас аһаң билән ипадиләйду. Инсанниң шатлиғи билән қайғуси шаирни бирдә өтмүшкә, тарихқа башлиса, бирдә бүгүнки һаят қайнамлириға елип кириду. Учқун поэзиясидә йәр, Вәтән, инсан бир-бири билән бағлинишлиқ һалда тәсвирлиниду. Буни шаирниң "Нахшимиз Вәтәндур", "Ахирқи қәлъәм", "Лутпуллиниң ахирқи шеири", "Бизләр тамчимиз" вә башқиму көплигән шеирлиридин, "Йәр авази", "Кариз қиссиси", "Ахирқи дәқиқидә" поэмилиридин көрүшкә болиду. Шаирниң 2003-жили нәширдин чиққан "Тәшналиқ" топлимидики әсәрлириму мошу мотивта суғирилған.

Д. Ясеновниң "Ахирқи дәқиқидә" намлиқ лирикилиқ поэмисида хитай түрмисидә өз өлүмини күтүп ятқан тутқунниң ой-хияли, арзу-арманлири, кәчүрмилири арқилиқ пүтүнсүрүк бир хәлиқниң бешиға чүшкән зулмәт өз ипадисини тапқан. Өз елиниң азатлиғини, хәлқиниң әркинлигини кинигән, шу йолда, шу мәхсәттә күрәш қилған тутқун өмриниң ахирқи дәқиқилиридә бесип өткән һаят йолини ой-тәпәккүридин өткүзиду. Тутқун өз һаятида қилған ишлириға ойида баһа берип, жүрәк таразисиға салиду. Ахирқи дәқиқидә пак виждан, номуси билән өлүм алдида турған тутқунниң көзидики яш — пүткүл уйғурниң жиғиси:

...Унда пинһан еди шатлиқ, пәрияти,
Бир әл бир киши боп жиғлатти үнсиз.

Мошу пәйттә тутқунниң көз алдида ана зиминниң гөзәллиги намайән. Шәрқий Түркстанниң даңлиқ Қәшқәр, Турпан, Хотән, Корла шәһәрлириниң әҗайип тәбиити устилиқ билән тәсвирлиниду. Кәлгүндиләрниң бу гөзәл җайни егиләвелип, уйғурларға түгимәс һәсрәт елип кәлгәнлигини баянлайду:

— Бу нурлуқ Вәтәнни басти җаһаләт,
Өзимиз болдуққу өз Вәтәндә ят.

Әждатлиримиз өз елини ташлап, чәт жутларға көчүшкә мәҗбур болиду. Лекин ана жутниң миллионлиған оғланлири әзиз маканини ташлап кетиштин өлүмни әла көриду. Түрмидики тутқун шуларниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бири. Басқунчиларға қарши күрәшниң паал иштракчиси тутқун, зомигәрләрниң һәрқандақ қийнашлириға бәрдашлиқ берип, дүшмән алдида баш әгмәй, өлүмни мәғрурлуқ билән күтиду. Өлүм йеқинлашқанда, униң көз алдида достлирила әмәс, Вәтәнни сетивәткән хаинлар гәвдилиниду. Баш қәһриман әшундақ пасиқ җанларға нәпрәт оқуп, өзиниң уларға ишәнчә бағлиғанлиғиға пушайман қилиду. Поэма тутқунниң өлүми билән аяқлишиду. У дүшмини алдида җисманий йеңилсиму, роһий җәһәттин йеңип чиқиду. Поэмида әсәр қәһриманиниң ой-тәпәккүри вә һис-туйғуси шаирниң арзу-арманлири, үмүтлири билән бирикип кәткән. Әдип "Ахирқи дәқиқидә" әсәридә тутқунниң ички дунияси арқилиқ тарихий Вәтәндики һәққаний иҗтимаий қаршилиқни еник ечип бәргән. Қәһриман психологиясигә чоңқур чөккән шаир Вәтәнни чәксиз сөйгән тутқун обризини яритиду.

Әсәрдә тутқунниң ойлири, жүрәк тәврини шлири арқилиқ қәһриманниң характери һәртәрәплимә ечилған. Шаир қәһриманниң роһий һалитини тәсвирләштә лирикилиқ чекинишни, монологни устилиқ билән ишләткән. Лирикилиқ чекиниш арқилиқ әсәр қәһримани бекарға өтмигән өмрини, әзиз Вәтининиң тарихини көз алдидин бир-бирләп өткүзиду вә бу көрүнүшләр оқуғучиниң көз алдидиму гәвдилиниду. Әсәр қәһриманиниң өз әқли вә жүриги билән болған диалогиму утуқлуқ чиққан.

Шаир "Хатимидә" тутқун өлүмидин кейин униң ечинишлиқ тәғдири тоғрисида өз мулаһизилирини ейтип келип, төвәндикичә аяқлаштуриду.

Бизгә, тирикләргә, сәгәк болуңлар,
Мирас боп қалмисун әнди пушайман...

Мәзкүр қурларда муәллипниң әсәр вақиәси тоғрисидики хуласә пикри әкис етилгән.

АХИРҚИ ДӘҚИҚИДӘ

(Маочилар тұрмисидә һалак болған уйғур вәтәнпәрвәрлиригә бегишлаймән)

Мукәддимә

Мән саңа гүлдәстә қоймақ истидим,
Сениң меһриңгә у болсун дәп қияс.
Алитағ бағридин гүлләр издидим,
Тағдәк йүксәк болғач дилдики ихлас.
Роһиңниң алдида жим-жит әгдим баш,
Мәңгүлүк шу чағда башлиди сөһбәт.
Саңа матанәт яр, ят еди көз яш,
Ят еди надамәт, яр еди нәпрәт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сахавәт сән еди, қудрәт сән еди,
Өзәндә мужәссәм бүйүк мунәббәт.
Мән билән, у билән сән бир тән еди,
Мәңгүлүк биз билән башлиди сөһбәт.
— У гүлни сөйәтти, сөйәтти ғайәт,
Сәмимий күлкигә хуштар еди у.
Уни өмри — нахша, пүтмәс ривайәт,
Явға — қиш, достларға — баһар еди у.
Сән шуна махташтин кийгүзмә гүлтаж,
Өзгә жут гүлини узатма зинһар.
Башқилар бәхтигә болмастин муһтаж,
Жутида келишни қилған у қарар.
Тиришма коюш үчүн алтундин һәйкәл,
Уни роһи яттур зебу-зинәткә.
Гөһәрдин Алавсун ташлири әвзәл,
Байлиқ өлчәм әмәс һөрмәт-иззәткә.
Дедидә мәңгүлүк тутти қолумни,
Раван ойлиримға қойди бирдин чәк.
Қайтуруп бәрдидә жиққан гүлүмни,
Деди: Күйлигәйсән сән башқичәрәк.

* * *

Мән сени күйләймән, әй, аддий инсан,
Меһридин, қәһирдин жуғирилған асман,
Паклиғиң — қуяшлиқ мусаппа асман,
Қудритиң — бир әлгә болғуси тирәк.
Күйүмдә мужәссәм өтмүш һәм бүгүн,
Мужәссәм биз көптин күткән келәчәк.
Мәңгүлүк күйлинәр, һә, шуниң үчүн,
Биз сени чүшәндуқ мәңгүлүк десәк.

Тутқун хиялларниң удур пәрвази

Қийнашлар дәстидин беһош, бедәрман,
Бемәдәт бир инсан көтәргәндә баш,
Тәйяр болуп қалған йошурун пәрман.
Пәрманға қол қойған "әң қизил" "қуяш".
У турди қәддини руслап бир һаза,
Көз тикти рожәктин парчә асманға.
Көз тикти өзидәк тутқун вә нимжан
Зулмәткә бәнт болған Уйғурстанға.
Асман көк, тәбиәт пәсил атлапту,
Баһар нәпсигә көмүлгән аләм.
Жиллар дәптирини һәм варақлапту,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һөкмини жүргүзәр гүл пәсли бу дәм.
Тутқун көз тикиду көк үзрә үнсиз,
Өтмүш һислирини тикләр хияли.
Бүгүндин нәп алмай қалған чағда биз,
Бәзләйду бәзидә өтмүш мисали.
Нәдинду аңлинар йеқимлиқ қиқас,
Турнилар нахшиси йеқинлар бу чағ.
Тутқун ойлирини жиққандәк бираз,
Шу тонуш нахшиға тутиду қулақ.
Аһ, қанчә қиммәтлик, мәғрур аваз бу
Әркин можудатниң әркин авази.
Яқ, аваз әмәс, у — муқәддәс туйғу,
Тутқун хиялларниң удур пәрвази...

Соал вә тапшуруқлар

1. Әдипниң һаяти вә иҗадийитигә презентация ясаңлар.
2. Парчини оқуп, мәзмунини "Тәпәккүр аллеяси" усули арқилиқ ечип бериңлар.
3. "Ахирқи дәқиқидә" поэмисида алға сүрүлгән асасий идея һәққидә пикирлишиңлар.
4. Тутқун өлүм алдида немиләрни көз алдидин өткүзиду?
5. Поэминиң сюжет линиясини вә композициялик түзүлүшини ениқлаңлар.
6. Мәзкүр поэма кимләргә беғишланған дәп ойлайсиләр?
7. "Вәтәнпәрвәр" сөзигә кластер түзүңлар.

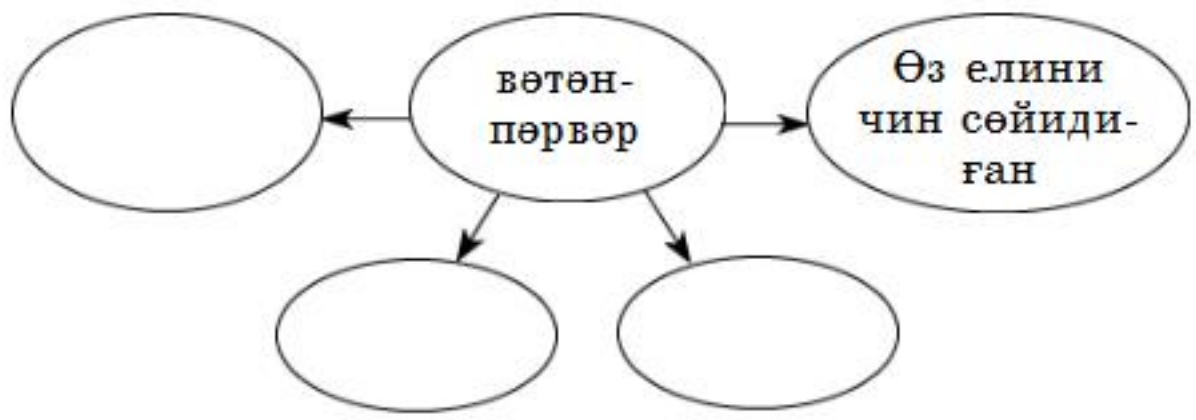

59-дәрис

Пушайман

"... Мән көпни көргәнмән қисқа өмрүмдә,
Шатлиқтин көпирәктур һәсрәту-пирақ.
Бәхит дәп, қайғуға дуч кәлгән күндә,
Өкүндүм,шуңлашқа чачлирим аппақ.
Әриксиз жанларға әрик тилидим.
Қисасниң хәнҗири биләнди дәрттә,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кимләргә селишни нечүн билмидим?!
Жиллар өтүп кәтти, алдамчи жиллар,
Бизләрни көрүнмәс жип билән бағлап.
Бүйүк арзуларға лиқ еди диллар,
Сахта вәдиләрни қалдуқ қучақлап.
Немишкә бәтләнгән петичә қалди,
Манас бойлирида көтәргән милтиқ?!
Нижат юлтузимиз нәгә йоқалди,
Ойлисам у күнни пушайминим жиқ.
Қени, қанлар кечип қилинған ғазат,
Күрәшләр үжридин ечилған ақ йол?!
Күрәштин мәхсәткә йетәр адәмзат,
Немә үчүн бизләр, қалдуқ қуруқ қол?!”
Шундақ ойларниң илкидә тутқун,
Хәстә жүригини тирнар пушайман.
Көргән, билгинидин чиқирип йәкүн,
Башқичә қарайду аләмгә шу ан.
Башқичә қарайду аләмгә әнди,
Көз жумуш алдида һаяттин бевақ.
Йешиләр булуттәк бесип Вәтәнни,
Ата-бовиларни әзгән тепишмақ.
Бир өмүр әқилдин янмиған мәшъәл
Лавулдап яниду ахирқи дәмдә.
Өлүмниң әлчиси келип бемәһәл,
Бу ялғуз ханида һөкүм сүргәндә.
Бир өмүр тапмиған булақниң көзи,
Ечилғандәк болди чөл-жәзиридә.
Бир өмүр издигән нижат юлтузи
Йенип, өчмәс еди униң көзидә.
Сирлиқ китап еди униң һаяти,
Китапти йәкүнсиз, муқәддимисиз.
Унда пинһан еди шатлиқ, пәрияти,
Бир әл бир киши боп жиғлатти үнсиз.
Сирлиқ китап еди кәчүрмишлири,
Мәзмуни — азаптур, мәртлик — сәрләвһә.
Бәхит вәдә қилип, пат-пат чүшлири,
Сахтиди “бәхит” дәп йезилған ләвһә.
Сирлиқ китап болди тутқун тәғдири:
Бирдә зиясини төккәндә қуяш,
Ғәпләткә дуч болуп қалғачқа дили,
Достлар ят көрүнди, рәқипләр йолдаш.
Есида тохтитип әл һазисини,
Азатлиқ байриғини ләпүлдәткән чаг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әтмәстин Қумулниң дәрвазисини,
Дүшмәнни өз көрүп, ачқини қучақ.
Есида тарихниң шу бир тәниси,
Жасур әждатларға кәлтүргән иснат.
Кимләр дүшминигә берип өйини,
Өйсиз һәм Вәтәнсиз чекиду пәрият?!
Есидин у жиллар чиқмас һечқачан,
Бир зәйип тәпәккүр болғанди йоллуқ.
Ялғанди шәриқтин көтирилгән таң,
Қизил байрақларға оралған қуллуқ.
У чағ жүрәк әмрин әтмидуқ бәжа,
Әгәштуқ ялған бир данишмәнликкә.
Исиянкар жүрәкләр қилип илтижа,
Ишәнмә, десиму сахта тәңликкә.
Тутқуннинг жүриги сорақчи әнди,
Әқли азаплинар берәлмәй жавап.
Еғирдур һәммидин пушайман дәрди,
Өткән хатариңни қилсаң етирап.
Тутқун өз-өзини бәзләйду бирдәм,
Ядиға келиду қанлар кәчкини.
Яв униң намини аңлаш билән тәң,
Қәһридин әйминип, қорқуп қачқини.
Ядиға келиду қедимий Қәшқәр,
Уйғурниң қәлбидәк меһриван макан.
Униңда учрашқан икки хил ләшкәр,
Бирлири басқунчи, бирлири қалқан.
Биз қалқан болғандуқ, әлниң қалқини,
Явниң нәйзисигә көкрәкни керип.
Хәлиқниң болдиғу тапқан-алғини,
Қоймидуқ биз уни дүшмәнгә берип.
Асридим, яшидим явға чәккүзмәй,
Батур солдатлирим пешанисини.
Муқәддәс билдим мән тил тәккүзмәй,
Анам чачлириниң һәр талисини.
Қедимий Қәшқәрғу анам аниси,
Мән аңа жәнимни қилдим тәсәддуқ.
Шипалиқ тапсун дәп униң яриси,
Бәк күчлүк дүшмәнгә биз қарши турдуқ.
Һәммә яхшилиқни алдим елимдин,
Һәммә яхшилиғим һәм бәрдим аңа.
Қисасниң хәнжирин йәшмәй белимдин,
Яшап кәлмәктимән, тутқунмән шуңа.
Бәлки ясалмидим гүлзарини мән,
Бәлки қалдурмидим бүйүк бир мирас.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Лекин излиримдин үнмәйду тикән,
Арқамда қарғаш һәм яман гәп қалмас.
Бәлки маңа шөһрәт һәйкилин қоймас,
Бәлки әвлатларму қилмас иқтида.
Бирақта кимдиду ойғинип ихлас,
Мазарим йенидин өтмәс бепәрва.
Нәврәм қозуқтин қиличим елип,
Униңдин тарихим изләр, еһтимал.
Оқлар тешип өткән чапиним кийип,
Бовиси һәққидә бәргүси соал.
Биллә Һәрәмбағни қилғанда сәйли,
Датлашқан жәзләрни көрүп туюқсиз,
Тәәжжүп илкидә бақсиму мәйли,
Биз әйнә шу жәзләр болуп сөзләймиз.
Тоймай өткиним раст Вәтән һөснигә,
Униң чәксизлиги ара зәрридим.
Ятлар басмақ болған чағда көксигә,
Зәрридин тағ болуп, мән йол бәрмидим.
Тутқун өз-өзини бәзләйду шундақ,
Тар зиндан ичидә ой сүрүп йәккә.
Бир адәм иккигә бөлүнүп шу чағ,
Тәсәлла берәтти әқил жүрәккә.
Адәт зәнжирини үзгинидә бирдәм,
Пәқәт бир дәқиқә аңла жүрәкни.
Жүрәк һәқиқәтни сөзләйду һәрдәм,
Көрмәс у, сәзмәс у расттин бөләкни.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини “ПОПС” усули бойичә ечип бериңлар.
2. Тутқун немини арман қилиду? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
3. Тутқун немигә пушайман йәйду? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
4. Лирикилиқ қәһриман ойида қандақ тарихий вақиәләрни әсләп өтиду?
5. “Бир әл бир киши боп жиғлатти үнсиз” дегән мисраниң мәнасини қандақ чүшинисиләр? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
6. Немә үчүн шаир тутқун тәғдирини “сирлиқ китапқа” охшитиду? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
7. “Йәккә диаграмма” усули бойичә Тутқунға тәриплимә бериңлар. Униң қайси хислити силәргә яқти? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
8. Тутқунниң сәлбий һалити әкис етилгән мисраларни оқуп, өз көз қаришиңлар билән бөлүшүңлар.
9. Парчидә ишлитилгән бәдиий васитиләрни ениқлаңлар вә уларниң қандақ роль атқурғанлиғини дәлилләңлар.
10. Мәзкур парчә силәрдә қандақ тәсират қалдурди? Жәвавиңларни дәлилләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

60-дәрис

Жүрәк сөзи

Билимән, сөйәттиң Вәтәнни ғайәт,
Һөснигә сән униң мәһлия единң.
Вәтәнни унтусаң гәр бирәр саат,
Аҗиздиң, бечарә һәм гада единң.
Сән Или бойида өстүң, йетилдиң,
Ойнишип чоң болдуң долқунлар билән.
Бурутуң хәт тартмай сәпкә қетилдиң,
Гөзәллик тимсали туюлуп Вәтән.
Асманға бой созған һәйвәтлик тағлар,
Момаң чөчигини салатти әскә.
Егиз чоққиларға сән чиққан чағлар,
Чөчәк батуридәк қараттиң пәскә.
Төвәндә гүлзарлиқ, бағлар, чимәнләр,
Йейилип ятатти гоя паяндаз.
Жүгрәттиң кирсиму путқа тикәнләр,
Истәттиң қилмақни йүксәккә пәрваз.
Тәлкә даванидин ешип, һасирап,
Сайрам бойлирини кәзгәндә зоқмән.
Йәргә қонуп қалған асманға қарап,
Дегәндиң: Неманчә узсән, әй, Вәтән!
Боғда етигидә жүрдүң пиядә,
Тәңри көллиридин ичтиң һәм шәрвәт.
Турпан вадилири — алтун пиялә,
Сөйүмлүк пәрзәнткә төкти сахавәт.
Тәңри тағлириниң жәнуби өзгә,
Бепаян әлдики сехи дәстихан.
У мәптункар болғач чүшиду көзгә,
Шуңлашқа қизиқип келиду жаһан.
Корла нәшпүтидәк бежирим, шерин,
Кучарниң қизлири саңа қериндаш,
Узақ сәпәрләрдә һәмра болдиғу,
Атушлуқ анилар бәргән ақ тоғач.
Қәшқәр бағлириниң тәрипи башқа,
У уйғур пәхридур, уйғурға амәт.
Орун йоқ тәсвирләп, көп изаһлашқа,
Қалмайду бу йәрдә жәннәткә һажәт.
Хотән гилимидәк рәңдар дияр бу,
Униң ташлириму әтива, қиммәт.
Махтисаң әрзийду — чоң иптихар у,
Әшундақ бай әлдә һәм бүйүк һиммәт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Номниң чөллиридин та Илиғичә,
Рәңму-рәң тавлинип ятқан сехи йәр.
Лобнор көллиридин та Памирғичә,
Сениң зимининдур Алтайға қәдәр.
Шу — сениң Вәтиниң, шу — сениң бәхтиң,
Жәңгивар әждадиң қалдурған мирас.
Шу — сениң һаятиң, шу сениң тәхтиң,
Өчмәс мәшъәл болуп янғучи ихлас.
Сениң Вәтиниңдур мөжүзигә бай,
Һәрбир гиясида бирдин ривайәт.
Түнлири үстидин үзүп өткән ай
Бу дияр һәққидә оқуйду айәт.
Һөснигә интизар мәсхуш юлтузлар,
Гүлзарға, бағларға қарайду узақ.
Асманда санақсиз шох, ойнақ қизлар,
Сәйлидә көтирип жүргәндәк чирақ.
Бу — сениң Вәтиниң, қанчә махтансаң,
Қанчә пәхирләнсәң, зоқлансаңму кам.
Аз келәр у үчүн жәңгә атлансаң,
Һаятиң униңға қилсаңму инъам.
Бу — сениң Вәтиниң, икки әсирлик —
Надамәт борини пүвлигән гүлхан.
Саңиму бәхш етип қудрәту мәртлик,
Өчмәстин дилиңда һәм йенип турған.
Сән уни сөйисән һалал, беминнәт,
Анисин сөйгән бир сәби-бовақтәк.
Ишәндиң өзгиләр алдап кәткән пәйт,
Һәмминиң сөйгүси худди шундақтәк.
— Бу нурлуқ Вәтәнни басти жаһаләт,
Өзүмиз болдуққу өз Вәтәндә ят.
Чидашқа һечкимдә қалмиди тақәт,
Һәр яқтин аңлинар надамәт-пәрият.
— Кетәйли, — дейишти достлар ялвуруп,
Йоқаттуқ әсирлик тажу-тәхтимизни.
Издәйли мәйли биз сәргәрдан болуп,
Тапайли, дуния кәң, өз бәхтимизни.
Сән дедиң тәлмүрүп һәйран, пәришан:
— Нәләргә кетимиз Вәтәнни ташлап?!
Нәләрдә болмақчи гада, сәргәрдан,
Жудалиқ дәрдини жутуп, һапашлап?!
Кимләргә қалмақчи бу қутлуқ дияр,
Кимләргә қалмақчи Қәшқәр вә Хотән.
Хорланса әждаттин мирас-иптихар,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кәчүрүм қиларму бизләргә Вәтән?!
Ойниса үстүмдә мәйли миң қилич,
Дозаққа айланса биз сөйгән жәннәт.
Анамниң бағридин айрилмастин һеч,
Тәвәррүк топраққа баш қояй пәқәт.
Бу — бизниң йеримиз, болсамму беһош,
Ундин нәпәс елип турғиним — бәхтим.
Адәммиз, әмәсқу биз көчмәнчи қуш,
Шу — мениң қарарим, шу — мениң әһдим.
Тағдәк дәрт-әләмләр бассун шу йәрдә,
Уни көтәрмәккә бар мәндә жүрәт.
Шунчә еғир жүкни көтәргән жүрәк,
Һижраниң жүкини көтәрмәс мутлақ.
Сән қалдиң жавапсиз чақирик охшаш,
Тилсиз тағу-ташлар жутти авазиң.
Жиғлашни ят көргән көзлириндә яш,
Қирқилған қанаттин күтүп пәрвазиң.
Әждатлар садаси улғайтти сөзүң,
Йеник бир тин алди һәсрәтлик Тарим.
Дегәндәк: Өчмәпту мениң юлтузум,
Дегәндәк: Тириккән мениң шуңқарим.
Хантәңри қәддини руслиди бирпәс,
Көтәрмәк болғандәк сени көкләргә.
Пәрзәнт қарариға вадилар пәйвәст,
Мәдәткар тепилғач дәрди көпләргә.
Сән қалдиң, кәткәнләр кәтти узақлап,
Әләмлик узитип қалди ана йәр.
Тарих сәһиписин көрсәң варақлап,
Көз яшлар сиңипту Қорғасқа қәдәр.
Көч-көчләр дәстидин бағри қан әждат,
Пәрияди, өксүши сиңип үлгәрмәй.
Атиси өйидә туғулған әвлат,
Вәтәнниң меһригә қенип үлгәрмәй.
Билалниң, Қашийниң һижран күйлири,
Висал нахшисиға техи алмашмай.
Бөшүкни тәвәткән ана ойлири,
Армини техичә әмәлгә ашмай.
Уйғурлар бешиға чүшти жудалиқ,
Йол алди амалсиз көч-көч карвини.
Қилғачқа өз өйи өзигә тарлиқ,
Шу қедим йолларға салди һарвуни...
...Жиқилмас тирәктәк қалдиң Вәтәндә,
Зогулиси пишшиқ мәрданә инсан.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Достлириң хошлишип әлдин кәткәндә,
Айрилип қалдим, дәп йемәй пушайман.
Тик турдуң муқәддәс топрақни дәссәп,
Қилчә тәврәтмиди явниң һәйвиси.
Яшидиң әждатлар әнтини әсләп,
Саңа мәдәт болди бовaң қәвриси.
Сениң путлириңға салғанда кишән,
Өзәңни қәпәзгә қилған чағда бәнт.
Тарихчүн өч алған пәйтләрдә дүшмән,
Дилиң әнсизликкә болмиди пәйвәнт.
Сени сорақлиди серик әждиһа,
Әсрий адитичә бәднамлар тоқуп.
Бирдә қарақчидәк, бирдә "әвлия" —
Түсигә кирди у әпсунлар оқуп.
Соаллар көп еди саңа берилгән,
Өзәндәк қәтъий һәм бир еди жавап.
Вәтиним: оғлумсән, пәрзәндим дегән,
Өлгичә униңға қилғаймән тавап.
Дүшмәнләр көп еди, сән болсаң йәккә,
Улардин тимәнирәк, күчлүктиң бирақ.
Миңларға бир өзәң бәргәндә дәккә,
Дегәндиң: Мениң — бу муқәддәс топрақ...
...Һәр сөзүң мәдәттур көп адәмләргә.
Иңриған әл тирик капалитиңдин,
Мәңгүлүк бәхш әттиң қисқа дәмләргә.
Мәңгүлүк бәхш әттиң арманларға сән,
Ажиз чирақлардин туташти мәшъәл.
Кимләрдур үмүтсиз тиккәндә кепән,
Сән өзәң үмүттин тиклидиң һәйкәл.
Чәксизди хәлқиңгә сөйгү-муһәббәт,
Тапаттиң өзәңгә униңдин дава.
Немишкә бир чағлар қалғандиң тенәп,
Әшу сидқий диллиқ, чәксизлик ара?!
Ядиңда барму, ейт, сән өз көргәнләр,
Виждан, номусиңға отлар ачқини?!
Ядиңда барму ейт, достум дегәнләр
Сениң тамиғиңға зәһәр чачқини.
Ядиңда барму, ейт "сайраш" намида
Әркин ойлириңға қоюлған қапқан.
"Көңүлдә нә болса аңлаш" намида
Изгү нийитиңдин "сүйиқәстләр" тапқан.
Ақ қара қилинған, оң сөзләр тәтүр,
Һәқиқәт үстидин күлгәнди төһмәт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тәнтәнә қилғанди ялған тәсәввур,
Гуманлиқ қаратти ахшамқи илпәт.
Һә, шундақ адаләт, растлиқ хорлинип,
Сахтилиқ шаһ болған чағлар еди у.
Бир гепиң миң хилға кирип түрлинип,
Төһмәттин ясалған тағлар еди у.
Түнүгүн һиммитиң, меһриңдин иссип,
Қәһриман, сән бизгә устаз дегәнләр.
Туюқсиз кәмтарлиқ ниқавини йешип,
Башлиди устазға қарши көп жәңләр.
Башланди күтмигән һәжәп бир заман,
Батурни әйипләп деди: — Қорққанчақ.
Данишмән аталди әқилсиз, надан,
Намәртләр мәртликтин оқуди савақ.
Хаин дәрис бәрди садақәтликтин,
Жүгәнсиз сөзмәнләр чүшти бәс-бәскә.
Зәхмәтләр чәктиң бу һамақәтликтин,
Тәнлириң шүркинәр у кәлсә әскә.
Нә чарә, қан кечип қоғдиған йолуң,
Еқидәң өзәңгә болди сиртмақ.
"Достлириң" қолида бағланди қолуң,
Башланди һәқиқәт мунқәрзи шундақ.
Жуңнәнхәй жирақтин қаратти мәмнун,
Рояпқа чиққачқа күтүлгән мәхсәт.
Иккигә бөлгәч бир хәлиқни бүгүн,
Туратти уйғурниң номусин дәссәп...
...Аһ, қанчә зоқ билән соқтум, биләмсән,
Сәндәк мәрткә жүрәк болғиним үчүн.
Саңа һаят берип турдум, биләмсән,
Пүткүл әлгә керәк болғиниң үчүн.
Шундақ күчлүк единг, әй, нуранә зат,
Сунмас вә ғәйрәтлик единг интайин.
Дүшмәнләр йеңәлмәй салғанда пәрият,
Сени йеңивалди ажиз бир хаин.
Дилдики ишәшни набут қилди у,
Ясиди шүбһидин, гумандин ғоға.
Әләмлик бағриңни қан-хун қилди у,
Издидиң, бу дәрткә тапмидиң дава.
Билмидиң кимләргә ишәнмәк дәркар,
Билмидиң ким саңа болушин қолдаш.
Бир бақсаң, һәммиси көрүнәр мәккар,
Бир бақсаң, һәммиси гояки йолдаш.
Сени ялғузлуққа бәнт қилди шундақ,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ичиңдә қалди көп ойлириң пинһан.
Чәкләшкә әл ичрә шәниңни бирақ,
Толғинар явлириң тапалмай имкан.

* * *

Тутқун қулақ салди жүрәк зариға,
Ләззәтлик, аччиқ бир тәнбиһ еди у.
Охшайду батурниң гаһ иқрариға,
Гаһ худди өмүрдин жиғилған туйғу.
Һаят дәптирини варақлап чиқти,
Әқилниң намидин, жүрәк намидин.
Өзини өзи бир сорақлап чиқти,
Адаққи дәмләрдә сап вижданидин.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини "Эмоция графиги" усулини пайдилинип тәһлил қилиңлар.
2. Шаир тарихий Вәтәнниң гөзәл тәбиитини қандақ тәсвирләйду? Жәвавиңларни мәтингә асаслинип, дәлилләңлар.
3. Өсәрдә көч-көч вақиәсигә бағлиқ қайси тарихий шәхсләрниң исимлири атилиду? Жәвавиңларни мәтингә асаслинип дәлилләңлар.
4. Тутқун немә үчүн чәт жутларға көчкәнләрни өзидин бәхитсиз һесаплайду? Жәвавиңларни дәлилләңлар.
5. Вәтәнни ташлап кәтмигән Тутқунни шаир немигә охшитиду? Жәвавиңларни мәтиндин мисал кәлтүрүп, дәлилләңлар.
6. Тутқунниң хаинлиқ һәққидики ойлири ипадиләнгән мисраларни тепип оқуп, пикирлишиңлар.
7. Парчидә ишләткән тәсвирий васитиләрниң атқурған ролини еиқлаңлар.
8. "Тутқун обризидин үлгә елишқа боламду?" мавзусиға эссе йезиңлар.

61-дәрис

Шу тамчида — топан қудрити

У бақар асманға хатиржәм, ойчан,
Гояки тапқандәк бирдин камаләт.
Асман көк, беғубар, мусаппа, асман,
Әзизирәк көрүнди аңа бу саат.
У билмәс, еһтимал, сезәр жүриги,
Ахирқи дәқиқә һиммитиди бу.
Пүткүл өмрүмиздә бизгә кериги,
Ахирқи дәқиқә қиммитиди бу.
Ишик тарақлиди, ечилди әйнә,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кишән шарақлиди бузуп жимлиқни.
Ишик һәйвәт билән йепилди йәнә,
Тутқунға чериклəр тəңлəр милтиқни.
Уни елип кәтти шәһәрдин жирақ,
Тəңри тағлириниң етəклиригə.
Асмандин өчүпту ахирқи чирақ...
...Əтрапта ечилған тағниң ləйлиси,
Тутқун тилигигə туққан, нəсилдаш.
Моюнчур, Садирниң жасур нəвриси,
Қенип көрүвалсун, нəдə сəн Қуяш?!
Нəдə сəн, нуруң чач, əй, асман шаһи,
Диярин очуғирақ көрүвалсун у.
Қариғин, Боғдидин кəтмəс нигаһи,
Нуруңға бир қетим қенивалсун у.
Қуяшму чиқишқа қилмиди жүрəт,
Тарсилдап етилди бирнəччə пай оқ,
Қип-қизил қан билəн боялди шəпəқ,
Жиқилди Вəтиним кəтəргəн бир туғ.
Тарсилдап етилди бирнəччə пай оқ.
Пүткүл əлни кəзди униң садаси.
Йезилар уйқидин ойғанди қорқуп,
Бу зор мусибəтниң йоқти даваси.
Сададин титириди чоққилар чəчүп,
Ləйлигүл үзидин еқип чүшти яш.
Бу сада тағлардин-тағларға кəчүп,
Жүриду гояки хəвəрчи охшаш.
Тарсилдап етилди. Жүрəкни чəнləп,
Аччиқ нида чəкти бу таңда Вəтəн.
Оғлини жиқитқан бу оқ əслидə,
Тутқунлар аниси Вəтəнгə тəккəн.
У оқниң изи бар һəр вəтəндашта,
Шу оқниң зəрбидин тəндə — жараһəт.
Шу оқни тоналмай қалғанмиз башта,
Шу оқлар көрсəтти əнди "карамəт".
У гүлни сөйəтти, өлтəрди уни,
Əтрапта гүл-чечəк ечилған чағда.
У таңни сөйəтти, өлтəрди уни,
Таңда гүл пуриғи чечилған чағда.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хатимә

Язғиним ахирқи дәқиқә болди,
Бир пүтүн китапниң ахирқи бети.
Дәқиқә бәзидә жилдәк туюлди,
Намәлум қалди һәм қәһриман ети.
У шөһрәт арқидин чапмас еди ат,
Учматти қуруқтин-қуруқ махташқа,
Тутқуну, һәммидин у роһән азат,
Зөрүрлүк тапмиди намин аташқа.
Мән шу мәрт инсанға қилдим ихтида,
Роһида көрдүм өз тәғдиримизни.
Түрмидә ятқанда, өлгәндә һәтта,
Төкмиди, көтәрди у шәнимизни.
Тутқунғу ахирқи дәқиқисидә,
Жиллар сирлирини қилди ашкарә.
Чин садиқ болди у әқидисигә,
Әлниң азатлиғи үчүн издиди чарә.
Бизгә, тирикләргә, сәгәк болуңлар,
Мирас боп қалмисун әнди пушайман.
Ашқанда үмүттә тағлар, даванлар,
Униң роһи башлап жүргәй һәрқачан.

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуңлар. Тутқунниң немә үчүн өлүмгә мәһкүм қилинғанлиғи һәққидә пикирлишиңлар.
2. Поэмида тутқун обризи қандақ тәсвирләнгән? “Реле” усули бойичә соал-жавап тәйярлаңлар.
3. Мәтингә асаслинип, тутқунниң дүшмән алдида роһий йеңилмигәнлигини дәлилләңлар.
4. Тутқун обризи силәргә қандақ хислити билән яқти? Жававиңларни дәлилләңлар.
5. Шаирниң тәсвирий васитиләрни ишлитиштики маһаритини еniқлаңлар.
6. Поэмида қолланған диалогниң әһмийитини еniқлаңлар.
7. Мәзкүр поэмидин чүшәнгиниңларни “көзқараш — сәвәп — мисал — хуласиләш” усули арқилиқ муһакимә қилиңлар.
8. Тутқун обризини “Надамәт” поэмисидики қәһриман обризи билән селиштуруңлар. Бу икки қәһриманниң арзу-арманлири охшашму? Жававиңларни дәлилләңлар.
9. “Вәтәнпәрвәр болуш үчүн Вәтәнни яхши көргәнла купайиму?” мавзусиға эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

62-дәрис

“СОРА”

(*ғәзәлләр*)

Кимлигин билмәкчи болсаң, таза виждандин сора,
Сөзи һәқ, таразиси җиң, халис дәврандин сора.

Көп әсирләр йәлкисидә мәри бар әвлат өзәң,
Моюнчурдин шиддәт салған қанчә хақандин сора.

Туғ қилип туттум ишқниң әң муқәддәс намини,
Зариқип висални күткән пәри-жанандин сора.
Қәшқәрий һәмдә Йүсүпниң пуштимән, давамимән,
Башқиларниң қоли йәтмәс қәдди асмандин сора.

Қанчә көчтин қәлби зедә, һәсрити аләмчә бар,
Билал, Қаший йешин төккән жути вәйрандин сора.

Қәһри чақмақ, меһри нурдәк, күлкиси гүлзарға тең,
Батур оғлан һәмдә қизлар тени қалқандин сора.

Мән елимниң зәррисимән, мән елимниң күйчиси,
Мениң роһум билмәк болсаң, күйүм-муқамдин сора.

Бәшкерәмдә анар йегән, ичкән кариз сүйини,
Һараритим Ялқун тағдур, қедим Турпандин сора.

Чарчимас сәйяһ кәби һәрдәм сәпәрдә, йолдимән,
Бәрдишим из, тамға салған у Муздавандин сора.

Бөлмигин, достум, бүгүн бир жану-тәнни иккигә,
Дәйду Учқун кимлигини ғәрәз уққандин сора.

РУБАИЙЛАР

Вәтәндин айрилип, мән гада болдум,
Жараңлиқ нахшидим, бир сада болдум.
Өлүмдин бәттәррақ, екәнғу һижран,
Йәр дәссәп жүрсәмму мән ада болдум.

* * *

Сөйгәчкә вәтәнни әзәлдин бизләр,
Айрилған вәтән дәп вәтәндин бизләр.
Билмәптуқ жудалиқ башланған күни,
Айрилип қаптимиз жан-тәндин бизләр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

* * *

Алдамчи заманлар нә койға салди,
Балилиқ, яшлиғим нәләрдә қалди.
Боптимән бәхтимни издәп аварә,
Билгәндим: икки әл ара йоқалди.

* * *

Достум, ялғуз қалсаң һәмра болай мән,
Гүлгә тәшна болсаң, гүлгә орай мән.
Левиңдин тәбәссүм кәтмәслигичүн,
Қалқан боп рәқибиң йолин торай мән.

Соал вә тапшуруқлар

1. Фәзәлни һиссиятлиқ оқуп, "Даириләр мунасивити" усули бойичә тәһлил қилиңлар.
2. Фәзәлниң асасий идеясини еniқлап, пикирлишиңлар.

3. Фәзәлдә қайси тарихий шәхсләр вә тарихий җайлар һәққидә гәп болиду? Җававиңларни дәлилләңлар.
4. Фәзәлдә ишлитилгән бәдиий васитиләрни тепип, уларниң атқурған ролини ейтип бериңлар.

5. Интернет ресурслардин вә қошумчә мәнбәләрдин пайдилинип, "Долқун Ясеновниң заманивий уйғур шеирийитидә тутқан орни" мавзусиға реферат йезиңлар.

63-дәрис

Мухтар Әвезов
(1897—1961)

Қазақ хәлқиниң улуқ язғучиси Мухтар Омархан оғли Әвезов 1897-жили Шәмәй вилайити Абай наһийәсигә қарашлиқ Чиңғиставда дунияға келиду. Дәсләп өзи туғулған авулида билим алиду. Андин Шәмәйдики мусулман мәдрисисидә, бәш жиллиқ рус мәктивидә, төрт жиллиқ семинариядә оқуйду. 1922-жили Ташкәнттики Оттура Азия Дөләт университетида оқуп жүргәндә, "Еңлик-Кебек", "Һимайисизниң күни" китаплири нәшир қилиниду. 1928-жили Ленинград университетиниң филология факультетини тамамлап, Оттура Азия Дөләт университетиниң аспирантурисиға оқушқа чүшиду. Уни түгитип Алмутидики алий оқуш орунлирида дәрис бериду. Мухтар Әвезов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әдәбиятта дәсләп драма йезиш билән тонулған еди. Язғучиниң "Еңлик-Кебек" драмиси билән 1926-жили Қизилорда шәһиридә дәсләпки қазақ кәспий театри пәрдисини ачти. 30-жиллар М.Әвезов үчүн мевилик жиллар болди. У бу жиллири "Айман-Чолпан", "Тоқунуш", "Таш әвлат", "Чегарида" намлиқ пьесиларни язди.

Буниңдин ташқири М. Әвезов нурғунлиған очерк, һекайә, пьесиларни язиду. Уларниң көпчилигидә муәллип йеңи дәвирниң муһим проблемилирини көтирипла қоймай, шу мәсилиләрни әмәлгә ашуридиған дәвир қәһриманли риниң обризини яритиду. Язғучи йеңилиққа интилған қазақ әмгәкчилириниң вәкиллирини һаятниң түрлүк синақлирида тавлап чиниқтуриду вә аң-сезими, характери шәкилләнгән қәһриманлар дәриҗисигә көтириду. Әдипниң "Излар", "Бүркүтчи" намлиқ һекайилиридики баш қәһриманлар — колхоз ишиға чин дилидин берилгән йеңи һаятниң адәмлири.

Мухтар Әвезовни язғучи сүпитидә дунияға тонутқан төрт томлуқ "Абай йоли" роман-эпопеяси. Әдип бу кәң миқияслиқ әсәридә XIX әсирниң иккинчи йеримида қазақ даласида йүз бәргән вақиәләр қайнимида улуқ шаир Абай обризини гәвдиләндүргән. Әсәрдә Абайниң һаят йоли униң хәлқиниң тарихи билән бағлаштурулған һалда тәсвирлиниду. Эпопеяниң һәр китавида Абай һаятиниң һәрхил дәвирлири сүрәтлиниду. Китаптин китапқа өсүп шәкилләнгән Абай обризи вә характери униң йешиға, тәрбийисигә, тәҗрибисигә, җәмийәттики түзүмгә болған көзқаришиға лайиқ тәрәққият җәриянида ечилиду.

Биринчи китапниң бешида шәһәрдә оқуп, ата-анисини, достлирини, кәң даласини сеғинип келиватқан он үч яшлиқ Абай тәсвирлиниду. Йезида у пүткүл қәбилигә һөкүмранлиқ қилип келиватқан атиси Қунанбай вә башқиму байларниң аддий хәлиқни езип, зорлуқ-зомбилиқ билән дуния топлайдиғанлиғини, ру-уруқлар (қәбилиләр) арисидики қанлиқ ғоға-җедәлләрни, кәмбәғәлләрниң ечинишлиқ әһвалини өз көзи билән көриду. Җәмийәттики синипий тәңсизлик, адаләтсизлик, намратчилиқниң гувачиси болған Абай дадисиниң қилиқлириға ичидә қарши болуп, хәлиққә йеқинлишиду вә Қунанбайниң наразилиғини қозғайду. Кейинирәк бу наразилиқ икки синип, икки мәвқәниң кәскин тоқунушиға, күришигә елип келиду. Илгири һәммә нәрсигә қизиқиш билән қариған Абайниң көзқариши әнди өзгириду. Келәчәк шаирниң балилиқ, яшлиқ дәврини йорутуп бәргән биринчи китапниң ахирида жигирмә төрт яшқа кәлгән, характери шәкилләнгән Абайни көримиз.

Романниң иккинчи китавида М. Әвезов камаләткә йәткән Абайни гәвдиләндүриду. Әнди Абай хәлиқниң еғир турмушиға ечинип қараш билән чәкләнмәй, ялқунлуқ шеирлири һәм иш-һәрикәтлири арқилиқ феодаллиқ түзүмгә очуқтин-очуқ қарши чиқиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Язғучи, шундақла, Абайниң шаир сүпитидә маһаритиниң өсүши, камаләткә йетишини тәсвирләйду. Буниңға икки нәрсә сәвәп болиду. Биринчиси, Абай рус достлириниң ярдими арқилиқ рус классик әдәбияти билән тонушуп, уни чоңқур үгиниду. Иккинчиси, униң иҗадийити хәлиқ һаяти билән техиму зич бағлинишип кетиду. Шаир кәмбәғәлләрниң еғир турмуши, дәрт-һәсрити, аялларниң ечинишлиқ тәғдири, бай-болусларниң җинайәт-қилмишлири тоғрисида язиду. Әнди у хәлиқ арисида чоң шаир сүпитидә тонулиду, униң шеирлири тойларда, яшларниң олтиришлирида ейтилиду.

Йерим әсирлик қазақ тарихиниң энциклопедияси аталған бу әҗайип әсәр, қазақ әдәбиятидики дәсләпки роман-эпопея болушиға қаримай, қазақ әдәбиятини дунияға тонутти, миллий мәдәнийәтниң махтинишиға айланди. Эпопеяниң “Абай” дегән нам билән йоруқ көргән дәсләпки икки китави 1949-жили Мәмликәтлик мукапат, “Абай йоли” дәп аталған төрт китави 1959-жили Ленин мукапитиға сазавәр болди.

Романниң кейинки икки китавида язғучи Абайниң хәлиқ билән болған мунасивитини кәң түрдә тәсвирләйду. Әнди шаир аддий, езилгән хәлиқниң роһий йетәкчисигә айлиниду. Бәдиий сөз маһири, көп қирлиқ талант егиси М. Әвезов мәзкүр әсәрдә “Абай йоли — хәлиқ йоли, хәлиқ йоли — Абай йоли” дегән чүшәнчини бәдиий чеварлик билән йорутуп бериду.

Романдин елинған парчида узақ жиллар сүргүндә болуп қайтқан Базаралиниң һәрмитигә уюштурулған кәчниң өтүши, Абайниң Тәкежан авулиға муһим иш билән бериши, бу авулда намратчилиқта яшаватқан Ийис момай вә башқиму кәмбәғәлләрниң еғир әһвали, байларниң чидиғусиз зорлуқ-зомбилиғи тәсвирлиниду.

Язғучи Әйгеримниң өйидә өткән кәчни тәсвирләш арқилиқ Абайниң хәлиқ һәрмитигә бөлүнүватқанлиғини көрситиду. Кәчкә жиғилған яшларниң һәммиси Абай нахшилирини зор иштияқ билән орунлайду. Кәчниң меһмини Базарали болса уларни зерикмәй тиңшайду, сәвәви униңға бу нахшиларда худди өзиниң арзу-арманлири, аһу-зари ейтиливатқандәк туюлиду. Хәлиқ ичигә кәң таралған Абай нахшилирида Базарали охшаш миңлиғанларниң тәғдири әкис етилип, бәдиий сөзниң қудрәтлик күчкә айланғанлиғини еник сезивелишқа болиду. Абай хәлиқниң бешидин кәчүрүватқан еғир әһвалинила көрситип қоймай, Дәрмен охшаш яшларни шеир йезишқа дәвәт қилиду, йол-йоруқ көрситип, мәслиһәт бериду.

Мошу кәчтә Абай Базаралиға Тәкежан авулиға берип, йоқалған малниң хәвирини елип келидиғанлиғини ейтиду. Бу авулға келип өзигә яхши тонуш Ийис момай вә башқиму кәмбәғәлләрниң тартиватқан азавини көрүп, ғәзәплиниду, байларға нәприти техиму ашиду. У иссиқ өйдә қосиғи тоқ ятқан бай туққанлириниң зомигәрлигини, қара соғда ач-ялиңач дүгдәришип жүргән кәмбәғәлләрниң азаплиқ әһвалини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әшу йәрдила шеирға қатиду. “Ишт мүҗәзлик” туққанлириниң әпти-бәширисини йәниму еник ечип бериду. Парчида хәлиқ тәғдирини чоңқур чүшәнгән, уни һимайә қилишқа бәл бағлиған Абай обризини көрәләймиз.

АБАЙ ЙОЛИ

(*романдин парчә*)

ҚИСАС ЙОЛИДА

Базаралиниң өз елигә қайтип кәлгинигә бир айға йеқин вақит болди. Бу вақитниң ичидә униңдин һал-әһвал сорап, достлуқ сәмимийәт билдүрүп кәлгән әл-ағинилири наһайити нурғун болди. Һәтта ата җемәт йеқин авуллар той қилмақчиму болушти, лекин өйиниң, уруқ-туққанлириниң турмуш әһвалиниң начарлиғини көргән Базарали, той-тамашә қилғузмиди. Дәсләпки он-он бәш күн давамида уни җигитек арисидики туққанлири әтә-ахшими авулдин-авулға чақирип меһман қилишти. Униң қайтип кәлгинигә, сақ-саламәт екәнлигигә тиләкдашлиқ билдүрүп хурсән болушти. Меһман қилған, хошал болушқан пәқәт җигитекла әмәс, шундақла бөкенши, котибак, көкше қәбилилиридинму нурғунлири меһман қилишти.

Базарали Иргизбайда пәқәт Абайниң авулидила меһман болуп қайтқан еди. Абай Базаралиниң йениға өзи берип һал-әһвал сорап бир кечә-күндүз униң билән биллә болған еди.

Кейин Базаралиниң әң йеқин туққанлиридин ончә кишини биллә чақирип, өз авулиға елипму кәлди.

Әйгеримниң иссиқ өйидә Базаралиға охшаш һөрмәтлик меһманни наһайити сәмимийәтлик билән қарши алғанлиғи көрүнүп туратти. Гиләмләр тартилип, чирайлиқ салчилар селинипту. Абайниң әтрапидики яшларниң һәммиси Базаралиниң параңлирини, чақчақлирини аңлап, униң чирай-шәклигә қаришип қизиқишатти. Сеғинған достлар хурсәнлик билдүрүшмәктә еди. Базарали чүшлүк тамақниң үстидә Абайниң тәкливи бойичә қисқа-қисқа параңларни қилип олтарди. Өзи көргән йәрлири, әллири һәққидә сөзләп бәрди. Лекин тартқан җәвир-җапалар, азаплар тоғрилиқ көпчиликниң алдида һечнәрсә сөзлимиди. “Җапа чәктим, һардим” — дәйдиғандәк әмәс...

Кәчки олтиришта Абай мәҗлисниң шәклини өзгәртти. У өз ичидә: “Базаралиға өткән еғир күнлирини хатириләш қийиндур, әксичә, униң орниға шу күнләрни есидин чиқарғидәк башқа бир илажи болса, яхширақ болар еди”, — дәп ойлидидә, яшларға оюн-күлкә билән олтиришни тәклип қилди.

Шуниңдин кейин Базаралиму бираз роһлинип, Көкбайға домбра сунди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Көкбай домбрини тартинған һалда алди.

— Һай, Базеке, нахша ейтмиғинимға хелә болған еди. Мону олтарған Муқа, Әлмағамбет охшаш нахшичиларниң алдида нахшини хорлап қоймай девидим!.. — деди.

— Як, як! Йеңи чиққан нахшилириниму, әлвәттә, ейтиверимиз! — дәп Базарали домбрини ихтиярсиз тутқузди.

Абайму Базаралиниң сөзини қувәтлиди:

— Көкбай, бу нахшаң бүгүн Бакеңгә тәғдим қилған, алдиға елип чиққан һәдийәң болсун!.. Пәқәт сәнла әмәс, мошу өйдики нахшичиларниң һәммисила ейтиду. Башлавәрсәңчу! — деди.

Өзгә нахшичи яшлар: "Башқа нахшичиларниң һәммисила ейтиду" дегәндә, Әйгеримгә қарашти. Көптин бери униң нахшисини аңлимиғанлиқтин, сеғинип қелишқандәк көрүнәтти.

Әнди биразdин кейин Көкбай нахшисини созуп ейтишқа башлиди. Бу бир чағларда Биржан ейтқан нахша, әзиз нахша...

"Созиду Биржан унин қоңур ғаздәк" дәп ейтип кәтти.

Көкбай нахшини тохтатқанда, Базаралиниң көңли наһайити көтирилип қалғандәк болди.

— Паһ, қандақ яхши нахша! — дәп бираз хошал болуп олтарди. — Язниң баһар вақлирида... гүл-чечәкләр пурақ чачқан күнләрдә кәлгәндә... болаттекәндә!.. — дәп улуқ-кичик тинди.

Өтүп кәткән жилларму жүдитиду. Дәвир өтүп, яш кетип бариду... Пәқәт шу тоғрилиқла әмәс, бу йәрдә Базарали өзиниң иниси Оралбайни ойлап турғандәк көрүнәтти. Базарали бираз вақит бешини саңгилитип, роһи чүшүп олтирип қалди.

Шу пәйттә Муқа домбрини қолиға алдидә, нахшисини ейтип, өй ичидикиләрниң һәммисини өзигә жәлип қилип, роһландурди. Алаһидә таза, күчлүк вә зил чиққан аваз һәқиқий нахшичиниң маһирлиғини көрситип туратти. У авазини көтирип, шах-шах қилип, Абайниң "Ейттим салам, қәләм қаш" дегән нахшисини ейтти. Бу нахшиниң сөзлири Базаралиниң көңлини байиқи һәсрәттин бошитидиған, чин муһәббәт, интизар вә ялқунға толған сөзләр еди. Нахшичи үч мисрани ейтип, тохтай девиди, Базарали тохтатмиди.

— Ейтқин, женим укам, ейт!.. Һәммисини ейт! — дәп нахшиниң барлиғини ейтқузди.

Муқадин кейин Әлмағамбетму Абайниң шеири билән нахша ейти. У "Көзүмниң қарисини" башлиди. Һәммиси мону сарғайған көңүлсиз күздин айрилған баһар ейиниң иллиқ күнлиригә, иссиқ көңүллүк күнлиригә елип кәлмәктә.

Базаралиғиму Абайниң һошияр яш ағинә-өңгилири худди униң роһий жараһитини әмләп, сақайтишқа тиришиватқандәк туюлатти.

— Паһ, паһ, худди майдәк йеқип кетип баридудә!.. Худди көңүлдики дәрт-әләмләрни жулуп ташлиғандәк! Бу маңа дора болди!.. Күч-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қувитимни қайтуруп бәрмәктә — дәп, Базарали ихлас билән һәвәслинип олтиратти.

Әнди бир мәзгилдә Базарали өз қоли билән домбрини бәрмәкчи болуп Әйгеримгә бурулди.

— Қериндишим, мошу иштияқ сеғинишларниң һәммисини ейтқузуватқан сениң бир өзәңғу дәймән, — дегәндә, өйдикиләр күлүшүп кәтти. — Лекин буни ейтқузуватқан өзәңниң жинисиңғу... Әнди сениң нахшаңни тиңшимасқа илажим барму? Ейт, қериндишим! — дәп шунчилик йеқин қериндаштәк, өз акисидәк әркилитип ейтти.

Әйгерим бирдинла қизирип кетип, сипайилиқ билән күлүп қойди:

— Базеке! Мән нахша ейтмиғинимға көп болдиғу, — деди.

— Яқ, Әйкежан! Сениң нахша ейтмиғиниңға көп болғинини Базарали билмәйду, ейтқиниңнила билиду. Ейт, айлинип кетәй! — дәп йәнә мулайимлиқ билән өтүнди.

Бираздин кейин Әйгерим "Татьянининң" нахшисини ейтишқа башлиди.

Һелиму илгәрки өткән күнләрдикидәк сирлиқ, назук, чоңқур тәсирлик ейтатти. Өй ичидикиләр жим-жит олтиришип, һәммиси наһайити диққәт билән тиңшиди. Базарали Абайниң бу ейтилған нахшилириниң бириниму билмәтти. Бу нахша сүргүнгә кәткән вақларда чиққан екән. Базарали қешида олтарған Көкбайдин нахшиниң мәнасини, немә һәққидә ейтилғанлиғини һә дәп сорап, билип олтарди. "Амал йоқ, яндим билдүрмәй" дегән нахшиниму Әйгеримгә толуғи билән ейтқузди. Һечким ейт демисиму, бүгүнки бу олтиришта Абайниң достлири вәдиләшкәндәк, пәқәт Абайниң нахшилиринила ейтишти...

...Мошу ахирқи олтириш, мәжлисләрниң вақтида Базарали бир-икки қетим өзиниң сүргүндә өткүзгән бәзибир күнлирини есиға алған еди. Сөздин сөз чиқип, адәмгәрчилик, достлуқ ярдәм һәққидә сөз болғанда, Базарали мошуниңға мисал терақисидә өзиниң рус кишисидин көргән адәмгәрчилик билән достлуқ ярдимини мисалға кәлтүрди.

— Мән қечишқа бәл бағлиғанда, бу оюмни сүргүндә жүргән, йеши тохтиған икки русқа ейттим. Бири — Керила дегән, рус деханлиридин чиққан бир батур киши болуп, иккинчиси — оқуған, әқиллиқ, дана Сергей дегән киши еди. Әшу иккиси пут-қолумни боғуп кәткән зәнжир кишәнни өз қоллири билән кесип, сундуруп бәрди. "Һурийәт қушидәк учуп берип, сәһрадики жутуңға салам апарғин", — деди. Мениңдин уларға тәккидәк бир тийинлиқ пайда йоқ. Мана шундақ баһа йәтмәйдиған достлуқни көрдүм. Буни немә дәп ейтишқа болиду? — дәп сөзини бирдәм тохтатти.

Өй ичидикиләр тәшәккүр билдүрүп, диққәт билән тиңшиди. Базарали рус хәлқидин көргән яхшилиқлирини шуниңдин кейин нурғун сөзләп бәрди. Абай униң қачқан вақтида йол бойичә учратқан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

рус хәлқи һәққидә сориған чағда, Базарали бу тоғрилиқму тәшәккүр арилаш сөзлиди...

Базаралиниң бу нурғун параңлирини Абай билән яшлар группи наһайити ихлас билән қизиқип тиңшатти.

Шуниңдин кейин, нахша-тамашиға новәт келип, әндики олтириш, келәр күнләр һәммисила хушчақчаққа йөткәлгән еди.

Лекин Абайниңкидә болған бу азла қизиқ күнләр әтраптики һаяттин тамамән башқа еди. Базарали бу мәзгилни бәхитлик һаят кәчүргән кичиккинә аралдәкла һис қилатти. Боран болған күни көвүклишип долқунланған кәң көл оттурисидики кичиккинә көк йешил арал көзни қандақ жәлип қилған болса, бу шу егисиз көл оттурисида турған кичиккинә аралдәкла бир макан еди...

...Бүгүн Қашамада олтарған Тәкежан авулиниң үстидә күзләкниң соғ көңүлсиз бир күни һөкүм сүрмәктә еди. Тобиқти йериниң бир чети яйлақ болуп, йәнә бир чети күзләк еди. Яйлақниң әң ичкирисидики отлақлар билән күзләктики әң жирақ чәтки өтәкләр (авуллар) Қунанбайниң авуллириға қаратти. Бу авулларниң ичидә маллири мол болғанлиқтин вә чарвичилиққа пишшиқ, сәрәмжан болғанлиқтин Тәкежанниң авули һәрқачан башқиларниң алдида берип, алаһидә олтиратти. Шундақ чағда күз күнидики қонидиған әң чәттики өтәк мошу Увақ йеригә чегаридаш Қашама дегән күзләк еди.

Кичик көлниң четигә жайлашқан ялғуз авул әшу Тәкежанниң авули еди. Авулниң өйлири язниң күнидикидәк болмай, бәлки бир-биригә қисилишип, йеқин жайлишип, арилириға чиғдин қаша ясилип қоюлған еди... Тәкежанниң өз өйи — көлгә йеқин жайлашқан йоған, азадә боз өй болуп, униңдин башқа малчиларниң йәттә-сәккиз кона, житиқ өйлириму бар еди.

Авулниң сиртидин қариғанда, әтрапи сарғийип, қақас болуп қалған болсиму, бай авул еди. Кәч күзниң қаттиқ соғ шамилиға кәйнини қилип, күзләкниң чөпини пак-пакиз йәп түгәткичә көчмәстин тиришип олтарған еди. Тәкежанниң нурғунлиған илқа, қой, төгилириму авулниң әтрапида көрүнмәтти. Улар жирақтики идирларда, вадиларда отлап жүрәтти. Әтрапиниң от-чөпи түгигән чарвичилиқ авули һазир йеқин йәрләргә бирму мал қалдурмай, жираққа һайдап кәткән еди. Күтүлмигән бир меһман келип қалса: "Мал жирақта, отлақта еди", — дәп кона гәш билән меһман қилишқа банә болатти. Һәтта авулниң әтрапида һавшиған иштму йоқ еди. Уларму шова-устихан тәгмигәндин кейин, бу күнләрдә чашқан олап, жирақларда тәнтирәп жүрәтти.

Мошундақ ташқи көрүнүшидә адәттики тирикчилиги йоқ, көрүмсиз ғәмкин авулға үч салтаң атлиқ кәлди. Улар: Абай, Ербол вә Дәрмен еди. Уларни ойда йоқ бир көңүлсиз ишлар ихтиярсиз атқа миндүрүп, мошу Тәкежанниң авулиға кәлтүргән еди. Абай аттин чүшкәндә, униң қапиғи түрүлүп, ихтиярсиз чирайи бузулди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Өйдә Тәкежан билән Қаражан бар еди. Шундақла улардин башқа шу мәзгилләрдә гөшлүк, дүгләк кәлгән қизил үзини чөридәп чиққан қара сақили бар Әзимбай олтарған екән.

Кәлгән меһманлар өй-ичи билән сусла течлиқ соращти. Тәкежан инисидин башқа авулларниң аманлиғини, һал-әһвалини сорап, Абайниң келишидин аллиқандақ бирнәрсини сөзгәндәк болди. "Әл-ичи течлиқму?", "Башқа чатақ-жаңжаллар йоқму?" дегән терақидә нурғун нәрсиләрни сораштурди. Қаражан билән Әзимбай очуқ чирай бәрмәй, түрүлгән қапақлирини ачмиди. Унчуқмастин, шәрәт биләнла новәт-новәт әмир берип, қимиз әкелишкә, чай қоюп, гөш пиширишкә бәлгү беришти.

Улар Абайниң бу авулға наһайити аз келидиғанлиғини биләтти. Кәлсә, көңүлсиз сөз елип келиду дәп ойлатти. У "һемишәмла бу өйни синап, яман көзи билән қарап жүриду", — дәп, өзлириниң рәнжишини һечқачан унтуматти. Қелин, иссиқ кийим кийгән бай бәйбишиниң мошу күндә күзләктә тикип олтарған өйиму наһайити иссиқ екән. Өйниң әтрапи қелин кигиз, текимәт вә гиләм билән тосалған болуп, оттурида сесиқ қиғниң оти лавулдап йенип туратти. Малға әвәтмәй, өйдики гөшни пишәргүзүватқанлиғини Қаражанниң һәрикитидин сезип олтарған Абай көп һаял қилмай, бу йәргә кәлгән ишини сөзләшкә башлиди.

Абай икки иш билән кәлгән еди. Бири — Шәмәй тағдики бувра қәбилисиниң йоқалған мални издигүчилириниң иши тоғрилиқ еди. Буниңдин он күн илгири шу әлдин тобиқтиниң оғрилири бир айғир үйирисидики қисир байталларни һайдап әкетипту. Мошуни Серикбайдин көриду. Серикбай болса, мәлумки, Тәкежанниң кишилириниң бири! — дәп, шу Серикбайниң илқини қайтуруп беришини тәләп қилип, Абайға шикайәт қилған екән.

Абайниң ейтмақчи болған сөзи мошу еди. Бу сөз мундақ силиқ ейтилған билән, уққан кишигә еғир әйип еди. Бирәвниң тапан һәққи, һалал мелини алған, һәддидин ашқан мунапиқ оғри бар, шу саңа тайиниду, иәни уни оғри қилип, мошу жинаиәтлик ишни қилғузуп олтарған киши — сән! Андақ болса, қилғиниң үчүн жавап беридиған кишиму — сән. Әшу қилиқлириңни тәртипкә сал, қилмишиңға жавап бәр, — дегән еди.

Мундақ ишни Абай әмәс, башқа бир қазақ миң йәрдин тоғра кесип ейтқан болса, Тәкежан вақирап қарши турған болар еди. Һазир бу һелигәр өй-ичи пәқәт домсийишип олтарғини болмиса, башқа сир беришмиди. Тәкежан бираз олтирип, һелигәрлик бир банә тепип, зәрдилик тәнә қилип:

— Тобиқтиниң һәммиси оғри. У оғри болғанлиқтин, әлниң беши болуп турған — Қунанбай һажиниң авули — оғри. Униң ичидики йеши чоңи Тәкежан — оғриларниң чоңи. Шундақ қилип, кимниңла мели йоқалмисун, һәммисинила Тәкежандинла көрүш керәк екәндә. Сән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

болсаң, бу хәлиқниң номуси болисән, шуңлашқа тәргәшни мениңдин башлимақчи болған екәнсәндә! — дәп ғәйрәтләнгән һалда күлди.

Абай Тәкежанға тәрини түрүп қарап туруп:

— Әгәр билгиң кәлсә, мениң сениңдин башқа номусум йоқ, Тәкежан. Сән уятлиқ иш қилсаң, мени уялмайду дегәнгә иштму ишәнмәйду! Сени уятқа қалдуруп, мени сәмириду дегән гуман қилишни қачан ташлайсиләр?! — дәп Қаражан билән Әзимбайғиму салқин көз ташлиди.

Мәңизлири селинип турған, қапиғи яман Әзимбай йоған ақ таяқни иштик қара пичақ билән йонуп олтирип, иза тартмастин калпуклирини пүрүштүрүп, мийиғида күлүп қойди. “Бу сөзүңгә нәму ишинип кәттим” дегәндәк қилип, унини ичидин чиқармай тәнә қилғини еди.

Тәкежан Абайниң һазирқи сөзидин кейин:

— Болди, Абай, бир-биримизни колап, сир ечишип, чугуштуруп олтармайли. Дәватқиниң Серикбайғу! У иштниң балисини бу авул көрмигили алтә ай болдиғу дәймән? Нәдә тәнтирәп жүргәнлигини көргән киши йоқ. Мени десәң, тутувелип, утиләп йегин! Артуқ сөзум йоқ! — деди.

Айиғи, гувачиси йоқ чатақ болғанлиғидин, Тәкежанниң бу сөзни бойниға алмайдиғанлиғини Абайниң өзиму сезип кәлгән еди. Һазирға тоғра жавап елинғандин кейин, бувраниң оғриланған мели тоғрилиқ издәшни, сүрүштүрүшни кейингә қалдуруп, у һәқтә параң қилишни тохтатти. У мални оғрилатқини раст болса, у малниң һимайичиси өзи болидиғанлиғини Тәкежан сәздүрүп олтириду. Бүгүнгә шуниң өзи йетәрлик.

Қимиз жиғиштурулуп, чай ичилип болғандин кейин, теп-теч турған өй ичидә Абай иккинчи бир сөзни башлиди. Бу Тәкежан билән жигитекниң оттурисида қишлақтики от-пичән чепишлар тоғрисида чиққан йеңи жаңжал һәққидә еди.

Абайниң елип кәлгән иккинчи салими мошу еди. Тәкежан Абайниң сөзини тиңшап болуши биләнла, өзини наһайити қийнап жүргән бир сөзини сориди.

— Бу сөзни жигитекниң әшу авуллири ейттиму яки бала-қаза булути орулуп жүрмисә, тенигә аш сиңмәйдиған Базарали күш-күшкә селип жүрәмду?

— Базарали болса немә болатти? Улар Базаралиниң әң йеқин туққанлири! Йәр болса йәнә шуниңки, өзиниң һәққини издисиму, бала-қаза издигән боламду?

— Қандақ зиян көрүпту? Йерини алған болсам, бекарға алаттимму? Һәққини төлиməттимму?

— Шуму һәққини төләш боламду! Улар саңа йерини өз ихтиярлири билән бериватамду? Сән һемишәмла күч билән тартип алисәндә, гекитигигә бир тийинға турмайдиған нәрсини тиққан болисән. Һәр жили қилидиған ишиң кимгә йошурун еди?

— Мошу сөзни Базаралиниң өзигила ейтқузсаң болматтиму, Абай? Мени соал-сораққа елип немә қилаттиң?! Сүргүндин келә-кәлмәйла

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Базарали: “Көрситимән, учришимән!” дәп көрәңләп жүргидәкқу! Һәммини аңлап туримән. Бу шуниң қутуртуп, дәвәт қилип жүргинидә!

— Сениңчә, бесилған адәм баш көтәрсә, гунакар екәндә! Базарали наразилиғини ейтқан болса, гунакар екәндә! Зорлуқни өзәң қилип, “жәбир көрдум” десә, уни әйипләйсән.

— Базарали сениң һимайичи болуп жүргиниңни күтүп жүргини йоқ, Абай! Бу сөзүмни қачан ейттиң дәп жүрмә! Хәлиқниң сөзини аңлимайватқиним йоқ. Хәвәрдар бол. Мошуниңға охшашлардин тумшуғуңға йегәндә, пушайман қилип жүрәрсән.

— Базаралиға қилғиним аз болуп қалди, дәп турисәндә, Қунанбайниң балиси!

— Һә, жиғлаңғулар, Базаралидин тенипсәндә! Қунанбайниң балиси болуп туруп, Базаралиниң чиши билән тимиғи гөшүмдин өтүп, устихинимға йәткинини бир сөзмидиндә!

— Андақ болса, Базарали жиғлатқан қазақниң балисини мән техи көргиним йоқ! Һайдаттиң, пут-қолини бағлаттиң, гүлдәк тоздуруп, көпчилигиниң бешиға жәври-жапаларни салдиң. Шундақтиму: “Мән хорлуқни Базаралидин көрдум”, — дәп, өзәңниңкини раст қилип, бахшидәк авупла олтирисән!..

Иккиси мошундақ тәнә сөзләр билән чапсан ейтишип зәрдә қилишип, қапақлири түрүлгән һалда олтиришип келишти.

Баятин бери Абайниң бәргән жаваплириға ғәзәплинип, Абайға сөрүн вә нәпрәт билән қарап олтарған Әзимбай әнди қаттиқ авази билән зәрдилик бир сөз ташлиди:

— Базаралиниң барлиқ тобиқтини үмүтсизләндүргән қилмиши бирла кишигә аңланмапту, у болсиму бизниң Абай ағам! “Яхшилиқ, яхшилиқ” дәймиз, яхшилиқ дегинимиз уятсизлиқ болса, ундақ яхшилиқниң нами қуруп кәтсун! — деди.

Бу күнләрдә соя чиши йетишип қалған вәһши, шәпқәтсиз гөдәк Әзимбай һәддидин ашқан тәрса, көкәмә болуп келиватқан еди. “Тәкежан охшаш әмәс”, “елишишқа пишшиқ”, “мутәһәмлик мүжәзлири сезилип туриду” дегән сөзләрни Абайниң өзиму аңлиған еди. Һазирқи униң ейтқан сөзлири Қунанбай балилириниң өз ариму ейтмайдиған, аз учришидиған сири еди.

Соал вә тапшуруқлар

1. Язғучиниң һаяти вә иҗадийити бойичә презентация тәйярлаңлар.
2. Абай яшиған дәвирдики тарихий шараит һәққидә ейтип бериңлар.
3. “Абай йоли” романиниң вақиәлиги немигә асасланған? Жававиңларни дәлилләңлар.
4. Өсәрниң асасий идеяси һәққидә пикирлишиңлар.
5. Ата-бала арисидики тоқунушқа силәрниң көзқаришиңлар қандақ? Жававиңларни дәлилләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6. Парчини оқуп, мәзмунини планға асаслинип ечиңлар:
   а) Базаралиниң сүргүндин қайтиши.
   ә) Абайниң Базаралиға болған мунасивити.
   б) Өйгеримниң өйидә өткән кәчниң әhмийити.
   в) Абайниң Тәкежан авулиға келиштики мәхсити.
   г) Авулдики байларниң зомигәрлиги.
7. Парчидики қәhриманларға "Қош диаграмма" усули бойичә тәриплимә бериңлар.
8. Парчидин хәлиқниң Абайға болған hөрмити әкис етилгән эпизодни тепип оқуңлар.
9. Кәчтә Базаралиниң адәмгәрчилик, достлуқ hәққидә ейтқан сөзлиригә силәрниң көзқаришиңлар. Пикриңларни дәлилләңлар.
10. Бүгүнки күндә адәмләр арисидики адәмгәрчилик, достлуқ мунасивәт hәққидә пикирлишиңлар.

64-дәрис

...Яманчилиқниң савиғини атиси билән анисидин нурғун алған болсиму, әнди улардинму ешип чүшкән Әзимбайға Абай hазир нәпрәтлик қарап турған еди. Униң зәрдиси қайнап, жәйниги билән тайинип олтарған ястуқтики гәвдисини көтирип елип:

— Тилиңни тарт, Әзимбай, уятсиз! Атаңниң ағзи бармиған hарамликқа үзүң чимилдимай, сән басай дәмсән?! Яхшилиқ!.. Яхшилиқ қурмисун. Яхшилиқ билән елишқан адәм қурсун... Қанчә жил яхшилиқниң йолиға кирип, қанчилик ғәйрәт көрсәткән единг? Палакәт дәп, йоғанчилиқ қилимән дәп, мал дәп көз ачтиң. Тилиң чиққанда иплас сөзләр билән, әшәддийлик билән чиқиватқини болса мону! Яхшилиққа йеқин келип көргән йериң барму? Яхшилиқ мону Тәкежан билән Қаражанниң қазининиң бешида, очиғиниң кодиңида дәмсән? Яки әву теңиқта бағлақлиқ туриду дәмсән? Яхшилиқ атаңниң балиси болма, адәмниң балиси бол дәйду! hөрмәт, адаләт, пак көңүл дәйду. Мундақ сөзни аңлап көргәнмедиң сән! Яқ, яхшилиқ қурмисун. Саңа охшаш алласи билән hарамлиғи қәвәт-қәвәт болуп қошулуп кәткән надан шәхспәрәсләр униң садиғиси болуп кәтсун! — дәп вақирап кәтти Абай...

Тәкежан оғлиниң ғәзәпләнгәнлигини байқап олтармақта еди. У Абайниң жигитек hәққидики сөзиниму бойниға алмиди. Қисқичә ейтқан жавави:

— Бу жил пичәнни чепип қойдум. Чапқан пичәнни жигитеккә берип қоюп, өзәм уларниң алдида баш қойғидәк гунайим йоқ. Келидиған жили сөзлишимиз. У пичәнни қайтуруп бәрмәймән. Әгәр жигитекләр пичәнни тошувалимиз десә, күзләктин қишлаққа маңғанда, әшу он қишлақниң үстигә чүшимәндә, тошувалған пичәнни барлиқ мелимға йегүзүп болғандила, өз қишлиғимға көчүп кетимән! — деди.

Ейтқан сөзлиригә зомигәр туққинини көндүрәлмигән Абай әнди унчуқмиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Йәнә бираздин кейин қапиғи түрүлгән өйни халимай, тамақ пишқичә, Абай талаға чиқип кәтти.

Авул наһайити көрүмсиз еди. Талада тәнлири көрүнүп, жул-жул нәрсиләрни үстигә артип, дүгдийишип қалған, қарийип кәткән, путлири қизарған кәмбәғәл балилири жүрәтти. Улар бай өйиниң ташқи тәрипини яқилап, жүкләр тизилған күнгәй тәрәптики далда йәрдә аста гудуңлишип ойнишатти. Қойчиниң боз кәписиниң бир парчә кигизи чүшүп кәткән. Үзлири, қоллири йерилип кәткән хизмәтчи аял қара өйниң житиғини ямап олтиратти. Ялиңачланған қара өйниң керегисидики намратчилиқ көрүнүп туратти. Үстигә ала қап йепивалған, бешиға жул-жул төпә кийгән қери момай шу чала житилған өйниң ичидә қара соғда терә әйләш үчүн ечитқа ясавататти.

Абай мошу өйниң йениға кәлди. У ичидә: “Буниңдинму еғир әһвал боларму? Немә дегән азап! Қара соғ күнниң әһвали болса мону. Шундақ қара соғниң астида ач-ялиңач, иссиқ макансиз, кийимсиз бечариләрниң күни мону... Кимләрекин?” дәп авал өйниң тешида қара өйниң қурум кигизиниң жиртиғини ямап олтарған яш аялни көрди. Абай бу аялни тонумайдекән. Өзи ядаңғина, кийим-кечиги ялаң жуганниң чирайида ағриқниң бәлгүси бар еди. Үз-көзидики, қоллиридики көк томурлири көрүнүп, һелидин-һелиға йөтилип олтиратти.

Жуган Абайға бирдинла бурулуп қаридидә, әймәнгәнликтин, үзиниң икки мәңзигә дәрт-әләм тамғисидәк қан жүгәрди. Абай бу аял билән течлиқ соришиватқанда, униңға өйдики момайму бурулуп қариди. Бу өй кимниң өйи екәнлигини Абай әнди тонуди. Абай момайға йеқин келип:

— Һой, Ийис мома, бу сениң өйүңмеди! Бу шунчилик жул-жул болуп кәткән қайси кәмбәғәлниң өйикин дәп келиведим! — дедидә, Абай Ийис момайниң йениға келип, өйгә кирди. Әнди сәп селип қариса, Ийисниң житиқ жугисиниң икки пеши йейилған болуп, униң икки биқинида икки кичиккинә бала соғдин қечип киривелип, дүгдийишип, иссинип олтирипту, балиларниң сериқ түклири өрләп, чачлири өсүп кәткән. Уларниң көз вә үзлиридә еғир дәһшәт билән еғир қайғу-һәсрәт көрүнүп туратти. Һәр иккисиниңла көзлири Абайға қисилғандәк, йелинғандәк қаратти. Уларниң йоған қара бота көзлиридә гунасизлиқтин жаза тартқанлиғи көрүнүп туратти. Буларниң орук, аппақ татирип кәткән үзлиридинму ач-зеринлиқниң аламити сезилип туратти. Көзлири пақирап қалған бу яш наресидиләр техиму дүгдийишип, момисиниң қойниға киришмәктә. Буларниң бири бәш яшларда, иккинчиси үч яшлардики ечинарлиқ наресидиләр еди.

Абай Ийис момайниң течлиқ сорашқан сөзлириниму аңлимастин, бу икки кичиккинә балини ойлиғанда, жүрәк-бағри музлап, көңли бәк әски болуп кәтти. Ийис момай хапа болғанлиғини ейтип:

— Абай укам, бизгә бәргән бу күнни әву байниң ишигидики иштиғиму бәрмисун, амал қанчә! — деди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Абай бу момайниң балисини әскә елип:

— Балаң нәдә? Иса нәдә? Әву күни Мағаш пичәнликтә “бир батурлуқ ишни көрдуқ” дәп кәлгән еди. Ийис балисини ғәйрәтлик, жасур киши қилип өстүргән екән дәп хурсән болған едим.

— Униң әшу жасурлуғи өз бешиға бир бала болмиса болаттиғу? Әзимбай өчәкишип, қойчи қилип, әтидин кәч киргичә ач-ялиңач тутуп, қойниң кәйнигә селип қойди!.. — деди.

Кичиккинә наресидиләрдин техичила көзини алмай қарап турған Абай балиларниң башлирини сийпап олтирип, атлирини сориди. Буларниң чоңи — Асан, кичиги — Үсән екән. Өзлири аста пичирлап, туму тәккән үни билән атлирини ейтип бәрди.

Абай Ийис момайниң хелә ahy-зарини тиңшиди, келини болса ағриқ екән, Иса болса өйгә гугум чүшкәндә бирла келидекән. Ағриқ келинни отунға әвәтәй десә, уни аяйду, шундақ қилип, Ийис мону қеп-ялиңач дегидәк икки нәврисини шу териқидә бағриға бесип олтиридекән.

— Күнүм мошу, жүжилирини қанитиниң астиға тиққан қара мекияндәк қилип олтиримән! — деди.

Тәкежанниң өйиниң қешида келин кигиз япқан бир hожра бар болуп, у Әзимбайниң hожриси еди. Шу өйниң йениға төгә чөкирилди. Бу төгиләргә қиғ артип әкәлгән еди. Шу чағда Қаражан өйдин чиқип, қиғ елип кәлгән, сақилиға ақ чүшкән малчиға вақирап:

— Қиғни көрүнгәнла биригә бәрмә. Чоң өй билән hожриғила бөлүп қойғин. Булар отунни көрүп қалсила, “бир қалам, икки қалам” дейишип, теч олтиришалмайду. Маң! Йоқал өйүңгә. “Hәй, хотун, сән немишкә кәлдиң?” дәп илқичиниң аялиға вә “Сәнму йеқин йолима!” дәп қойчиға, йәнә кийим-кечәклири жиртилған ядаң, серик түклири өрләп кәткән балилар билән қизларға вақирап-жақирап, дүшкәлләп қоғлавәтти.

Пәқәт башқиларниң hәммисиниң кәйнидин аста марап берип, әйминип кәлгән отунчиниң ағзида чиши йоқ чоқур момийиғила йерим қап қара қиғини орап өлчитип бәрди. “Мана, мошуниңға рази бол!” дәп, Қаражан өйигә қарап маңди. Шу вақитта Абай Қаражанни тохтитип, бир қап қиғни өзи буйруп, бөләк чүшәргүздидә, отунчиға көтәргүзүп, Ийис момайниң өйигә әвәтти.

Қаражан кәйнигә янғанда, Абай күлүп туруп йәңгисигә тәнә билән чақчақ қилип:

— Вай, бечарә Қаражан! Сениңдинму мәрт бай бармекин? Кәмбәғәл хизмәтчилирини сениңдәк аяйдиған аял көргән болсам, көзүм курсун! Қандақ қилип йерим қап қара қиғни берип қойдуң? — деди.

Қаражан өзиниң қилған ишиға сәл хижаләт болғандәк болди. Мошу күнләрдә үзигә қоруқ кирип татирип қалған Қаражан қапиғини көтирип, Абайға көзини тикип, күлүмсирәп қариди. Өткүр тилини, сөзмәнлигини бу йәрдиму тутуп туралмиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Қәдирлик қейининим! Бу йәрдиму көзүңниң қирини селип, синап жүрүпсәндә? — деди, ишикни ечип, Абайни өйгә тәклип қилди.

Қаражанниң чеқишиши баятин бери хапа турған Абайниң көңлини бираз көтәргәндәк болди. Унинда һазир бу әтраптики барлиқ көңүлсиз әһваллардин алаһидә бир илһам учқуни пәйда болди. Ғәзәп билән заңлиқ арилаш хиялға бирдин сәгәклик пәйда болғандәк қилди. Абай төргә чиқип олтира-олтармайла, Дәрмендин қәғәз, қериндаш сориди.

Худди шу мәзгилдә ташқирида, өйниң әтрапида, вақиришип жүргән ушшақ балиларниң гудуңлишип сөзләшлири аңлинип қалди. Кийимлири жиртиқ, соғдин үзлири көкирип кәткән төрт бала ишиктин марап, оти гүрүлдәп көйүватқан бу иссиқ өйгә киришкә тәлмүрәтти, лекин йеқинирақ келишкә һеч петиналматти. Қизиқип, тәлмүрүп қаришатти. Қаражанниң бу балиларға көзи чүшүп қалғанда: “Һәй, йоқилиш нери!” — дәп уларни чөчүтүп қоғлавәтти.

Әшу балиларниң алдидила өйгә кичиккинә қара қумчақ домулақ Шопиш дегән бала һеч тартинмастинла ишәшлик кирип кәлди. Бу Әзимбайниң чоң оғли, Тәкежан билән Қаражанниң нәвриси еди. Гөш пишидиған вақтида чоң өйгә йолдашлирини башлап жүгрүп кәлгән еди. Һазир Қаражан қазандин бир иликни алғузди, сирланған чөчәккә селип, әшу балисиға бәрди. Униң қолиға йоған пичақни тутқузуп, пичирлап:

— Өйдә олтирип йә! Талаға чиқсаң, әву гадайниң ачкөз балилири қолуңдин булап әпкетиду. Тәлмүрүп кәйиндин қалмайду. Бир чинә ғизайиңниму течқина ичкүзмәйдиған болди, зәһириңни ичкүрләр! Мәшәдә қешимда олтирип йә! — дәп ватилдап кәтти.

Шопиш өйдин чиқип кетәй десә, чиқип кетәлмәй, достлиридин уйилип, у яқ-бу яққа қарап, гөшниму йәләлмәстин теч олтиралмиди, лекин анисиниң қилтиғидин қутулушқа көзи йәтмиди. Абай бу әһвалғиму заңлиқ қилған һалда қарап олтарди. Униң ғәмкин көзи өй ичигә, Қаражан вә Тәкежан тәрәпкә жиддий тикилип қаримақта. Наһайити чапсан илһам билән тизилип чиқиватқан ибрәтлик сөзләр кәйни-кәйнидин төкүлмәктә еди.

Ербол билән Дәрмен отқа йеқин олтарған Абайниң нериқи тәрипидә ямпашлап йетип, гудуңлишип сөзләшмәктә еди.

Ербол Абайниң мундақ ғәзивидин кейин, қаттиқ тоқунуш вә тәсирлиништин кейин шеир язса, заңлиқ қилмастин язалмайдиғанлиғини яхши биләтти. У Дәрменгә пичирлап:

— Ука, Абай шеир йезишқа кириштидә, мошу қетимда шеирниң кимгә санчилидиғанлиғини байқаватамсән, йоқму? — деди.

Дәрмен баятин бери талашта өзи қәдирләйдиған Базаралиниң бир ечинишлиқ әһвалини ойлап олтиратти. Шу терақидә пәмләп:

— Мән билсәм, Абай ағам Базаралиниң Тәкежан билән Әзимбайға ейтидиған мудайини йезиватиду! — деди.

Ерболниң ойи ундақ әмәс еди:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Як, мениңчә болса, бүгүн бизгә мал соймай, өлгән қойниң гөшини пишириватқан Қаражанниң пишшиқлиғиға нәштәр санчиватқан болуш керәк. Мәнму "шуни язседи" дәп тиләватимән қазанниң һориға қарап олтирип, қосақму ечип кәтти! — деди Дәрмен чеқишип:

— Һәй Ерекә! Қосиғиңиз қанчә ечип кәтсиму, Абай ағамниң шеирини Қаражанниң қазиниға чүшәрмисиңиз болматтиму! Мундақ бехил байниң мону тамиғи үчүн әдивини өзүмизла берәлмәттуқму! — дегәндә, Ерболму күлүвәтти.

Шу вақитта Абай шеир йезишни тохтитип:

— Һой Ербол! Дәрмен! — дәп иккисини йениға чақиривалди.

— Тәкежан, Қаражан, силәрму тиңшаңлар! — дәп өйдә олтарғанларниң һәммисини өзигә қаритип, йеңи язған шеирини оқушқа башлиди:

— Октябрь вә ноябрь — бу икки ай.
Бири авал, бири кейин келәр талай.
"Авал барсам, отлақта чөп қалмиса" дәп.
Зорлуқ билән күзләктә олтирар бай! —

дәп, бир тохтиди.

Тәсвирләватқан авули "һазир өзлири олтарған әшу Тәкежанниң авули" екәнлигини тиңшиғучиларниң һәммиси бирдинла чүшәнди. Ербол билән Дәрмен:

— Бәлли, бәлли!..

— Барикалла! Абай аға! — дейишип кәтти.

— Һә, мән ейтиведимғу, ука! — Дегиним болди! Тохтап тур техи, — дәп Ербол пичирлиди. Шуниңдин кейин Тәкежанниң авулидики мал баққан малчиниң, отунлири йоқ хошна өйләрниң еғир әһваллири тәсвирләнди.

Исситишқа от тапалмай серик түки өрләп дүгдийишип жүргән балиларму әстин чиққини йоқ. Йерим қап қара қиғму, қойниң гөши билән Ерболни йолға салмақчи болуватқан пәс өйниң қилиғиму тәсвирләнди. Бу өйниң балиларға қилған иштлиқ мүҗәзигиму беғишланған қаттиқ тәнә сөзләр әнди ейтилишқа башланди. Байниң өйигә киришкә петиналмай турған, кийимлири жул-жул балилар билән улардин қолидики гөшни қизғинип, тиқип йәватқан байниң оғли Шопишму паш қилинди. Кәмбәғәлләрниң балилириға нәпрәтлинип, жиркиничлик сөзләрни балисиға үгитиватқан Қаражанниң мижәзлириму тизилип, мисралар қатариға қошулди.

...Бирдин кирип кетәлмәстин бай өйигә,
Тәлмүрүп жирақ кәтмәс өй кәйнидин.
Тамақни елип чиқса бай балиси,
Жулқулап талап турған һәр тәрәпкә.
Ата-аниси көздин жирақ әвәтмәйду,
Өзи охшаш ишт мижәзлик болғай дәйду.
Қизғинип илпитидин ғизасини,
Сап пәс кәткән, оңлуққина ичәлмәйду... —

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

дәп тизилған қурлар өз егисини тапмақта. Хусусән: “Өзи охшаш ишт миҗәзлик болғай дәйду” дегән мисралар Қаражанниң бешиға қамча билән урғандәк болди. Бай билән кәмбәғәл оттурисидики түгимәс күрәш ейтилиду. Балилар арисидиму шундақ һал барлиғини Абай ейтип бәргәндә, “ундақ әмәс” дәп қаршилиқ билдүрүп, бойнини буриғидәк әһвал Қаражанда қалмиғандәк сезиләтти. ЛекинАбай шеирини оқуп түгәткәндә, Тәкежан билән Қаражан дава қилмай аччиқ қилди:

— Яманлашқа кәлгәнмедиң? — дәп сөзни Тәкежан башлиди.

— Пәқәт яманлашла әмәс, бәлки дүшмән дәп, шәрмәндә қилғили кәлгән екәндә! Акиси билән йәңгисини “ишт” дегәндин артуқ қандақ дүшмәнлик болар еди? — дәп, Қаражан сөкрәп кәтти.

Абай пәқәт биғилдап күлүп, шеирни Дәрменгә бериведи, Дәрмен уни чапсанла пүкләп янчуғиға селивалди. Тәкежан шу мәзгилдә ғәзәпләнгән һалда вақирап, Дәрменни тиллавәтти.

— Нәгә апирисән? Янчуғиға селиватқинини қара буни!.. Өйигә келип, “ешини йәп, тавиғиға тәп” дәп үгәткән ким буларға?! Әпкә бери, һазир житип, отқа ташлаймән! — дәп гүкириди.

Һәтта һөкүм қилип, Дәрменгә қолини сунди. Абай билән Ербол қаттиқ қақахлап күлүшүп, ариға чүшти. Дәрменниң беридиған ойи йоқ. Әксичә, у Тәкежандин йошуруп, кәйнигә дажип, шеирини янчуғиға тиқмақта. Тәкежан әнди тамдәк татирип, қәһәрлинип, Абайни қаттиқ жемиләп:

— Мону шеирни һазир йоқат! Йоқитамсән яки келишәмсән? Әгәр йоқатмисаң! — дәп қадилип турувалди. Абай техичила күлүп:

— Һәй, батур, сениң тоғрилиқ язғиним йоққу! “Ишт” дәп хотунуңни ейттим. Қаражанғиму чақчақ қилғузмамсән? Яки мениң

Абай шеир оқумақта

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шеиримниң әзраили сәнмедиң? Тиллиғанға капир болидиған сениң хотунуң һажимеди? Сениң әвлияриң мошумеди? — дәп, йолдашлирини күлдүрүп, чақчақ билән қутулмақчи болди. Лекин Қаражанниң аччиғи көз йешиға айланди.

— Дүшминим ейтмайдиған сөзни қейининим болуп туруп ейтиватисән! Ишәнмәймән! Сениң пүтүн өй-ичиң, өп-чөрәңниң һәммиси маңа дүшмән дәватисәнғу техи! Кәчүрмәймән! Қейининим болсаң, шеирни жит! Һазир көзүмчә йоқат! — деди.

Тәкежан: "Йоқат, һазир йоқат!" — дәп, Абай билән худди елишидиғандәк қадилип турувалди. Шу арида Ербол Дәрмендин шеирни елип, яңливаштин иштик оқуататти. Әнди икки қериндашниң арисида чатақниң болидиғанлиғиға еник көзи йәткән Ербол байиқи Қаражанни жиғлатқан балилар һәққидики икки мисра шеирни йенип-йенип тәкрарлап, ядлап алған еди. Һазир Абай қолидики қериндашни соримастинла елип, Тәкежанға қарап:

— Тәкежан, шеирниң һәммисини йоқ қилмайли, бу қилғиниң һәддидин ашқан зорлуқ болиду. Шеир чақчақ болмисиму, зәһәр, еғир, көңүлгә қаттиқ тегидиғини раст! Қаражанға қаттиқ тәккән йерини мана мән өзәм йоқ қилай! Мана, өчиривәттим! — дедидә, байиқи икки мисра шеирни яндуруп-яндуруп сизип өчиривәтти.

Шу терикидә, пүтүн вәһшилиги билинип турған, бир тәрәптин, зорлуқ, бир тәрәптин, чоңлуқ, бир тәрәптин, һарамлиқниң кани болуп кәткән байниң авулида шу күни қазақ сәһрасиниң бешидики тарихтәк, еғир күзниң күнидә Абайниң һеч өлмәс-өчмәс йәнә бир ғәзиви можут болған еди.

(*Н. Мәнсүров вә Ғ. Нигмәтовларниң тәржимиси*)

Соал вә тапшуруқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини "Вақит тизмиси" усули арқилиқ ечиңлар.
2. Көрүмсиз авулда Абай немигә ечинди? Үзүндидин дәлил кәлтүрүңлар.
3. "Заманә — зорниң, тамашә — корниң" дегән мақал парчә мәзмуниға мас келәмду? Пикирлишиңлар.
4. Хәлиқниң можут түзүмгә болған қаршилиғи парчиниң қайси эпизодида әкис етилгән? Дәлил кәлтүрүңлар.

6. Парчидики қайси вақиә силәрни ечиндурди? Немә сәвәптин? Жававиңларни дәлилләңлар.
7. "Йәккә диаграмма" усули арқилиқ Қаражанға тәриплимә бериңлар.
8. Абайниң феодаллиқ түзүмгә болған қаршилиғи әкис етилгән эпизодни тепип оқуңлар.

9. Авул көрүнүшини, тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә язғучиниң қандақ бәдиий бояқларни ишләткәнлигини ениқлап, жававиңларни дәлилләңлар.
10. Әсәр немишкә "Абай йоли" дәп аталған? Пикирлишиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

11. “Абайниң атисиға қарши пикирдә болғини тоғриму?” мавзусиға эссе йезиңлар.
12. Интернет ресурслардин Абай һәққидики фильмни көрүп вә қошумчә материаллардин пайдилинип, “Абай билән Билалниң өз әсәрлиридә дәвир һәққанийитини күйлиши” мавзусиға реферат тәйярлаңлар.
13. Шаирниң “Мән язмаймән шеирни әрмәк үчүн” намлиқ шеириниң уйғурчә тәржимисини ядлавелиңлар.

ӘДӘБИЯТ НӘЗӘРИЙӘСИ: ТАРИХИЙ РОМАН, РОМАН-ЭПОПЕЯ

Өтмүштики тарихий вақиәләр, тарихий шәхсләр һәққидә йезилған әсәрләр *тарихий әсәрләр* болуп һесаплиниду. Тарихий әсәрләр проза, поэзия, драмидиму учрайду.

Тарихий романда язғучи хәлиқниң һаятидики чоң бир бурулушни әсәр сюжетиниң асасий линияси қилип елип, өзиниң мәхситини көзлигән һалда бирәр тарихий фактниң асасиға өзиниң ойидин тоқулған түрлүк вақиә вә эпизодларни қоюп, уни кәң планда тәсвирләп бериду. Мәсилән, З. Сәмәдийниң “Майимхан”, “Әхмәт Әпәнди”, Һ. Абдуллинниң “Отлуқ чәмбәр”, Ж. Босақовниң “Көч-көч” романлири хәлқимиз тарихиниң мәлум бир дәвригә беғишланған тарихий романлардур.

Тарихий вақиә яки тарихий шәхс һәққидә йезиш үчүн шу дәвирни мукәммәл үгинип, заман роһини чүшиниш, чоңқур тәтқиқләп, үгиниш лазим.

Наһайити мурәккәп һаятий вақиәләрни йорутуп, пүткүл бир дәвирни өз ичигә алидиған бирнәччә қисимдин ибарәт роман — *роман-эпопея* дәп атилиду.

Мәсилән, қазақ әдәбиятиниң тарихида М. Әвезовниң төрт китаптин ибарәт “Абай йоли” роман-эпопеяси алаһидә орун егиләйду. Мәзкүр әсәрдә XIX әсирниң иккинчи йеримида қазақ даласида йүз бәргән вақиәләр кәң миқияста фактларға асасланған һалда тәсвирләнгән.

65-дәрис

Расул Гамзатов
(1923—2003)

Дағстан хәлиқ шаири Расул Гамзатов 1923-жили Дағстанниң Хунзах наһийәсигә қарашлиқ Цада қишлиғида туғулған. Униң дадиси Гамзат Дағстанниң атақлиқ шаири еди. Расул Гамзатов алий оқуш орнини тамамлиғандин кейин бирнәччә жил муәллимлик қилиду. Андин 1945—1950-жиллири Москвада М. Горький намидики әдәбият институтида билимини мукәммәлләштүргән.

Р. Гамзатовниң ижади 1937-жилдин лирикилиқ шеирлар йезиштин башланған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

У онлиған шеирий топламларни яратқан шаир. Униң әсәрлиридә Вәтәнгә, туғулған жутқа муһәббәт, Дағстан хәлиқлириниң достлуғи көтирәңгү роһта күйлиниду.

Р. Гамзатов "Туғулған жилим" намлиқ шеирлар топлими үчүн 1952-жили Дөләт мукапитиға сазавәр болиду. 1962-жили "Йүксәк юлтузлар" намлиқ шеирлар топлими үчүн Ленин мукапитиниң лауреати аталди. 1974-жили әдипниң көп қирлиқ иҗадий әмгиги мунасип баһалинип, униңға Социалистик Әмгәк Қәһримани дегән өз дәвриниң алий унвани берилди.

Р. Гамзатовниң шеирий әсәрлири көп тилларға тәржимә қилинған. Шундақ даңлиқ әсәрлириниң бири "Мениң Дағстаним" намлиқ пәлсәпәвий-публицистикилиқ повестида тағ хәлқиниң турмуш тәрзи, мүҗәзхулқидики алий пәзиләтләр һәққидә һекайә қилиниду. Шундақла һәр адәмниң алдидики вәзиписи, миллий мәдәнийәт, әҗдатлар қалдуруп кәткән мәдәний мирас, мәнивий қәдриятларни қәдирләш тоғрилиқ язиду.

МЕНИҢ ДАҒСТАНИМ

(*повестьтин парчә*)

Цада! Йәтмиш иссиқ очақ. Таза асманға көтирилидиған йәтмиш көк ис. Қара йәр үстигә жайлашқан ақ саклялар. Авулниң алдида, өйләрниң алдида көп-көк түзләңләр. Авулниң кәйнидә ғарлар қәд көтәргән. Худди той қайниған һойлини тамашә қилиш үчүн тәкши өгүзниң үстигә чиқивалған балилар охшаш, күл рәң қия ташлар бизниң авулниң үстигә топлашқан.

Цада авулиға кәлгәндә, Москвани биринчи қетим көргән дадамниң әвәткән хети ядимға чүшти. Дадамниң қәйәрдә чақчақ, қәйәрдә жиддий гәп қиливатқинини билиш тәс еди. У Москваға һәйран болуп: "Бу йәрдә, Москвада, очақларға от яқмайдиған охшайду, чүнки мән өйлириниң тамлириға тезәк яққан аялларни көрмидим, өгүзләрниң турхунидин чиққан ис көрмидим, москвалиқларниң өгүзләрдә от-чөпни қуритиватқининиму көрмидим.

Бир қетимму зурнаниң унини яки дап-думбақ чалғинини аңлимидим. Бу йәрләрдә жигитләр өйләнмәмдекин вә той болмамдекин дәп ойлап қалисән. Бу ғәлитә шәһәрниң кочилирида қанчә жүрсәмму, бирму қойни көргиним йоқ. Босуғини бирәр меһман атлап кирсә, москвалиқлар немә сойидекинә дәп қалисән. Қой соймиса, қонақниң кәлгинини немә билән нишанлайдекин? Яқ, бу "һаят" мени қизиқтурмиди. Мән өзәмниң авули Цадада яшашни халаймән. У йәрдә аялимға самсақни жиқирақ салғузуп хинкални халиғанчә йегили болиду...".

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Дадам Москвани өз авули билән селиштуруп йәниму башқа йетишмәсликләрни тепипту. Москвадики өйләргә тезәкләр чапланмиғанлиғиға һәйран болуши, әлвәттә, униң чақчиғи еди, амма улуқ шәһәрдин кичиккинә өзиниң авулини әвзәл көрүши чақчақ әмәс еди. У өзиниң авули Цадани сөйәтти вә сәйяриниң һәммә пайтәхтлиригә уни тегишмигән болар еди.

Қәдирлик мениң Цадам! Мана мәнму шунчә "йетишмәсликлирини" тапқан бүйүк — чоң дуниядин саңа кәлдим. Мән уни, бепаян дунияни, чарлап чиқтим һәм бәһесап әжайип-ғарайипларни көрдүм. Мениң көзлирим гөзәлликләрниң көплүгидин қайсиға тохташни билмәй оп-очуқ қалди. Улар бир гөзәл бенадин йәнә биригә, бир гөзәл инсан чеһрисидин йәнә биригә жүгриди; бирақ һазир мән көрүватқиним қанчә гөзәл болмисун, әтә униңдинму гөзәллик нәрсиләрни көридиғинимни биләттим... Жаһанниң, байқамсән, паяни йоқ.

Һиндстанниң ибадәтханилири, Мисирниң пирамидилири, Италияниң қәсир-имарәтлири мени кәчүрсун, Америкиниң автострадилири, Парижниң хиябан-бульварлири, Англияниң парклири, Швейцарияниң тағлири мени кәчүрсун, Польшаниң, Японияниң, Римниң аяллири мени кәчүрсун — мән силәргә зоқлинип қарап, бәһир алдим, амма мениң жүригим бирхил соқуп турди, әгәрдә униң соқуши иштиклисиму, ағзим қуруп, бешим айланғандәк болған әмәс.

Немишкә һазир, қияларниң астиға жайлашқан бу йәтмиш өйни йәнә көргәндә, көксүмдә жүригим қовурғилиримни ағритқандәк чайқилип кәтти, немишкә худди мән ағриқ яки мәс адәмдәк көзлирим қараңғулишип һәм башлирим айлинип кәтти?

Дағстанниң кичиккинә бир авули Венециядин, Қаһирәдин яки Калькуттидин шунчә гөзәлму? Ялғуз аяқ йолда бир баг отун әкеливатқан авар қизи егиз бойлуқ, сағуч чачлиқ скандинавлиқ қиздин шунчә гөзәлму?

Цада! Мән етизлириңни арилиғидәк болсам, әтигәнлик салқин шәбнәмлириң мениң һарған аяқлиримни жуйиду. Һәтта тағ сулирида әмәс, бәлки булақларда үз-көзүмни жуйимән. Уссилиқ қандурмақ болсаң, булақтин ич дәйдиғу. Йәнә дәйдекән — дадамму буни дегән — әр икки әһвалдила — булақтин су ичиш үчүн һәм гүлни үзүш үчүн тизлиниши мүмкин.

Сән, Цада, мениң булиғим. Тизлинип бағримни яқимән саңа һәм сени қенип-қенип ичимән.

Ташқа бақсам — униңдин еник көләңгү-шәпә көримән. Бу мән — өзәм, оттуз жил бурунқи келипим. Таш үстидә олтирип қойларни беқиватимән. Мениң бешимда пахмақ папаха, қолумда узун таяқ, аяқлиримда топа.

Ялғуз аяқ йолға бақсам — униңдиму еник көләңгү-шәпә. Буму мән — өзәм, оттуз жил бурунқи келипим. Немишкиду хошна авулға кетиватимән. Бәлки, мени дадам әвәткәнду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һәр қәдәмдә мән өзәм билән учришимән, өзәмниң балилиғим билән, баһарлирим билән, ямғурлирим билән, гүллирим билән, күздә йәргә қонуватқан япрақлирим билән учришимән.

Мән йешинип бәдинимни жилвиләнгән шақратмиға тутимән. Су еқини қияниң пәләмпәйлиридә сәкрәп сәккиз қетим парчилинип, андин қайта жиғилип ахир мениң мүрилиримдә, қоллиримда, башлиримда йәнә парчилиниду.

Париждики "Қирал қәсри" меһманханисидики душ мениң салқин шақиратмилиримға нисбәтән әрзимәс пластмассилиқ оюнчуқ. Тағ сүйидин бөлүнүп иссиқ ташлар ара аққан су күн бойи иссип чүшиду. Лондонниң "Метрополь" меһманханисидики йешил ванна мениң тағ ваннилиримға нисбәтән әрзимәс тәхсә.

Раст, мән чоң шәһәрләрни пиядә арилашни яхши көримән. Амма бәш-алтә сәйлидин кейин шәһәр тонуштәк болуп қалиду, уни арилашқа болған хаһиш суслишиду.

Амма мана миңинчи қетим өзәмниң авулиниң кичик кочилирида келиватсамму, зерикишниң изнасиму йоқ һәм йәнә арилашқа болған хаһишму түгәр әмәс.

Бу қетим мән һәммә өйләрдә болдум. От йениватқан очақларниң, күли иссиқ очақларниң йенида болдум, шундақла чоғи өчкән соғ очақларға ақ күл қонған бешимни әгдим.

Мән кәлгүси тағлиқлар ятқан бөшүкләр яки иссиғи кәтмигән, амма бош бөшүкләр яки йөгәк-тәһилири совуп қалған бөшүкләр йенида турдум.

Һәр бөшүкниң йенида турғинимда, гоя өзәм униңда йетиватқандәк туюлди һәм мени тағ йоллири, жирақ әлләрниң автострадилири, аэродромлири техи алда күтүватқандәк билинди.

Мән балиларни тәвәттим, әлләй қошақлирини ейттим һәм мениң аддий қошақлиримни аңлап балилар арамхуда йетип ухлиди.

Шундақла авулимизниң қәбирстаниғиму бардим, у йәрдә кона, кокат басқанлириниң йенида, техи йәр пуриғи кәтмигән йеңи қәбирләр ятқанлиғини көрдүм.

Қара тутқан өйләрдә мән шүк олтардим, тойларда хошал уссул ойнидим. Бурун аңлимиған сөз вә һекайиләрни аңлидим. Өзәм билгән вә унтуған көп нәрсиләр қайта ядимға кәлди, хатирәмниң түпсиз вә қараңғу чоңқурлиридин көтирилди...

Ян дәптәрдин. Бельгия. Мән һәрхил милләт вә әлләрниң вәкиллири жиғилған дуния шаирлириниң учришиш әнжуманиниң иштракчиси. Һәрким минбәргә чиқип өз хәлқи һәққидә, униң мәдәнийити, униң шеирийити, униң тәғдири һәққидә сөзлиди. Мундақму вәкилләр болди: Лондондин кәлгән венгр, Парижлиқ эстонец, Сан-Францисколиқ поляк... Амал қанчә, тәғдир уларни өзиниң ана туприғидин жирақ чәт әлләргә ташлиған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һәммидин мени төвәнки пикирни ейтқан шаир һәйран қалдурди:

— Җанабилар, силәр бу йәргә җай-җайлардин жиғилдиңлар. Силәр һәрхил хәлиқләрниң вәкиллири болисиләр. Пәқәт мәнла һечбир хәлиққә, һечбир әлгә вакаләтлик қилмаймән. Мән һәммә милләтләрниң, һәммә әлләрниң вәкилимән, мән шеирийәтниң вәкилимән. Дәрһәқиқәт, мән — шеирийәт. Мән пүткүл сәйяригә нурини чачқан қуяш, мән миллий алаһидиликни ойлимай пүткүл йәргә төкүлгән ямғур, мән һәммә йәрдә охшашла өсүверидиған дәрәқ.

У шундақ дәп минбәрдин чүшти. Һәммә чавак челишти. Мәнзә у һәқ, биз, шаирлар пүткүл җаһан үчүн җавапкәр дәп ойлидим, амма кимки өз тағлириға бағланмиса, у пүткүл сәйяригә вакаләтлик қилалмайду. У мениң үчүн туғулған йәрдин башқа яққа кетип, шу җайда өйләнгән һәм қейинанисини ана дегән адәмгә охшайду. Мән қейинаниларға қарши әмәс, бирақ анидин башқа ана йоқ.

Сениңдин кимлигиңни сориғанда, һөججәтләрни, асасий мәлуматлар йезилған паспортни көрситишиң мүмкин. Әгәрдә хәлиқтин кимлигини сориғидәк болса, у вақитта хәлиқ өзиниң алимини, язғучисини, рәссамини, композиторини, сәясий әрбабини, сәрдарини көрситиду.

Һәрқандақ инсан кичигидин шуни чүшиниш керәкки, у дунияға өз хәлқиниң вәкили болуш үчүн кәлгән һәм бу вәзипини өз зиммисигә елишқа тәйяр болуши лазим.

Адәмгә исим, папаха вә қурал берилиду, адәмни бөшүгидин өз нахшилириға үгитиду. Тәғдир мени нәгә ташлимисун, мән һәммә җайда атни егәрләшни үгәнгән шу йәрниң, шу тағниң, шу авулниң вәкили дәп өзәмни һис қилимән. Мән һәммә җайда өзәмни мениң Дағстанимниң мәхсус мухбири дәп һесаплаймән.

Өйниң тәкши өгүзидә олтирип, мениң жутдашлирим сорашқа башлайду:

— Жирақ жутларда бизниң адәмни учраттиңму?

— Бизниң тағларға охшайдиған тағлар бармекән?

— Ят жутларда зерикмидиңму, авулимизни әслидиңму?

— У чәтәлләрдә бизни, бизниңму йәр үстидә яшайдиғинимизни биләмдекән?

Мән җавап қатимән:

— Улар бизни нәдин билсун, биз өзимизни өзимиз дегәндәк билмәймиз. Биз бари-йоқи миллион. Биз Дағстан тағлириниң ташлиқ алиқиниға җайлашқан. Миллион адәмму қирик һәрхил тил...

— Ундақта сән биз һәққидә баян қил — өзүмизгиму һәм йәр йүзидә яшаватқан башқа адәмләргиму. Әсирләр бойи бизниң тарихимизни хәнҗәр билән қилич язған еди. Әнди шу йезиқларни адәмләр тилиға тәржимә қил.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әгәрдә Цада авулида туғулған сән ейтмисаң, сениң үчүн һечким буни қилип бәрмәйду.

Мениң авулум, мениң тағлирим, мениң Дағстаним. Мана мениң ойлиримниң, мениң туйғулирим билән интилишлиримниң угиси. Мошу угидин қанатланған қуш балиси охшаш өзәм учқан. Һәммә нахшилирим мошу угидин. Дағстан — мениң очиғим. Дағстан — мениң бөшүгүм.

Әслидә адәмгә көз, қулақ, тил немә үчүн берилгән? Немишкә адәмдә көз икки, қулақ икки, тил болса бир? Гәп шуниңдики, тил өзиниң учидин бирәр сөзни дунияға учириштин бурун икки көз көрүши, икки қулақ аңлиши лазим.

Тилдин учқан сөз — тик һәм тар тағниң ялғуз аяқ йолидин кәң түзләңгә чүшкән ат дейишкә болиду. Әгәрдә сөз жүрәктин орун алмиған болса, уни аләмгә чиқириш мүмкинму? — дәп сораш орунлуқ.

Әслидә тәсадипи сөз йоқ. У яки қарғиш, яки тәбрикләш, яки гөзәллик, яки йоруқлуқ, яки қараңғулуқ. Бурун, қедимий заманларда, авар тилида сөзләр аз болған дейишиду. “Әркинлик”, “һаят”, “мәрданилиқ”, “достлуқ”, “яхшилиқ” дегән чүшәнчиләр бир сөз биләнла яки мәнаси вә ейтилиши охшаш сөзләр биләнла ипадә қилинаттимиш. Мәйли башқилар бизниң азғина хәлқимизниң тилини бай әмәс дәвәрсун.

Мән өз тилимда немини ейтқум кәлсә, шуни толуқ ейталаймән вә өз һиссиятлиримни һәм ойлиримни ипадә қилиш үчүн маңа башқа тилниң кериги йоқ.

Мундақ ривайәт бар. Чоң бир шәһәрдә, Москвадиму яки Ленинградтиму, кочиларни арилап бир лаклиқ келиватқан екән. Дағстанчә кийингән кишини көрүп қалидудә сеғиниш туйғуси қозғилип, сөзләшкүси келиду. Бирдин жутдашниң йениға жүгрәп келип, лакчә параң башлайду. Жутдаш өз жутдишини чүшәнмәй, бешини чайқайду. Лаклиқ андин қумиқчә, кейин татчә, кейин лезгинчә гәп қилиду... Қайси тилда гәп ачмисун, дағстанчә кийингән һелиқи жутдаш униң гепини чүшәнмәйду. Амалсиз рус тилиға өтиду. Ениқ болидуки, лаклиқ аварлиққа учришипту. Шунда аварлиқ өзиниң тәсадипи учратқан сөһбәтдишини:

— Сән немә қилған дағстанлиқ, сән немә қилған жутдаш, әгәр авар тилини билмисәң? Сән дағстанлиқ әмәс, бәлки ахмақ һайван, — дәп сөкүп, уялтишқа башлапту.

Мән бу талашта өзәмниң аварлиғим тәрәпдари әмәс. У бекар лаклиққа һуҗум қилған. Авар тилини, әлвәттә, билишму мүмкин, билмәсму мүмкин. Муһими — у өзиниң ана тилини, лак тилини билгән. Униң үстигә у башқиму тилларни билидекән, аварлиқ болса, уларни билмигән.

Мениң үчүн хәлиқләрниң тили асмандики юлтузлар охшаш. Мән һәммә юлтузлар қошулуп, асманниң йеримини алидиған бир чоң юлтузға айлинишини халимиған болар едим. Униң үчүн қуяш бар. Юлтузларму өзичә чақнисун. Һәр адәмниң өзиниң юлтузи болсун.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мән өз юлтузумни — мениң ана тилим — авар тилини сөймән. Мән әслидә кичиккинә тағдиму нурғун алтун болуши мүмкин дегән геологларниң сөзигә ишинимән.

— Худайим балилириңни уларниң аниси сөзлигән тилдин мәһрум қилсун, — дәп бир аял йәнә бир аялни қарғапту.

Қоюн дәптәрдин. Бир қетим Парижда мән дағстанлиқ рәссамни учритип қалдим. Инқилаптин кейин у Италиягә оқуш үчүн кәткән екән, итальянкиға өйлинип өз жутиға қайтмапту. Ейтишичә, тағлиқ жайда өскән дағстанлиққа йеңи вәтинигә үгиниш оңай болмапту. У аләмни чарлап, жирақ әлләрниң әҗайип пайтәхтлиридә яшапту, амма у қәйәргә бармисун, һәммә йәрдә сеғиниш биллә бопту. Бу сеғинишниң бояқларда мужәссәмлинишини көргүм келип, рәссамниң өз картинилирини көрситишини өтүндүм.

Бир рәсими "Вәтәнни сеғиниш" дәп атилидекән. Рәсимдә кона авар кийимини кийгән итальянка (һелиқи итальянка) қияпити селинған екән: у булақниң йенида даңлиқ гоцатла маһирлири ясиған күмүч коза тутқан. Тағ етигигә жайлашқан авулму, униң йенидики тағларму муңқайғуға оралған. Тағларниң чоққилирини туман қаплавалған.

— Туман — тағларниң йеши, — деди рәссам. — Тағниң ян-бағирлирини туман орап алғанда, қияларниң чоңқурлиридин таза тамчилар тамчилашқа башлайду. Туман — мән өзәм.

Йәнә бир рәсимдә азған тикәнгә қонуп турған қушни көрдүм. Азған тикән ташларниң арисидин үнүп чиққан. Қуш сайраватиду, өйниң деризисидин ғәмкин тағлиқ аял қарап олтириду. Мениң рәсимгә болған қизиқишимни байқиған рәссам:

— Бу қедимий авар ривайити бойичә, — деди.

— Қандақ ривайәт?

— Қушни тутуп, қәпәзгә солап қоюшиду. Әсирдә қалған қуш күни-түни вәтән, вәтән, вәтән, вәтән дәп тинмайдекән... Мошу жиллири мәнму дәл шундақ дәп кәлмәктимән... Қушни тутқан киши ойлапту: "Буниң вәтини қандақ, нәдә екән? Еһтимал, у әҗайип бир гөзәл, бейишниң гүллири ечилип, бейишниң қушлири сайрап турған жут болуш керәк. Мән қушни азат қилип, нәгә учидиғинини көрәйчу теги". У қәпәзни ечивәткәндә, қуш пурла қилип учуп чиқип кетиду. Он қәдәмчә нери учуп берип, ташларниң арисида өсүп турған азған тикәнгә қонупту. У йәрдә униң угиси бар екән... Өз вәтинимгә мәнму қәпизимниң деризисидин қаримақтимән, — дәп сөзини түгәтти рәссам.

— Немишкә сизниң қайтқиңиз йоқ?

— Кәч. Өз вақтида ана жутумдин өзәмниң яш отлуқ жүригимни елип кәткән едим, әнди униңға қери устиханлиримни немә дәп апиримән?

Париждин қайтип кәлгәндин кейин мән рәссамниң уруқ-туққанлирини издәп таптим. Һәйран болғиним, униң аниси техи һаят екән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Өйгә жиғилған туққанлар өз елини ят жутларға тегишкән пәрзәнди һәққидики һекайәмни муң-һәсрәт ичидә аңлашти. Маңа дәсләп улар уни кәчүргәндәк туюлди. Улар, әйтәвир, униң аманлиғиға хуш. Тосаттин ана сорап қалди:

— Силәр аварчә сөзләштиңларму?

— Як. Биз тәржиман арқилиқ сөзләштуқ. Мән русчә, сениң оғлуң французчә.

Оғли өлгәнлигини аңлиғанда, үзини япқандәк, Ана қара ромал билән үзини япти. Йеғиватқан ямғурниң тивиши аңлинип туратти. Биз Авариядә. Зиминәмниң йәнә бир четидә, Парижда, бәлки уму, Дағстанниң сәрсанлиқта жүргән оғли, ямғурни тиңшиғанду. Узақ сүкүнаттин кейин ана деди:

— Сән хаталишисән, Расул, мениң оғлум нәвақ өлгән. Учратқиниң мениң оғлум әмәс. Мениң оғлум мән, авар аниси, үгәткән тилни унтумаслиғи керәкти.

Мениң ана авар тилим! Сән мениң байлиғим, қара күнләрдә әсқетидиған есил дуниярим, һәммә кесәлләрдин сақайтидиған дорам. Нахшичи қәлби билән киши кекәч болуп туғулғандин туғулмиғини әвзәл. Мениң қәлбимдә нахша толуп ятиду, мениң авазим бар. Бу аваз — сән, мениң ана авар тилим. Сән кичик балини қолидин йетилигәндәк мени авулдин чоң дунияға елип чиқтиң, мән униңға өз йерим һәққидә сөзләп бәрмәктимән. Сән мени улуқ рус тилиға әкәлдиң. Уму мениң өз тилим болуп қалди, у қолумдин йетиләп башқа дуниянiң әллиригә елип кәтти. Арадерих авулидики маңа сүт бәргән аялға миннәтдар болғинимдәк, мән униңға миннәтдармән. Шундақ болсиму яхши билимәнки, мениң өз анам бар.

Өз авуллирини ташлап, яшаш үчүн чоң шәһәрләргә кәткән бәзи достларни билимән. Буниңда чоң әйип йоқ. Қушниң балилириму қанити өскичә өз угисида олтириду. Лекин шу чоң шәһәрләрдә яшаватқан айрим достларниң башқа тилда язидиғинини қандақ баһалаш керәк? Әлвәттә, бу уларниң өз иши, мениң уларға әқил ейтқум кәлмәйду. Шундақтиму улар бир қолда икки тавузни тутмақчи болған адәмләргә охшайду.

Мән у бечариләр билән гәпләшкәндә, улар йезиватқан тил аварчиму әмәс, русчисиниңму йетишип кәтмигәнлигини байқидим.

Дәрһәқиқәт, өз ана тили гадай һәм кичик көрүнгән адәмләрни учраттим, улар өзигә башқа, бай һәм чоң тил издәп кәтти. Амма әһвал авар чөчигидики өшкиниң әһвалидәк болуп чиққан — өшкә бөриниң қуйруғидәк қуйрук өстүрүш үчүн жаңгалға бариду, амма мүңгүзлиридинму айрилип қайтиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Соал вә тапшуруқлар

1. Өдипниң һаяти вә иҗадийити һәққидә төвәндики схема бойичә сөзләп бериңлар:

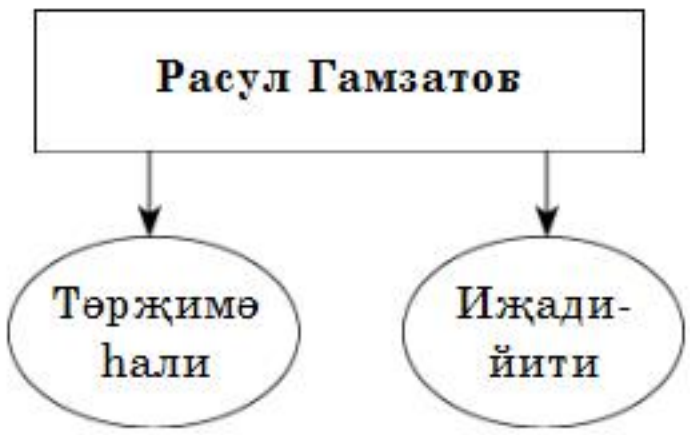

2. Парчини оқуп, мәзмунини “Һекайә хәритиси” усули арқилиқ ечип бериңлар.
3. Өдип өзиниң туғулған жутини қандақ тәсвирләйду? Парчидин дәлил кәлтүрүңлар.
4. Парчидин дадисиниң язған хетини тепип оқуп, мәзмунини сөзләп бериңлар.
5. Парчидә авулниң гөзәллиги қандақ тәсвирләнгән? Дәлил кәлтүрүңлар
6. Немә үчүн дадисиға башқа шәһәрләр яқмиди? Пикирлишиңлар.
7. Өзәңларниң жутуңларни еғизчә тәсвирләп бериңлар.
8. Қуш тоғрилиқ ривайәтниң мәзмунини сөзләп бериңлар. Қуш үчүн азған тикәнниң иссиқ көрүнгини һәққидә пикирлишиңлар.
9. Аниниң өз тилини унтиған оғлидин кечишигә силәрниң көзқаришиңлар қандақ? Жававиңларни дәлилләңлар.
10. Язғучи ишләткән бәдиий васитиләрниң атқурған ролини еniқлап, жававиңларни мисаллар арқилиқ дәлилләңлар.
11. Вәтән, ана жут, ана тил һәққидә мақал-тәмсилләрни тепип, дәптириңларға йезиңлар.
12. Сизниң өз ана тилиңларда билим елишиңларға ким вә немә сәвәп болди? Ейтип бериңлар.
13. “Башқа тилни үгинимән дәп, өз тилини унтуш тоғриму?” мавзусида эссе йезиңлар.

66-дәрис

АНА ТИЛ

Бемәна һәм ғәлитә әсли чүш дегән,
Кирипту бүгүн чүшкә мениң өлүмүм.
Дағстан даласида чинқи чүш мәһәл,
Оқ тегип ятқидәкмән яридар көксүм.

Ақмақта тағниң сүйи һаман шақирап,
Ятимән қимирлашқа күч йоқ мәндә.
Йенимда тирик жан йоқ жим-житмиш әтрап,
Киримән әнди мәнму шу қара йәргә.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ятимән җан талишип, кәтмәктә мадар,
Бирсиму билмәйду һәм кәлмәйду йеқин.
Иңриған бир аһуниң үни аңлинар,
Аңлинар қуш учқини қанитин қеқип.

Ширғуран бу чеғимда өтсәм аләмдин,
Һеч кимму билмәс әнди қәбрим қайси йәр.
Барармиш ичим көйүп дәрду әләмдин,
Жиғлиған йә анам йоқ, йә дост-бурадәр.

Шу һалда яттим, женим һәлқумгә келип,
Унтулған, әтиварсиз — әләм дилимда.
Тосаттин икки киши гәпни дүң селип,
Кәлгини аңланди авар — ана тилимда.

Дағстан даласида чиңки чүш мәһәл,
Яттим мән кишиләрниң аңлап сөз-гепин.
Қиптумиш Һасан дегән қувлуқ бир әмәл,
Һәм Али дегән емиш ялғанниң қепи.

Аңланған ана тилим тавуши билән,
Җан кирди қайта маңа, қайта тирилдим.
Шу пурсәт уқтум-билдим жан-һошум билән,
Сақайтар дохтур әмәс, шу ана тилим!

Башқиға шипа-қувәт ағриса, талса,
Бәргән тил, маңа әсла болмас йәләк-яр.
Әгәрки әтә ана тилим йоқалса,
Мән өзәм һәтта бүгүн өлүшкә тәйяр.

Көйимән тилим үчүн һәр нә десиму,
Мәйли уни десун әмәс бай, толуқ.
Минбәрдә дуниявий яңримисиму,
Мән үчүн у ана тил, мән үчүн улуқ!

Һаятни сөйдүм, сөйдүм бар сәйярини,
Билмигән-билгән жайлар әзиз мән үчүн.
Һәммидин улуқ көрдүм кеңәш елини,
Аварчә нахшилирим болмиди йочун.

Гүлләнгән һәм азадә сөйдүм елимни,
Созулған Балтиқтин Сибирь бойиға.
Беримән ойланмастин аңа жәнимни,
Бирақта мени көмсун жутум қойниға.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бәзидә адәмлири бизниң авулниң,
Қәбримгә қойған ташниң йениға кәлсун.
Цадалиқ Гамзат оғли жутдаш Расулни
Аварлар аварчә сөз билән әслисун.

(*М. Абдурахмановниң тәржимиси*)

Соал вә тапшуруқлар

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.
2. "Төрт жүмлә" стратегиясини пайдилинип шеирниң идеясини ечип бериңлар.
   а) Пикир. Шеир бойичә пикриңларни йезиңлар.
   ә) Дәлил. Өз пикриңларни дәлилләңлар.
   б) Мисал. Пикриңларни өмүр билән бағлаштуруп, мисал кәлтүрүңлар.
   в) Хуласә. Мавзу бойичә хуласә чиқириңлар.
3. "Ана тил" шеириниң идеяси қайси мисраларда ярқин жәмләнгән? Шеирдин дәлил кәлтүрүңлар.
4. Шаир ишләткән бәдиий васитиләрни ениқлап, уларниң немә үчүн ишлитилгәнлигини дәлилләңлар.
5. "Ана тилим — дана тилим" мавзусиға дүгләк үстәл уюштуруңлар.
6. Ана тил һәққидә мақал-тәмсилләрни тепип, мәнасини ечип бериңлар.
7. Ана тил һәққидә шеир йезип көрүңлар.

67—68-дәрисләр

IV ЧАРӘК БОЙИЧӘ ӨТКӘНЛӘРНИ ПИШШИҚДАШ ҮЧҮН ТАПШУРУҚЛАР

I. ТЕСТ. Тапшуруқларни оқуп, тоғра жававини бәлгүләңлар.

1. Расул Гамзатовниң әсәри:
А. "Ахирқи дәқиқидә";
Ә. "Мениң Дағстаним";
Б. "Надамәт".

2. Долқун Ясеновниң туғулған жути:
А. Сүйдүң шәһири;
Ә. Ғулҗа шәһири;
Б. Яркәнт шәһири.

3. Тарихий романлар:
А. "Отлуқ чәмбәр", "Көч-көч";
Ә. "Мениң Дағстаним", "Сехирлиқ ақ булутлар";
Б. "Ахирқи дәқиқидә", "Бир түп алма".

4. "Абай йоли" роман-эпопеясиниң муәллипи:
А. М.Әвезов;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ә. Р.Ғамзатов;
Б. Абай.

5. “Абай йоли” романиниң вақиәлиги йүз бәргән әсир:
А. XIX;
Ә. XVII;
Б. XVIII.

6. Р.Гамзатов туғулған әл:
А. Қазақстан;
Ә. Дағстан;
Б. Грузия.

7. Абайниң туғулған жили:
А. 1897-жили;
Ә. 1895-жили;
Б. 1800-жили.

8. “Жағистайлиқлар” әсәриниң қәһриманлири:
А. Адалөт, Данихан, Желил бовай, Мәхсүт;
Ә. Данихан, Адалөт, Ирғизбай, Меһманбүви;
Б. Желил бовай, Мәхсүт, Реһан, Имамбүви.

9. Арқа сәптики аяллар образлири гәвдиләнгән әсәр:
А. “Абай йоли”;
Ә. “Мениң Дағстаним”;
Б. “Жағистайлиқлар”.

10. Яркәнт тәвәсидики Садир йезисида туғулған язғучи:
А. Қ.Тохтәмов;
Ә. И.Бәхтия;
Б. Д.Ясенов.

11. Цада билән Москвани селиштурған әсәр:
А. “Абай йоли”;
Ә. “Ана тил”;
Б. “Мениң Дағстаним”.

12. “Таш әвлат”, “Излар”, “Абай йоли” әсәрлириниң муәллипи:
А. М.Әвезов;
Ә. Д. Ясенов;
Б. Ж.Босақов.

13. Әсәр қәһриманиниң сөһбәтдишиға, өзигә-өзи, бәзидә китапханға қарита ейтқан сөзи:
А. Монолог;
Ә. лирикилиқ чекиниш;
Б. диалог.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

14. Базарали обризи әкис етилгән әсәр:
А. “Мениң Дағстаним”;
Ә. “Ахирқи дәқиқә”;
Б. “Абай йоли”.

15. Д.Ясеновниң әсәрлири:
А. “Кариз қиссиси”, “Ғени батур”, “Ахирқи дәқиқидә”;
Ә. “Ахирқи дәқиқидә”, “Ана тил”, “Йәр авази”;
Б. “Ахирқи дәқиқидә”, “Қариз қиссиси”, “Йәр авази”.

16. “Мениң Дағстаним” әсәриниң муәллипи:
А. Д.Ясенов;
Ә. М.Әвезов;
Б. Р.Гамзатов.

17. Долқун Ясеновниң ғәзили:
А. “Ахирқи дәқиқидә”;
Ә. “Сора”;
Б. “Кариз қиссиси”.

18. “Ана тил” шеириниң муәллипи:
А. Д. Ясенов;
Ә. Абай;
Б. Р. Гамзатов.

19. “Жағистайлиқлар” романиниң муәллипи:
А. Қ. Тохтәмов;
Ә. Т.Тохтәмов;
Б. Д. Ясенов.

20. “Ахирқи дәқиқидә” поэмисиниң қәһримани:
А. Тутқун;
Ә. Яқуп Рәһманов;
Б. Маһмут Ғожамияров.

II. Инша. “ Ана тилим — дана тилим ”

“ЖҮТМӘС ИЗЛАР” ЛАЙИҺИСИ

IV басқуч

1. Лайиһиниң нәтижилирини көрситиш үчүн видеоролик, фотоколлаж, слайдлиқ презентация, реферат, илмий мақалә яки башқиму түрдә тонуштуруш тәйярлаңлар.

2. “Жүтмәс излар” лайиһисини қорғашқа беғишланған чарә-тәдбир уюштуруңлар. Қоғдашқа өз устазлириңларни, ата-анилириңларни, достлириңларни тәклипнамә билән чақириңлар.

3. Лайиһә давамида әстә қалған пәйтләр тәсвирләнгән презентация яки фильм көрситиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЛУҒӘТ

Шадапит — һәрбий мәнсәп нами.
Тарқанлар — һәрбий мәнсәп намлири.
Табғач — хитай.
Қадирқан тағлири — Памирдики Бузгал өткүли.
Ябғу вә шад — һәрбий вә мәмүрий мәнсәп намлири.
Балбал — түркийләр адәмгә охшитип ясиған таш һәйкәл.
Йәлмә — җәндә кийидиған йепинчә.
Көз қапиғи яман боларму — беқинмас болуп қаларму.
Урум — бир әлниң нами.
Буян — бәхит-саадәт, пәрағәт, совап.
Уран — шиар.
Қуриқан — бәргаһ, чедир.
Төмүрдуқағул —төмүрдин қавул.
Бузуқлар вә үч оқлар — оғуз қәбилисиниң уруқлири.
Зуһд – заһид — тәрки дуния болуп, итаәт — ибадәткә берилгән адәм; аскет сопи.
Шәйда — ашиқ.
Дилхаһ — дил халиған, көңүл сөйгән.
Сүбһи-шам — кечә-күндүз.
Әбдулқәрин — қосақниң қули.
Ялда — әң узун һәм қараңғу.
Кәвкәб — юлтуз, *кавакиб* — юлтузлар.
Бәдии — гөзәл, чирайлиқ.
Бәшәр — адәм, киши.
Муһиб — дост.
Әһли хирәд — әқиллик киши.
Бижа — орунсиз.
Ғина әһли — байлар.
Пеқир әһли — кәмбәғәл, аддий кишиләр.
Зуһд әһли — дуниядин ваз кечип, ибадәт қилғучилар.
Муһтәсиб — диний тәрәпләрни назарәт қилғучилар.
Шәръий — диний қанун.
Ләтип — назук, чирайлиқ.
Дур — гөһәр.
Хәләп — яш әвлат, өсмүрләр.
Сухәнвәр — сөз маһири.
Вәсп — тәрип, баһа.
Навугуфә — йеңи өсмүрләр.
Тәрәһһум — көңли йерим, көңли ағриқ.
Лөтүн — Л.Мутәллипни дост-яранлири һөрмәтләп, яхши көрүп шундақ атиған
Анайәт Қурбанов — Йәттису тәвәсидә XIX ә. ахири XX ә. башлирида (1890—1910) уйғур деханлириниң һаятидики езилишкә, адаләтсизликкә қарши баш көтәргән исиянкар.
Рус мәктиви — шу чағда Яркәнттә ечилған "Приходская школа".
Яйи —кона җәмийәттә бәг, һакимларниң әмир-пәрманлирини орунлайдиған киши.
Зулпиқар — қилич.
Шаңию — кона җәмийәттә йеза башлиғи.
Хо — Салмақ өлчими, төрт путқа тең. Бир хо төрт пут ашлиқ теридиған йәр өлчими.
Сәм — әс, яд, хатирә.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жаңза — етиздики қора — жай.
Тәсәрруп — өз ихтияриға елиш, егилик қилиш.
Хәстә — йерим, сунған.
Жунунлуқ дәртлири — әқилдин аздуруш чәллири.
Рәһнамә —йетәкчи.
Зия — нур.
Нигаһ — қараш, беқиш.
Баргаһ — сарай, қәср.
Сүбһигаһ — таң, әтигәнлик.
Пәләк гәрдиши — асман, тәғдир.
Қәлбигаһ — баридиған жай.
Нижаткар — қутулдурғучи.
Аптап — нурлуқ, йоруқ.
Маһ — ай.
Рәшқ әйлисә — қизғанса.
Көнүл мүлки — қәлб, көнүлдә.
Муптилалиқ — гириптарлиқ, көңүлсизликкә дучарлиқ.
Атәш — от.
Һежр — кетиш, айрилиш.
Хатимә — ахир.
Пәрһат күнлири — еғир синақлар күнлири.
Саң — ашлиқ амбири
Чар — (царь) падиша. *Чар Руссия* — падишалиқ Россия.
Сәрваз — солдат, жәнчи, пиядә әскәр.
Сакл — Кавказдики тағлиқларниң өйи.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУӘЛЛИМЛӘР ҮЧҮН ТӘВСИЙӘ ҚИЛИНИДИҒАН ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЛАР

“ОГУЗНАМА” - Часть 1 ...
https://taryhturkmen.blogspot.com/2014/06/1.html ОГУЗНАМЕ — bibliotekar.kz — Казахская электронная библиотека
bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-za-10-klass-hrestoma/oguzname.html
Огуз-Наме — Википедия
https://ru.wikipedia.org/wiki/Огуз-Наме
Билал Назым — UyghurToday.com ...
uyghurtoday.com/2016/02/28/bilal-nazym-uigurskiy-poet-i-pisatel/
Билал Назим – LiveLib
https://www.livelib.ru/author/427874-bilal-nazim
Умар Мухаммади / Umar Mukhammadi
uighur.narod.ru/uigur1/Umar-Mukhammadi.html
Уйгуры / Литература
the_uighurs.tripod.com/Rus/RusLiter.htm
Исмаил Саттаров
uighur.narod.ru/uigur1/Ismail-Sattarov.html
Абдуллин Хизмет Миталипович — Википедия
https://ru.wikipedia.org/wiki/Абдуллин,_Хизмет_Миталипович
Атақлиқ язғучи Һезмәт Абдуллинниң тарихий роман иҗадийити ...
www.rfa.org/.../ataqliq-yazghuchi-06142011143030.html/?...
Халил Хамраев | Әдебиет порталы
adebiportal.kz/kz/authors/view/2097
Хамраев Хелил — Стихи и поэмы — Search RSL
https://search.rsl.ru/ru/record/01001442488
Урок по уйгурской литературе на тему Зунун Қадирий “Ғунчәм ...
https://vseuroki.pro/.../urok-po-uygurskoy-literature-na-tem...
Тилачар :: Изучение и развитие уйгурского языка
tilachar.biz
Босаков Жамаладдин — Википедия
https://ru.wikipedia.org/wiki/Босаков,_Жамаладдин
Уйгурская литература — Тилачар
www.tilachar.biz/ur/interesting/57-literature
Долкун Ясенов | Казахские писатели — Казахская литература
kaz-lit.kz/kazahskie-pisateli/dolkun-yasenov
Долкун Ясенов | Әдебиет порталы
adebiportal.kz/kz/authors/view/2194
Шаим Шаваев — Уикипедия
https://kk.wikipedia.org/wiki/Шаим_Шаваев
Шаваев Шаим — Потерянная ручка : Повести и рассказы — Search ...
https://search.rsl.ru/ru/record/01001217973
Абай Қунанбаев — https://www.youtube.com/watch?v=36Og9E3loos
Ауэзов, Мухтар Омарханович — Википедия
https://ru.wikipedia.org/wiki/Ауэзов,_Мухтар_Омарханович

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ауэзов Мухтар | Әдебиет порталы
adebiportal.kz/ru/authors/view/1
Гамзатов Расул Гамзатович — Википедия
https://ru.wikipedia.org/wiki/Гамзатов,_Расул_Гамзатович
Все стихи Расула Гамзатова на одной странице — Русская поэзия
rupoem.ru › Расул Гамзатов
Вали Ахун Юлдашев — Википедия
https://ru.wikipedia.org/wiki/Вали_Ахун_Юлдашев
Переселение уйгуров и дунган в Семиречье — bibliotekar.kz ...
bibliotekar.kz/istorija-kazahstana.../2-pereselenie-uigurov-i-dungan-v-semirec.htm
Конец атамана. — YouTube
https://www.youtube.com/watch?v=VOgG2-41kdI
“Назугум” — худ.фильм.mp4 - YouTube
https://www.youtube.com/watch?v=vKOvlyFawko
Фени Батур — https://www.youtube.com/watch

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Учебное издание

Махсатова Патям Масимовна
Мухамметова Рехимбуви Мухамметовна

УЙҒУР ӘДӘБИЯТИ

Учебник для 8 классов общеобразовательных школ
(*на уйгурском языке*)

Дәрисликтә рәссамлар *К.Зулпиқар, М. Һетахунова, М.Абдуллаевларниң* әсәрлири пайдилинилди

Редактор *Р. Ғожамбәрдиев*
Бәдиий редактор *А. Сланова*
Техникилиқ редактор *И. Тарапунец*
Компьютерда сәһипилигән *Ч. Рузиева*

Нәшриятқа Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлигиниң
№ 0000001 дөләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ИБ №5794

Нәширгә 17.08.18 қол қоюлды. Формати 70×100 1/16. Офсетлик қәғәз.
Һәрип түри "SchoolBook Kza". Офсетлик нәшир. Шәртлик басма тавиғи 21,93.
Шәртлик бояқ һәҗими 88,36. Һесапқа елинидиған басма тавиғи 17,71.
Тиражи 2500 данә. Буйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143
Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217